

KUR'AN'DA MERHAMET VE EĞİTİMİ

Ayhan NİŞANCI

Doktora Tezi

Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı

Prof. Dr. Musa BİLGİZ

2022

Her Hakkı Saklıdır

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

Ayhan NİŞANCI

KUR'AN'DA MERHAMET VE EĞİTİMİ

DOKTORA TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. Musa BİLGİZ

ERZURUM-2022

TEZ BEYAN FORMU

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum “Kur’an’da Merhamet ve Eğitimi” adlı tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kâğıt ve elektronik kopyalarının aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Gereğini bilgilerinize arz ederim *.

- ☐ Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
- ☐ Tezimin/Raporumun makale için **altı ay**, patent için **iki yıl** süreyle erişiminin ertelenmesini istiyorum.

22/12/2022

Ayhan NİŞANCI

Aslı Islak İmzalıdır

*** LİSANSÜSTÜ TEZLERİN ELEKTRONİK ORTAMDA TOPLANMASI, DÜZENLENMESİ VE ERİŞİME AÇILMASINA İLİŞKİN YÖNERGE**

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Çeşitli ve Son Hükümler

Lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesi **MADDE 6– (1)** Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu **iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.**

(2) Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz **makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış** ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile **altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.**

Gizlilik dereceli tezler MADDE 7– (1) Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, tezin yapıldığı kurum tarafından verilir. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, ilgili kurum ve kuruluşun önerisi ile enstitü veya fakültenin uygun görüşü üzerine üniversite yönetim kurulu tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.

(2) Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Graduate School of Social Sciences

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof. Dr. Musa BİLGİZ danışmanlığında, Ayhan NİŞANCI tarafından hazırlanan bu çalışma 22 / 12 / 2022 tarihinde savunulmuş ve Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı'nda Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Veysel Güllüce

İmza : Aslı Islak İmzalıdır

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Musa Bilgiz

İmza : Aslı Islak İmzalıdır

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Eyüp Şimşek

İmza : Aslı Islak İmzalıdır

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Murat Kayacan

İmza : Aslı Islak İmzalıdır

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Hüseyin Çelik

İmza : Aslı Islak İmzalıdır

Prof. Dr. Sait UYLAŞ

Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	IV
ABSTRACT	V
KISALTMALAR DİZİNİ	VI
ÖNSÖZ.....	VII
GİRİŞ	1
I. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE PROBLEMİ.....	1
II. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ	4
III. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ	7

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1. RAHMET KELİMESİNİN ETİMOLOJİK ANLAM ALANI.....	9
1.2. ISTİLAHİ ANLAM	11
1.1.1. Rahman ve Rahim	15
1.1.2. Kur'an- Kerim'de Rahmet Kelimesi	22
1.3. KUR'AN'DA RAHMET OLARAK NİTELENEN HUSUSLAR.....	24
1.3.1. Kur'an.....	25
1.3.2. Hz. Muhammed	26
1.3.3. Tevfik	27
1.3.4. Nübüvvet ve Risalet	27
1.3.5. İman ve İslam	28
1.3.6. Koruma.....	28
1.3.7. Rızık	30
1.3.8. Yağmur.....	30
1.3.9. Afıyet/Ferahlık	31
1.3.10. Kurtuluş	32
1.3.11. İlahî Nusret	33
1.3.12. Sevgi.....	34
1.3.13. Kitap	35
1.3.14. Selamlama	35
1.3.15. Afv.....	36

1.3.16. Selam Yurdu/Cennet	37
1.3.17. Kur'an-ı Kerim'de Rahmetin Karşıt Anlamalı Kelimeler.....	38
1.4. RAHMETLE YAKIN ANLAMLI KELİMELEER.....	39
1.4.1. Re'fet.....	39
1.4.2. Mağfiret.....	43
1.4.3. Meveddet.....	45
1.4.4. Zikr.....	47
1.4.5. Salâvat	51
1.4.6. Tahfif.....	55
1.4.7. Fazl.....	58
1.4.8. Hidayet	61
1.4.9. Rıdvan	63
1.4.10. İmam.....	65
1.4.11. Berekat	67
1.4.12. Şifa	69
1.4.13. İlim	74

İKİNCİ BÖLÜM

İNSAN VE MERHAMET BİLİNCİ

2.1. KUR'AN'DA İNSAN	79
2.2. İNSANDA MERHAMETİN KÖKLERİ	85
2.3. İNSANDA MERHAMET DUYGUSUNU İNŞA EDEN DEĞERLER	91
2.3.1. İman.....	93
2.3.2. Kul Hakkı	98
2.3.3. Sevgi.....	101
2.3.4. Saygı.....	104
2.3.5. Paylaşma Duygusu ve İsar	108
2.3.6. Empati	112
2.3.7. Vicdan	118
2.3.8. Adalet	125
2.4. İNSANDA MERHAMET DUYGUSUNU KÖRELTEYEN TUTUMLAR	131
2.4.1. Kin.....	132

2.4.2. Nefret.....	136
2.4.3. İntikam	140
2.4.4. Haset.....	144
2.4.5. Kibir	149
2.4.6. Şiddet.....	156

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM EĞİTİM VE MERHAMET

3.1. EĞİTİM	169
3.2. MERHAMET EĞİTİM İLİŞKİSİ	174
3.3. KUR’AN VE MERHAMET EĞİTİMİ.....	184
3.3.1. Allah ve Merhamet Eğitimi.....	190
3.3.2. Ahiret Endişesi ve Merhamet Eğitimi.....	197
3.3.3. Hz. Muhammed ve Merhamet Eğitimi.....	202
3.3.4. Kıssalar ve Merhamet Eğitimi.....	211
3.3.5. Affetmek ve Merhamet Eğitimi	216
3.3.6. Tedriç İlkesi ve Merhamet Eğitimi	222
3.3.7. Aile ve Merhamet Eğitimi.....	226
3.3.8. Duygu ve Değerler Aracılığıyla Merhamet Eğitimi.....	231
SONUÇ.....	240
KAYNAKÇA	247
ÖZGEÇMİŞ.....	278

ÖZET

DOKTORA TEZİ

KUR'AN'DA MERHAMET VE EĞİTİMİ

Ayhan NİŞANCI

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Musa BİLGİZ

2022, 278 sayfa

Jüri: Prof. Dr. Musa BİLGİZ

Prof. Dr. Veysel GÜLLÜCE

Prof. Dr. Eyüp ŞİMŞEK

Prof. Dr. Murat KAYACAN

Prof. Dr. Hüseyin ÇELİK

Bu çalışmanın temel amacı; Kur'an'ın bütünselliği çerçevesinde Kur'an'da merhamet ve eğitimi konusunu ele almak; Kur'an'ın tebliğcisi Hz. Muhammed'in (as) merhamet anlayışına dikkat çekmek; bireysel ve toplumsal açıdan merhamet eğitiminin gerekliliğine ve önemine vurgu yapmak; sevgi, şefkat, merhamet gibi duygu ve davranışların bireylere eğitim yoluyla kazandırılabilceğini ortaya koymaktır. Bu kapsamda rahmet-merhamet, eğitim ve insan kavramları İslam'ın temel ve modern kaynakları bağlamında incelenmektedir. Araştırmada, "Kur'an'da rahmet, merhamet ve eğitimin kapsamı nedir?"; "Kur'an temelli bir merhamet eğitimi nasıl planlanmalı ve gerçekleştirilmelidir?" sorularına cevap aranmıştır.

Bu çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden literatür tarama tekniğinden yararlanılmıştır. Literatür taramayı, derinlemesine anlama, kavrama, ortaya koyma, tartışma ve yorumlama çabaları takip etmiştir. Bu doğrultuda Kur'an'da rahmet, merhamet, insan, eğitim ve merhamet eğitimi, araştırmanın kavramsal çerçevesini oluşturmuştur.

Kur'an'da merhamet ve eğitimi isimli çalışmanın sonucunda, merhamet eğitiminin bireyi ve toplumu daha merhametli yapacağı fikri ağırlık kazanmıştır. Bu doğrultuda merhamet ve eğitim, insan ve insanlık için çok kritik iki kavramdır. Merhamet, insanın doğuştan getirdiği fitri özelliği, eğitim ise bu özelliği ortaya çıkaracak, geliştirecek ve inşa edecek yapıyı temsil eder. Hem merhamet hem de eğitim temelde insan ile ilişkili kavramlardır. İkisi de insanın yaratılışıyla başlamakta ve devam etmektedir. Allah, insanda merhameti var kılmış, onu açığa çıkaracak araç olarak da eğitime dikkat çekmiştir. Bu bağlamda merhamet, insanın karanlıklarına ışık olup aydınlatacak hakikat; eğitim, bu hakikati ortaya çıkaracak süreçtir.

Merhamet, insanın maddi ve manevi acılarını önleyen, iyileştiren, esenliğini sağlayan bir duygu ve erdemdir ki bu; sevgiyi, şefkati, saygıyı, hoşgörüyü, fedakârlığı, yardımlaşmayı, paylaşmayı ve dayanışmayı gerektirir; bencilliği, kini, nefreti ve şiddeti reddeder. Bu bağlamda merhamet eğitimi, hem bireylerde hem de toplumlarda meydana gelen olumsuzluklara, yıkımlara ve acılara karşı duyarlılık geliştirmeyi, bu duyarlılığı içselleştirmeyi ve davranışa dönüştürmeyi mümkün kılar. Böylece bireyi, ahlakî yönden olgunlaştırır, sosyal ve kültürel dayanışmayı destekler, toplumsal barışı sağlar ve hayata anlam kazandırır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'an, İnsan, Merhamet, Nitelikli Eğitim.

ABSTRACT**Ph. D. DISSERTATION****COMPASSION AND COMPASSION EDUCATION IN THE QUR'AN****Ayhan NİŞANCI****Advisor: Prof. Dr. Musa BİLGİZ****2022, 278 pages****Jury: Prof. Dr. Musa BİLGİZ****Prof. Dr. Veysel GÜLLÜCE****Prof. Dr. Eyüp ŞİMŞEK****Prof. Dr. Murat KAYACAN****Prof. Dr. Hüseyin ÇELİK**

Basic purpose of this study is to handle compassion and compassion education in the Qur'an within the framework of the entirety of the Qur'an; draw attention to the compassion concept of the Prophet Mohammad (Peace Be upon Him) conveying the versus of the Qur'an; put emphasis on the necessity and importance of compassion education in terms of individual and social aspects; and to communicate that emotions and behaviors' such as love, affection, compassion can be taught and transferred to behavior in the heart of individuals only by education. In this context, mercy-compassion, education and human being concepts are examined within the framework of Islam's fundamental and modern sources. In the study, questions of "What is the extent of mercy, compassion and compassion education in the Qur'an?"; "How a Qur'an -based compassion education should be planned and carried out?" have been tried to be responded.

Literature scanning technique as being the qualitative research method has been employed in this study. Literature scanning is followed by deep comprehending, acquisition, discussing, arguing and interpreting efforts. In this direction, mercy, compassion, mankind, education and compassion education have constituted the conceptual framework of the study.

As a result of the study called compassion and compassion education in the Qur'an; idea that compassion education will make individual and society more compassionate has gained weight. In this context, compassion and education are very important concepts for human being and humanity. Compassion represents natural characteristic gained by birth and education represents the structure that will reveal, develop and build this characteristic. Both compassion and education are the concepts basically related to the human being. Both begin and continue by creation of mankind. God has created compassion inside human being and drew attention to education to discover and develop it. In this context, compassion is the essence to set light to it; and education is the process that will reveal this essence.

Compassion is an emotion and virtue which prevent material and non-material upsets from giving damage, heal such sorrows and give peace and this requires love, compassion, respect, tolerance, sacrifice, cooperation, sharing and solidarity and on the other hand, it excludes selfishness, revenge, hatred and violence. In this context, compassion education makes it possible to develop sensitivity to individual and social adversities, destructions and sorrows, internalize such sensitivity and transfer it to behavior. In this way, it makes individual calm and earnest, supports social and cultural solidarity, ensures social peace and adds meaning to life.

Keywords: Commentary, Qur'an, Man, Compassion, Quality Education.

KISALTMALAR DİZİNİ

AIHM	: Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi
AKT	: Aktaran
AS	: Aleyhi's-Selâm
BİL	: Bilimler
BKZ	: Bakınız
ÇEV	: Tercüme Eden
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
FAK	: Fakültesi
HZ	: Hazreti
HAZ	: Hazırlayan
İSAV	: İslamî İlimler Araştırma Vakfı
İFAV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
KBY	: Kültür Bakanlığı Yayınları
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
MEM	: Milli Eğitim Müdürlüğü
NŞR	: Neşreden
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
SS	: Sayfa Aralığı
SUTAD	: Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi
TDK	: Türk Dil Kurumu
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
THK	: Tahkik Eden
TRT	: Türkiye Radyo Televizyon
TSH	: Tashih Eden
TSZ	: Basım Tarihi Yok
ÜNİ	: Üniversitesi
VB	: Ve Benzeri
VD	: Ve Diğerleri
YAY	: Yayınları, Yayıncılık, Yayın Evi
YSZ	: Basım Yeri Yok

ÖNSÖZ

Bu çalışmanın konusu olan merhamet ve eğitimi, insanlık tarihi kadar eskidir ve tarih boyunca da insanların zihin ve düşünce dünyalarını hep meşgul etmiştir. Merhamet ve eğitim, insanın, dinin, tarihin, felsefenin, eğitimin, edebiyatın, psikolojinin, sanatın ve daha pek çok disiplinin ilgi odağı olmaktan kurtulamamıştır. Bu ilgi ve popülerlik günümüzde de devam etmektedir. Merhametin merkezinde insan vardır ve insan, merhamet eğitiminin en temel unsuru ve muhatabıdır. Merhamet, insanın kendisine, ailesine, içinde yaşadığı topluma, yaratılmış tüm varlıklara ve Yaratana karşı yerine getirmesi gereken sorumluluklarından biridir. Bu bağlamda “Kur’an’da Merhamet ve Eğitim” konulu doktora tez çalışması; insanın bu sorumluluğunun gereği olarak hayatı daha merhametli kılmak, merhametin öğretiler ve yaşanabilir olduğunu göstermek üzere yapılan akademik bir çabanın sonucudur. Bu çalışma konusunun seçiminde, planlanmasında, yürütülmesinde, oluşumunda, yardımlarını esirgemeyen, ilgi ve desteğini her zaman hissettiğim, beni cesaretlendiren, engin bilgi ve tecrübelerinden yararlandığım tez danışmanım saygıdeğer hocam Prof. Dr. Musa BİLGİZ’e teşekkür ederim. Ayrıca bu araştırmanın her aşamasında öneri, görüş, fikir ve tenkitleriyle yol gösteren ve destekleyen Prof. Dr. Eyüp ŞİMŞEK, Prof. Dr. Veysel GÜLLÜCE, Prof. Dr. Murat KAYACAN ve Prof. Dr. Hüseyin ÇELİK hocalarıma teşekkürlerimi sunarım. Eğitim hayatım boyunca hep destek ve yardımlarını gördüğüm anne babama, arkadaşlarıma, dostlarıma, eşime ve çocuklarıma da minnettarım.

Erzurum 2022**Ayhan NİŞANCI**

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE PROBLEMİ

Merhamet ve eğitim, bireysel ve toplumsal hayatın şekillenmesinde, medeniyetin, kültürün, sanatın, geleneğin, ahlakın ve ailenin oluşması ve gelişmesinde en önemli iki unsur olarak dikkat çekmektedir. Kur'an, tefsir ve değerler eğitimi eksenli tüm çalışmalarda merhamet ve eğitim kavramlarına çeşitli atıflar yapılmıştır. Günümüzde merhamet, psikoloji, sosyoloji, din, eğitim, sağlık, hukuk, etik gibi birçok alanda araştırmacıların ilgisini çeken ve en çok araştırılan konulardan biri haline gelmiştir.¹ Polater (1997);² Batar (2012);³ Strauss vd. (2016);⁴ Kirby (2017);⁵ Hacıkeleşoğlu ve Kartopu (2017);⁶ Genç (2018);⁷ Avşaroğlu (2019);⁸ Nas ve Sak (2020);⁹ Nas ve Kardaş (2022),¹⁰ bu araştırmalara örnek olarak verilebilir. Merhametin öneminin geniş çapta kabul edilmesine ve birçok disiplinde öne çıkan ve faydalanılan kavramlardan biri olarak değerlendirilmesine rağmen, tanımı konusunda tam bir fikir birliği sağlanamadığı;¹¹ son 10-15 yılda literatürde, psikolojik iyi oluş ve ruh sağlığını korumayı amaçlayan merhamet temelli araştırmalarda önemli bir artış olduğu ifade edilmektedir.¹² Yapılan literatür taramasında Kur'an'da merhamet kavramını ele alan

¹ James N. Kirby, *Compassion interventions: The programmes, the evidence, and implications for research and practice*, Psychology and Psychotherapy: Theory, Research and Practice, (2017), s. 432.

² Polater, Kadir, *Kur'an'da Rahmet Kavramı*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Uludağ Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 1997.

³ Yusuf Batar, "Empatik Düşündürme Yoluyla Merhamet Eğitimi -Kur'an Ve Hz. Peygamber'in Uygulamaları Işığında", *Diyanet İlmi Dergi*, DİB Yay., 2012, (48), 1.

⁴ Clara Strauss-Billie Lever Taylor-Jenny Gu-Willem Kuyken-Ruth Baer-Fergal Jones-Kate Cavanagh, "What is Compassion and how Can We measure it? A Review of Definitions and measures", *Clinical Psychology Review*, (2016), 47.

⁵ Kirby, J. N., *Compassion Interventions: The Programmes, the Evidence, and Implications for Research and Practice*, (2017).

⁶ Hızır Hacıkeleşoğlu-Saffet Kartopu, "Merhamet ve Dindarlık: Üniversite Öğrencileri Üzerine Ampirik Bir Araştırma", *The Journal of Academic Social Science Studies*, (2017), 59.

⁷ Muhammet Fatih Genç, "Merhamet Eğitiminin Saldırganlık Davranışını Azaltmadaki Rolü", *Ondokuz Mayıs Üni. İlahiyat Fak. Der.*, (2018), 45.

⁸ Selahattin Avşaroğlu, "Merhamet Eğitimi Programının Üniversite Öğrencilerinin Merhametli Olma Düzeylerine Etkisi", *Manas Sosyal Araştırmalar Der.*, 2019, (8), 3.

⁹ Eşref Nas ve Ramazan Sak, "Merhamet ve Merhamet Odaklı Terapi", *Celal Bayar Üni. Sosyal Bil. Der.*, 2020, (18)1, 66.

¹⁰ Eşref Nas ve Ferhat Kardaş, "Merhamet Eğitimi ve Eğitimde Merhamet", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 2022, (11), 1.

¹¹ Strauss, C., vd., *What is Compassion and How can We measure it? A Review of Definitions and measures*, 15.

¹² Kirby, J. N., *Compassion Interventions: The Programmes, the Evidence, and Implications for Research and Practice*, 432.

ve eğitimle arasındaki münasebeti ortaya koyan müstakil bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Kur'an'da rahmet ve merhamet, kavramsal olarak çalışılmış olsa da eğitime konu edilmemiş; genelde rahmet ve merhametle sınırlı kalmıştır. Bu, literatürde bir eksiklik olarak değerlendirilmiştir. Buradan hareketle araştırmanın konusu, “Kur'an'da merhamet ve eğitimi” olarak belirlenmiştir. Araştırmanın kavramsal çerçevesini merhamet, eğitim, insan ve merhamet eğitimi oluşturmaktadır ki bu konu ve çerçevenin, günümüzde ilgiyi hak eden bir konu olduğu düşünülmektedir. Literatürdeki boşluğu gidermeyi; akademik yazına ve araştırmacılara katkı sunmayı hedefleyen, “Kur'an'da merhamet ve eğitimi” adlı bu çalışma, eksikleriyle birlikte tefsir disiplini içerisinde ilk olma vasfını taşımaktadır.

Merhamet, acımak, şefkat göstermek, yufka yürekli olmak, severek ve acıyarak korumak, esirgemek, derdini paylaşmak, mağfiret etmek ve lütufta bulunmaktır. İsim olarak ise incelik, zarafet, şefkat, acıma duygusu ve bu duygunun etkisiyle yapılan iyilik, lütuf, ihsan, nimet, hayır, bağışlama, af, ikram, akrabalık, rahim, döl yatağı ve sevgi manalarında kullanılmaktadır.¹³ Merhamet, “hassas ve duyarlı olmak, incinen ile incinmek, acısını paylaşmak ve muhtaç olanın ihtiyaç duyduğu şeyi ona vermek”¹⁴ olarak tanımlanmaktadır. Aslında merhamet, “hayat boyunca takip edilmesi gereken bir yaşam biçimi ve yürünen yoldur; insanın kendisine, hayallerine, arkadaşlarına, komşularına, düşmanlarına, havaya, suya, dünyaya, hayvanlara, ölüme, uzaya ve zamana nasıl davrandığıdır. Merhamet, yaratılışın önemli olduğuna dair manevi bir beyandır. Tüm yaratılanları kutsal ve ilahi olarak kabul etmek”¹⁵ ve ona uygun davranmaktır.

Merhamet, Allah'ın insana yaratılıştan kodlamış olduğu fitri bir özelliktir. Bu özellik değiştirilmediği veya bozulmadığı sürece insan, özü itibarıyla merhamete eğilimlidir; merhameti hem yaşayan, hem de yaşatandır. Merhamet, Allah'ın lütfunu, ihsanını, şefkatini, keremini ve rahmetini varlıklarda tecelli ettirmesi; rahmetinin tecellisi olarak varlıkları yaratmasıdır. Aynı zamanda merhamet, varlıkların kendilerinde var olan rahmet tecellilerini, merhamet olarak başka varlıklara yansımaları

¹³ Ebu'l-Huseyn b. Ahmet İbn Faris, *Mu'cemu Mekayisi'l-Luga*, Thk., Abdusselam Muhammed Harun, Daru'l-Fikr, 1979, II, 498.

¹⁴ Hasan Mustafavî, *et-Tahkik fi Kelimati'l-Kurani'l-Kerim*, Merkezü Neşri'l-Asari'l-Allame Mustafavî, Tahran 1965, IV, 95.

¹⁵ Dimitrios G. Oreopoulos, “Compassion and Mercy in the Practice of Medicine”, *Peritoneal Dialysis International*, 2001, (21)6, 539.

ve ulaştırmalarıdır. Potansiyel bir güç olarak insanda var olan merhamet; aile, çevre ve eğitim aracılığıyla açığa çıkarılabilmekte veya üstü tamamen örtülebilmektedir. Bu bağlamda merhamet kaynak, eğitim fırsat; insanın dünya hayatı ise bu fırsattan yararlanma alanıdır. Bu alanda merhamet, insanlar kadar diğer tüm canlıları da kapsamakta; bu nedenle kuşatıcı ve evrensel bir değer olarak kabul edilmektedir.¹⁶ Allah, bu evrensel değeri/rahmeti ve merhameti, kendine ilke edinmiş; Kur'an'ı, rahmetinin tecellisi olarak göndermiş; peygamberini rahmetinin müjdecisi kılmış ve insana bir merhamet toplumu inşa edebilecek bütün özellikleri ve örnekleri sunmuştur. Bu açıdan Kur'an, insanı muhatap kabul etmiş; yeryüzünde merhamet üzere inşa edilen örnek bir toplum oluşturmasını arzu etmiş ve hedeflemiştir. Bu ise ancak eğitim ile gerçekteşebilecek bir idealdir.

Eğitim, insanı, toplumu ve diğer canlıları insan eliyle şekillendirmede ve yönlendirmede kullanılan en önemli araçlardan biridir. Eğitim, bir “yetişme ve yetiştirme”¹⁷ sanatı olup bireylerin ve toplumların hayatlarında “istendik değışme meydana getirme sürecidir.”¹⁸ Bu süreç, insanların “doğasını koruyarak”¹⁹ toplumsal yaşam içerisinde yerlerini alabilmeleri için gerekli bilgi, beceri ve anlayış ile donatılmalarını, özellikle de ahlaki yetilerinin ve kişiliklerinin amaca göre geliştirilmesini içermektedir.²⁰ Günümüz dünyasında insanların ve toplumların hem kalkınmışlık hem de medeni olma düzeyleri, aldıkları eğitime ve ona verdikleri öneme göre değerlendirilmektedir. Bugün, eğitimli toplumlar ile eğitimsiz toplumlar arasında bilimde, sağıkta, sanatta, teknolojiye, gelişmişlik düzeylerinde ve evrensel değerlere sahip olmada büyük farklar vardır. Bu açığı kapatmada ve özellikle evrensel değerlere sahip olmada eğitim ve merhamet eğitimi olmazsa olmazdır.

Merhamet eğitimi, merhamet ve eğitim kavramlarının buluşmasıyla oluşmuş bir terkiptir ve merhamet ile eğitimi bir arada bulundurmaktadır. Merhamet ve eğitim, insanlık tarihi kadar eski olup, bireysel ve toplumsal düzeyde çok kritik iki unsurdur. Bunlardan biri erdemi, diğeri de erdeme götüren yolu temsil etmektedir. Biri insanın

¹⁶ Hayati Hökelekli, *Merhamet*, Dem Dergi, Yıl 2008, (1) 4, 80.

¹⁷ Halis Ayhan, *Eğitime Giriş ve İslamiyetin Eğitime Getirdiğı Değerler*, Damla Yay. 2. Baskı, İstanbul 1986, 11.

¹⁸ Selahattin Ertürk, *Eğitimde Program Geliştirme*, Hacettepe Üni. Basımevi, Ankara 1972, 12.

¹⁹ Ali Ayçıl, *İnsanın Değeri*, İstanbul Kültür ve Edebiyat Der., İstanbul MEM Yay., 2015, 9, 18.

²⁰ Bedia Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, İnkılap Yay., 8. Baskı, Ankara 1998, 68; Hasan Eren ve vd., *Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük*, TDK Yay. Ankara 1988, I, 435.

doğuştan getirdiği fitri özelliği, diğeri de bu fitri özelliği ortaya çıkaracak, onu geliştirecek ve inşa edecek yapıyı temsil etmektedir. Bu bağlamda merhamet ve eğitim, insanın vazgeçemeyeceği ve ayrılamayacağı iki temel bileşeni ve vasfıdır. Bunlar, insan olma ile ilişkilidir. Bu manasıyla merhamet insanda var kılınmış, var olanı açığa çıkarmak ise eğitime kalmıştır. Netice itibariyle insanın, hem merhamete, hem de eğitime ihtiyacı vardır. Merhamet, insanın karanlıklarına ışık olup aydınlatacak hakikat; eğitim, bu hakikati tutuşturup ışığa dönüştürecek ateştir.

Merhamet eğitimi, insanın bütün varlıklara karşı acıma ve yardım etme duygusuyla hareket etmesini, onları sevmesini, korumasını, destek olmasını ve affetmesini içeren iyi huy ve güzel davranışlar kazandırmayı ilke edinen bir eğitim sürecidir.²¹ Kâinatı tüm canlılar için “emin belde” kılma mücadelesi olarak da ele alınabilecek merhamet eğitiminin odak noktası insandır ve insanı hedef alır. Bu mücadele sürecinin en önemli aracı eğitimidir. Merhamet temelli bireysel ve toplumsal hayat, ancak başarılı bir merhamet eğitimi ile gerçekleşebilir. Burada Müslüman bir bireyin temel meselesi, hayatı merhamet merkezli inşa ve ihya edebilmek üzere sorumluluklarını yerine getirmesidir.

Bu araştırmanın temel problemi; “Kur’an temelli merhamet eğitimi nasıl planlanmalı ve gerçekleştirilmelidir?” sorusudur. Bunun yanında, “Kur’an-ı Kerim’de rahmet ve merhametin anlamı ve kapsamı nedir?”; “Merhametin, Kur’an kavramları içerisindeki yeri ve önemi nedir?”; “Merhamet ile eğitim nasıl ilişkilendirilebilir?”; “İnsanda merhameti inşa eden değerler ve bu inşaada kullanılacak metotlar nelerdir?” sorularına cevap verilmeye çalışılacak ve öneriler sunulacaktır. Bu sorulardan hareketle araştırmada, merhamet temelli insan ve toplum inşasında nasıl bir yol izlenmesi gerektiği tartışılacaktır.

II. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Bu araştırmanın temel amacı, merhamet ve merhamet eğitimini Kur’an’ın bütünselliği ve dünya görüşü çerçevesinde ele alıp, detaylı bir biçimde incelemektir. Bu kapsamda çalışmanın alt amaçları, Kur’an’ın ve O’nun tebliğcisi Hz. Muhammed’in (as) merhamet anlayışına dikkat çekmek; bireysel ve toplumsal açıdan merhamet

²¹ Recai Doğan, “Merhamet Eğitimi (Neliği) Üzerine Bazı Düşünceler”, *Kutlu Doğum Haftası “Hz. Peygamber ve Merhamet Eğitimi” Sempozyumu (Nisan 2011)* DİB Yay., Ankara 2014, 100.

eğitiminin önemine vurgu yapmak; merhamet duygusunu kazandırmada eğitimin rolüne ve önemine atıfta bulunarak özgün bir merhamet toplumunun inşası için Kur'an merkezli merhamet eğitime ilişkin öneriler sunmaktır. Ayrıca, Kur'an-ı Kerim'de geçen ve merhamete karşılık gelen kelimeleri, murad-ı ilahiye uygun bir şekilde anlamak için bütün vecihleriyle analiz etmek; merhamet kavramının Kur'an-ı Kerim'de kaç yerde geçtiği, nerede ve hangi anlamlarda kullanıldığı; bu kavramlara İslami literatürde ne gibi tanımlamalar yapıldığı gibi bilgilere ulaşarak paylaşmak da diğer bir alt amaçtır. Bunlara ilaveten çalışmada, Kur'an temelli bir merhamet ahlakının esaslarını ortaya koymak, merhamet ahlakını hatırlatmak ve yaygınlaşmasına destek olmak amaçlanmaktadır. Bu çalışma ile müminlerin birbirlerini sevmeye, acımaya, şefkat göstermeye, korumaya bir vücut gibi oldukları hakikatine; merhamet ahlakının erdemli bir topluma ulaşmada olmazsa olmaz bir realite olduğuna; bu realitede dindar olmanın veya olmamanın değil, insan olmanın önemli olduğuna dikkat çekilmektedir.

Bugün dünyanın dört bir yanında olup biten olaylar ve bütün insanlığın gözleri önünde cereyan eden savaşlar, terör, açlık, şiddet, sömür, gasp, insan hakları ihlalleri, adaletsizlikler, daha çok kazanma hırsı ve tüketim çılgınlığı insanları derin endişelere sevk etmektedir. Bu endişeler insanlarda, toplumun git gide bir şiddet sarmalına dönüştüğü tedirginliğini doğurmaktadır. Tedirginliğin sebebi, çocukların internet dünyasından aileye, medyadan sokağa varıncaya kadar geniş bir yelpazeyi etkisi altına alan ve toplumda huzursuzluğa neden olan şiddettir. Şiddet; kültür, inanç, ırk ve coğrafya tanımsızın bütün dünyayı kasıp kavurmaktadır. Bu durum, bireyin bizzat kendisine uyguladığı fiziksel ve duygusal şiddet ile başlamakta, oradan ikili ilişkilere, aile ve yakın çevreye sıçrayarak kurumların ve şehirlerin dokusuna nüfuz etmekte ve uluslararası ölçekte önemli bir sorun haline gelmektedir. Bu temel sorunun bütünüyle ortadan kaldırabilmesi, bilinçli ve kapsamlı bir eğitim politikasını gerektirmektedir. Bu bağlamda İslam'ın tebliğ döneminde şiddetin tam da karşısında yer alan merhamet vurgusu; yeniden hatırlanmalı, okunmalı, üzerinde düşünülmeli ve şiddetin açtığı sorunlara çözüm, yaralara merhem olarak sunulmalıdır. Hem insanı hem de toplumu hedef alan bu çağrı, insanda ve toplumda yeni bir farkındalık oluşturmali; deyim yerindeyse merhamet seferberliğine dönüşmelidir.²²

²² Mehmet Görmez, "Takdim", *Hız. Peygamber ve Merhamet Eğitimi*, Tsh. İsmail Derin, DİB Yay. Ankara 2. Baskı, 2012, 7.

İnsanî bir erdem olan ve insanla en derin anlamına kavuşan merhametin, şaşırtıcı bir şekilde hayatın her alanından yavaş yavaş çekilmeye ve unutulmaya yüz tuttuğunu görmek, önemini kaybettiğini bilmek ve bu en güzel duygudan boşalan yeri şiddetin her türlüünün doldurduğuna şahit olmak, üzücü olduğu kadar, bir o kadar da düşündürücüdür. Bu çıkmazdan kurtulmanın tek yolu, insana merhamet duygusunu ve davranışını tekrar kazandırabilmektir. Bunu sağlamak için yararlanılabilecek en önemli araç ise merhamet eğitimidir. Erdemli bir topluma ulaşmada bir ihtiyaç ve zorunluluk olan merhamet eğitimi, insanda var olan merhamet cevherinin işlenmesi ve ortaya çıkarılabilmesinde kritik öneme sahiptir ve insan neslinin huzuru ve toplumsal barışın sürdürülebilirliği için gereklidir. Böyle bir toplumun inşasında, bireyleri şiddetten, bencillikten, maddecilikten uzaklaştırmak, sevgi, cömertlik, şefkat ve merhamet gibi insani ve ahlaki değerleri kazandırmak, önemlidir.²³ Bu nedenle eğitim ve öğretimin temelinde merhamet olmalıdır. Merhamet eğitimi, kalbin katılığını, kasvetini, kabalığını ortadan kaldıran, pasını silen, üzerindeki lekeleri izale eden, ilahî rahmet ile aralarındaki kilidi açan, her türlü engeli, perdeyi, kılıfı yırtıp atan, kin, öfke, intikam, şehvet ve ihtiras gibi kötü huylardan kalbi temizleyen bir eğitimidir.²⁴

Merhamet ve eğitimine odaklanan bu çalışma, Kur'an temelli bir merhamet eğitimi modeli sunabilmek, modele ilişkin temel argümanları ortaya koyabilmek, alandaki ilmi çalışmalara katkıda bulunabilmek, merhamet temelli bir toplum inşasına destek olabilmek ve merhamet eğitimi konusunda detaylı araştırma yapmak isteyenlere örnek teşkil edebilecek bir çalışma ortaya koyabilmek ümidi ile yapılmıştır. Kendinden önce yapılmış çalışmalardan bağımsız olmadan, onların birikimlerinden istifade etmeyi erdem sayan bu çalışma, onlardan feyiz almakla birlikte onlara mahkûm olmamayı ilke edinmiştir. Münekkit bir bakışla fikirlerden yararlanma ve yeni bir bakış açısı geliştirme arzusu ile merhametin bilinçli bir şekilde bireye kazandırılmasının eğitim yoluyla mümkün olduğunu; bunun için İslam kültürünün bizzat örneklik sunduğunu ortaya koymaya çalışmıştır.

²³ Yusuf Şen, "Hz. Peygamberin Merhamet Eğitim Metodu", *Bayburt Üni. Eğitim Fak. Der.*, 2011, (6)1-2, 28-29.

²⁴ Mehmet Görmez, "İşgal Altındaki Kalpler ve Merhamet Eğitimi", *Hz. Peygamber ve Merhamet Eğitimi*, Tsh. İsmail Derin, DİB Yay. Ankara 2. Baskı, 2012, 14.

III. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Kur'an'da merhamet ve eğitimi konusunu araştırmak için nitel analiz yöntemi benimsenmiş olup, literatür tarama ile betimsel/tanımlayıcı analiz tekniğinden yararlanılmıştır. Literatür taramada, araştırmanın konusu ile ilgili akademik kaynaklar tespit edilip detaylı bir doküman incelemesi yapılarak, konuya ilişkin veriler toplanmaktadır. Literatür taramada amaç, konunun anlaşılmasını sağlamaktır. Bu kapsamda konu ile ilişkili eserlerin tespit edilmesi, bilgi düzeyinin arttırılması, araştırmaya entelektüel bir içerik ve derinlik kazandırılması, araştırma konusunda karşıt görüşlerin belirlenmesi gibi birçok amaca hizmet eden bu yöntem ile farklı bakış açıları ortaya konulmaya çalışılmaktadır.²⁵

Bu çalışmada literatür tarama kapsamında yararlanılan ilk ve en önemli temel kaynak, Kur'an-ı Kerim olmuştur. İkinci olarak, Hz. Muhammed'in (as) sahih hadislerinden faydalanılmıştır. Ayrıca, Kur'an üzerine yazılmış tefsirler, sözlükler, klasik ve modern dönem eserler, ulusal ve uluslararası makaleler ve tezler incelenmiş, konuya ilişkin bilgiler edinilmiştir. Okuma ve inceleme aşamasında, merhamet ve eğitimi bağlamında bugüne kadar ortaya konmuş görüşler referans alınarak ve gerekli notlar çıkarılarak karşılaştırmalı bir değerlendirme yapılmış, bunlarla birlikte tartışma ve yorumlar eşliğinde konu bütünsel bir açıdan ele alınmıştır.

Kur'an'da merhamet ve eğitimi isimli bu çalışma, giriş ve sonuç dışında üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde, araştırmanın konusu ve problemi, amacı ve önemi ile araştırmanın yöntemi detaylı bir biçimde ortaya konmuştur. Araştırmanın birinci bölümünde kavramsal çerçeve ele alınmıştır. Kur'an'da rahmet kelimesinin etimolojik anlam alanı incelenmiş; ıstılah anlamı ele alınarak tanımlaması yapılmıştır. Arkasından Kur'an'da rahmet kelimesinin geçtiği yerler, Kur'an'da rahmet olarak nitelenen hususlar, zıt ve yakın anlamlı kelimeler tespit edilerek, konulu tefsir bağlamında analiz yapılmıştır. İkinci bölümde, insan ve merhamet bilincine odaklanılmıştır. Bu kapsamda Kur'an'da insan, insanda merhametin kökleri, insanda merhamet duygusunu inşa eden değerler ve insanda merhameti körelten tutumlar ele alınmıştır. Araştırmanın üçüncü bölümünde eğitim ve merhamet ilişkisi incelenmiştir.

²⁵ Bourner, 1996; akt. Ali Demirci, "Literatür Taraması", *Coğrafya Araştırma Yöntemleri*, Editörler Y. Arı ve İ. Kaya, Coğrafyacılar Derneği, Balıkesir, 2014, 74.

Bu bağlamda eğitim, merhamet eğitim ilişkisi, Kur'an ve merhamet eğitimi ele alınmıştır. Akabinde Kur'an ve merhamet eğitiminde tercih edilebilecek metot ve yöntemler tartışılmış; merhamet eğitiminin önemine vurgu yapılmıştır. Allah ve merhamet eğitimi, ahiret endişesi ve merhamet eğitimi, rol model insan Hz. Muhammed (as) ve merhamet eğitimi, kıssalar yoluyla merhamet eğitimi, affetme yoluyla merhamet eğitimi, tedrici ilkesi ve merhamet eğitimi, aile ve merhamet eğitimi, duygu ve değerler aracılığıyla merhamet eğitiminden bahsedilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Bu bölümde öncelikle Kur'an-ı Kerim'de geçen rahmet kelimesinin kavramsal çerçevesi incelenecek, anlam dünyasına ulaşılmaya çalışılacak ve tanımlama isteği ortaya konulacaktır. Bu bağlamda rahmet kelimesinin etimolojik ve ıstılahî anlamı verildikten sonra rahman ve rahîm sıfat ismi üzerinde durulacaktır. Akabinde Kur'an'da rahmet ve türevlerinin geçtiği ayetler incelenecek, rahmet olarak nitelenen hususlara işaret edilecek ve rahmetle yakın anlamlı kelimeler ele alınacaktır. Burada amaç Kur'an'da zikredilen rahmet ve merhamet kavramlarının mahiyetine bir ışık tutmak ve önemine vurgu yapmaktır.

1.1. RAHMET KELİMESİNİN ETİMOLOJİK ANLAM ALANI

Arapçadan dilimize aktarılan rahmet ve merhamet kavramı, r-h-m harflerinin bir araya gelmesiyle oluşmuş kelimelerden biridir. Bu kapsamda rahmet (رحمة), ruhm (رحم) ve merhamet (مرحمة) kelimeleri aynı kökten gelen birer mastar olup, rahmetle aynı anlamı taşırlar ve birbirlerinin yerine kullanılabilir.²⁶ Bu manada Arap dili lügatlerinde kelimenin kök anlamları; acıma hissi ve yufka yüreklilik manasında rikkat; birinin acısını, derdini paylaşmak, ilgi ve şefkat göstermek, acıma, esirgeme, yumuşaklık, nezaket, şefkat ve lütuf anlamlarını ifade etmektedir.²⁷

Rahime (رحم) kelimesi fiil olarak, merhamet etmek, bağışlamak, esirgemek, acımak, affetmek, merhametli ve çok şefkatli olmak anlamını taşır.²⁸ Tef'il ve tefa'ul babında rahhame (رَحَّمَ) ve terahhame (تَرَحَّمَ) fiilleri de Allah'ın acımasını dilemek,

²⁶ Ebu'l-Huseyn b. Ahmet İbn Faris, *Mu'cemu Mekayisi'l-Luga*, Thk., Abdusselam Muhammed Harun, Daru'l-Fikr, 1979, II, 498; Ebu'l-Fadl Cemalüddin Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzur, *Lisanü'l-Arap*, Daru Sadır, 3. Baskı, Beyrut 1993, XXII, 230; Ebu Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd el-Ezdi el-Basri, *Cemheretü'l-Luga*, Thk. Remzi Münir Balbekki, Daru'l-İlm, Beyrut 1987, I, 523.

²⁷ İbn Faris, *Mu'cemu Mekayisi'l-Luga*, II, 498; İbn Manzur, *Lisanü'l-Arap*, XXII, 230; Mecduddin Muhammed İbn Yakûp el-Firûzâbâdî, *Kamûsü'l-Muhîr*, Thk. Mektebü Tahkiki't-Turas, Müessesetü'r-Risale, 8. Baskı, Beyrut 2005, 1111; Ebu Nasr İsmail b. Hammad el-Cevheri, *Sihah Tac'ul-Luga ve Sihahu'l-Arabiyye*, Thk. Ahmed Abdulğafur Attar, Daru'l-İlm, Beyrut 1987, V, 1929; Muhammed A'lâ b. Ali b. Muhammed Hamid et-Tehânevî, *Mevsuatü Keşşafî Istılahatî'l-Fünûn ve'l-Ulum*, Takdim Refik Acem, Thk. Ali Dahruç, Mektebetü Lübnan Naşirun, Beyrut 1996, I, 847; Hüseyin K. Ece, *İslam'ın Temel Kavramları*, Beyan Yay., İstanbul 1999, 576.

²⁸ Ebu Mansur Ezheri, *Tezhibu'l-Luğa*, Thk. Muhammed Ivaz Mur'ib, Daru İhyai't-Turasi'l-Arabiyye, Beyrut 2001, V, 34.

merhametini istemek ve bir kimseye dua eylemek anlamlarına gelir.²⁹ Bu kelimenin aynı zamanda tekellüf³⁰ manasını taşıdığını ve bundan dolayı Allah için kullanılamayacağını bilmek gerekir. Tefaul babında terahame (تراحم) fiili de karşılıklı olarak birbirlerini esirgemek, korumak, bağışlamak, birbirlerine acımak, karşılıklı sevgi saygı göstermek ve birbirlerine karşı merhametli olmak manasında kullanılır.³¹ Rahime kelimesi istif'al babında isterhame (استرحم) formunda ise birinden yardımını talep etmek, merhametini istemek ve birinin bağışlamasını ve affını istirham etmek anlamlarını ifade eder.³²

Rahmet (الرحمة) ve merhamet (المرحمة) mastar kelimeleri de sözlükte, bir kimseyi esirgemek, korumak, ona karşı incelik, zarafet ve şefkat göstermek, rikkat sahibi olmak, yardım etmek, merhamet, lütuf, acıma, mağfiret ve anlayış sahibi olmak gibi anlamlarda kullanılır.³³ Bu kullanımlara ilaveten er-Rahamut (الرحموت) "çok, en çok merhametli, merhameti azime"³⁴ sahibi olmak, el-merhum (المرحوم) da "rahm olunan"³⁵ anlamına gelmektedir.

Rahime kelimesi, kadının döl yatağı ve doğurganlık organı olan "rahme" isim olurken, imreetün rahumun (إمراة رحوم) da rahminden şikâyet eden ve şikâyetçi olan kadını ifade etmek için kullanılmıştır.³⁶ Burada rahim, çocuğun içinde bulunduğu en emniyetli ve en güvenilir yerdir. Aynı zamanda da insanın merhamete en çok ihtiyaç

²⁹ İbn Manzur, *Lisanü'l-Arap*, XII, 230; Mütercim Asım Efendi, *Kamus'ul-Muhit Tercümesi*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay. 1, Yayına Hazırlık ve Çev. M. Koç-E. Tanrıverdi, İstanbul 2013, V, 4989; Muhammed Revvas Kal'aci, Hamid Sadık, *Mu'cemu Lugati'l Fukaha*, Daru'n-Nefais, 2. Baskı 1988, 128; Ahmet Muhtar Ömer, *Mu'cemü'l-Lugati'l-Arabiyye El Muasıra*, Alemü'l-Kütüb, 2008, II, 872.

³⁰ Ebu'l-Feyz Muhammed el-Murtaza b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirezzak el-Hüseyni ez-Zebidi, *Tâcu'l-Arus Min Cevahiri'l-Kamus*, Daru'l-Hidaye, tsz. XXXII, 228.

³¹ Vankulu Mehmet Efendi, *Vankulu Lugati*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay. 52, Yayına Hazırlık ve Çev. Mustafa Koç-Eyüp Tanrıverdi, İstanbul 2015, II, 2057.

³² İbn Manzur, *Lisanü'l-Arap*, XII, 230, Zebîdî, *Tâcu'l-Arus*, XXXII, 233. Ahmet Muhtar Ömer, *Mu'cemü'l-Lugati'l-Arabiyye El Muasıra*, II, 872.

³³ Zebîdî, *Tâcu'l-Arus*, XXXII, 226, Vankulu Mehmet Efendi, *Vankulu Lügati*, II, 2057, Mütercim Asım Efendi, *Kamus'ul-Muhit Tercümesi*, V, 4989. M. Revvas Kal'aci, *Mu'cemu Lugati'l Fukaha*, 221.

³⁴ Mütercim Asım Efendi, *Kamus'ul-Muhit Tercümesi*, V, 4989.

³⁵ Vankulu Mehmet Efendi *Vankulu Lügati*, II, 2058.

³⁶ İbn Faris, *Mu'cemu Mekayisi'l-Luga*, II, 498. Ebû'l-Kâsım el-Huseyn b. Muhammed Râğıp İsfahânî, *el-Müfredatu fi Garibil-Kur'an*, Kahraman Yay., İstanbul 1986, 279; İbn Manzur, *Lisanü'l-Arap*, XII, 232; İbn Düreyd, *Cemheretü'l-luga*, I, 523; Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşeri, *Esasu'l-Belaga*, Beyrut 1998, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, I, 344; Ebü't-Tâhir Mecdüddin Muhammed b. Ya'küb b. Muhammed Fîrûzâbâdî, *Besâ'iru zevi't-temyîz fi lefâ'ifi'l-kitâbi'l-'azîz*, Thk. Muhammed Ali Necar, İhyau't-Turasi'l-İslamiyye, Kahire 1996, III, 58; Mütercim Asım Efendi, *Kamus'ul-Muhit Tercümesi*, V, 4990.

duyduğu yaş aralığıdır.³⁷ Bununla birlikte kelimenin akrabalık, hısımlık ve yakınlık anlamı da taşıdığı söylenmiştir. Zira akrabaların tümü, yakınlığın ve merhametin merkezi olan ana rahminden çıkıp gelmişlerdir.³⁸ Bundan dolayı da Kur'an-ı Kerim, ana rahminden kaynaklanan ve birbirlerine kan ve akrabalık bağıyla bağlı olanlar için “sıla-i rahim” kelimesini kullanılmıştır. Bu çerçevede sıla-i rahim Kur'an'da, yakınları ziyaret etmek, onlarla ilişkiyi kesmemek, sevgi ve saygı bağlarını canlı tutmak anlamında kullanılan bir terim olmuştur.³⁹

R-h-m (ر - ح - م) kelimesinin Arap dilinde anlam daralmasına uğramış olduğu iddiası da vardır. Bu iddiaya göre kelimenin kök anlamı neredeyse “acımak ve merhamet etmek” anlamına indirgenmiştir. Oysa kelime, Kur'an'da “sevmek ve sevgi” anlamını ifade etmek üzere de kullanılmıştır. Kur'an, doğru bir biçimde anlaşılacak ve anlatılmak isteniyorsa, bu anlam daralması hiçbir zaman göz ardı edilmemesi gereken bir hakikattir.⁴⁰ Bu iddiaya karşılık rahmet ve merhamet kelimeleri, mutlak manada sevgiden arındırılmış, kopartılmış ve soyutlanmış değildir. Kelime özü itibarıyla, muhataba sevgiden kaynaklanan koruma ve kollama hissiyle muamele etmektir. Bu manada merhamet, sevginin bizzat kendisi değil sonucudur. Sevgi ise merhametin kaynağıdır. Dolayısıyla sevgisiz merhamet, merhametsiz sevgi yoktur.⁴¹

1.2. ISTILAHİ ANLAM

İslam kültür tarihinde merhamet kavramı genellikle rahmet kelimesiyle birlikte ifade edilirken, Türkçede merhamet hem Allah'a hem de insanlara atfedilmekte, rahmet ise özellikle Allah'a nispet edilerek kullanılmaktadır.⁴² Bu anlamda rahmet; ilahî, merhamet ise beşerîdir.⁴³ Allah için kullanıldığında kelime, O'nun müteessir olmaktan soyutlanmış keyfiyetçe mükemmel ve kemiyetçe sınırsız ihsanını, nimetini ve lütfunu

³⁷ Gürbüz Deniz, *Rahman-Rahmet-Ve-Merhamet*, <https://yinedergi.com>, 05/ 06/ /2020.

³⁸ İbn Faris, *Mu'cemu Mekayisi'l-Luga*, II,498; İsfahânî, *el-Müfredat*, 279; Zemahşeri, *Esasu'l-Belağa*, I, 344; Fîrûzâbâdî, *Besâ'ir*, III,58; Mütercim Asım Efendi, *Kamus 'ul-Muhit Tercümesi*, V, 4990.

³⁹ Mehmet Okuyan, *Kur'an'da Rahmet Kavramı ve Hz. Peygamber'in Âlemlere Rahmet Oluş Keyfiyeti*, Marmara Üni. İlahiyat Fak. Din Eğitimi Anabilim Dalı, Din Eğitimi Araştırmaları Der. 2004, 14, 30; Mehmet Okuyan, *Çok Anlamlılık Bağlamında Kur'an Sözlüğü*, Düşün Yay. İstanbul 2019, 290.

⁴⁰ Salih Akdemir, *Kur'an'a Dilbilimsel Yaklaşımlar*, Kuramer Yay., İstanbul 2017, 310.

⁴¹ Mustafa İslamoğlu, *Kur'an'a Göre Esmâ-i Hüsnâ*, Düşün Yayıncılık, İstanbul 2011, I, 261.

⁴² Mustafa Çağrı, “Merhamet”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara 2004, 29, 184.

⁴³ Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Çelik-Şura Yay. Sadeleştirme Kurulu: M. Nur Çetin ve Arkadaşları, İstanbul trs. I, 88.

ifade eder. İnsan için kullanıldığında ise onun duyarlılığını, yufka yürekliliğini, şefkatini ve hissi yani duygusal yönünü açıklar.⁴⁴

Kur'an Kerim indirilmesinden önce bölgede yaşayan insanlar Arapça konuşuyorlardı. Bu bağlamda Kur'an-ı Kerim de Arapların bildiği ve kullandığı kavramları ve kelimeleri kullanmaya özen göstermiştir. Ancak bu kavramlara kendi özel anlamlarını da yüklemiştir. Böylece Kur'an-ı Kerim, yeni kavramlar inşa etmiştir. Burada Kur'an'ın inşa etmek istediği kavramların anlam kategorilerinden bazıları genişlerken, bazıları daralmış ve bazıları da tamamıyla yepyeni anlamlar yüklenmiştir.⁴⁵ İzutsu'nun ifadesiyle, Arapça kelimeler ve kavramlar Kur'an tarafından kullanılırken cahiliye dönemi anlamları aynen muhafaza edilmemiş, önemli seviyede anlam değişimlerine uğramışlardır. Bazı kelimelerin anlamları genişlerken bazıları daralmış, bazıları da tamamıyla yepyeni manalar kazanmıştır.⁴⁶ Bu bağlamda Kur'an'ın inşa etmek istediği kavramlardan biri de 'merhamet'dir. Dolayısıyla merhamet kavramının, kendi bütünselliği içerisinde anlaşılması elzemdir.

İslamî kaynaklarda rahmet (رحمة) kavramı, kalpte meydana gelen bir değişime işarette bulunur. Bunun neticesinde kalpte meydana gelen hareketlenmeye sebep olan durumdan dolayı yardım etmek, erdemli bir davranış olarak görürler. Bu erdemli davranış, insanlığın ruhunda kök salmış ahlaki bir değerdir.⁴⁷ Buradan hareketle İsfahani merhameti, muhtaç ve acınacak durumda bulunan bireye yönelik iyilik yapmayı gerektiren bir duyarlılık, hassasiyet ve kalp yumuşaklığı diye tanımlar.⁴⁸ Ebu'l-Beka da merhametin, kalbin ve vicdanın iyilik yapma ve ihsanda bulunma hassasiyetini gösteren duygusal bir ilke olduğuna işaret eder.⁴⁹ Seyit Şerif Cürcani de herhangi bir varlığa hayrı ulaştırma veya onu hayırla buluşturma iradesi ve kararlılığı şeklinde ifade eder.⁵⁰ Tehanevi de kelimeye hayrı ulaştırmaya ek olarak "şerri

⁴⁴ İsfahani, *el-Müfredat*, 279; Fîrûzâbâdî, *Besâ'ir*, III,53; Mütercim Asım Efendi, *Kamus'ul-Muhit Tercümesi*, V, 4989; Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf b. Nûriddîn Alî el-Münâvî el-Haddâdî, *et-Tevkîf ala Mühimmatî't-Te'ârîf*, Nşr. Abdulhalık Servet, Kahire 1990, 176; Tehânevî, *Mevsuatü Keşşafî Istilahatî'l-Fünûn ve'l-Ulum*, I, 847; Ece, *İslam'ın Temel Kavramları*, 576.

⁴⁵ Toshihiko Izutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlakî Kavramlar*, Çev. Selahattin Ayaz, Pınar Yay., İstanbul, 110

⁴⁶ İsmail Karagöz, *Allah, İnsan ve Merhamet*, DİB Yay. Ankara 2014, 16.

⁴⁷ Abdurrauf Ahmet Beni İsa, *er-Rahmetü Fi'l-Kur'an (et-Tıflü Enmuzecen)*, el-Mu'temeru'd-Düveliyiyü Anî'r-Rahmeti Fi'l-İslami, 2016, Camiatü'l-Melik Suud Külliyyetü't-Terbiye, 436.

⁴⁸ İsfahani, *el-Müfredat*, 279; Fîrûzâbâdî, *Besâ'ir*, II, 53.

⁴⁹ Ebu'l-Beka Eyyub b. Musa el-Kefevi, *Külliyât Mu'cemu fi'l-Mustalahat ve'l-Furûk el-Luğavî*, Thk., Adnan Derviş ve Muhammed el-Mısrî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 471.

⁵⁰ Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid eş-Şerif el-Cürcani, *Kitabu't-Tarifât*, trs., 110.

fitratına/tabiatına inceliği, duyarlılığı, yufka yürekliliği yerleştirmiş, kendisine ise lütfu ve ihsanı seçip yakıştırmıştır.⁶⁰

Allah için rahmet kavramı ise sonradan meydana gelen ve olayların etkisinde kalan bir infiali göstermesi şeklinde ifade edilmez. Bu yüzden Kur'an'da rahmet, Allah için kullanıldığında, bir duygu türü, bir hissediş, bir kalp fiili ve nefsanî bir eğilim olarak kullanılmaz.⁶¹ Zira Allah, kalbinde elem ve infial bulunmasından münezzehtir; dolayısıyla Allah'ın kalbinin yumuşamasından söz edilemez.⁶² Öyleyse rahmet, Allah için olduğunda doğrudan yaratma, yaşatma, belayı def etme, hüznü alıp güven verme, nimet verme, lütuf, ihsan ve ikram gibi vurgular kazanır. Bu da esirgeme, gözetme, koruma, kollama, ikram etme ve yardım etme gibi eylem türlerine giren anlam alanına yakındır.⁶³ Kısacası, Allah'ın rahmetinden maksat, rahmetin eseri olan ihsanıdır.⁶⁴

İnsan için merhamet, insana ötekinde kendine ait olanı görme fırsatı sunarak onun kendisi için arzuladığı her şeyi başkaları için de arzular hale gelme isteğidir.⁶⁵ İşte bu istek bir muhtaç veya düşkünün acıdan, kederden, sıkıntıdan ve afetlerden kurtaracak ve bunun yerine hayrı, nimeti, iyilikleri ve güzellikleri yerleştirmeyi hedefleyen bir iyilik duygusuna dönüşecektir. Bu iyilik yapma duygusu, öncelikle teessür ve infial kabilinden bir meyl-i nefsanî olarak başlar ve sonuçta merhamet edilecek varlığın olumsuz durumundan etkilenerek tepkisel bir davranış ve reaksiyona dönüşür. Bu reaksiyon insanî bir duygu olarak, incelik, duyarlılık ve yufka yüreklilik şeklinde kendini gösterir, bütün sıkıntıları ve dertleri gidermeyi hedefler ve onları ortadan kaldırmayı arzulayan bir eylem türüne dönüşür. Dolayısıyla filan kişi 'merhametli adamdır' denildiği zaman, çoğunlukla kalp yumuşaklığı anlamında ruh hali, etkilenme ve teessür durumu kastedilmiş olur.⁶⁶

İnsan için rahmet veya merhamet, kalbî bir fiil olup, herhangi bir varlığın içine düştüğü ıstırap ve sıkıntıyı görünce kalp sızlaması ve acıması şeklinde tezahür ederek kişideki benlik duvarını yıkar. Benlik duvarı yıkıldığında, kalpteki acıma duygusu

⁶⁰ İsfahani, *el-Müfredat*, 279.

⁶¹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, 56; İslamoğlu, *Kur'an'a Göre Esmâ-i Hüsnâ*, I, 261; Raşit Küçük, *Hızır Peygamber Sevgi ve Merhamet*, TDV. Yay., 10. Baskı, Ankara 2017, 28.

⁶² Muhammed Reşit Rıza, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Hâkim*, el-Hey'etü'l-Mısriyye, 1990, I, 38.

⁶³ İslamoğlu, *Kur'an'a Göre Esmâ-i Hüsnâ*, I, 261

⁶⁴ Reşit Rıza, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Hâkim*, I, 38.

⁶⁵ Ahmet Uğurlu, *Izdırap ve Merhamet*, İz Yay. İstanbul 2015, 209.

⁶⁶ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, 87.

harekete geçer. Bu da başkalarının başına gelen felaketlere karşı onların iyiliğini arzulamaktır. Bu iyilik isteği, kalbî bir teessür ile başlar, sahibini önce ıstıraba düşürür, sonra da lütuf ve ihsanda bulunmaya sevk eder.⁶⁷ Bu duygu, sıkıntı ve ıstırap ortadan kalkınca sona erer. Merhamette sadece acımak, üzülmek, kâfi değildir. Acıyı ve sıkıntıyı giderebilecek iradeye de sahip olmak lazımdır. Sadece üzüntü duymakla merhamet gösterilmiş olmaz.

Sonuç olarak rahmet ve merhamet, Allah'ın kâinata çevrilmiş yüzüdür ki O'nun rahmetinin izleri eserlerinde görülür. Bu da Allah'ın sonsuz rahmetinin bir bütün olarak varlıktaki tezahürüdür. İşte O'nun varlıktaki bu görünüşü her şeyi ihata eden ilmidir, lütfudur, keremidir, ihsandır.⁶⁸ Lütuf ve ihsan, ister Allah adına olsun ister insan adına olsun muhataba karşı duyulan sevgiden ve yakınlıktan kaynaklanan bir koruma ve kollama hissiyle muamele etmekten ibarettir. Burada gerçek manada rahmet ve merhamet, kişinin nefsi hoşlanmasa ve ona ağır gelse bile, onun hayrına ve menfaatine olacak ve sonuçta ona fayda sağlayacak şeyleri yine de yapmayı ve yerine getirmeyi gerektiren ahlakî bir fazilettir. Bu fazilet, kişinin hayrına olanı ona ulaştırmak, zararına olanı da ondan uzaklaştırmaktır.⁶⁹ Dolayısıyla merhamet, acının hissedilmesini, farkına varılmasını, paylaşılmasını ve ortadan kaldırılmasını hedefler. Bu gerçekleştirildiğinde merhamet, karanlıkta kalan insanlığı aydınlatan, ısıtan, huzur, güven ve mutluluk veren bir duyguya dönüşür. Merhamet bununla da yetinmez ve insanlığın özünde var olan kötülük duygusunu da terbiye eder. Böylece insan merhamet ederken merhamet edilmiş olur.

1.1.1. Rahman ve Rahim

Kur'an-ı Kerim, Allah'ı tanıtırken O'nun "el-esmâ'u'l-husnâ"sından bahseder.⁷⁰ Yani en güzel isimler ve sıfatlar, Allah'a mahsustur. Allah'ın sahip olduğu bütün isim ve sıfatlar, O'nun ekmel oluşuna işaret eder ki Rahman ve Rahim olan Allah, sonsuz ve sınırsız rahmet ve merhamete sahiptir. Ancak İslam'ın ilk dönemlerinde müşrik arapların Allah'ın Rahman ismini kabullenmekte zorlandıkları görülür. "Onlara,

⁶⁷ Süleyman Ateş, *Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, Milliyet Yay., 1995, I, 73.

⁶⁸ Nurettin Topçu, *Var Olmak*, Yay. Haz. E. Erverdi, İ. Kara, Dergâh Yay. 6. Baskı, İstanbul 2008, 117.

⁶⁹ Raşit Küçük, "Sevgi Eğitiminde Merhametin Yeri ve Önemi", *Kutlu Doğum Haftası "Hz. Peygamber ve Merhamet Eğitimi" Sempozyumu (Nisan 2011)*, DİB Yay., Ankara 2014, 349.

⁷⁰ Araf 7/180; İsra 17/110; Taha 20/8; Haşr 49/24.

“Rahman’a secdeye kapanın denildiğinde “Rahman da nedir? Senin bize emrettiğine mi secde edeceğiz?” derler ve bu onların nefretini artırır”⁷¹ ayet-i kerimesi, onların tutumunu izah eder. Bu tutuma işaret eden ikinci delil ise müşrik temsilci Süheyl bin Amr’ın Hudeybiye antlaşma metnine “bismillahirrahmanirrahim” ifadesinin yazılmasına karşı çıkışı ve onun yerine “bismikellahumme” ifadesinin yazılmasını istemesidir.⁷² Bu da onların Rahman ismine mesafeli olduklarını gösterir.

Kur’an-ı Kerim’de Allah ve Rab isimlerinden sonra Cenab-ı Hakk’ın en çok tekrar eden ve kendisi için seçtiği isimleri Rahman ve Rahîm’dir. Tekrarlanan bu durum, rahmetin bütün anlamlarına şamil olarak Allah’ın rahmet ve merhametinin büyüklüğünü, önemini ve de sınırsız oluşunu ortaya koyar.⁷³ Bu bağlamda rahman ve rahim kelimeleri, aynı kökten türetilmiş ve Kur’an’da yan yana kullanılmış olsalar bile, bunların her birinde, diğerinde bulunmayan ayrı ayrı manalar vardır.⁷⁴ Bunlar, birbirlerinden birer mana cihetiyle temayüz ederek aynı anlamları ifade etmezler.⁷⁵ Çünkü rahman, rahim’in müradifi değildir ve her birinin kendine mahsus ayrı bir anlamı vardır. Aynı anlamı taşıyan kelimelerin cümle içerisinde birlikte kullanılmaları anlatım bozukluğuna işaret eder. Anlatım bozukluğu Kur’an için muhaldır ve düşünülemez. Dolayısıyla bu iki kelimenin yan yana kullanılmaları, köken itibariyle benzer anlamlar taşıdığına, aynı zamanda da farklı anlamlar yüklendiğini gösterir. Demek ki rahman ve rahim sadece manayı kuvvetlendirmek için tekrar edilmiş değildir.⁷⁶

Allah’ın, Rahman ve Rahîm sıfatlarının her ikisi de lütuf, ihsan, bağışlama, merhamet ve şefkat anlamlarına gelen ve bunlardan daha kapsayıcı bir mana ifade eden “rahmet” kökünden (mastarından) türetilmiştir.⁷⁷ Burada Rahman, takdiri bir üstünlükle

⁷¹ Furkan 15/60.

⁷² İbn Hanbel, *el-Müsned*, II, 84, Hadis No: 656.

⁷³ Seyyid Kutup, *Fî Zılâli’l-Kur’an*, Daru’s-Şuruk, 17. Baskı, Beyrut 1412, I, 21-22; Küçük, *Sevgi Eğitiminde Merhametin Yeri ve Önemi*, 348.

⁷⁴ Ebu Cafer Muhammed b. Cerir b. Yezid el-Amli et-Taberi, *Câmiu’l-Beyan fi Te’vili’l-Kur’an*, Thk. Ahmet Muhammed Şakir, Müessesetü’r-Risale, ysz. 2000, I, 126; Muhammed Ali Sabuni, *Safvetü’t-Tefasir*, Alemu’l-Kütüp, Beyrut tsz. I, 26; İslamoğlu, *Kur’an’a Göre Esma-i Hüсна*, I, 263; Ali Bulaç, *Kur’an Dersleri*, Çıra Yay. İstanbul 2016, I, 42.

⁷⁵ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, I, 59; Muhammed Zerman, *Hitab’ur-Rahme Fi’l-Kur’an*, El-Mu’temeru’d-Düveliyü Ani’r-Rahmeti Fi’l-İslami, 2016, Camiatü’l-Melik Suud Külliyyetü’t-Terbiye, 151.

⁷⁶ Reşit Rıza, *Tefsiru’l-Kur’ani’l-Hâkim*, I, 39.

⁷⁷ Ebu Abdirrahman el-Halil b. Ahmed b. Amr b. Temim el-Ferahidi, *Kitabü’l-Ayn*, Daru ve Mektebetü’l-Hilal, Thk. Mehdî el-Mahzûmî-İbrâhim es-Sâmerrâi, III,224. Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl el-Askerî, *Mu’cemu’l-Furûkı’l-Luğaviyye*, Müessetü Neşri’l-İslami, Thk. Eş-Şeyh Beytullah Beyyat, 251, Muhammed Esed, *Kur’an Mesajı Meal-Tefsir*, Çev. C. Koytak, A. Ertürk, İşaret Yay., İstanbul 1996, I, 2;

“fa’lan” vezninde “sıfatı galibe”den özel bir isimdir. Bu isim genişlik, bolluk, süreklilik ve mübalağa bildiren bir sıfatı müşebbehe formudur ki çok rahmet sahibi, pek merhametli, çok merhametli, gayet merhametli veya sonsuz rahmet sahibi manasını vermek mümkün ise de isim olması hasebiyle de tercüme edilemez.⁷⁸ Bu manada Rahman sıfatı, Allah'ın ilk planda inanan-inanmayan ayrımı yapmadan bütün insanlara, hatta bütün varlığa uzanan en geniş kapsamlı rahmet ve merhametini ifade için kullanılmıştır.⁷⁹

Rahman ismi, kendi içinde özel bir anlam taşıyan ve sadece Allah Teâlâ'ya mahsus bir isimdir.⁸⁰ Nasıl ki Allah ismi, Allah için ism-i has ise Rahman ismi de sadece Allah için ism-i has olarak kullanılır.⁸¹ Aynı zamanda bu Rahman ism-i şerifi, rahmetten sıfat manası ifade etse de ism-i has olarak kullanılmış ve Allah'tan başkasına da isim ya da sıfat olarak verilmemiştir.⁸² Çünkü bu kelimenin anlamı sadece O'nun için söz konusudur. Zira her şeyi rahmetiyle ihata eden yalnızca O'dur.⁸³ Dolayısıyla kâinattaki her bir varlığa onunla rahmet edilir. Bu yüzdendir ki, bu isim Kur'an'da ve Arapçada ikili (tensiye) ya da çoğul (cem'i) biçimde hiçbir zaman kullanılmamıştır.

Kur'an'da Allah'ın Rahman ism-i hassı, geçtiği her yerde harfî tarif ile gelir ve ulûhiyetin ikinci bir ismi olarak özel bir yer tutar.⁸⁴ Bu hususu da Allah Teâla şöyle ifade eder:

“قُلِ ادْعُوا اللَّهَ أَوْ ادْعُوا الرَّحْمَنَ أَيًّا مَا تَدْعُوا فَلَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى ”

De ki: “İster Allah diye dua edin; ister Rahman diye dua edin! Hangisiyle dua ederseniz edin, en güzel isimler yalnızca O'na aittir.”⁸⁵ Bu ayet-i kerimeyi Araf Suresi yüz sekseninci ayetiyle birlikte ele aldığımız zaman konu daha güzel bir şekilde anlaşılacaktır. Ayette: “وَلِلَّهِ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى فَادْعُوهُ بِهَا وَذَرُوا الَّذِينَ يُلْحِدُونَ فِي أَسْمَائِهِ سَيُجْزَوْنَ مَا .”

Muhammed Hamid Muhammed Said, *er-Rahmetü Fi'l-Kur'ani'l-Kerim Dirase Te'siliyye Mevduiyye*, El-Mu'temeru'd-Düveliyyü Ani'r-Rahmeti Fi'l-İslami, 2016, Camiatü'l-Melik Suud Külliyyetü't-Terbiye, 357.

⁷⁸ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, 55; Ateş, *Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, I, 73.

⁷⁹ Yaşar Nuri Öztürk, *Kur'an'ın Temel Kavramları*, Yeni Boyut Yay. 36. Baskı, İstanbul 2014, I, 186; Muhammed Said, *er-Rahmetü fi'l-Kur'ani'l-Kerim Dirase Te'siliyye Mevduiyye*, 357.

⁸⁰ Tehânevî, *Mevsuatü Keşşafî Istılahatü'l-Fünûn ve'l-Ulum*, I, 847; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, 54; Kutup, *Fî Zilâli'l-Kur'an*, I, 22.

⁸¹ Askerî, *Mu'cemu'l-Furûkı'l-Luğaviyye*, 251; Cevheri, *es-Sıhah*, V, 1929.

⁸² Cevheri, *es-Sıhah*, V, 1929; Ali Osman Tatlısu, *Esmâü'l Hüsnâ Şerhi*, Yağmur Yay. 9. Baskı, İstanbul 1987, 30.

⁸³ İsfahani, *el-Müfredat*, 279; Cevheri, *es-Sıhah*, V, 1929.

⁸⁴ İslamoğlu, *Kur'an'a Göre Esmâ-i Hüsnâ*, I, 264.

⁸⁵ İsra, 17/110.

”كَانُوا يَعْمَلُونَ“ “En güzel isimler yalnızca Allah’a aittir. O’na o (isim)lerle dua edin! O’nun isimleri hakkında eğri yola gidenleri bırakın! Yaptıklarının karşılığı ileride kendilerine verilecektir”⁸⁶ buyurulmaktadır.

Allah’a ister, Allah de ister Rahman de fark etmez. Önemli olan O’na en yetkin ve en kusursuz isimleriyle yalvarıp, yakarmaktır. Başkasından istekte bulunmadan, yalvarıp yakarmadan sadece O’ndan yetkin isim ve sıfatlarıyla istekte bulunmaktır. Allah’a hangi isim ve sıfatıyla dua edersek edelim, ya Allah’ın has ismiyle ya da has sıfatıyla yalvarmış oluruz. Bu da Allah ismi ile Rahman isim-sıfatının birbirinin yerine kullanılabileceğini göstermektedir. Aradaki anlam ilişkisi ise şöyledir: Allah ismi, kâinatta bütün sevginin kaynağı oluşuna işaret ederken, Rahman ismi de O’nun merhametin membaı oluşuna kaynaklık eder. Bu çerçevede sevgi, merhametin mukaddimesi ise merhamet de sevginin sonucudur.⁸⁷ Zira sevgi ve merhamet birbirlerinden beslenirler, birbirlerini büyütürler ve birbirlerine kaynaklık ederler. Sevgi ve merhamet, bakım ve ilgi ister. İnsan sevmediğine ve merhamet etmediğine emek vermez.

Rahman ismi: Allah Teâlâ’ya mahsus olup, tüm rahmet türlerini içine alan ve ilahi hikmetin gerektirdiği tarzda, ezelde yaratılacak bütün varlıkların kabiliyetlerine göre, sonsuz ve sınırsız lütuf, ihsan, hayır ve rahmet irade buyuran, sevdiğini ve sevmediğini ayırt etmeksizin bütün mahlûkatını sayısız nimetlere müstağrak kılan umumi bir addır.⁸⁸ Bu bağlamda Rahman olan Allah, rahmetiyle muamele ederken buna mazhar olan varlığın hak etmesine, layık olmasına bakmaz, bu sıfatın tecellisi yağmur gibi her şeyin üzerine yağar, güneş gibi her şeyi ısıtır ve aydınlatır.⁸⁹

Kısaca er-Rahman der ki: Ey Akıl Sahipleri! Siz istesenez de istemesenez de diğer âlemler gibi size de varlığınızı ve devamlılığını sağlayan nimetlerimi, hayırlarımı, ihsanımı tükenmez hazinemden verdim ve vermeye devam edeceğim.⁹⁰ Bu bağlamda

⁸⁶ Araf, 7, 180.

⁸⁷ Küçük, *Sevgi Eğitiminde Merhametin Yeri ve Önemi*, 347; İslamoğlu, *Kur’an’a Göre Esmâ-i Hüsnâ*, I, 262.

⁸⁸ Tathisu, *Esmâ’i Hüsnâ Şerhi*, 31.

⁸⁹ Hayrettin Karaman, vd., *Kur’an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, DİB Yay., Ankara 2007, I, 59.

⁹⁰ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, I, 90.

kâinatta var olan rahmet ve merhamet, bu ismin/sıfatın fiilinde bil kuvve mündemiç bulunur.⁹¹

Allah'ın Rahîm ismi, sıfatı müşebbehe veya mübalağalı ism-i fail formunda olup, ekseriyetle harfî tarifsiz olarak sıfat tamlaması şeklinde gelir ve çok merhamet edici anlamını taşır.⁹² Bu da rahmeti kendisine ilke edindiği şekliyle, rahmeti bol, işinde çok merhametli, rahmetin en büyük kaynağı, verdiği nimetleri en iyi kullananları daha da büyük ve ebedi nimetler vermek suretiyle mükâfatlandıran anlamına gelir.⁹³ Hem Allah hem de başka varlıklar için kullanılır.⁹⁴

Rahîm, Allah'ın sıfatlarından bir sıfat olarak kullanılır ve mevsufu yani nitelediği varlık olmadan tek başına kullanılmaz. Bu sebeple Rahman gibi özel bir sıfat olmayıp Allah'tan başkası için de kullanılabilir. Bu kullanım da çok merhamet sahibi olana işaret etmek ve onu nitelemek içindir.⁹⁵ Zira Allah, kendini Rahîm sıfatıyla niteleyerek buyurur ki: “إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ” *“Doğrusu Allah çok affedicidir, rahmet kaynağıdır.”*⁹⁶ Aynı zamanda Allah, rahim sıfatıyla Hz. Peygamberi de şöyle nitelendirmektedir: لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنِينَ رَءُوفٌ رَحِيمٌ *“Andolsun, size kendi içinizden öyle bir peygamber gelmiştir ki, sizin sıkıntıya düşmeniz ona çok ağır gelir. O, size çok düşkün, müminlere karşı da çok şefkatli ve merhametlidir.”*⁹⁷ Burada işaret edilen iki ayette rahîm sıfatının kullanıldığı görülmektedir. Ayetlerin birinde bu sıfat Allah'ı, diğesinde Hz. Muhammed'i nitelemektedir. Bu nitelemeyi yapan bizzat Allah Teâlâ'dır. Dolayısıyla bu sıfatın bu şekilde kullanılışı Allah'tan başka varlıklar için de kullanılabileceğine işaret eder.

Er-Rahîm der ki: “Ey Akıl Sahipleri! Ey İrade Sahipleri! Siz diğerleri gibi değilsiniz. Onlar sadece rahmanî iradenin büyüklüğüne mahkûmdurlar. Siz ise benim rahmetimin mükemmelliğini tecelli ettiren irade ve ihtiyarımı temsil ederek, bana

⁹¹ Deniz, *Rahman-Rahmet-ve-Merhamet*, <https://yinedergi.com>, 05/06//2020.

⁹² Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, 56.

⁹³ Tatlısu, *Esmâü'l Hüsnâ Şerhi*, 33.

⁹⁴ İsfahani, *el-Müfredat*, 279, Askerî, *Mu'cemu'l-Furûkı'l-Luğaviyye*, 252; Kutup, *Fî Zılâli'l-Kur'an*, I, 22.

⁹⁵ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, 56.

⁹⁶ Bakara 2/182.

⁹⁷ Tevbe 9, 128.

yakınlaşmanız ve en büyük hoşnutluğuma ermeniz için yaratıldınız. Size onlardan fazla olarak istediğiniz ve isteyerek çalıştığınız şeyleri de istediğim kadar veririm.”⁹⁸

Allah’ın rahman isminin tezahürü olan rahmet ve merhamet, işin başlangıcını ilgilendirirken ezeldir. Yani Allah’ın, rahman oluşu ezelden ebede doğrudur. Bütün yaratılmışlara şamildir. Bu sebeple Rahman ismi, sadece Allah için kullanılır. Allah, dünyada Rahman, ahirette ise Rahim’dir. Zira O’nun lütuf ve ihsanı, dünyada mümin ve kâfirlerin tümüne şamil olmakta; ahirette ise sadece müminleri kapsamaktadır. Bu anlamda Kur’an: *ورحمتي وسعت كل شيء فسأكتبها للذين يتقون* “*Rahmetim her şeyi kuşatmıştır; onu korunanlara has kılacağım*”⁹⁹ buyurmaktadır. Bu da ilahi rahmetin dünyada hem mümin hem kâfirleri kapsadığına, ahirette ise sadece müminlere has olduğuna işaret eder.¹⁰⁰ Zira burada Allah’ın rahîm sıfatı, varlıkların başlangıcından çok neticelerine, yani sona, ahirete ilişkin olup, kulların gelecekte hak edecekleri sınırsız lütuf ve merhameti ifade etmek için kullanıldığı görülmektedir.¹⁰¹

Rahman, Allah Teâlâ’nın bir ism-i hassı olması itibariyle manası ezeli ve hiçbir zaman yok olmayacak olanı ifade eder. Dolayısıyla bu tür rahmet ve nimetlendirmenin kaynağı insan olarak düşünülemez. Rahîm ise zata ait olmadığından ve başka varlıklar için kullanılabildiğinden, ezeli olmayı gerektirmez. Allah’ın rahim isminde tezahür eden merhamet, kaynağını rahman isminden alır. Zira Allah’ın işindeki merhameti, zatındaki rahmetten kaynaklanır. Demek ki rahman bir şarta bağlı değil iken, rahim bir şarta bağlı kılınmıştır.¹⁰²

Arap dili yönünden rahman kelimesi, türetildiği köke rahîm kelimesinden daha uzaktır. Bir kelimeyi, türetildiği köke daha uzak olan bir kelimeyle nitelendirmek, daha fazla övmek veya yermek olur. Burada rahman kelimesi övmek için kullanıldığından, Allah’ı bu sıfatla nitelendirmek, rahîm sıfatıyla nitelendirmekten daha kuvvetli bir mana taşır. Bu itibarla rahmanın manası, rahîmden daha geniş ve daha kapsayıcıdır.¹⁰³ Zira

⁹⁸ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, I, 90.

⁹⁹ Araf 7/156.

¹⁰⁰ İsfahani, *el-Müfredat*, 279; Ebu Zeyd Abdurrahman b. Muhammed b. Mahluf es-Sealibi, *el-Cevâhirü'l-Hisan fi Tefsiri'l-Kur'an*, Thk. Şeyh M. Ali Muvvid ve Şeyh A. Abdul-Mevcud, Daru İhyai't-Turasi'l-Arabiyyi, Beyrut 1418, IV, 290; Kasım Gade, *Ayat'ür-Rahme fi'l-Kur'ani'l-Kerim Dirasetün Lisaniyyetün fi'l-Bünyeti ve'l-Muhteva*, El-Mu'temeru'd-Düveliyyü Anı'r-Rahmeti Fi'l-İslami, 2016, Camiatü'l-Melik Suud Külliyyetü't-Terbiye, 211.

¹⁰¹ Karaman, vd., *Kur'an Yolu*, I, 59; Ateş, *Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, I, 73.

¹⁰² Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, 57; Ateş, *Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, I, 73.

¹⁰³ Taberi, *Câmiu'l-Beyan*, I, 127; Beni İsa, *er-Rahmetü Fi'l-Kur'an*, 437.

Rahman ismi, sıfatı müşebbehe olup, sürekli ve değişmez, sabit bir hal ve keyfiyeti bildirirken, mübalağalı ismi fail olan Rahîm ise oluş ve yenileniş bildirir. Rahman, Allah'ın zatına ait bir sıfatın, Rahîm ise fiiline dönük bir sıfatın göstergesidir. Rahman, rahmet edene; rahîm ise rahmet edilene bakar.¹⁰⁴ Bu açıdan Allah, Rahman sıfatı ile dünyada hem müminlere hem de kâfirlere merhamet eden, ihsan ve lütufta bulunandır. Rahîm sıfatı ile de yalnız müminler için dünya ve ahirette merhameti, rızkı, lütuf ve ihsanı bol olandır. Bu lütuf ve ihsan müminler için sınırsızdır.¹⁰⁵

Allah'ın rahman ism-i hassı, yüklendiği anlam ve harflerin sayısı açısından rahimden önce gelir. Zira Rahman kelimesindeki mübalağa sıfatı, Rahîm'dekinden daha büyük ve daha belîğdir. Bundan dolayı da Allah'tan başkasına Rahman adı verilemez, fakat Rahîm ismi verilebilir.¹⁰⁶ Bu iki sıfat anlam olarak birbirine çok yakındır ancak biri diğerinden daha çok rahmet sahibi anlamına gelir ki Rahman, rahmetin daha ileri bir boyutunu ifade eder.¹⁰⁷ Allah'ın rahîm sıfatının ifade ettiği rahmet ve merhamet ise ayetin işaret ettiği gibi yalnızca muttaki, iyi ve has olan kullarına mahsustur.¹⁰⁸ Bu da yaratılışın amacını bilerek çalışanlara bir mükâfat ve ödül olmak üzere verilen rahmettir.¹⁰⁹

Rahman ismi, Kur'an'da geçişsiz bir kök-kalıp olan (fa'lan vezni) üzerine bina edilmişken, harfi cer ile geçişli yapılmaz. Dolayısıyla fiil işlevi de kazanmaz.¹¹⁰ Ancak rahîm ismi böyle değildir. Harf-i cer ile geçişli yapılarak fiilin bir parçası haline getirilir ve rahmetiyle merhamet edici anlamı verilir.¹¹¹ Bu bağlamda kâinat ve kâinatta var kılınan her bir varlık Rahman ve Rahîm olanın rahmet ve merhamet ilkesi üzerine oturtulmuştur. Bu sebeple hiçbir varlık rahmetten bağımsız yaratılmış değildir. Her yönden Allah'ın rahmet ve merhametinin tecellileri görünür. İşte bu tecelliler, Rahman

¹⁰⁴ Halud Şakir Fahid el-Abdali, *Huluku'r-Rahme ve Menhecü'l-Kur'ani'l-Kerim fi't-Terğibi Fihi*, El-Mu'temeru'd-Düveliyü Anî'r-Rahmeti Fi'l-İslami, 2016, Camiatü'l-Melik Suud Külliyyetü't-Terbiye, 104; İslamoğlu, *Kur'an'a Göre Esma-i Hüsnâ*, I, 263.

¹⁰⁵ Ebû Cafer en-Nehhâs, *Meâni'l-Kur'an*, Thk. M. Ali es-Sabuni, Camiatu Ümmi'l-Kurra, Mekke 1409, I, 53.

¹⁰⁶ Ateş, *Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, I, 73; Gade, K., *Ayat'ür-Rahme Fi'l-Kur'ani'l-Kerim Dirasetün Lisaniyyetün fi'l-Bünyeti Ve'l-Muhteva*, 211.

¹⁰⁷ Taberi, *Câmiu'l-Beyan*, I, 130.

¹⁰⁸ Araf 7/150

¹⁰⁹ Necm 53, 39.

¹¹⁰ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, 54.

¹¹¹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, 56.

olan Allah'ın kendini varlıklara somut bir tarzda arz ve haberdar etme biçimidir. O yüzden bütün varlıklar özü itibariyle hayra, rahmete ve merhamete yöneliktir.¹¹²

1.1.2. Kur'an- Kerim'de Rahmet Kelimesi

Kur'an-ı Kerim'in odak kavramlarından biri olan rahmet kelimesi, Kur'an'da müştaklarıyla birlikte üç yüz otuz dokuz kez tekrarlanmakta olup,¹¹³ kullanım sıklığı bakımından da on dokuzuncu sırada yer almaktadır.¹¹⁴ Rahime – Yerhamu “merhamet etti, merhamet eder” anlamında, yirmi sekiz yerde farklı formlarda kullanılmıştır. Bu bab(4.bab)dan kullanılan fiillerin ekserisi müteaddi, bir kısmı da lazım fiil olarak kullanılır. Bu çerçevede Kur'an'da; rahime,¹¹⁵ rahimte,¹¹⁶ rahimna¹¹⁷ şeklinde mazi fiil olarak sekiz yerde; yerhamu,¹¹⁸ terhamu¹¹⁹ ve turhamûn¹²⁰ kalıplarında malum ve meçhul muzari fiil olarak onbeş yerde; irham¹²¹ formunda emir kipinde dua makamında beş yerde geçmektedir.¹²² Bu manada rahime fiilin kullanıldığı her yerde fail, açık veya takdiri olarak Allah'tır. Zira Kur'an'da Allah'tan başka hiç kimse rahime fiilinin faili olarak gösterilemez.

Rahime kökünden türemiş, isim mastar formu olan ve Kur'an'da yüz on dört kez tekrar edilen rahmet kelimesi, Allah'ın insanlara duyduğu derin ve engin bir sevginin açılımı olarak sunulmuş nimetleri ifade etmek için kullanılmıştır.¹²³ Bu sebeple rahmet kelimesi, Kur'an-ı Kerim'de iyilik ve hayır için kullanılan en yaygın sıfat olmuştur.¹²⁴ Burada kelime; ister muzaf olarak, ister tek başına gelsin hep Allah ile ilişkili görülmüştür. Bu da Allah'ın insanlara olan ihsan ve fazlını göstermektedir.

¹¹² Deniz, G., *Rahman-Rahmet-ve-Merhamet*, <https://yinedergi.com>, 05/ 06/ /2020.

¹¹³ M. Fu'ad Abdulkaki, *el-Mu'cemu'l-Mufehres li El-fazil-Kur'ani'l Kerim*, Dar'u'l-Marife, 3. Baskı, Beyrut 1991, 387-393.

¹¹⁴ Akdemir, *Kuran'a Dilbilimsel Yaklaşımlar*, 311.

¹¹⁵ En'am 6/16; Hud 11/43, 119; Yusuf 12/53; Duhan 46/42; Mülk 67/28.

¹¹⁶ Mü'min 40/9.

¹¹⁷ Mü'minün XIII, 75.

¹¹⁸ A'raf 7/149; Tevbe 91/71; İsra 17/8, 54; Ankebut 19/21.

¹¹⁹ A'raf 7/23; Hud 11/47.

¹²⁰ Al-i İmran 3/132; En'am 6/155; A'raf 7/63, 204; Nur 14/56; Neml 17/46; Yasin 36/45; Hucurat 49/10.

¹²¹ Bakara 2/286; Araf 7/155; İsra 17/24; Mü'minun 13/109, 118.

¹²² Abdulkaki, *el-Mu'cemu'l-Mufehres*, 387.

¹²³ Akdemir, *Kuran'a Dilbilimsel Yaklaşımlar*, 317.

¹²⁴ Sultan b. Misfir b. Mübarek es-Saidi, *Medaminü'r-Rahme Fi'l-Kur'ani'l-Kerim*, El-Mu'temeru'd-Düveliyyü Ani'r-Rahmeti Fi'l-İslami, 2016, Camiatü'l-Melik Suud Külliyyetü't-Terbiye, 24.

Rahmet kelimesinden türeyen merhamet,¹²⁵ ruhm,¹²⁶ ve ruhama¹²⁷ kelimeleri Kur'an-ı Kerim'de birer ayette geçmektedir. Ayet-i kerimede zikri geçen merhamet, ruhm ve ruhama kelimeleri insanla ilintili anlamlar taşımaktadır. Buna göre ayetler, insanın daha merhametli olabileceğine, müminlerin birbirlerine karşı son derece merhametli olduklarına ve merhameti tavsiye ettiklerine vurgu yapar. Kısaca burada geçen kelimeler, rahmet ve şefkat manasına gelmektedir.

Rahmân ismi, Kur'ân-ı Kerîm'de besmeleyi Fatiha'nın ilk ayeti sayan görüşe göre elli yedi defa zikredilmektedir ki sure başlarındaki besmeleler de buna dâhil edilirse rahman isminin kullanım adedi yüz yetmiş çıkar. Burada er-Rahman ismi, ulûhiyetin has ismi anlamında sürekli elif lamlı ve tek başına kullanılmıştır. Bu kullanım içerisinde sadece altı yerde Rahim sıfatıyla birlikte gelmiştir. Bu durum da Allah'ın merhametinin sonsuzluğuna ve sınırsızlığına işaret etmektedir. Bu sınırsız güç (besmele) ile insan her işe başladığında Allah'ın sonsuz lütfu keremini beklemekte ve yapılacak her işe de merhametle girişileceğinin teminatını vaat etmektedir.¹²⁸

Kur'ân-ı Kerîm'de Rahîm sıfatı, bazen harfî tarif ile bazen de harfî tarifsiz olarak sekiz isimle birlikte yüz on beş yerde zikri geçmektedir. Bunlardan altısı Rahman,¹²⁹ yetmiş iki yerde Gafûr,¹³⁰ dokuz yerde Tevvâb,¹³¹ dokuz yerde Rauf,¹³² on üç yerde Aziz,¹³³ bir yerde Vedûd,¹³⁴ bir yerde Berr,¹³⁵ bir yerde de Rabb¹³⁶ ismi ile zikredilmektedir. Rahman sıfatı üç yerde ise tek başına¹³⁷ gelmektedir.

¹²⁵ Beled 90/17.

¹²⁶ Kehf 18/81.

¹²⁷ Fetih 48/29.

¹²⁸ Saffet Köse, *İslam İş ve Ticaret Ahlakı*, Türkiye İktisadi Girişim ve İş Ahlakı Derneği Yay., 3. Baskı, İstanbul 2017, 41.

¹²⁹ Besmele; Fatiha, 1/3; Bakara, 2/163; Fussilet, 41/2; Haşr 49/22; Neml 17/30.

¹³⁰ Bakara 2/173, 182, 192, 199, 218, 226; Âl-i İmrân 3/31, 89, 129; Nisa 4/23, 25, 96, 100, 06, 110, 129, 152; Maide 5/3, 34, 39, 74, 98; Enam 6/54, 145, 165; Araf 7/153, 167; Enfal 8/69, 70; Tevbe 9/5, 27, 91, 99, 102; Yunus 10/107; Hud 11/41; Yusuf 12/53, 98; İbrahim 14/36; Hicr 15/49; Nahl 16/18, 110, 115, 119; Nûr 14/5, 22, 33, 62; Furkan 15/6, 70; Neml 17/ 11; Kasas 18/16; Ahzab 33/5, 24, 50, 59, 73; Sebe 34/2; Zümer 39/53; Fussilet 41/32; Şura 42/5; Ahkaf 46/8; Feth XLVIII, 14; Hucurat 49/5, 14; Hadid 57/28; Mücadele 58/12; Mümtetine 60/7, 12; Tegâbun 64/14; Tahrîm 66/1; Müzzemmil 73/20.

¹³¹ Bakara, 2/37, 54, 128, 160; Nisâ, 4/16, 64; Tevbe, 9/104, 118; Hucurât, 49/12.

¹³² Bakara 2/143; Tevbe 9/117, 128; Nahl 16/7, 47; Hacc 12/65; Nûr 14/20; Hadîd 57/9; Haşr 49/10.

¹³³ Şu'arâ 14/9, 68, 104, 122, 140, 159, 175, 191, 217; Rûm 30/5; Secde 32/6; Yâsîn 36/5; Duhân 46/42.

¹³⁴ Hud 11/90.

¹³⁵ Tûr 52/28.

¹³⁶ Yasin 36/58

¹³⁷ Nisâ 4/29; İsrâ 17/66; Ahzâb 33/43.

Kur'ân-ı Kerîm'de rahmet kelimesi, “rahmetin mutlak sahibi anlamında” “zu” ismine muzafun ileyh yapılarak zû'r-rahme¹³⁸ ve bir yerde de “geniş ve bol rahmet sahibi”¹³⁹ anlamında zû rahmetin vâsı'ah¹⁴⁰ şeklinde geçer. Bu kullanımlara ek olarak da ismi tafdil makamında Erhamu'r-Rahimin formunda, “merhamet edenlerin en merhametlisi” anlamında Kur'an-ı Kerim'de dört yerde zikredildiği görülür.¹⁴¹ Bu kavram her seferinde bir peygamberin dua, niyaz ve yakarışında kendini gösterir. Hayru'r-râhimîn ise “merhamet edenlerin en hayırlısı” anlamında olup, Kur'an-ı Kerim'de aynı surede iki farklı ayette yer alır.¹⁴²

Rahmet kelimesinden türetilen ve cenini büyük bir merhametle sarıp sarmaladığından ve esirgeyip koruduğundan dolayı kadının doğurganlık organına rahim ismi verilmiştir. Bu manada rahim ismi, Kur'an'da on iki ayette çoğul formunda erham şeklinde geçer.¹⁴³ Erham şeklinde geçtiği bazı ayetlerde kelime “akrabalık, yakınlık ve hısımlık” anlamını taşır.¹⁴⁴

1.3. KUR'AN'DA RAHMET OLARAK NİTELENEN HUSUSLAR

Rahmeti ve merhameti sonsuz ve sınırsız olan Allah'ın, “nimetlerini saymaya kalksanız, asla böyle bir işin altından kalkamazsınız! Gerçek şu ki çok acıyan çok esirgeyen gerçek bağışlayıcı elbette Allah'tır.”¹⁴⁵ “Ve size isteme kudretini ve bununla birlikte kendisinden isteyebileceğiniz her türlü şeyden veren de O'dur.”¹⁴⁶ Bu ve benzeri ayetlerde, sayılamayacak kadar çok olduğu ifade edilen ilahî nimetlerin tamamı, ilahî rahmetin kapsamı içerisinde yer alır. Bu bağlamda Kur'an'da, Allah'a nispet edilen rahmet kavramının işlevsel ve dinamik bir yapısı vardır. Bu yapıda rahmet ve merhamet kavramının geçtiği her ayette “rahmetin” değişik tecellilerinden bahsedilmiştir.¹⁴⁷ Burada bahse konu olan manalar, bazen hakiki bazen de mecaz olarak zikredilmektedir ki bu da çok anlamlı müşterek lafızların varlığına işaret eder. Bu çerçevede rahmet

¹³⁸ Enam 6/133; Kehf 18/58.

¹³⁹ Suat Yıldırım, *Kur'an'da Uluhiyet*, Kayıhan Yay., İstanbul 1987 s. 127.

¹⁴⁰ Enam 6/147.

¹⁴¹ A'raf 7/151; Yusuf 12/64, 92; Enbiya 11/83.

¹⁴² Mü'minun 13/109, 118.

¹⁴³ Bakara 2/228; Al-i İmran 3/6; En'am 6/143, 144; Ra'd 13/8; Hacc 12/5; Lokman 31/34.

¹⁴⁴ Enfal 8/75; Ahzab 33/6; Muhammed 47/22; Mümtehine 60/3.

¹⁴⁵ Nahl 16/18.

¹⁴⁶ İbrahim 14/ 34.

¹⁴⁷ Batar, *Empatik Düşündürme Yoluyla Merhamet Eğitimi*, 44.

kavramına, Kur'an'da farklı anlamlar yüklenmiştir. Söz konusu edilen bu farklı anlamlar arasında mutlak surette bir anlam ilişkisi mevcuttur.

Rahmet ve merhamet kelimelerinin lügat manaları, bu kelimenin Kur'an'da ifade ettiği anlamları tam olarak yansıtamaz. Zira Kur'an'daki kelimelerin anlamları, tek başlarına değil, daima ayetin bağlamı içerisinde değerlendirilir. Her kelimenin kendine özgü bir anlamı vardır ki bulunduğu her yerde o anlamı taşır. Buna asıl mana denir. Ancak kelimeler her zaman asıl manayı taşımazlar. İçinde bulundukları bağlam çerçevesinde yeni anlamlar kazanırlar. Kelimenin kazandığı yeni manaya izafi mana denilmiştir.¹⁴⁸ Unutulmamalıdır ki kelimenin lügat anlamıyla, sonradan kazandığı yan anlamlar arasında kuvvetli bir ilişki vardır. Bu ilişki hiçbir zaman göz ardı edilmemelidir. Bu da Kur'an kelimelerinin anlamı hususunda karşımıza iki mana çıkarır ki biz onu asıl ve izafi mana diye ayırırız. İşte burada rahmet ve merhamet kavramlarının asıl anlamı değil de sonradan Kur'an ayetleri bağlamı içerisinde kazandığı yeni anlamlar ele alınacaktır.

Kur'an kelimelerinin asıl ve yan anlamlarını incelemek üzere yazılmış “Vücuḥ ve Nezair” gibi benzeri çalışmalara göz atıldığında, rahmet kavramına yüklenen farklı anlamları bir arada bulmak da mümkündür. Bu çalışmaları yapan müelliflerden bazıları rahmet kavramını Fîrûzâbâdî, Besâ'ir'de yirmi,¹⁴⁹ Yahyâ b. Sellâm, Tesarîf'te onbir,¹⁵⁰ Ebu Hilal el-Askerî, el-Vücuḥ ve'n-Nezair'de sekiz¹⁵¹ farklı anlama gelebileceğini kaydetmişler ve örnekleriyle birlikte sunmuşlardır. Bu tasnif ve örneklemeler aşağı yukarı aynı ifadelerle doludur. Bu eserler bağlamında Kur'an-ı Kerim'in, rahmet kelimesine yüklediği muhtelif manaları şu şekilde tespit etmek mümkündür:

1.3.1. Kur'an

Kur'an-ı Kerim, yazılı bir metin olarak değil, sözlü bir hitap olarak indirilen, harflerden ve seslerden oluşan Allah kelimidir ki lafzı da manası da vahiy mahsulüdür. Bu vahiy, Hz. Muhammed'e (as) Cebrail aracılığıyla indirilmiş olup, tüm zamanlara ve

¹⁴⁸ Toshihiko Izutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, Çev. S. Ateş, Kevser Yay., Ankara 21-25; Karagöz, *Allah İnsan ve Merhamet*, 16-17.

¹⁴⁹ Fîrûzâbâdî, *Besâ'ir*, III, 53.

¹⁵⁰ Ebu Zekerriyya Yahya b. Sellam b. Ebî Sa'lebe et-Teymi, *et-Tesarîf: Tefsîrû'l-Kur'ân mimme'stebehet esmâ'ühû ve tasarrâfet me'ânih*, Şirketü't-Tunisiyye, Nşr. Hind Şelebî, Tunus 1979, 134-138.

¹⁵¹ Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl Askerî, *el-Vücuḥ ve'n-Neza'ir*, Mektebetü's-Sekafeti'd-Diniyye, Nşr. Muhammed Osman, Kahire 2007, 226-228.

mekânlara hitap eden kelimullahdır. Dili Arapçadır. Çağlar üstüdür. Bütün insanlığa gönderilmiş olup, evrensel bir mesajdır. Ona inananları karanlıklardan aydınlığa çıkarıp yol gösterecek olan ilahî bir rahmettir.

Rahman ve Rahîm olan Yüce Allah, insanlara yol gösterici olarak gönderdiği hidayet rehberi Kur'an-ı Kerim'i, birçok ayette rahmet vasfıyla nitelendirmiş ve ilişkilendirmiştir. Bu ilişkilendirmede zikri geçen rahmet vasfını;¹⁵² Kur'an-ı Kerim'in bir parçası veya sıfatı anlamında kullanmıştır.¹⁵³ Bu bağlamda Kur'an, "kendisine inanan ve bağlanan kişi ve toplumlara sadece hayır ve saadet getirdiği için rahmet diye nitelendirilmiştir."¹⁵⁴

1.3.2. Hz. Muhammed

Allah Teâla, rahmeti gereği Hz. Muhammed'i (as) tüm insanlığa bir şahit, müjdeleyici, uyarıcı, Allah'ın izniyle O'na davet edici ve ışıklar saçan bir kandil olarak göndermiştir.¹⁵⁵ Bu kandil, Enbiya suresi yüz yedinci ayet-i kerimesinde onun "âlemlere rahmet" oluşunu müjdelemektedir.¹⁵⁶ Buna göre ayetin ifadesi: Ey Muhammed (as)! Senin risaletin her bir varlığa ilahî rahmet olacak veya sen de bütün akıl sahibi varlıklara iyilik, güzellik ve kurtuluş yolunu gösteren bir rahmet elçisi olacaksın¹⁵⁷ anlamına gelir. Bu çerçevede Hz. Muhammed (as) görevini hakkıyla yerine getirmiş, âlemlere rahmet olmuş ve tüm varlıklara merhametle muamele etmiş,¹⁵⁸ bizzat kendisini de "rahmet hediyesi" olarak tanıtmıştır.¹⁵⁹ Bu bağlamda "rahmet hediyesi," kendisinin lanet edici olmadığını ancak merhamet elçisi olarak gönderildiğini ifade

¹⁵² En'am 6/157; A'raf 7/52, 56, 203; Yunus 10/58; Yusuf 12/111; Nahl 16/64, 89; İsra 17/82; Neml 17/77; Kasas 18/86; Ankebut 19/51; Lokman 31/3; Sa'd 38/9; Casiye 45/20.

¹⁵³ Yahyâ b. Sellâm, *et-Tesârif*, 136; Firûzâbâdî, *Besâ'ir*, III,55; Askeri, *el-Vücûh ve'n-Nezâ'ir*, 228; Muhammed İbn Muhammed el-İmâdî Ebu's-Sûud, *İrşadu'l-Akli's-Selîm İla Mezaye'l-Kitabi'l-Kerim*, Daru'l-hyâi't-Turasi'l-Arabiyyi, 2. Baskı, Beyrut trs., III, 202; Muhammed b. Ahmed b. Mustafa Ebu Zehra, *Zehretü't-Tefasir*, Daru'l-Fikri'l-Arabi, trs. ve ysz., VIII, 4249; Abdulkarim Yunus el Hatip, *et-Tefsiru'l-Kur'aniyyu li'l-Kur'an*, Daru'l-Fikri'l-Arabiyyi, Kahire tsz., VI, 1034; Saidi, *Medaminü'r-Rahme Fi'l-Kur'ani'l-Kerim*, 25.

¹⁵⁴ Karaman, vd., *Kur'an Yolu*, II,491.

¹⁵⁵ Ahzab 33/45-46.

¹⁵⁶ Ebu Bekir Cabir El Cezairi, *Eyseru't-Tefasir*, Mektebetü'l-Ulum, 5. Baskı, 2003, III, 447.

¹⁵⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, V, 284.

¹⁵⁸ Al-i İmran 3/159.

¹⁵⁹ Hâkim en-Nîsâbü'rî, *el-Müstedrek ale's-Sahihayn*, Thk. Mustafa Abdulkadir Ata, Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1990, I, 91, Hadis No: 100; Ferra el-Begavî, *Şerhu's-Sünne*, Thk. M. Züheyr eş-Şâviş-Şuayb el-Arnaût, Mektebetü'l-İslami, 2. Baskı, Beyrut 1983, XIII, 213.

etmiştir.¹⁶⁰ Buna göre tüm peygamberler âlemlere rahmet olarak gönderilse¹⁶¹ de Hz. Muhammed (as), rahmet ve merhamet yönüyle diğer peygamberlerin önüne geçmiştir. Bu nedenle Allah, bu vasfı sadece Hz. Muhammed'i (as) anlatmakta kullanmış, diğer peygamberleri bununla tanımlamamıştır.¹⁶²

1.3.3. Tevfik

Allah'ın kendi elçisini kendisiyle muvaffak kılması anlamına gelen ve Al-i İmran suresi yüz elli dokuzuncu - (فَبِمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللَّهِ لِنْتَ لَهُمْ) - “Allah'ın rahmeti sayesinde sen onlara karşı yumuşak davrandın...”- ayetinde ifadesini bulan rahmet kelimesi, Hz. Muhammed'in (as) yüksek ahlakına, merhametine, şefkatine, affediciliğine, yumuşak huyluluğuna ve aynı zamanda Allah'ın merhametinin tecellisi olduğuna işaret etmektedir.¹⁶³ Bu tecelli ile Hz. Muhammed'in (as) insanlara karşı yumuşak davrandığını ve bu davranışın insanları bir arada tutup, dağılıp gitmelerini engellediğini ve bunun da ilahi bir yardım yani tevfik/rahmet ile gerçekleştiğini vurgulamaktadır. Bu da Allah'ın ihsanı ve o ilkeye itaat ile ulaşılan neticeyi göstermektedir.¹⁶⁴

1.3.4. Nübüvvet ve Risalet

Allah Teâlâ, ilahî rahmetin tecellileri olan peygamberlerin seçimini kendi uhdesine almıştır.¹⁶⁵ Bu hususta insanların; “Kur'an iki şehrin ileri gelenlerinden birine indirilseydi” gibi konuşmaları aşikâr olduğu zaman onları uyarmak maksadıyla Allah şöyle buyurmuştur: “Rabbinin rahmetini onlar mı taksim ediyorlar? Dünya hayatında onların geçimliklerini aralarında biz paylaştırdık. Birbirlerine iş gördürmeleri için (çeşitli alanlarda) kimini kimine, derece derece üstün kıldık. Rabbinin rahmeti, onların biriktirdikleri (dünyalık) şeylerden daha hayırlıdır.”¹⁶⁶ Bu açıklamaya ilaveten Nuh'a

¹⁶⁰ Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccac b. Müslim el-Kuşeyri, *Sahihu Müslim*, Thk. M. F. Abdalbaki, Daru Turasi'l-Arabiyyi, Beyrut trs., IV, 2006, Hadis No: 2599; Begavî, *Şerhu's-Sünne*, XIII, 240, Hadis No: 3671.

¹⁶¹ Maturidi, *Tevlatü'l-Kur'an*, Thk. Mecdi Baslum, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye Beyrut 2005, VII, 383.

¹⁶² Muhammed et-Tahir İbn Aşur, *Tefsiru't-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Daru't-Tunisiye, Tunus 1984, XVII, 167.

¹⁶³ Karaman, vd., *Kur'an Yolu*, I, 700.

¹⁶⁴ Fîrûzâbâdî, *Besâ'ir*, III, 55; Huseyn b. Muhammed Dâmeğânî, *Kamusu'l-Kur'an: Islahu'l-Vucûh ve'n-Nezâir fi'l-Kur'ani'l-Kerîm*, Thk., Abdü'l-Aziz Seyyid Liehl, Dâru'l-İlm, Beyrut 4. Baskı 1983, 201; Vehbe Zuhayli, *et-Tefsîru'l-Münîr fi'l-Akîdeti ve's-Şerîati ve'l-Menhec*, Dâru'l-Fikr, Şam 1998, IV, 139.

¹⁶⁵ Enam 6/124; Hac 12/75.

¹⁶⁶ Zuhuf 43/32.

(as) ve Salih’e (as) de “Allah kendi katından bir rahmet (peygamberlik) vermiş”¹⁶⁷ ve bu “rahmetini dilediğine tahsis etmiştir”¹⁶⁸ uyarısında bulunmuştur. Allah’ın bu ikazından sonra nübüvvet hususunda insanoğlunun ileri geri konuşmasına ve tartışmasına gerek kalmamıştır. Zira hakkıyla işiten ve bilen Allah Teâlâ’nın müjdeleyeci ve uyarıcı peygamberler göndermesi rahmetinin bir gereğidir.¹⁶⁹ İşte bu ve benzeri ayet-i kerimelerde zikri geçen rahmet kelimesi, “nübüvvet ve risalet”¹⁷⁰ anlamında kullanılmıştır.

1.3.5. İman ve İslam

İslam, Allah’ın yeryüzüne rahmet ve merhametinin bir eseri olarak gönderdiği ve kayıtsız şartsız Allah’a “boyun eğmeyi”¹⁷¹ ifade eden tevhit dininin adıdır. Bu din Allah’a inanmanın önünü açan, insanlara baskı yapmayan, inanmayı ve teslim olmayı mutlak özgürlüğe ve bağımsız iradeye bağlayan, inkârın da tasdikinin de bir delil üzere olmasını isteyen vahye dayanır. Buna göre Allah dileyseydi, insanlar topluluğunu tek bir ümmet yapardı. O zaman tüm insanlar aynı dine inanırlar ve aralarında ihtilaf söz konusu olmazdı. Fakat “O, dilediğini rahmetine sokar.”¹⁷² Ya da dileyeni, isteyen rahmetine alıp, iman ve İslam ile tanıştırır. Kur’an-ı Kerim’de zikri geçen bu ve benzeri ayetlerde rahmet kelimesi, İman ve İslam manasında kullanılmaktadır.¹⁷³

1.3.6. Koruma

İnsan, Allah’ın kendi kudretiyle¹⁷⁴ en güzel kıvamda yarattığı¹⁷⁵ bir beşer,¹⁷⁶ yeryüzünde halife kıldığı bir umut¹⁷⁷ ve o yolun başında fücür ve takvasını ilham ettiği

¹⁶⁷ Hud 11/28, 63.

¹⁶⁸ Bakara 2/105; Yusuf 12/56.

¹⁶⁹ Duhan 46/6; İbn Aşur, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr*, XV, 282.

¹⁷⁰ Taberi, *Câmiu’l-Beyan*, II, 471; Yahyâ b. Sellâm, *et-Tesârif*, 136; Fîrûzâbâdî, *Besâ’ir*, III, 56; Askerî, *el-Vücûh ve’n-Nezâ’ir*, 227; Ebu’l-Fadl Mahmud Alusi, *Ruhu’l-Meanî fî Tefsiri’l-Kur’ani’l-Azim ve’s-Seb’i’l-Mesani*, Thk. Ali Abdulbari Atiyye, Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1415, XIII, 78; İbn Aşur, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr*, XV, 201.

¹⁷¹ İbn Faris, *Mu’cemu Mekayisi’l-Luga*, III,90; Cürçani, *Tarifât*, 23.

¹⁷² Bakara 2/105; Şura 42/8; İnsan 76/31.

¹⁷³ Yahyâ b. Sellâm, *et-Tesârif*, 134; Fîrûzâbâdî, *Besâ’ir*, III, 56; İbn Ebu Zemenin, *Tefsiru’l-Kur’ani’l-Azim*, Thk. Ebu Abdullah b. Ukkâse– Muhammed b. M. Kenz, El-Faruku’l-Hadise, Kahire 2002, IV, 162; Ebu Muhammed Hüseyin Beğavi, *Me’âlimü’t-Tenzîl fî Tefsiri’l-Kur’an*, Thk. Abdurrezzak el-Mehdi, Daru İhyau’t-Turasi, Beyrut 2000, IV, 140; Fahrüddin Razi, *Mefatihü’l-Ğayb*, Daru İhyai’t-Turasi’l-Arabiyyi, 3.Baskı, Beyrut 1420, XVII, 581.

¹⁷⁴ Sa’d 38/75.

¹⁷⁵ Tin 95/4.

destansı bir varlıktır.¹⁷⁸ İnsan, göklerin, yerin ve dağların taşıyamayacağı ilahî emaneti yüklenmekten çekinmeyen, sorumluluk almaktan kaçınmayan hem çok zalim, hem çok cahil bir varlıktır.¹⁷⁹ Kur'an, onu olumlu ya da olumsuz bütün yönleriyle ele alan ve onu en güzel şekilde tanıtan kitaptır. Bu bağlamda Allah, *“Ant olsun, biz insanoğlunu şerefli kıldık. Onları karada ve denizde taşıdık. Kendilerini en güzel ve temiz şeylerden rızıklandırdık da onları yarattıklarımızın birçoğundan üstün kıldık”*¹⁸⁰ buyurmakta ve insanın üstün niteliklerine vurgu yapmaktadır. Kur'an, insanın olumlu özelliklerini öne çıkattığı gibi onun olumsuz yönlerine de dikkat çeker. Bu kapsamda insan kendini yeterli gördüğü için azgınlık eden,¹⁸¹ tartışmayı her şeyden daha çok seven,¹⁸² Rabbine karşı pek nankör davranan,¹⁸³ eline fırsat geçtiğinde bozgunculuk yapan, ekini ve nesli yok etmeğe çalışan,¹⁸⁴ arzularını ilah edinen,¹⁸⁵ kalbi mühürlenmiş¹⁸⁶ ve katılaşmış¹⁸⁷ bir varlıktır.

İnsan, Allah'ın rahmet ve merhametinin farkında ve bilincinde olması gereken bir varlıktır. Bu bilinci en güzel şekilde ifade eden de Yusuf (as) kıssasıdır. Bu kıssaya göre, Yusuf (as) büyük bir badire atlattıktan sonra, *“Ben nefsimi temize çıkarmam, çünkü Rabbimin merhamet ettiği hariç, nefis aşırı derecede kötülüğü emreder. Şüphesiz Rabbim çok bağışlayandır, çok merhamet edendir”* itirafında bulundu.¹⁸⁸ Hz. Yusuf'un (as) bu itirafında Allah'ın rahmet ve merhametinin öne çıkartıldığı sözkonusudur. Nitekim Hz. Nuh (as) da Allah'ın rahmet ve merhametinin gazabının önüne geçtiğini oğluna yönelik olarak şöyle itiraf eder: *“Bugün Allah'ın rahmet ettikleri hariç, O'nun azabından korunacak hiç kimse yoktur.”*¹⁸⁹ Bu peygamberî rahmet itiraflarına ilaveten melekler de insanlar için Allah'ın merhametine sığınıp şöyle dua ederler: *Ya Rabbi! “İnsanları kötülüklerden koru. Sen o gün kimi kötülüklerden korursan, ona rahmetinle*

¹⁷⁶ Hicr 18/9.

¹⁷⁷ Bakara 2/30.

¹⁷⁸ Şems 91/8.

¹⁷⁹ Ahzab 33/72.

¹⁸⁰ İsrâ 17/70.

¹⁸¹ Alak 96/6-7.

¹⁸² Kehf 18/54.

¹⁸³ Adiyat 100/6.

¹⁸⁴ Bakara 2/205.

¹⁸⁵ Furkan 15/43.

¹⁸⁶ Bakara 2/7.

¹⁸⁷ Bakara 2/74.

¹⁸⁸ Yusuf 12/53.

¹⁸⁹ Hud 11/43.

muamele etmiş olursun. İşte en büyük kurtuluş budur”¹⁹⁰ derler. İşte bu minvalde Kur'an-ı Kerim'de zikri geçen rahmet kavramı bazı ayetlerde, rahmetiyle günahlardan, kötülüklerden, afetlerden korumak ve ona yardım etmek anlamında kullanılmaktadır.¹⁹¹

1.3.7. Rızık

Razık ya da Rezzak, rızıkı yaratan, veren, ona ulaşma yollarını ve sebeplerini gösteren Allah Teâlâ'nın sıfatı olup, yaşayan varlıkların tekrar tekrar faydalanmalarını sağlayan, sayılamayacak kadar çok nimet veren anlamına gelir.¹⁹² Nimetler, sadece yenilip içilerek tüketilen şeylerden ibaret değildir. Yaşayanların ihtiyaç duyup kendisinden faydalandığı ya da şimdilik faydalanamadığı her şey rızıktır.¹⁹³ Bunun anlamı da yeryüzünde hiçbir canlı yoktur ki rızıkı Allah'a ait olmasın.¹⁹⁴ Bu manada rızık, Allah'ın rahman isminin merhamete dönüşümü ve açılımıdır.¹⁹⁵ Bu açılım, Allah'ın tüm varlıklara karşı engin rahmet ve merhametinin devam edegelen bir göstergesidir. Bu göstergeye göre Kur'an'da zikri geçen rahmet ve merhamet kavramlarının bir kısmı¹⁹⁶ rızık manasını ifade eder.¹⁹⁷

1.3.8. Yağmur

Allah Teâlâ, ilahi rahmetin en büyük esintilerinden biri olan yağmuru anlatırken insanların dikkatini gökyüzüne çevirmekte ve şöyle buyurmaktadır; “*Dikkat edin sizin göklerde rızığınız ve size vaad edilmiş nimetler vardır.*”¹⁹⁸ Burada genel anlamda semavî nimetlerin bir kısmı, Kur'an'da yağmur olarak nitelendirilmiştir.¹⁹⁹ Ancak Kur'an'da

¹⁹⁰ Mü'min 40/9.

¹⁹¹ Fîrûzâbâdî, *Besâ'ir*, III, 56; Ebu'l-Fida İsmail İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, Thk. Muhammed Selame, Daru't-Taybe, 3. Baskı, 1999, IV, 394; Nasîrüddin Ebu Said Abdullah b. Ömer b. Muhammed Beydavi, *Envaru't-Tenzil ve Esraru't-Te'vil*, Thk. Muhammed A. el-Maraşlı, Daru İhyai't-Turasi'l-Arabî, Beyrut 1418, III, 167; Sıddık bin Hasan bin Ali el-Kannevci El-Hindi El-Buhari, *Fethü'l Beyan fi Makasidi'l-Kuran*, Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 1992, VI, 354; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, IV, 485.

¹⁹² Ezheri, *Tezhibi'l-Luga*, VIII, 325; İsfahânî, *el-Müfredat*, 283.

¹⁹³ Zebidî, *Tâcu'l-Arus*, XV, 335; Ece, *İslam'ın Temel Kavramları*, 594.

¹⁹⁴ Hud 11/6.

¹⁹⁵ Deniz, G., *Rahman-Rahmet-ve-Merhamet*, <https://yinedergi.com>, 05/ 06/ /2020.

¹⁹⁶ İsrâ 17/28, 100; Kehf 18/10; Rum 30/36, 50; Fatır 35/2.

¹⁹⁷ Yahyâ b. Sellâm, *et-Tesârif*, 136; Fîrûzâbâdî, *Besâ'ir*, III, 56; Askerî, *el-Vücûh ve'n-Nezâ'ir*, 227; Mustafa Merâğî, *Tefsiru'l-Merağî*, Şirketü Mektebe ve Matbaatu Mustafa el-Babi el Halebi, Mısır 1946, XV, 31; Sıddık Hasan Han, *Fethü'l Beyan fi Makasidi'l-Kuran*, VII, 382.

¹⁹⁸ Zariyat 51/22.

¹⁹⁹ Taberi, *Câmiu'l-Beyan*, XII, 420; Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed el-Vahidi, *el-Veciz fi Tefsiri'l-Kitabi'l-Aziz*, Thk. Safvan Adnan Davudî, Daru'l-Kalem, Dımeşk 1415, 1028.

zikredilen her yağmur, rahmet olarak ifade edilmez. Bazen azap da olarak ifade edilir.²⁰⁰ Burada Allah'ın rahmet olarak nitelediği yağmurlar konu edilmektedir. Allah, gökten indirdiği yağmurlarla insanoğlunun gücüne güç katmış, topraklarından nice nebatat çıkartmış ve nehirler akıtmıştır. İşte böylece yeryüzünde yaşayan tüm varlıklar onunla hayat bulmuşlardır. Tüm varlıkların hayat bulup yaşam kaynaklarından maksat, yağmurlardır.²⁰¹ Bu sebeple yağmurlar, rahmet olarak isimlendirilmiştir. Dolayısıyla rahmet, suyun ve temizliğin kaynağı ve sebebidir. İşte bu sebeple sudan hayat bulmuş tüm varlıkların özü, iyiyi, güzeli ve hayrı temsil eder.²⁰²

Allah Teâlâ, rahmet ve merhametinin bir tecellisi olarak yağmurlar ile gökle yeryüzünü buluşturmuş, yeryüzüne tertemiz sularını indirmiş, insanların umutlarını kestikleri bir anda yağmurunu göndermiş, canlıların sıkıntılarını gidermiş ve rahmetinin varlığını delil olarak her tarafa yaymıştır. Böylece Allah Teâlâ'nın insanlara karşılıksız olarak gönderdiği ihsanı olan rahmet,²⁰³ zikri geçen ayetlerde yeryüzüne hayat veren yağmurlar manasında kullanılmıştır.²⁰⁴ Bu bağlamda Hz. Muhammed (as) da yağmuru rahmet olarak nitelendirmiş ve onu görünce “o, rahmettir” buyurmuştur.²⁰⁵

1.3.9. Afiyet/Ferahlık

İnsan, Allah Teâlâ'nın sayılmayacak kadar çok lütuf ve ihsanına muhatap olmuş bir varlıktır. Bu lütuf ve ihsan, insanın yaratılışıyla başlar, onun akıl, irade ve tefekkür gibi yetilerle donatılmasıyla devam eder. Bunun neticesinde insan, bütün varlıklar içerisinde şerefli ve üstün bir makama yerleştirilir.²⁰⁶ Bu durum insanın özgün bir yaratılışa sahip olduğunun göstergesidir. Burada özgünlük, sadece olumlu özellikleri ifade etmez, içerisinde olumsuzlukları da barındırır. Kur'an, insanın olumsuzluklara karşı ikircikli bir karaktere ve duruşa sahip olduğunu bildirir. Bu karakterlerden biri sabır ve metanet sahibi Eyyûb'un (as) duruşudur ve olumlu bir karakter olarak takdim

²⁰⁰ Araf 7/84; Şuara 16/173.

²⁰¹ Hud 11/52; Nuh 71/11-12.

²⁰² Deniz, *Rahman-Rahmet-ve-Merhamet*, <https://yinedergi.com>, 05/ 06/ /2020.

²⁰³ Araf 7/57; Furkan 15/48; Neml 17/63; Rum 30/46, 50; Şura 42/28.

²⁰⁴ Ebü'l-Haccâc Mücâhid b. Cebr el-Mekki el-Mahzûmî, *Tefsîru Mücâhid*, Thk. M. Abdüsselâm Ebü'n-Nîl, Daru'l-Fikri'l-İslamiyyi'l-Hadise, Mısır 1989, 540; Yahyâ b. Sellâm, *et-Tesârif*, 136; Fîrûzâbâdî, *Besâ'ir*, 3, 56; Askerî, *el-Vücûh ve'n-Nezâ'ir*, 227; İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azim*, VI, 321; Necip Fazıl Kısakürek, *Reis Bey*, Büyük Doğu Yay., 38. Baskı, İstanbul 2019, 138; Saidi, *Medaminü'r-Rahme Fi'l-Kur'ani'l-Kerim*, 26.

²⁰⁵ Müslim, *Sahihu Müslim*, II, 616, Hadis No: 899(14).

²⁰⁶ İsra 17/70.

edilir. Eyyûb (as); “şüphesiz ki ben derde uğradım, sen ise merhametlilerin en merhametlisin” diye niyaz eder. Biz de onun duasını kabul edip kendisinde dert namına ne varsa hepsini gidermiştik. Tarafımızdan bir rahmet ve kullukta bulunanlar için de bir ibret olmak üzere ona ailesini ve onlarla beraber bir mislini daha vermiştik”²⁰⁷ hakikatiyle karşılaşır. Burada Eyyûb (as), başına gelen sıkıntılara ve belalara karşı büyük bir sabır gösterir ve sabrı neticesinde Allah’ın sonsuz rahmetiyle yüzleşir. İşte Eyyûb’u (as) içine düştüğü belalardan, musibetlerden, dert ve sıkıntılardan kurtarıp, afiyet, sağlık ve ferahlığa kavuşturan ilahî rahmet budur.²⁰⁸ Sabır, ilahî rahmetin tezahürü için gerekli ilkelerden biridir. Ancak her insan sıkıntılar karşısında Eyyup (as) gibi sabırlı ve metanet sahibi değildir. Bu sebeple kimi zaman insan, Allah’ın ihsan ve nimetleriyle karşılaşınca sevinir, kimi zaman da tahsis edilen nimetleri kaybederler. Ellerindeki nimetleri kaybeden o şımarık ve böbürlenmiş insanlar umutsuzluğa düşerler, nankörlük ederler de Allah’ı unutuverirler.²⁰⁹ Böylece aldanırlar ve kaybedenlerden olurlar. Dolayısıyla ferahlığa ve afiyete çıkamazlar.

Kur’an’da rahmet kelimesi, insanların daraldıkları ve sıkıntılara düştükleri dönemlerde ve çağlarda işlevsel bir fonksiyona sahiptir.²¹⁰ Bu işlevsellik hastalıkların, sıkıntılarının, yoklukların, musibetlerin, imtihanların ve belaların gidericisi ve panzehri anlamında kullanılır. O, insanları maruz kaldıkları sıkıntılardan, azaplardan kurtarıp, sağlık, afiyet ve ferahlığa kavuşturup selamete çıkarmak anlamını ifade eder.²¹¹

1.3.10. Kurtuluş

Allah, yarattığı insanın en büyük destekçisi ve yardımcısı olmuştur. Bu sebeple lütfunu ve merhametini insanın üzerinden hiç eksik etmemiştir. İnsanı bir şemsiye gibi takip etmiş ve ona gelebilecek tehlikelere karşı kalkan olacak ilahi yasalar göndermiştir. İnsan yaşadığı hayatla sınanırken o kadar kırılğan o kadar naiftir ki her an hataya,

²⁰⁷ Enbiya 11/83-84; Sad 38/43.

²⁰⁸ Kutup, *Fî Zılâli'l-Kur'an*, IV, 2392.

²⁰⁹ Yunus 10/21; Hud 11/9-10; Rum 30/32, 36.

²¹⁰ Araf 7/72; Hud 11/58, 66; Kehf 18/10, 16; Enbiya 11/83-84; Sad 38/43; Fussilet 41/50.

²¹¹ Yahyâ b. Sellâm, *et-Tesârîf*, 137; Fîrûzâbâdî, *Besâ'ir*, III, 56; Maturidi, *Tevilatü'l-Kur'an*, IV, 477; Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdîrahmân b. Gâlib İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz fî-Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, Thk. Abdusselam Muhammed, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1422, II, 420; Beydavi, *Envaru't-Tenzil*, III, 274; Beğavi, *Me'âlimü't-Tenzil*, IV, 136; Ebu'l Berekât Abdullah b. Ahmet b. Mahmud en-Nesefî, *Medariku't-Tenzi'l ve Hakaiku't-Te'vil*, Thk. Yusuf Ali Bedevyi, Daru'l-Kelimi't-Tayyib, Beyrut 1988, II, 287.

günaha, ateşe yakın ve yanmaya hazır bulunmuştur.²¹² Bu hazır oluş nedeniyle Allah'ın lütfu ve merhameti olmasaydı, insanlardan hiçbir kurtuluşa eremez ve içine düşüp daldıkları hataların ve günahların altından kalkamazlar, kendilerini temize çıkartamazlardı.²¹³ Bu kapsamda Kur'an-ı Kerim'de zikri geçen rahmet kelimesi, kimi yerlerde insanın belini büken ağır yüklerden, büyük belalardan, sıkıntılardan ve yakıcı cehennem azabı yaşatacak pişmanlıklardan ilahi rahmet ile kurtarmak anlamını ifade eder.²¹⁴ Allah'ın insana rahmet ve merhamet olmasaydı, şiddetli ve dehşetli bir cezalandırma vuku bulurdu. Bunun gerçekleşmemesi Allah Teâlâ merhameti sebebiyledir ki O, insanların kusurlarını gizledi. Böylece O, insanlara dünyada çıkış yolunu ahirette ise kurtuluş yolunu gösterdi.²¹⁵

1.3.11. İlahî Nusret

Allah Teâlâ mutlak anlamda, kendisine iman etmiş hakkıyla tevekkül eden mümin kullarına yardım edeceğini, onları asla yalnız ve yüz üstü bırakmayacağını²¹⁶ ve onlara nusretini/yardımlarını göndereceğini ve galip geleceklerini kesin bir dille ifade etmektedir.²¹⁷ Bu sebeple Allah'ın yardım ve desteğinin kendileriyle beraber olduğuna ve olacağına iman eden müminler de hiçbir zaman ümitsizliğe ve yılgınlığa düşmemişlerdir.²¹⁸ Onlar inanmışlardır ki Allah, müminlerin en çok güvendiği, en yakın dostu, yar ve yardımcısıdır. Zira gerçek anlamda Allah'tan başka hiçbir dost ve yardımcı yoktur.²¹⁹ Bu minvalde Ahzap Suresi on yedinci ayeti kerimesinde hezimete karşılık zikri geçen rahmet kavramı, Allah Teâlâ'nın müminlere olan "yardımlarını" ifade etmek için kullanılmaktadır.²²⁰ Bu ifade biçiminde rahmet, Kur'an-ı Kerim'de Allah'ın

²¹² Âl-İ İmrân 3/8.

²¹³ Bakara 2/64; Nisa 4/83, 113; Nur 14/14, 21.

²¹⁴ Fîrûzâbâdî, *Besâ'ir*, III, 56; Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur'an-ı Kerim Meâli Alisi ve Tefsiri*, Bilmen Yay., İstanbul 1993, V, 2334.

²¹⁵ Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebi Bekr b. Ferh el-Kurtubi, *el-Cami'u li Ahkami'l-Kur'an*, Thk. Ahmed Al-Barduni ve İbrahim İtfiş, Daru'l-Kutubi'l-Mısriyye, Kahire 1964, XII, 203; Sabuni, *Safvetü't-Tefasîr*, II, 301.

²¹⁶ Al-i İmran 3/160.

²¹⁷ Saffat 37/172-173.

²¹⁸ Yusuf 12/87; Hicr 18/55.

²¹⁹ Bakara 2/107; Tevbe, 9/116; Ahzap 33/17; Şura 42/31.

²²⁰ Yahyâ b. Sellâm, *et-Tesârif*, 137; Fîrûzâbâdî, *Besâ'ir*, III, 56; Ebü'l-Leys İmamü'l-Hüda Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim es-Semerkandi, *Bahru'l-Ulum*, Tsz. III, 51; Ebu'l-Hasan el-Maverdi, *en-Nuket ve'l-Uyûn*, Thk. Seyyid İbn Abdil Maksud Bin Abdurrahim, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, IV, 384; Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Cevzi, *Zadu'l-Mesir fi İlmi't-Tefsir*, Thk. Abdurrezzak el-Mehdi, Daru'l-Kütübi'l-Arabiyye, Beyrut 1422, III, 453.

müminleri kâfirlerin küfründen, isyanından, şerrinden, baskı ve zulmünden kurtarması anlamına gelmektedir.²²¹

1.3.12. Sevgi

Rahim kelimesinin çoğulu olan ve Kur'an-ı Kerim'de yalnız bir yerde müminleri betimlemek için kullanılan "ruhama" kelimesi, inananlar arasındaki duyarlılığa, sevgiye, şefkate ve yufka yürekliliğe işaret etmektedir.²²² Zira Allah Resulü ve onunla beraber olan inanmışlar, inkârcılara karşı çetin ve birbirlerine karşı da çok merhametlidirler.²²³ Yani müminlerin şiddeti de merhameti de Allah içindir. Hoşgörüsü de kızgınlığı da inancı uğrunadır.²²⁴ Bu bağlamda müminler, birbirlerine karşı çok duyarlı, yumuşak, nazik, merhametli, şefkatli, yufka yürekli ve gönülden birbirlerinin dertlerini paylaşan içten samimi dostlardır. Bu dostlar gayelerinin ve inançlarının bir oluşu sebebiyle, birbirlerine karşı sevgi, saygı, anlayış ve tam bir uyumluluk ahlakı içindedirler.²²⁵

İnsan kalbinin kendisine has özellikleri vardır ki kalp bu özellikleri kendinde taşımaya muvafıktır. Kalbin kendinde taşıdığı bu özelliklerden biri de sevgi, ülfet, duyarlılık ve yufka yüreklilik²²⁶ anlamında olan rahmettir. Zira Allah rahmeti ve inceliği inanmış olan müminlerin kalbinde var kılmıştır.²²⁷ Var kılınan bu rahmet ve şefkat sayesinde müminler birbirlerini sevecek, anlayacak ve yardımlaşacak bir duyarlılığa, zarafete, inceliğe ve yufka yürekliliğe sahip olmuşlardır.²²⁸ Rahmetin insan kalbinde var oluşunun ve sevginin, duyarlılığın ve yufka yürekliliğin delili olarak da ey peygamber sen, Allah'ın sende var kıldığı rahmeti sayesinde onlara yumuşak davrandın ilahi hitabıdır.²²⁹ Bu ilahi hitap, insan kalbinde ki merhamet duygusunun Allah vergisi olduğunu ifade etmektedir.

²²¹ A'raf 7/72; Yunus 10/86; Mülk 67/28.

²²² Zuhayli, *et-Tefsîru'l-Münîr*, XVI, 205; İbrahim b. İsmail el-Ebyari, *el-Mevsuatu'l-Kur'aniyye*, Müessesetü Sicli'l-Arap, 1405, VIII, 429.

²²³ Fetih 48/29.

²²⁴ Kutup, *Fî Zılâli'l-Kur'an*, VI, 3332.

²²⁵ Ebu'l A'la Mevdudi, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, Çev. Komisyon, İnsan Yay., 2. Baskı, İstanbul 1996, V, 428.

²²⁶ Yahyâ b. Sellâm, *et-Tesârif*, 137; Fîrûzâbâdî, *Besâ'ir*, III, 57.

²²⁷ Hadid 57/27.

²²⁸ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, VII, 165.

²²⁹ Al-i İmran 3/159.

1.3.13. Kitap

Kur'an-ı Kerim'de muhtelif ayetlerde zikri geçen rahmet kelimesi,²³⁰ özellikle diğer münzel kitaplara kıyasla Tevrat ve Kur'an'la ilişkilendirilmektedir.²³¹ Böyle bir ilişkinin Tevrat ile Kur'an arasında kurulmuş olması da ilginçtir. Zira Enam suresinde Allah; kendisine hiçbir şeyi ortak koşmamayı, anne babaya iyilik etmeyi, fakirlik korkusuyla çocukları öldürmemeyi, kötülüklerin açığına da gizlisine de yaklaşmamayı, Allah'ın haram kıldığı canı öldürmemeyi, yetim malı yememeyi, ölçü ve tartıda adaletli davranmayı, her hususta adaletten ayrılmamayı ve Allah'a verilen sözü güzelce tutmayı emretmektedir. İşte Allah'ın dosdoğru yolu budur. Bu yolu takip ediniz, başka yollara sapmayınız; zira o yollar sizi Allah'ın yolundan ayırır.²³² İşte bu ayetlerde sıralanan hükümler, Tevrat'ta da yer almış bulunan evrensel hükümlerin varlığına işaret etmektedir.²³³ Bu çerçevede rahmet kelimesini Kur'an-ı Kerim, Hz. Musa'ya (as) verilen ilahi bir kitap olan Tevrat veya Tevrat'ın bir vasfı (özelligi) anlamında kullanmaktadır.²³⁴ Bu da Rabb'lerinin huzuruna çıkacaklarına inanan kullara bir lütuf, bir açıklama, bir hidayet ve bir rahmettir.

1.3.14. Selamlama

Melekler, Hz. İbrahim'in (as) evine evlat müjdesiyle gelirler. Bu müjdeyi kendilerine verince “*Allah'ın emrine mi taaccüp ediyorsun*” Ya İbrahim ailesi dediler. Bu konuşmanın ardından melekler, İbrahim ailesini ey (peygamber ocağının) ev halkı “*Allah'ın rahmet ve bereketi sizin üzerinize olsun*” diye selamladılar. Selamlamanın arkasından “*Şüphesiz ki sizin Rabbiniz, övülmeye lâyıktır ve şanı pek yücedir.*”²³⁵ tevhit ilkesi haberini verdiler. Buna göre ayeti kerimenin işareti, Allah tarafından müminlere vadedilmiş “rahmet ve bereketin” Hz. İbrahim ailesine yansıtılmasıdır.²³⁶ Böylece Hz. İbrahim ve eşine kesintisiz bir “rahmet ve bereket” selamlaması yapılmaktadır.

²³⁰ En'am 6/154; A'raf 7/154; Hud 11/17; Kasas 18/43; Ahkaf 46/12.

²³¹ Muhammed Zerman, *Hitab'ur-Rahme Fi'l-Kur'an*, 185.

²³² Enam 6/151-153.

²³³ Karaman, vd., *Kur'an Yolu*, II, 491.

²³⁴ Fîrûzâbâdî, *Besâ'ir*, III, 57; Beydavi, *Envaru't-Tenzil*, III, 131; Kutup, *Fî Zılâli'l-Kur'an*, VI, 3259; Karaman, vd., *Kur'an Yolu*, IV, 232; Enver Hattab, *er-Rahmetü Fi'l-Kur'ani'l-Kerim*, El-Mu'temeru'd-Düveliyü Ani'r-Rahmeti Fi'l-İslami, 2016, Camiatü'l-Melik Suud, Külliyyetü'l-Terbiye, 313.

²³⁵ Hud 11/73.

²³⁶ Kutup, *Fî Zılâli'l-Kur'an*, IV, 1912.

Kur'an'da zikri geçen rahmet kelimesi, sena ve övgü,²³⁷ mutluluk ve saadet,²³⁸ dua, haber²³⁹ ve nübüvvet²⁴⁰ anlamlarında kullanılmaktadır.

1.3.15. Afv

Allah'ın insana olan sonsuz ve sınırsız rahmet ve merhameti, insanın dünyada elde edip biriktirebileceği her türlü kazançtan daha hayırlı ve daha değerlidir.²⁴¹ Bu çerçevede insanın sahip olduğu veya olmadığı her tür güzellik, Allah'ın rahmetinin eseridir. Bu güzellikleri içeren Allah'ın rahmet ve merhameti, günah işleyip hayatlarını karartanları, haddi aşanları ve kendi nefislerine zulmedenleri de içermektedir. Bu bağlamda Allah Teâlâ, kendi nefislerine zulmeden ve aşırı giden kullarına şöyle hitap etmektedir: *“Sakin Allah'ın rahmetinden ümidinizi kesmeyin. Şüphesiz Allah, bütün günahları affeder; çünkü O, çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.”*²⁴² Bu müjdeli haberle Allah Teâlâ, kullarına merhametinin gereği olarak tevbe edildiği takdirde bütün günahları bağışlayacağını açıkça beyan etmekte,²⁴³ yardım elini uzatmakta ve rahmet kapılarını şartsız bir şekilde açık tutmaktadır.²⁴⁴ İnsanoğlu, bu taahhüt ve müjdenin sonsuz ve sınırsız olduğunu düşünmemelidir. Bu çerçevede durumunu düzeltmesi için yapılması gerekenleri de ertelememelidir. Allah'ın rahmet ve merhametine güvenerek de aldanmamalıdır; çünkü *“herkes kazandığı karşılığında rehindir.”*²⁴⁵

Allah Teâlâ, kullarına karşı rahmet ve şefkatle muamele etme ilkesini kendisine şiar edinmiştir. Bu çerçevede ayetlerimize iman edenler sana geldikleri takdirde, onlara de ki: *“Selâm ve müjdeler olsun size! Sizin Rabbiniz öyle bir Rabb ki merhamet etmeyi kendine farz kılmıştır. Bunun sonucunda da sizden kim cahillikle bir kabahat işler de sonra peşinden tövbe edip, kendini düzeltirse (bilmiş olsun ki) O, çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.”*²⁴⁶ Bu ve benzeri ayetler ile Allah Teâlâ, kendisinin rahmetinden hiçbir zaman ümit kesilmemesi gerektiği gerçeğini vurgulamaktadır. Bu kapsamda bazı

²³⁷ Fîrûzâbâdî, *Besâ'ir*, III, 57.

²³⁸ Taberî, *Câmiu'l-Beyan*, XV, 400.

²³⁹ İbn Atiyye, *el-Muḥarrerü'l-Vecîz*, III, 191; İbnü'l-Cevzi, *Zadu'l-Mesir*, II, 388.

²⁴⁰ Merâğî, *Tefsiru'l-Merağî*, XII, 60.

²⁴¹ Al-i İmran 3/157.

²⁴² Zümer 39/53.

²⁴³ Ateş, *Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, V, 2266.

²⁴⁴ Kutup, *Fî Zılâli'l-Kur'an*, V, 3058.

²⁴⁵ Tur 52/21.

²⁴⁶ Enam 6/54.

ayetlerde zikri geçen rahmet ve merhamet kelimeleri, “affetmek ve bağışlamak” anlamında kullanılmaktadır.²⁴⁷ Bu çerçevede Allah’ın rahmetinin gazabından, affının da cezasından çok büyük olduğu bilinmeli ve unutulmamalıdır.²⁴⁸

1.3.16. Selam Yurdu/Cennet

Allah Teâlâ, kendine iman etmiş veya iman hakikatine vakıf olamamış kullarının ahiret hayatını tasvir ederken; “O gün bazı yüzler ağarır, bazı yüzler kararır. Yüzleri kararanlara, “İmanınızdan sonra inkâr ettiniz, öyle mi? Öyle ise inkâr etmenize karşılık azabı tadın” denilir. Yüzleri ağaranlar ise Allah’ın rahmeti içindedirler. Onlar orada ebedî kalacaklardır.”²⁴⁹ Bu ayeti kerimede, kıyamet gününde bazı yüzlerin sevinçten ağaracağını ve bazı yüzlerin de üzüntüden kararacağını bildiren mecazî ifadeler yer almaktadır. Dünya hayatında Allah ve Resulü’ne iman eden ve iman gereklerine uygun hareket edip güzel işler yapan kimselerin ahirette Allah’ın rahmetine erecekleri ve ebedi kalmak üzere cennetine girecekleri müjdelenmektedir. Bu müjdeyi alan inanmış insanların sevinçli ve mutlu oldukları yüzlerinden okunacaktır.²⁵⁰ Müminlerin mutluluklarının yüzlerinden okunduğu yer olan rahmet deryası, Allah’ın cennetidir ki orası ikram ve ihsanı bol olan selam yurdudur. Onlar, orada ebedi olarak kalacaklardır.²⁵¹

Allah Teâlâ insan suresinin otuz birinci ayeti kerimesinde de “O, dilediği kimseyi rahmetine alır. Zalimlere ise elem dolu bir azap hazırlamıştır.” buyurmaktadır. Bu ve benzeri ayetlerde yer alan “elem dolu bir azap” ve onun tamda simetrisi olan rahmet²⁵² kavramı üzerine tefekkür edildiğinde, Allah’ın rahmetinin gereği olan selam yurdu manasında “cennet ve nimetlerini” anlatmak üzere tercih edilmiş bir kavram olduğu görülür.²⁵³

²⁴⁷ Ebu’l-Abbas Abdullah b. el-Abbas b. Abdilmuttalib Kureşî, *Tenvirü’l-Mikbas min Tefsiri İbn Abbas*, Derleyen, Firuzabadi, Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Lübnan, tsz. s. 390; Firûzâbâdî, *Besâ’ir*, III,57; Semerkandi, *Bahru’l-Ulum*, III, 190.

²⁴⁸ Ateş, *Kur’an-ı Kerim Tefsiri*, II, 890.

²⁴⁹ Al-i İmran 3/106-107.

²⁵⁰ Karaman, vd., *Kur’an Yolu*, I, 649; Ateş, *Kur’an-ı Kerim Tefsiri*, I, 477.

²⁵¹ Beğavi, *Me’âlimü’l-Tenzil*, I, 491; Bulaç, *Kur’an Dersleri*, II,146.

²⁵² Ankebut 19/23; Şura 42/8; Hadid 57/13; İnsan 76/31.

²⁵³ Yahyâ b. Sellâm, *et-Tesârif*, 134-135; Taberi, *Câmiu’l-Beyan*, XIV, 119; Razi, *Mefatihü’l-Ğayb*, XXX, 762; Saidi, *Medaminü’r-Rahme Fi’l-Kur’ani’l-Kerim*, 26.

Allah, kendisine iman edip ona sınıksız tutunanları,²⁵⁴ gece vakitlerinde secde hâlinde ve ayakta, ahiretten korkarak ve Rablerinin rahmetini umarak itaat ve kulluk edenleri²⁵⁵ inanıp salih ameller işleyenleri²⁵⁶ hicret ve Allah yolunda cihad edenleri²⁵⁷ rahmet ve lütfuna kavuşturacaktır. Bu çerçevede Kur'an-ı Kerim'de zikredilen rahmet kavramı, geçtiği ayetlerin bir kısmında müminlerin kavuşacağı rahmet ve lütfu işarette bulunmaktadır. Bu işaret Kur'an'da, insan için hazırlanan eman ve selam yurdu olan cennet ve onun nimetlerini anlatmak için tercih edilmiştir.²⁵⁸

1.3.17. Kur'an-ı Kerim'de Rahmetin Karşıt Anlamlısı Kelimeler

Kur'an-ı Kerim'de rahmetle yakın anlamlı kelimelerin varlığından bahsedildiği gibi mukabili (zıddı) olan kelimelerin varlığından da bahsedilir. Bu bağlamda kelimenin tam anlaşılıp kavranması için hem yakın ve hem de zıt anlamlarıyla birlikte bilinmesi gerekir. Bu da merhamete karşılık gelen kasvet/sertlik, acımasızlık, unf/şiddet, kabalık, kötü davranış, utüv/serkeşlik, kibirlenmek, ta'sir/güçleştirme, zorlaştırma, cefa, eziyet, sıkıntı verme, tuğyan/azgınlık, taşkınlık ve haddi aşmak²⁵⁹ gibi anlamlarda saklıdır. Zıt anlamlar bilinmeden merhamet tam anlamıyla kavranamaz. Bunu kavratabilmek için Kur'an-ı Kerim, rahmete mukabil olan azap,²⁶⁰ helak,²⁶¹ zarar,²⁶² kötülük,²⁶³ şiddet ve katılık²⁶⁴ manalarını taşıyan kelimeleri kullanmayı tercih etmiştir.²⁶⁵ Buna göre merhamet etmek ya da merhamet göstermek, birini azaptan, helak olmaktan, zarara uğramaktan, kötülüğe düşmekten, kabalıktan, cezalandırılmaktan, musibetlerden, afet, şiddet ve felaketlerden korumak olarak kabul edilmektedir.²⁶⁶ Bu olumsuz kelimeler kimde hayat bulur ise o kimse Allah'ın rahmet ve merhamet deryasından kovulmuş ve uzaklaştırılmış demektir.

²⁵⁴ Nisa 4/175.

²⁵⁵ Zümer 39/9.

²⁵⁶ Casiye 45/30.

²⁵⁷ Bakara 2/218.

²⁵⁸ Yahyâ b. Sellâm, *et-Tesârif*, 134-135; Firûzâbâdî, *Besâ'ir*, III, 57; Beğavî, *Me'âlimü't-Tenzil*, I, 726; Neseî, *Medarikü't-Tenzil*, I, 421; İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'an*, II, 92.

²⁵⁹ Küçük, R., *Hiz. Peygamber Sevgi ve Merhamet*, 31.

²⁶⁰ Araf 7/156.

²⁶¹ Mülk 67/28.

²⁶² Yunus 10/21; Enbiya 11/83, 84; Zümer 39/38.

²⁶³ Rum 30/36; Ahzab 33/17.

²⁶⁴ Fetih 48/29.

²⁶⁵ Saidi, *Medaminü'r-Rahme Fi'l-Kur'ani'l-Kerim*, 27.

²⁶⁶ Karagöz, *Allah İnsan ve Merhamet*, 31-36.

1.4. RAHMETLE YAKIN ANLAMLI KELİMELER

Bu başlık altında, aralarında bazı noktalarda var olan farklılıklara rağmen ince bir mana irtibatıyla girift bir doku teşkil eden²⁶⁷ ve birbirine bağlanan, başka bir ifadeyle de rahmet ve merhamet kavramının anlam alanına dâhil edilen kelimeler grubu incelenecektir. Burada kelimenin geçtiği bağlam içerisinde hangi anlama geldiğinin bilinmesi çok önemlidir. Zira bu kelimeler grubu, Kur'an'da birbirinden ayrı, yalın halde bulunmazlar, her birinin ötekiyle yakın bir anlam ilişkisi vardır. Bu kelimeler, somut anlamlarını, birbiriyle olan bu ilişki sisteminden alırlar. Muhtelif yollarla birbirlerine bağlanırlar. Sonunda gayet düzenli bir bütünlük oluşturlar.²⁶⁸

Kur'an'da, rahmet lafzıyla bitişik yan yana gelen kelimeler vardır. Zira bu kelimeler rahmet kelimesine bağlıdır ve ayetin anlamı onunla tamamlanır. Aslında o olmasa da ayetin anlamı yine de tamdır. Fakat burada rahmet kelimesiyle birlikte gelmiş olması incelenmeye değer bir durumdur. Rahmet varken, yanında neden re'fet, fadl, mağfiret, salavat, tahfif, zikra, meveddet, hidayet, rıdvan, imam, bereket, şifa ve ilim kelimeleri de kullanılır. Bu kelimelerin kullanılmış olmasının ne tür bir inceliğe delalet ettiğinin bilinmesi ve rahmet ile olan bağlantısının çözümlenmesi gerekir. Bu çerçevede rahmet ve merhamet kelimesinin, birçok kavramı çağrıştırmakta olduğu ve onlarla birlikte değerlendirilmesi ve anlamlandırılması gerektiği bilinmelidir. Buna ek olarak Allah'ın rahmet ve merhametiyle bağlantısı olmayan hiçbir şey düşünölemeyeceğine göre, buradaki ilişki incelenmeye değer görülür.

1.4.1. Re'fet

Kur'an'da, rahmet ve merhamet kavramına anlam bakımından yakınlık gösteren kelimelerden biri re'fet'tir. Zira sözlüklerde rahmet ve re'fet kelimelerinin her ikisi de hemen hemen aynı anlamlarda kullanılmaktadır ve aralarında umum husus ilişkisi vardır. Rahmet, re'fetten mutlak olarak daha umumi bir kavramdır.²⁶⁹ Bu bağlamda iki kelimenin Kur'an'da birlikte kullanıldığı yerlerde anlam farklılıklarından da söz edilebilir.

²⁶⁷ Sadık Kılıç, *Kur'an'da Günah Kavramı*, Hibaş Yay., Konya 1984, 122.

²⁶⁸ İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, 15.

²⁶⁹ Enver Hattab, *er-Rahmetü Fi'l-Kur'ani'l-Kerim*, 286.

Sözlükte merhametli olmak, esirgemek, merhamet etmek, şefkat göstermek, sevecen davranmak, müşfik olmak, acımak ve acı çektirmemek gibi anlamlara gelen رُف – رُف ve رُف – رُف fiiline ait bir mastar olan re’fet (رُفَة) kelimesi; rahmet, iyilik, acıma, merhamet, inayet, lütuf, mağfiret, af, bereket, şefkat ve bağışlanma anlamlarına gelmektedir.²⁷⁰

Filologlar, re’fetin rahmetten daha güçlü ve daha şiddetli bir mana ile inayet, şefkat, lütuf ve acıma hissi olduğunu ifade ederler.²⁷¹ Burada rahmetin, kişi istemese ve hoşlanmasa bile maslahatı gözeterek başkasına iyilik yapmak anlamına geldiğini, re’fet’in de gönülden kopan bir istek ve arzuyla şefkat gösterme, acıma hissi olduğunu gösterir.²⁷² Bu açıdan re’fet, kötülüğün nezaket, zarafet ve yumuşaklık ile önlenmesini, rahmet ise iyiliğin ve hayrın istenmesini, güzelin sevilmesini ifade eder.²⁷³

Rahmet, kalp inceliği, şefkat ve merhamet,²⁷⁴ lütuf ve ihsanda bulunma, zararı engelleme ve sıkıntıyı giderme anlamını taşıyan daha umumi daha şamil bir kavramdır. Buna karşılık re’fet zarar ve sıkıntının giderilmesini, sıkıntı içinde olana yardım edilmesini gerekli kılan şefkat ve merhamet hissidir. Bu bağlamda re’fet, rahmete ait hususi bir nitelik taşır.²⁷⁵ Bu da re’fetin daha zarif daha ince daha nazik daha lütfkâr daha güzelin, iyiliğin ve şefkatin zirvesi olarak görülür.²⁷⁶

Re’fet, merhametin en ileri derecesi olup, rahmetten daha kuvvetli ve daha şiddetli bir duygu ve anlayışı gösterir.²⁷⁷ Bu da re’fet’in, nefret edilen şeyi ortadan kaldıran, zararı izale eden merhametteki hususi bir yüceliği ifade eder. Bu bağlamda rahmet, kişiye daha çok sevinç verici ve teselli edici imkânlar sağlarken, re’fet de ondaki

²⁷⁰ Halil b. Ahmed, *Kitabul Ayn*, VIII, 282; İbn Faris, *Mu’cemu Mekayisi’l-Luga*, II, 471; Zemahşeri, *Esasu’l-Belağa*, I, 325; İbn Manzur, *Lisanü’l-Arap*, IX, 112.

²⁷¹ Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî ez-Zeccac, *Tefsîru Esmâ’illâhi’l-Hüsnâ*, Thk. A. Yûsuf ed-Dekkâk, Daru’s-Sekafeti’l-Arabiyye, tsz. s. 62; Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl el-Askerî, *el-Furuk’ul-Lugaviyye*, Thk. Muhammed İbrahim Selim, Dar’ul-İlim ves-Sekafeti Kahire tsz., 196.

²⁷² İbn Manzur, *Lisanü’l-Arap*, IX, 112; Ebu Abdillâh Zeynüddin Muhammed b. Ebi Bekr b. Abdilkadir er-Razi, *Tefsîru Garibi’l-Kur’ani’l-Azim*, Thk. O. Elmalı, TDV. Yay., Ankara 1997, 328.

²⁷³ Zuhayli, *et-Tefsîru’l-Münîr*, XVII, 335.

²⁷⁴ Bulaç, *Kur’an Dersleri*, V, 96.

²⁷⁵ Ebu’l-Beka, *Külliyât*, 471; Mevdudi, *Tefhîmu’l-Kur’ân*, VI, 139.

²⁷⁶ Mihammed b. Ebi bekr b. Muhammed b. Ebi bekr b. Eyyub b. Şemseddin ibn Kayyim el Cevziyye, *Medâricü’s-Sâlikîn*, Thk. M. el-Bağdadi, Daru’l-Kütübi’l-Arab, 3. Baskı, Beyrut 1996, I, 514.

²⁷⁷ Ma’mer b. Müsenna Ebu Ubeyde, *Mecazü’l-Kur’an*, Thk. Fuad Sezgin, Mektebetü’l-Hanci, Kahire 1962, I, 59; İbn Manzur, *Lisanü’l-Arap*, IX, 112; Razi, *Tefsîru Garibi’l-Kur’an*, 328; Hamdan b. Lafi b. Cabir el-Anzi, *Rahmetü’n-Nebîyyi Fi’l-Kur’ani’l-Kerim*, El-Mu’temeru’d-Düvelî Ani’r-Rahmeti Fi’l-İslam, 2016, Camiatü’l-Melik Suud Külliyyetü’t-Terbiye, 69.

sıkıntıları ortadan kaldırma anlamına gelir.²⁷⁸ Bu manada re’fet işi kolay kılıp hafifletmek ise rahmet ve merhamette o işi yapmak ve elini taşın altına koymaktır.

Re’fet kelimesi, Kur’an’da fiil olarak hiçbir zaman kullanılmaz. İsim ve mastar şekli olan re’fet, sadece iki medeni ayette görülürken, bu ayetlerden biri, suç işleyen kimselere karşı hak ettikleri cezaların verilmesi sırasında “acıma duygusuna”²⁷⁹ kapılarak adaletin ihlâl edilmemesi gerektiği bağlamında kullanılmaktadır. Zira ayet; *“Zina eden kadın ve erkekten her birine yüzer değnek vurun. Allah’a ve ahiret gününe inanıyorsanız, Allah’ın dini(nin koymuş olduğu bu hükmü uygulama) konusunda onlara acımanız tutmasın. Müminlerden bir topluluk da onların cezalandırılmasına şahit olsun.”*²⁸⁰

Re’fet kelimesin geçtiği ikinci ayette ise Allah Teâlâ, kitap olarak İncil’i vermiş ve ona inananların kalplerine şefkat ve merhamet duygusunu koymuştur.²⁸¹ Bu bağlamda İncil, şefkat ve merhameti öğütleyen ilahi bir hitap olmuştur. Hz. İsa hem Yahudi din adamlarının ağırlaştırıp katılaştırdıkları sert kuralcılığı yumuşatmak hem de Roma zulmüne karşı direnen insanları manevi ve ahlaki yönden desteklemek üzere sevgiyi, merhameti ve şefkati öğütlüyordu. Bu çerçevede Hz. İsa katılmış ve insanî duyarlılığını kaybetmiş hayat algısını tekrar şefkat ve merhamet eksenine çekmek istiyordu.²⁸² Hadid suresi 57/27. ayet bu durumu şöyle anlatmaktadır.

“Sonra bunların peşinden ard arda peygamberlerimizi gönderdik. Onların arkasından da Meryem oğlu İsa’yı gönderdik, ona İncil’i verdik ve kendisine uyanların kalplerine şefkat ve merhamet duygusu koyduk. Farz kılmadığımız halde kendilerinin icat ettikleri ruhbanlığa gelince; Allah’ın rızasını kazanmak için onu kendileri icat etmişlerdi. Fakat ona da gereği gibi uymadılar. Biz de içlerinden iman edenlere mükâfatlarını verdik. Fakat onlardan birçoğu fasık kimselerdir.”

Nitekim Hz. İsa yumuşak kalpli ve merhametli olduğu ve mahlûkata karşı çok şefkatli ve nazik davrandığı için onun takipçileri de aynı şekilde Allah’ın yarattıklarına karşı yumuşak ve merhametli davranıyorlardı. Zira Allah’ın kalplerine yerleştirdiği

²⁷⁸ Ebu’l-Beka, *Külliyât*, 471; İbn Aşur, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr*, XVII, 421.

²⁷⁹ Ateş, *Kur’an-ı Kerim Tefsiri*, IV, 1784.

²⁸⁰ Nûr 14/2.

²⁸¹ Ateş, *Kur’an-ı Kerim Tefsiri*, V, 2630; Bulaç, *Kur’an Dersleri*, V, 97.

²⁸² Bulaç, *Kur’an Dersleri*, VI, 581.

şefkat ve merhamet, onlarda ruhi bir karakter haline geldi.²⁸³ Ancak İsa'nın (as) her takipçisinin kalbinin “şefkat ve merhamet duygusu” ile donatıldığı şeklinde anlamak ayetin ruhuna aykırıdır. Burada Hz. İsa'nın (as) örnek ahlakî erdemlerini ve İncil'in öğretisini özümseyip yaşama biçimi haline getirenlerin kalpleri şefkat ve merhamet ile doldu şeklinde anlamak daha doğrudur.²⁸⁴

Re'fet kelimesinden “fa'ul” vezninde türetilen ve mübalağalı ismi fail olan Rauf kelimesi ise Kur'an'da on bir ayette geçmektedir.²⁸⁵ Tevbe Suresi 128. ayette Hak Teâlâ, peygamberini müminlerine karşı rauf yani kalbi yüksek derecede merhametli diye nitelemiştir. Burada peygamberin kendilerine karşı “rauf” olduğu insanları “iman” ile sınırlaması, bu rahmetin müminlere mahsus olduğunu da gösterir.²⁸⁶ Diğer ayetlerde ise yarattığı bütün mahlûkata karşılıksız ikramda ve ihsanda bulunan, şefkat gösteren, yardım eden ve koruyup kollayan Allah Teâlâ'yı nitelemek için kullanılan Esmâ-i Hüsnâ'sındandır. Zira Raûf ismi Allah'a nispet edildiğinde rahmetin ve şefkatin en ileri derecesi kastedilir.²⁸⁷

Kur'an'da, yarattığı varlıklara karşılıksız ikram ve ihsanda bulunan, cömert ve müşfik davranan, iyilik edip şefkat gösteren, seven, esirgeyen, bağışlayan, yardım eden ve koruyan anlamında hususunin umumiye (özelin genele) takdimi kabilinden -gerek sıfat, gerek isim şekillerinde-, her zaman Ra'uf ve re'fet, Rahim ve rahmete takdim olunur.²⁸⁸ Bu da re'fetin rahmetten her zaman daha önce geldiğinin göstergesidir. Bu bağlamda re'fetin rahmete takdim edilmesi öncelikle zararın ortadan kaldırılmasına ve yok edilmesine matuftur. Bu çerçevede rahmetin geride bırakılması da faydalı şeylerin elde edilmesi içindir. Bu açıdan re'fetin rahmetten daha önemli ve elzem olduğunu gösterir. Bu da müminlere hayrı, iyiliği ve faydalı şeyleri ulaştırmayı ve onlardan bütün kötülükleri gidermeyi gerekli kılar.²⁸⁹ Bu durum da re'fet gerçekleşmeden merhameti inşa etmek uzak bir ihtimal olarak görünür. Bu uzağı yakınlaştırmak için re'feti öncelemek gerekir.

²⁸³ Mevdudi, *Tefhîmu'l-Kur'an*, VI, 139; Bulaç, *Kur'an Dersleri*, VI, 580.

²⁸⁴ Karaman, vd., *Kur'an Yolu*, V, 254.

²⁸⁵ Abdalbaki, *el-Mu'cemu'l-Mufehres*, 356.

²⁸⁶ Sadreddin Konevi, *Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*, Çev. Ekrem Demirli, İz Yay. İstanbul 2004, 215-216.

²⁸⁷ Ebu Ubeyde, *Mecazü'l-Kur'an*, I, 59; Razi, *Tefsiru Garibi'l-Kur'an*, 328.

²⁸⁸ Yıldırım, *Kur'an'da Uluhiyet*, 250.

²⁸⁹ Alusi, *Ruhu'l-Meanî*, I, 49.

1.4.2. Mağfiret

Ğafara (غفر) kelimesinin kök anlamı, setretmek²⁹⁰ yani örtmek, saklamak, gizlemek, kapatmak ve korumak demektir.²⁹¹ Bundan dolayı savaşta başa takılan demir zırha, düşman silahlarına karşı başı “örterek” koruduğu için miğfer adı verilmiştir. Örtülmesi gereken bir şeyin üstünü “örtmek”, onu kirden koruyacak bir örtünün içinde saklamak ve bir kıyafetin kirini gizlemek için boyayarak koruma altına almak anlamında kullanılmıştır.²⁹²

Ğ-f-r kökü, salt “örtme” işini değil de “korumak ve muhafaza etmek için örtmek” anlamını ifade eder. Bu kelimenin bütün kök anlamları bizi, “örtmek” ve “korumak” ile yüzleştirir. Burada iki kelimeyi birlikte ele aldığımızda, “korumak için örtmek” anlamına ulaşırız.²⁹³ Zira örten, affeden ve bağışlayan Allah, örtülen günah ve korunan da mümin olunca kelime; korumak, kollamak, bağışlamak, affetmek, müsamaha göstermek, göz yummak, günahını bağışlamak, gözetmek anlamlarına gelir.²⁹⁴

Ğafara kelimesinin bu kullanımında kök mana esas alındığında mağfiret etmek hem korumaya hem de örtmeye işaret eden çift boyutlu bir anlam taşır. Bu manada suçların ve günahların üzerini örtüp, kişiyi azaptan koruyarak bağışlamak anlamı verilir. Bu af ve bağış, kula ait bütün suç ve günahlardan vazgeçerek onu örtmek, hiç işlenmemiş gibi kabul etmektir. Bununla da kalmayıp, günahın pasını gönlünden, kirini aklından, sonucunu ömründen ve kaydını defterinden silmektir.²⁹⁵

Ğafara fiili istif'al babında kullanıldığı zaman söz ve fiil ile bağışlanmayı talep etmek esastır. Nuh suresi onuncu ayeti kerimesi de bunun delilidir. Ayet: “*Rabbinizden bağışlanma dileyin; çünkü O, çok bağışlayıcıdır*” anlamındadır. Buna ayette zikri geçenler, Allah'tan sadece dil ile değil hem dil, hem de fiilî bağışlanma dilemekle emrolunmuşlardır. Bundan dolayı sadece söz ile bağışlanma dilemeyi hoş görmemişlerdir.²⁹⁶

²⁹⁰ İbn Faris, *Mu'cemu Mekayisi'l-Luga*, IV, 385; Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed Gazali, *el-Maksadu'l-Esna fi Şerhi Esma'llahi'l-Hüsna*, Thk. Bessam Abdul Vahab el-Cabi, Nşr. el-Cifan ve'l Cabi, Kıbrıs 1987, 80.

²⁹¹ İbn Manzur, *Lisanü'l-Arap*, V, 25.

²⁹² İsfehani, *el-Müfredat*, 542-543; Razi, *Tefsiru Garibi'l-Kur'an*, 232.

²⁹³ İslamoğlu, *Kur'an'a Göre Esma-i Hüsna*, I, 436.

²⁹⁴ İsfehani, *el-Müfredat*, 543.

²⁹⁵ İslamoğlu, *Kur'an'a Göre Esma-i Hüsna*, I, 436-437.

²⁹⁶ İsfehani, *el-Müfredat*, 543.

Ğ-f-r kökü ve ondan elde edilen kelimler, Kur'an'da en fazla kullanılan kavramlardan biridir. Kur'an'da fiil, isim, sıfat, mastar şekilleriyle birlikte iki yüz elliden fazla yerde geçmektedir. Mağfiretin ve bağışlamanın söz konusu olduğu her yerde fail açık veya takdiri olarak Allah'tır.²⁹⁷ Fakat bu kullanımın Kur'an'da istisnası da vardır. Zira fail her zaman Allah değildir. O zaman da müminlerden ya mağfiret edici olmaları arzulanmakta veya onların bu sıfatla muttasıf olmaları gerektiği haber verilmektedir.²⁹⁸ Dolayısıyla bu durumda fail müminler olmaktadır.

Ğafara ve rahime kelime ve kelime gruplarının Kur'an-ı Kerim'de birlikte geçtiği yerler incelendiğinde²⁹⁹ ve anlamı daha dar ve özel olan kelimelerin dizilişte önce geldiği ayetler göz önüne alındığında, mağfiret ile rahmet arasındaki anlam ilişkisi daha yakından görülecektir. Başka bir ifadeyle, kullanımda anlamı kapsamlı olan kelimelerin dizilişte daha sonra geldikleri ve manaya derinlik kattıkları bir gerçektir. Burada merhamet ve mağfiret birbirini destekler ve her iki kavramın anlamı kuvvetlenir. Bu bağlamda mağfiret kavramı, rahmetle yakın bir anlam ilişkisine sahiptir. Bu ayetlerde önce mağfiret sonra rahmet tecelli eder. Mağfiret harekete geçmeden rahmet tecelli etmez. Bağışlamak ve mağfiret etmek, ancak rahmet içerisinde merhamet etmekle bir anlam taşır. Suçu bağışlamak sadece merhamet sahibinin işidir. Zira Allah, rahmet ve mağfiret ile kemal vasfını kazanır.³⁰⁰

Kur'an-ı Kerim'de r-h-m ve ğ-f-r kelimelerinin birlikte geldiği ayetlerde rahmet kavramının, mağfiret kavramına takaddüm ettiği yerlerde³⁰¹ ayetin bağlamına bakıldığında görülecektir ki önce rahmet tecelli etmeli ki mağfiret gerçekleşsin. Zira bağışlanma rahmete bağlıdır. Allah rahmetini tecelli ettirmez ise kulun bağışlanma isteği işe yaramaz. Bunun kanıtı da Araf suresi yüz kırk dokuzuncu ayetidir. Ayet, Hz. Musa'nın takipçilerinin içine düştükleri şen'i durumun ancak rahmet ile temizlenebileceğini haber verir. Zira Allah'ın ilahi lütfu olan rahmet olmadan tezkiye gerçekleşmez. İlahi rahmet gerçekleşmeyince de onlar kaybedenlerden olurlar.³⁰² Öte

²⁹⁷ Yıldırım, *Kur'an'da Uluhiyet*, 156.

²⁹⁸ Teğabun 64/14, Casiye 45/14.

²⁹⁹ Bakara 2/286; Al-i İmran 3/157; Nisa 4/ 96; Araf 7/23, 151, 155; Hud 11/47; Müminun 13/109, 11 8; Neml 17/46.

³⁰⁰ Razi, *Mefatihü'l-Gayb*, XVII, 465; Enver Hattab, *er-Rahmetü Fi'l-Kur'ani'l-Kerim*, 286.

³⁰¹ Araf 7/149; Sebe 34/2.

³⁰² Ebü'l-Kâsım Zeynülsîlâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik el-Kuşeyrî, *Letaifü'l-İşarat*, Thk. İbrahim el-Besyuni, Hey'etü'l-Mısriyye, 3. Baskı, Mısır tsz, I, 572.

yandan Kur'an'da bir ayette Rahim isminin Ğafur ismine takaddüm ettiği görülür.³⁰³ Burada da insanlara rahmet ve mağfirete tutunmaya teşvik vardır. Dolayısıyla önce rahmet, sonra mağfiret aranır.³⁰⁴ Rahmetin önce gelişi bu sebeptedir.

Ğafur ve Ğaffar, mübalağa vezninde ismi fail olan isimlerdir. Kur'an'da yalnızca Allah'ı nitelemekte kullanılır ve kulların suçlarını setr eyleyen, hatalarını ve günahlarını bağışlayan anlamlarına gelir.³⁰⁵ Kavramların her ikisi de aynı manayı ifade etmekle birlikte, aralarında bazı farklar da mevcuttur. Ğafûr, günahların çokluğuna nispetle bağışlamanın ve affetmenin büyüklüğüne delalet eder. Zira bir çeşit günahı bağışlayana değil, her çeşit günahı her daim bağışlayıp affedene Ğafur denir. Ğaffar isminde ise bağışlama ve affetmede mübalağa vardır. Günahları tekrar tekrar çokça bağışlamayı ifade eder.³⁰⁶

Kur'an'da, Ğafur isminin çoğunlukla Rahim ismiyle birlikte geçmesi, Allah'ın mağfiret ve rahmetinin büyüklüğünü ifade eder. Zira Ğafur ile Rahim isimleri hangi biçimde gelmiş olursa olsunlar, birlikte geldiği yerlerde, tümünün ortak hikmeti şudur: Merhametsiz bir otorite de suçu bağışlayabilir. Fakat bağışladığını bağışının altında ezip mahveder. Suçlu suçun cezası altında ezilmekten kurtulur, fakat bu kez de bağışın büyüklüğü karşısında ezilir. Ne var ki Ğafur olan Allah aynı zamanda rahmet sahibidir. Bağışladığını ezmez veya ezerek bağışlamaz. Öyle ki 'sen günah işledin ama Ben bağışladım' bile demez. Bağışladığını bile hissettirmez. İşte Ğafur isminin Rahim ismiyle birlikte gelmesinin hikmeti budur.³⁰⁷

1.4.3. Meveddet

Meveddet, وَدَّ - يود fiiline ait bir mastardır. Anlam olarak, bir şeyi sevmek, onun olmasını temenni etmek anlamına gelir. Bu iki kelimedenden her biri diğeri için de kullanılabilir. Burada bir şeyin olmasının temenni edilmesi, o şeyin sevildiği manasını da içerir. Zira temenni etmek, sevilen şeyin gerçekleşmesini arzu etmektir.³⁰⁸ Bunlar

³⁰³ Sebe 34/2.

³⁰⁴ İbn Aşur, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XII, 138.

³⁰⁵ İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arap*, V, 25.

³⁰⁶ Gazali, *el-Maksad*, 105.

³⁰⁷ İslamoğlu, *Kur'an'a Göre Esma-i Hüсна*, I, 443.

³⁰⁸ İbn Faris, *Mu'cemu Mekayisi'l-Luga*, VI, 75; İsfahani, *el-Müfredat*, 811.

kelimenin sözlük, kök anlamıdır. Kur'an'da fiil olarak kullanıldığı on yedi ayette³⁰⁹ kelimenin kök anlamı olan “dilemek, sevmek, istemek, temenni etmek, arzu etmek ve gönlünden geçirmek” manasında kullanılmıştır. Buna karşılık, mastar olarak geldiği her ayette “mücerret güçlü bir sevgi”³¹⁰ anlamını yüklediği görülür.

Allah Teâlâ'nın güzel isimlerinden biri olan Vedud, iman edip, itaat etmiş kullarını çok seven,³¹¹ salih amelleri sebebiyle onlardan razı olan, onlara lütuf ve ihsanda bulunan, şefkat gösterip merhamet eden ve bağışlayan hem seven hem de seilmeyi hak eden yaratıcının özel adıdır. Aynı zamanda da Arapçada fa'ul vezninden mübalağa bildiren bir sıfat olup hem ismi fail hem de ismi mef'ul manasını yüklenendir.³¹² Zira bu vezin, kullanımına göre çift yönlü mana taşır. Burada anlam hem etken hem de edilgendir. Yani Vedud ismi hem çok sevendir hem de çok sevilendir. Esmâ-i Hüsnâ'dan sayılan bir isimdir. Yalnız Kur'an'da bu isim iki ayette lam-ı tarif ile geçmektedir.³¹³ Bunlardan Hud suresi 11/90. ayetinde “rahimun vedud” şeklinde iki ismin yan yana gelmiş olması, iki ismin de birbirine anlamca yakın olduğunu ya da yakın anlamlı kelimeler olduğunu gösterir.³¹⁴ Hatta denilebilir ki rahmet ile meveddet kelimeleri birbirlerinin anlamını yüklenirler.³¹⁵ Hakikatte bu iki ismin sahibi Allah'tır. Allah, vedud olduğu için rahmet sahibidir. Bu çerçevede ilahî sevgi ile ilahî rahmet arasında kopmaz bir bağ vardır. Sevgi rahmeti, rahmet sevgiyi çağırıştırır. Dolayısıyla burada “karşılıklı olarak birbirini gerektirme durumu vardır.”³¹⁶ Zira Allah Teâlâ, sevgisinin büyüklüğünü, sevdiğine merhamet ederek gösterir.

Rahmet ile meveddet mastarlarından elde edilen kelimeler her ne kadar birbirlerinin yerine kullanılıyor ve yakın anlamlı kabul ediliyor olsalar bile farklı bir anlam taşıdıkları da gerçektir. Zira dilde aynı anlama gelen kelimeler yan yana kullanılmazlar. Kullanılır ise kelime, pekiştirici farklı bir anlam yüklenmiştir. Bunun örneğini de Kur'an'da çokça bulmak mümkündür. Bu alanla ilgili yazılmış klasik eserlerimiz bu farklılığa dikkat çekmişlerdir. Bu bağlamda rahmet fiilleri, bir merhuma

³⁰⁹ Abdalbaki, *el-Mu'cemu'l-Mufehres*, 915.

³¹⁰ İsfehani, *el-Müfredat*, 811; Zebidi, *Tâcu'l-Arus*, IX, 281.

³¹¹ Ebu'l-Beka, *Külliyât*, 948.

³¹² Zeccac, *Tefsîru Esmâ'illâhi'l-Hüsnâ*, 52; Mecdüddin İbnul Esir, *en Nihaye fi Ğaribi'l-Hadis ve'l-Eser*, Thk. Tahir A. ez-Zavî,- Mahmud M. Tanahî, Mektebetu İlmiyye, Beyrut 1979, V, 165.

³¹³ Hud 11/90; Buruç 85/14.

³¹⁴ Gazali, *el-Maksad*, 122.

³¹⁵ Yahya b. Sellam, *et-Tesarif*, 137.

³¹⁶ Yıldırım, Suat, *Kur'an'da Ulûhiyet*, 159.

ihtiyaç duyar ve onu çağırıştırır. Merhum olmadan rahmet vuku bulmaz. Vedud'un fiilleri ise tecelli için bir merhuma (mevduda) ihtiyaç duymaz. Bilakis onun ihsanı, sevgisi sonucudur.³¹⁷ Fakat Vedud olan Allah, sevgisini kendinde saklı tutmamış, O'nu tüm kâinata yaymıştır.

Allah rahimdir. Kendisine merhamet istemez. Onun rahmeti, ancak bir merhum olunca tecelli eder.³¹⁸ Vudd ise yalnızca zatta kalmayıp, sevginin söz ve eylemlerle somutlaşmasıdır.³¹⁹ Meveddet karşılıksız sevgidir, sevginin pratiğidir. Bu sevgi potansiyel olarak kalmaz eyleme dönüşür. Kısacası meveddet, sahibini eyleme geçiren sevginin adıdır.³²⁰

Rahman olan Allah hem ilahî sevginin hem de beşerî sevginin yaratıcısıdır. Bu bağlamda, Enfal suresi altmış üçüncü ayeti üzerine düşünüldüğünde sevginin kaynağının Allah olduğu daha iyi anlaşılır. Zira insanlar birbirlerine karşı şiddetli bir öfke beslerken, düşmanlıkları derinleşmiş, kalpleri parça parça olmuş ve bir araya getirilmesi imkânsız hale gelmişlerdi. İşte bu toplumu bir araya getirip, onları kardeşler yapmak için dünya ve dünyadaki her şey harcansaydı o kalpleri öyle kaynaştırıp insanları birbirine kardeş yapmak mümkün olmazdı. Allah rahmetiyle onların kalplerini uzlaştırıp, birlik ve beraberlik içinde tek bir güç haline getirdi.³²¹ Bu durumun gerçekleşmesi için de Rahman olan Allah, bir sevgi var etmiştir, edecektir.³²² Bu sevginin varlık sebebi ise iman etmeye ve salih amelde bulunma şartına bağlanmıştır. İşte İslam toplumu, bu sevginin (vudd) sonucu olarak var olmuştur.

1.4.4. Zikr

Kelime anlamı olarak unutmanın zıttı olan³²³ zikir, insanın elde ettiği bilgileri kendisiyle koruyabildiği belleğin ya da hafızanın bir fonksiyonudur. Tıpkı hıfz etmek gibi; fakat hıfz etmekte bilginin elde edilmesi, öğrenilmesi var iken, zikir de ise söz konusu bilginin akla getirilip hatırlanması vardır. Kimi zaman da zikir/hatırlama, bir

³¹⁷ Gazali, *el-Maksad*, 122.

³¹⁸ Gazali, *el-Maksad*, 62.

³¹⁹ Saffet Köse, *Genetiğiyle Oynanmış Kavramlar ve Aile Medeniyetinin Sonu*, Mehîr Vakfı Yay., 7. Baskı, Konya, 2017, 272.

³²⁰ İslamoğlu, *Kur'an'a Göre Esma-i Hüsnâ*, I, 672.

³²¹ Kutup, *Fî Zılâli'l-Kur'an*, III, 1548; Ateş, *Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, III, 1096.

³²² Meryem 9/96.

³²³ İbn Düreyd, *Cemheretü'l-luga*, II, 694.

şeyin kalbe gelmesi veya dil ile söylenen söz kastedilir. Bu da kalp ile zikir; dil ile zikir ve vücut azalarıyla zikir olmak üzere üçe ayrılır. Zikir, bir şeyi telaffuz etmek, unutulmuş bir şeyi yeniden hatırlamak,³²⁴ hatırlanacak bir şeyi ezberlemek, unutmamak için akılda tutmak, diline dolamak, hatırlama, anma, hatırlatma, şeref, ses, kitap, salat, dua, itibar, övgü, bellek ve hafıza gibi anlamlara gelir.³²⁵ Kısacası zikir/hatırlama, insan tarafından elde edilmiş, öğrenilmiş, bilinmiş, tanınmış bir şeyin unutulmamak üzere dilde veya kalpte hazır bulundurulması, hafızada sürekli canlı tutulup tekrarlanması söz veya kalp ile hatırlanıp ifade edilmesidir. Bu hatırlama iki şekilde gerçekleşir. Birincisi, her insanda vuku bulan unutma eyleminden sonraki hatırlamadır. İkincisi ise bellekte muhafaza edilen, hep canlı kalan, hiç unutulmayan şeylerin dile getirilmesidir. Yani zikir, ruhta/nefiste mananın hazır bulundurulup istenildiğinde ortaya çıkartılmasıdır.³²⁶

Kur'an-ı Kerim'de kullanılan önemli kavramlardan biri olan zikir, müştaklarıyla birlikte yaklaşık iki yüz doksan iki ayette yer almaktadır.³²⁷ Arapçada “z-k-r” kökünden gelen ve Kur'an-ı Kerim'de isim, fiil ve mastar şeklinde kullanılan kelimelerin sözlük anlamı ile Kur'an'daki anlamları arasında da genelde bir uyum söz konusudur.³²⁸ Bu çerçevede Kur'an'da zikir; Allah'a hamd etmek, tesbih ve tekbir şekliyle övmek; nimetlerini anmak, bunları kalpte hissetmek ve tefekkür etmek; kulluğun gereklerini akıl, beden ve mal ile şuurlu yerine getirmek; namaz kılmak, dua ve istiğfarda bulunmak ve kevnî âyetler üzerinde düşünmektir.³²⁹ Aynı zamanda zikir; Allah'ı, emirlerini, yasaklarını, mesajlarını ve uyarılarını unutmamak ve onlarla hemhal olarak yaşamayı ifade eder.³³⁰ Diğer taraftan da Kur'an-ı Kerim'de harfi tarif ile gelen “ez-zikir” formu da “ibret ve öğüt vermek”³³¹ anlamında Vahiy, İlâhî Kitap, Kur'an, İncil, Tevrat ve Zebur için de kullanılmıştır.³³²

³²⁴ Ebu'l-Beka, *Külliyât*, 457.

³²⁵ Halil b. Ahmed, *Kitabul Ayn*, V, 346; İbn Manzur, *Lisanü'l-Arap*, IV, 308; Fîrûzâbâdî, *el-Kamusu'l-Muhit*, 396.

³²⁶ Askerî, *Mu'cemu'l-Furûkî'l-Luğaviyye*, 209.

³²⁷ Abdalbaki, *el-Mu'cemu'l-Mufehres*, 343-349.

³²⁸ Musa Bilgiz, *Kur'an'da Zikir Kavramının Anlam Alan*, Atatürk Üni. İlâhiyat Fak. Der., Erzurum 2006, (10) 25, 212.

³²⁹ Reşat Öngören, “Zikir”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2013, XLIV, 409.

³³⁰ Bilgiz, *Kur'an'da Zikir Kavramının Anlam Alan*, 212.

³³¹ Beğavi, *Me'âlimü't-Tenzil*, III, 312.

³³² Âl-İ İmrân 3/58; Enam 6/90; Araf 7/63, 69; Hicr 15/6; Ta Ha XX, 14, 99, 113; Enbiya 11/7, 42, 50, 105; Müminun 13/71; Furkan 15/29; Şuara 16/5; Yasin 36/69; Saffat 37/3, 168; Sad 38/1, 8, 49, 87; Zümer 39/23; Fussilet 41/41; Zuhuruf 43/36, 44; Kamer LVI, 25; Talâk 65/10; Kalem 68/51; Mürselât 77/5; Tekvir 81/27.

Dünya hayatında insan, Allah'ın bütün mesajlarının zikir olduğunu hatırlar ise bu zikre tutunmanın aklın, düşüncenin ve duyguların icabı olduğunu bilir. Bu farkındalık, insanın fitrat üzere yaşadığının işareti demektir. İnsan ne zaman Allah'ın kitabını zikretmekten uzaklaşırsa, fıtrattan uzaklaşmış olur. Fıtrattan ayrılan ise karanlıkta ve dalalette olup, özünden ve benliğinden kopmuş demektir. Dolayısıyla zikir, insanın karanlıklarını aydınlatıcı bir hatırlatmadır.

Kur'an'da zikir kavramı üzerinde durulması ve düşünülmesi gereken diğer bir alan daha vardır. O da çok geniş bir anlam alanına sahip zikrin, hayata yansıyan yönüdür. Bu cümleden olmak üzere günümüzde kavramın manası, birileri tarafından daraltılmış ve sadece Allah'ın adını dil ile zikretmekle sınırlandırmışlardır. Zikredilen bu ayetler tek tek gözden geçirildiğinde zikrin hiçbir zaman sayısal değerinden bahsedilmez. Zira ayetler dil ile yapılan matematiksel tekrarlardan öte daha derin anlamlar çağırır. Bu bağlamda zikrin özü, Allah Teâlâ'yı hatırlamak, kalben ve zihnen O'nu unutmamak, gaflet halinde olmamaktır. Bu da Kur'an veya hadislerde yer alan birtakım güzel sözleri sadece söylemek veya tekrarlamakla değil,³³³ Allah'ın ayetleri hatırlatıldığı zaman dinlemekle, düşünmekle, öğüt almakla ve sözlerin en güzeline tabi olmakla gerçekleşir.

Kur'an ayetleri göz önüne alındığında yaklaşık olarak on dört ayet dikkati çeker.³³⁴ Bu ayetler içerisinde de üç ayet³³⁵ farklılık arz eder. Zira bu ayetlerde geliş formu “rahmeten ve zikra” şeklinde olup, rahmet zikra'dan önce gelmektedir. Dolayısıyla ilgi alanının çerçevesi bu üç ayetle çizilecektir. Kur'an'da zikra (الذكرى) ve zikir (الذكر) kelimeleri aynı anlamda olup³³⁶ zikir kökünden müştaktır. Unuttuktan sonra hatırlamak,³³⁷ sürekli hatırd tutmak,³³⁸ çokça anmak, derinliğine tefekkür etmek demektir. Aynı zamanda da zikra kelimesi zikre göre daha geniş bir manayı kapsamakta ve daha mübalağalı bir anlatım ifade etmektedir.³³⁹ Bu açıdan Allah Teâlâ'nın ilahi mesajlar ile insana hatırlatmada bulunması önemlidir. Bu hatırlatma Bezm-i Elest'e

³³³ Bilgiz, *Kur'an'da Zikir Kavramının Anlam Alanı*, 212.

³³⁴ Abdalbaki, *el-Mu'cemu'l-Mufehres*, 343-349.

³³⁵ Enbiya 11/84; Sad 38/43; Ankebut 19/51

³³⁶ Muhammed Fu'ad Abdalbaki, *Mu'cemü Garîbi'l-Kur'ân*, İstanbul 1985, 61.

³³⁷ En'am 6/68.

³³⁸ En'am 6/69, 90; Hûd 11/120; Enbiya 11/84; Sâd 38/46; Nâziat 79/43.

³³⁹ İsfhani, *el-Müfredat*, 260.

işaret eder.³⁴⁰ Ve din de insana dışarıdan bir şeyler dayatmaz, insan fitratında potansiyel olarak mevcut bulunan hakikatin ortaya çıkartılabilmesi için bir hatırlatma(zikra)dır.³⁴¹ Zira insan çeşitli sebeplerle kendi hakikatinin üstünü örtmüş, hakikatinin kâfiri olmuş, unutkanlığın ve gafletin içerisine düşmüştür. İşte insanın içine düştüğü bu karanlıktan insanı kurtaracak ve hakikatini hatırlatacak şey zikirdir.

Zikrin geçtiği üç ayetin ikisinde Hz. Eyyup (as), diğerinde ise Hz. Muhammed (as) bahse konu olmuştur. Bu iki olayda iki peygamber, peygamberlikleri süresince dayanılmaz zorluklarla yüz yüze gelmiş ve neticesinde büyük sıkıntılar yaşamışlardır. Yaşadıkları sıkıntıları yalnızca Allah’a arz etmişler ve Rahman olan Allah’tan ümitlerini hiç kesmemişlerdir. Bunun karşılığında Allah da onlara kendi katından teselli olmak üzere, önce rahmetini sonrada zikrasını bahşetmiştir. İşte bu lütufların en büyüğüdür. Aslında Allah’a hakkıyla ibadet edip kulluk şuuruna erenler için “zikir” yani anlamlı bir hatırlatma ve dikkate alınması gereken bir öğüttür.³⁴²

Kur’an, insanlığın dünya huzuru ve ahiret mutluluğu için doğru inancın ve düzgün yaşamanın temel ilkelerini verir. Bu temel ilkeler iki kelime ile de ölümsüzleştirilir. Bunlardan biri rahmet diğeri zikradır. Burada dünya ve ahirete dair bütün güzelliklere şamil olan kelime rahmettir. Allah, kuluna rahmetiyle muamele edince ona layık olduğu bütün güzellikleri ihsan eder. Zikra (ibret-öğüt-hatırlatma) ise Kur’an üslubuna baştan sona kadar hâkim olan kanıtlar, uyarılar, dersler ve öğütlerdir. Bütün bunların ilahi mesajın insan fitratının derinliklerinde kök salmış olan hakikatleri insana hatırlattığını ve bu insanda bulunan hakikatlerin bu sebeple temayüz etmesi akıl sahipleri için birer rahmettir.³⁴³ Yani hatırlatma ve hatırlama, ibret ve öğüt alma Allah’ın merhametinin tecelli etme biçimlerinden biridir. Bu tecelli ile de insanları dalaletten kurtarmak, hakka yöneltmek için bir hatırlatma ve bir eğitimidir.³⁴⁴ Bu eğitim ile Kur’an’daki rahmet ve zikra (hatırlama) kaynağından feyiz almanın yolu, bu hakikatleri görünce inanmaya hazır bir içtenliğe ve dürüstlüğe sahip olmak gerekir.³⁴⁵ Zira bu kitap imanı ve şuuru

³⁴⁰ Araf 7/172.

³⁴¹ Mustansır Mir, *Kur’anî Terimler ve Kavramlar Sözlüğü*, Çev. M. Çiftkaya, İnkılâb, Yay., İstanbul 1996, 211.

³⁴² Razi, *Tefsiru Garibi'l-Kur'an*, 208; Bulaç, *Kur'an Dersleri*, IV, 617.

³⁴³ Karaman, vd., *Kur'an Yolu*, IV, 278-279.

³⁴⁴ Kurtubi, *el-Cami'u li Ahkami'l-Kur'an*, XIII, 355; Maverdi, *en-Nuket ve'l-Uyûn*, IV, 289.

³⁴⁵ Karaman, vd., *Kur'an Yolu*, VI, 278-279.

kendinde taşıyacak müminlere bir rahmet, ondan aklıyla faydalanacak kimseler için de ibret ve öğüttür.³⁴⁶

Ayetlerde zikra kelimesi, merhamet üzerine atıf³⁴⁷ yapılarak kullanılmakta olup, kendisinden gafil olunanı ya da unutulma riski taşıyanı hatırlamak anlamında kullanılır. Burada Allah'ın insana fitri olarak hatırlama yetisini bahsetmiş olması, Allah'ın kullarına olan inayetini ve merhametini terk etmeyeceğini ve kulunu yalnız başına bırakmayacağını haber vermesi³⁴⁸ anlamındadır. Bu da Allah'ın insandan hep umutlu olduğunun göstergesidir. Umudun bir gereği olarak Allah, peygamberler ve kitaplar göndermiştir. Bütün bu iyilik ve ihsanlar elbette bir zorunluluk sonucu değil, merhametin bir gereği olarak yapılmıştır.³⁴⁹ Kur'an ayetleri gösteriyor ki rahmet ile zikra arasında güçlü bir anlam ilişkisi vardır. Bu anlam ilişkisinde rahmeti peygamberlere, hatırlatmayı başkalarına tahsis³⁵⁰ etmenin anlamlı bir açıklaması yoktur. Bu da Kur'an'ın ruhuna aykırıdır.

1.4.5. Salâvat

Kur'an Kur'an-ı Kerim'de en çok tekrar edilen kelimeler arasında yüz onuncu sırada yer alan³⁵¹ kavramlardan biri olan "salat," isim haliyle seksen üç, fiil haliyle on iki, ism-i fail haliyle üç ve bir defada ism-i mekân olmak üzere toplam doksan dokuz ayette geçmektedir.³⁵² Kur'an'da zikri geçen salat kavramı ve türevleri, ibadet ve rahmetle ilişkili olarak kullanılmaktadır.³⁵³ Yalnız bir ayette salavat³⁵⁴ kelimesi ibadet ve rahmet manasında değil de ibadetin yapıldığı yer anlamında Yahudi Tapınağı (Kenais) için kullanılmıştır.³⁵⁵

Kur'an'da geçen salave (صلو) kelimesinin aksine saleye (صلى); insanlar ve dört ayaklı hayvanlar için sırtın ortası, kuyruk sokumu, doğum yapan her dişi için sırtı

³⁴⁶ Taberi, *Câmiu'l-Beyan*, XX, 53; Maturidi, *Tevilatü'l-Kur'an*, VIII, 634.

³⁴⁷ Yunus el-Hatip, *et-Tefsiru'l-Kur'aniyyu Li'l-Kur'an*, IX, 934.

³⁴⁸ İbn Aşur, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XVII, 128.

³⁴⁹ Razi, *Mefatihü'l-Ğayb*, XVI, 399.

³⁵⁰ Beydavi, *Envaru't-Tenzil*, IV, 58; Nesefi, *Medariku't-Tenzil*, II, 417.

³⁵¹ Hüseyin Güllüce, "Salat Kavramı: Etimolojisi ve Bazı Mülâhazalar", *Atatürk Üni. İlâhiyat Fak. Der.*, 2005, (10) 23, 172.

³⁵² Abdalbaki, *el-Mu'cemu'l-Mufehres*, 524-525.

³⁵³ Ebu'l-Beka, *Külliyât*, 543.

³⁵⁴ Hac 12/40.

³⁵⁵ Halil b. Ahmed, *Kitabul Ayn*, VII, 153; Cevheri, *es-Sıhah*, VI, 2404; İbn Manzur, *Lisanü'l-Arap*, XIV, 466; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, 1304.

gevşedi, yükü hafifledi, iz sürmek, takip etmek anlamında, yarışta birinciyi takip eden ikinci, su damlacıklarının birbirini takip etmesi, av için tuzak kurmak,³⁵⁶ gibi anlamlara gelir. Diğer taraftan da kelime, ateş ile tutuşturmak, ısınmak, ısıtmak, yakmak, yanmak, kızartmak, ateşe atmak, ateşe sokmak, ateşe yaslamak, ateşe girmek³⁵⁷ ateş ile eğri olan değneği düzeltmek³⁵⁸ anlamlarında kullanılmıştır. Dolayısıyla Kur'an-ı Kerim'de geçen birçok ayette saleye (صلى) kelimesi ve türevleri hep lügat anlamında “ateşle” ilgili kullanılmıştır.³⁵⁹

Bazı dilbilimciler salat (صلاة) kelimesinin kökünün salâe (صلاء) olduğunu söylerler. O zamanda “Salle'r-Racul” denildiğinde kişi, bu ibadetle Allah'ın tutuşan ve yakan ateşini kendi nefsinden uzaklaştırdı manası kastedilir. Böylece tef'îl kalıbına aktarılan salla formu, hastalığı gidermek anlamına gelen merrada formu gibi değerlendirilir. Bu bağlamda kişi ikame etmiş olduğu salat ile kendini cehennem ateşinden uzaklaştırmış olur. Bu şekilde ifa edilen ibadetin adı salat olduğu gibi ibadetin ikame edildiği yere de “salavat” denmiştir.³⁶⁰ Ancak burada salat (صلاة) kelimesinin menşeyinin salâe (صلاء) olduğunu söylemek zorlama bir yorum olur. Zira salâe (صلاء)'nin zikredilen anlamları üzerine düşünüldüğünde, dua, kutlama, bereket dileme, övme, yüceltme, tazim, istiğfar ve merhamet etme anlamlarıyla tevili uygun düşmez.

Kur'an'da kullanılan salât sözcüğünün kökü saly değil, salv'dir. Zira kelimenin kökü salvet “صلوة” olup, son harfi illetli olduğundan nâkıs-ı vavidir. Dilbilgisi kuralları gereği salvet sözcüğü, salât (الصلوة) şekline dönüşmüştür. Nitekim sözcüğün çoğulu olan salavât (صلوات) kelimesinde asıl olan vav harfi açıkça ortaya çıkmaktadır. Mushaf'ta karışıklığa meydan vermemek için de salât sözcüğü, الصلوة şeklinde vav ile yazılmıştır.³⁶¹ Bu da salat kavramının menşeyinin “salv” olduğunun göstergesidir. Bu ifadelerden anlaşılmaktadır ki elde iki farklı kelime olduğu halde, kelimeleri tek kökene (saly) indirgeyerek yapılan değerlendirme ve açıklamaların tutarlı olmadığı ortaya

³⁵⁶ Halil b. Ahmed, *Kitabul Ayn*, VII, 153-154; Cevheri, *es-Sihah*, VI, 2403; İbn Manzur, *Lisanü'l-Arap*, XIV, 466; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, 1303.

³⁵⁷ Halil b. Ahmed, *Kitabul Ayn*, VII, 154; İsfahani, *el-Müfredat*, 420-421; İbn Faris, *Mu'cemu Mekayisi'l-Luga*, III, 300; Cevheri, *es-Sihah*, VI, 2403; İbn Manzur, *Lisanü'l-Arap*, XIV, 468; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, 1303.

³⁵⁸ İbn Faris, *Mu'cemu Mekayisi'l-Luga*, III, 300.

³⁵⁹ Nisa 4/10, 30, 56, 115; İbrahim 14/29; İsra 17/18; Meryem 9/70; Neml 17/7; Kasas 18/29; Yasin 36/64; Saffat 37/163; Sa'd 38/56, 59; Tur 52/16; Vakıa 54/94; Mücadele 58/8; Hakka 69/31; Müddesir 74/26; İnfitar 82/15; Mutaffifin 83/16; İnşikak 84/12; A'la 87/12; Gaşiye 88/5; Leyl 93/15; Mesed 111/3.

³⁶⁰ İsfahani, *el-Müfredat*, 421.

³⁶¹ Hakkı Yılmaz, <http://istekuran.com/index.php/1-alak-embriyon-suresi>, tarih 18. 04. 2020.

çıkıştırır.³⁶² Bu da hem kelimenin kökünün hem de manalarının karıştırılmasına sebep olmuştur.

Kur'an'da salat (صلاة) kavramı, “salv” kökü bağlamında değerlendirilir. Bu çerçevede dilbilimcilerin bir kısmına göre salat (صلاة) kavramındaki “elif”in aslı “vav”dır. Vav harfi hem tesniye formu olan salavan (صلوان)’da hem de çoğul formu olan salavat (صلوات)’ta kendini asıl harfiyle ifade etmektedir.³⁶³ Bu görüşün ve yaklaşım tarzının daha isabetli bir tercih olduğu da bir gerçektir.³⁶⁴ Bu çerçevede lügatlerde bir ibadet çeşidi olarak kabul edilen salat³⁶⁵ kavramı, rahmet,³⁶⁶ istiğfar,³⁶⁷ dua, tebrik etme, kutlama, bereket dileme, övme, yüceltme, tazim etme anlamındadır. Herhangi birine صليت عليه denildiği zaman “dua ve tezkiye etmek” manası kastedilir.³⁶⁸

Kur'an-ı Kerim, nazil olurken Araplar tarafından bilinen kelimeleri kullanmış, bunların ekseriyetine yeni anlamlar yüklemiştir. Bu sebeple kelimeler yeni değerler sistemi içinde önemli semantik değişmelere uğramıştır. Bu da yeni bir anlayış ve düşünce sisteminin ortaya çıkmasına vesile olmuştur.³⁶⁹ Bu çerçevede salat kelimesi Arap şiirinde³⁷⁰ ve peygamber efendimizin bir kısım sözlerinde³⁷¹ “dua” manasında kullanılmıştır. Bu sebeple Kur'an, salat kelimesini alıp da ona yeni anlamlar yüklerken eski anlamlarını da ihmal etmemiştir. Bu bağlamda salat duadır fakat dua tek başına Kur'an'ın salatını karşılamaz, salatın bir cüzünü teşkil eder, bir parçasını oluşturur.³⁷²

Kur'an salla fiilini kullandığı gibi salat, salavat, musalli ve musalla kelimelerini de kullanır.³⁷³ Bunlar namazla alakalı olarak bilinen kavramlardır. Salla fiilinin hakiki

³⁶² Güllüce, *Salat Kavramı*, 184.

³⁶³ Halil b. Ahmed, *Kitabul Ayn*, VII, 153.

³⁶⁴ İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, II, 1077.

³⁶⁵ İbn Faris, *Mu'cemu Mekayisi'l-Luga*, III, 300.

³⁶⁶ İbn Faris, *Mu'cemu Mekayisi'l-Luga*, III, 300; Ebu İshak İbrahim b. es-Seri b. Sehl ez-Zeccac, *Meani'l-Kur'an*, Thk. A. Abduh Şelbi, Alemü'l-Kütüp, Beyrut 1988, I, 231. İbn Manzur, *Lisanü'l-Arap*, XIV, 464, Kurtubi, *el-Cami'u li Ahkami'l-Kur'an*, I, 169.

³⁶⁷ İbn Manzur, *Lisanü'l-Arap*, XIV, 464; Razi, *Tefsiru Garibi'l-Kur'an*, 564.

³⁶⁸ İsfahani, *el-Müfredat*, 421; İbn Faris, *Mu'cemu Mekayisi'l-Luga*, III,300; İbn Manzur, *Lisanü'l-Arap*, XIV, 466; Cürcani, *Tarifât*, 134; Firûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, 1304; Razi, *Tefsiru Garibi'l-Kur'an*, 564.

³⁶⁹ İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, 174.

³⁷⁰ İbn Faris, *Mu'cemu Mekayisi'l-Luga*, III,300; İbn Manzur, *Lisanü'l-Arap*, XIV, 464; Zebidi, *Tâcu'l-Arus*, XXXVIII, 437.

³⁷¹ Ebu İsa Muhammed b. İsa b. Sevre Tirmizi, *es-Sünen*, Thk: B. Avvâd Ma'rûf, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1998, II,142 (savm/64).

³⁷² Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl ed-Darîr el-Mürsî İbn Side, *el-Muhassas*, Thk: Halil İbrahim Ceffal, Dar İhya'i- Turasi'l Arabî, Beyrut 1996, IV, 56.

³⁷³ Abdalbaki, *el-Mu'cemu'l-Mufehres*, 524-525.

manası, uylukları hareket ettirmektir; çünkü namaz kılan kimse de rükû ve secde belini eğerek uyluklarını hareket ettirir. Aynı şekilde dua eden kimseye de musalli denir. Zira musallinin duadaki içtenliği namazda rükû ve secde edenlerin içtenliğine benzetilir.³⁷⁴ Bu bağlamda salât kelimesi, biri dil ve gönül işi olan dua, diğeri de fiziki bir eylem olarak belli bir fiil anlamına gekir. Şer'an ise Peygamberimizden görüle geldiği üzere kalbe, dile ve bedene ait özel hareket ve şekillerden meydana gelen, gayet düzenli, intizamlı ve vakitli mükemmel bir ibadeti anlatır.³⁷⁵

Kuran'da salla fiilinin Allah'a, meleklerle, peygambere ve müminlere nispet edilerek kullanıldığı görülmektedir.³⁷⁶ Allah'a nispet edildiğinde rahmet ve rızası, meleklerle nispet edildiğinde dua ve istiğfarı, Peygamber veya ümmetine nispet edildiğinde ise dua ve tazimde bulunmak manaları kastedilir.³⁷⁷ Bu izahlardan sonra rahmet kavramının salâvat kavramı ile münasebetine bakmak ve Kuran'da birlikte zikredildiği ayeti ele almak gerekir.³⁷⁸ Ayette “*أُولَئِكَ عَلَيْهِمْ صَلَوَاتٌ مِنْ رَبِّهِمْ وَرَحْمَةٌ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُهْتَدُونَ*” mümin olup hidayete erenlere Rableri katından bir “salâvat” ve bir de “rahmet” vardır denilmektedir. Burada bu iki kavram arasında nasıl bir ilişki kurulabilir? Ayetin bağlamına bakıldığında güzel vasıfları sahiplenecek müminlerden bahsedilir. Bu vasıfları sahiplenecekler ve imanı yüreğinde parıldayan bir yıldız gibi taşıyacaklara Allah'ın sonsuz ikramından bahsedilir. Bu bağlamda salâvatın çoğul ve nekre olarak gelmesi ikram ve ihsanın sınırsızlığına, büyüklüğüne, çeşitliliğine ve tekrarına delalet eder. Bu ikram da dünyada ve ahirette mümini sıkıntıya düşürecek, azaba sevk edecek şeylerden uzaklaştırırken, mutluluğa, mağfirete ve felaha yaklaştıracaktır.³⁷⁹ İşte bu salâvat Allah'ın müminlere olan rahmeti,³⁸⁰ tezkiyesi,³⁸¹ mağfireti,³⁸² övgüsü, cömertliği, bereketi,³⁸³ dünya ve ahrette kuluna olan affi ve şereflendirmesi³⁸⁴

³⁷⁴ Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf an Hakaiki Gavamidi't – Tenzil*, Daru'l-Kütübi'l-Arabi, 3. Baskı, Beyrut 1407, I, 40; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, 174-175.

³⁷⁵ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, 175.

³⁷⁶ Tevbe 9/99; Ahzab 33/56,

³⁷⁷ Halil b. Ahmed, *Kitabul Ayn*, VII, 154; Kurtubi, *el-Cami'u li Ahkami'l-Kur'an*, XIV, 232; Maverdi, *en-Nuket ve'l-Uyûn*, I, 210.

³⁷⁸ Bakara 2/157.

³⁷⁹ İsfahani, *Tefsîru'r- Râgıb el-İsfehani* (Mukaddime ve Tefsîru'l-Fatiha ve'l-Bakara), Thk. Muhammed A. Besyuni, Külliyyatu'l-Adap, Camiatu Tanta, Mısır 1999, I, 354; Beydavi, *Envaru't-Tenzil*, I, 115; İsmail Hakkı Bursevi, *Ruhu'l-Beyan*, Daruf-Fikr, Beyrut trs. yrs. I, 261

³⁸⁰ Maturidi, *Tevilatü'l-Kur'an*, I, 600; Beğavi, *Me'âlimü't-Tenzil*, I, 187.

³⁸¹ İsfahani, *el-Müfredat*, 421

³⁸² Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, *Tefsîru Garibi'l-Kur'an*, Thk. S. Ahmed Sakar, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1978, 66; Beydavi, *Envaru't-Tenzil*, I, 115.

³⁸³ Razi, *Mefatihü'l-Gayb*, IV, 133; Razi, *Tefsîru Garibi'l-Kur'an*, 565.

anlamındadır. Bu şereflendirme ile Allah, müminlere merhametiyle muamele edecek ve onları karanlıklardan aydınlığa çıkaracaktır.³⁸⁵ Böylece Allah, müminleri salat ile destekleyip, takviye edecektir.³⁸⁶

Bakara suresi 157. ayetinde salâvat kelimesinin önce, rahmet kavramının sonra gelmesi sıralama açısından önemlidir. Hem kavramın umumiliğini hem de önemini gösterir. Bu anlamda salâvat ise rahmetin içerisinde bir şubeyi temsil eder. Bu da Allah'ın müminlere olan sonsuz merhamet ödülüne ek olarak ödülünü tezkiyesiyle, mağfiretiyle, övgüsüyle, bereketiyle, affıyla ve şereflendirmesiyle taçlandırmasıdır. Bu münasebet öyle bir taçlandırmadır ki Allah'ın rahmetinin sürekliliğine işarettir.³⁸⁷ Bu da ödülün nimetini ve anlamını kuvvetli bir şekilde pekiştirir.³⁸⁸ Zira mümine ödül olarak salâvat bile yeter iken bir de rahmetini göndermesi rahmet üstüne rahmet olur.

1.4.6. Tahfif

Rahmet kavramıyla ilgili olduğu düşünülen kelimelerden biri de “tahfif” tir. Kelime ve türevleri Kuran'da on üç surede on yedi ayette farklı formlarda kullanılmaktadır. Bu formlar içerisinde ayetler günahkârların; “tartıları (sevapları) hafif gelen”³⁸⁹ anlamında kullanılmaktadır. Bu zümre azapla karşılaştıklarında cehennem bekçilerine Rabbinize dua edin de “*azabı bir günlüğüne hafifletsin*”³⁹⁰ diye yakaracaklardır. Cevap, dünyevi çıkarları uğruna ebedi hayatlarını feda edenlere “*azap size hafifletilmez*”³⁹¹ şeklinde olacaktır. Buna karşılık bir lütuf olarak Allah Teâlâ, iman eden müminlerin zayıflığını bildiğinden dolayı onların “yükünü hafifletmek”³⁹² ister. Kelime hem göç gününde hem yerleşik hayatta “kolaylıkla taşınabilir”³⁹³ portatif evler ve çadırlar³⁹⁴ yapabilme gücü vermek anlamında da kullanılır. Bunlara ek olarak kelime

³⁸⁴ İbn Atiyye, *el-Muḥarrerü'l-Vecîz*, I, 228.

³⁸⁵ Ebü'l-Hasan Burhâneddin İbrâhim b. Ömer b. Hasan Bikâi, *Naẓmü'd-Dürer fî Tenâsübi'l-Ayât ve's-Süver*, Daru'l-Kütübi'l-İslamiye, Kahire, II, 259.

³⁸⁶ Bulaç, *Kur'an Dersleri*, I, 351; II, 599.

³⁸⁷ Bursevi, *Ruhu'l-Beyan*, I, 261.

³⁸⁸ Bulaç, *Kur'an Dersleri*, I, 351.

³⁸⁹ Araf 7/9; Müminun 13/103; Karia 101/8.

³⁹⁰ Mümin 40/49.

³⁹¹ Bakara 2/86, 162; Âl-İ İmrân 3/88; Nahl 16/85; Fatır 35/36.

³⁹² Enfal 8/66; Nisa 4/28.

³⁹³ Nahl 16/80.

³⁹⁴ Mahmut Kısa, [http://www.kuranmeali.com/AyetKarsilastirma.php?Nahl 16&ayet=80](http://www.kuranmeali.com/AyetKarsilastirma.php?Nahl%2016&ayet=80), 26.04.2020.

savaşa teçhizatlı³⁹⁵ olarak çıkıldığında “hafif donanımlı çıkmak”³⁹⁶ ve hamile kalındığında “hafif bir yük yüklenmek”³⁹⁷ anlamlarını da ifade etmektedir. Bu anlamların dışında kelime istif’al babından kullanıldığında Firavun’un kavmini, “küçük düşürmesi, ezmesi”³⁹⁸ anlamında, onları hafife alıp küçümsemesi³⁹⁹ kışkırtıp tedirgin etmesi,⁴⁰⁰ korku salmakla akli güçlerini zayıflatması,⁴⁰¹ sağlıklı düşüncelerini engellemesi ve kaderciliğe mahkûm etmesidir. Onlar da bu çaresizliği içselleştirerek değersizleştirmeye ortak olurlar ve böylece aykırılıklar başlar.⁴⁰² Allah Teâlâ bu toplumun içine düştüğü değersizliği ve hafifliği bildiğinden dolayı peygamberini ve O’na inananları uyararak şöyle der: “*Sabret. Şüphesiz, Allah’ın va’di gerçektir. Kesin imana sahip olmayanlar sakın seni gevşekliğe (ve tedirginliğe) sürüklemesinler.*”⁴⁰³ İşte burada yeni inşa edilen İslam toplumuna bir uyarı vardır. Bu uyarı düşmanların seni zayıflatıp, baskı altına almalarına, fitneleri ile korkutmalarına, alayları ile cesaretini kırmalarına, tehditlerine, işkence ve kuvvet gösterilerine sakın itibar etme. Bir de seni tuzakları ile kandırmalarına veya toplumsal çıkarları adına razı etmelerine fırsat verme.⁴⁰⁴ Bu şartlarda hafiflik gösterme ki direncin kırılıp da tedirgin olmayasın.

Haffe kelimesi ثَقِيلٌ - خَفِيفٌ - خَفِيفٌ - خَفِيفٌ vezninde olup, ağır anlamına gelen ثَقِيلٌ kelimesinin zıddıdır.⁴⁰⁵ Bu ağır olmama durumu yani hafiflik kelimenin bağlamına göre anlam yüklenir. Bu bağlamda kelime, tartıda hafif gelmek, az gayret göstermek, gebe kalmak, ağır başlı olmayıp ahlaken zemmedilmek, itaat ettirip boyun eğdirmek, küçümsemek, önemsememek, direnci kırılıp gevşeklik göstermek ve bir mekândan süratle ayrılmak⁴⁰⁶ anlamlarını yüklenir. Bu anlamların yanında, dile kolay gelmek⁴⁰⁷ miktarca az ve hafif olmak⁴⁰⁸ anlamlarında da kullanılır. Aslında haffe kelimesi ve

³⁹⁵ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, IV, 238.

³⁹⁶ Tevbe 9/41.

³⁹⁷ Araf 7/189.

³⁹⁸ Zuhuruf 43/54.

³⁹⁹ Maturidi, *Tevilatü'l-Kur'an*, IX, 174.

⁴⁰⁰ Yahyâ b. Ziyâd Ferrâ, *Meâni'l-Kur'an*, Thk. Ahmet Yusuf el-Necati, M. Ali En-Neccar, Abdulfettah İsmail eş-Şalabi, -Mısıriyye, Mısır III, 35; Zemahşeri, *el-Keşşaf*, IV, 259.

⁴⁰¹ Kuşeyri, *Letaifü'l-İşarat*, III, 370.

⁴⁰² Karaman, vd., *Kur'an Yolu*, IV, 779; Bulaç, *Kur'an Dersleri*, VI, 214.

⁴⁰³ Rum 30/60.

⁴⁰⁴ Mevdudi, *Tefhîmu'l-Kur'an*, IV, 314.

⁴⁰⁵ İbn Manzur, *Lisanü'l-Arap*, IX, 79.

⁴⁰⁶ Halil b. Ahmed, *Kitabul Ayn*, IV, 144; İsfahani, *el-Müfredat*, 218.

⁴⁰⁷ İsfahani, *el-Müfredat*, 218.

⁴⁰⁸ İbn Manzur, *Lisanü'l-Arap*, IX, 79.

türevleri bir bütün olarak ele alındığında, hafifliği ifade etmekte ve bu hafiflikte akıl, beden ve eylemde⁴⁰⁹ kendini göstermektedir.

Kuran'da tahfif kelimesinin rahmet kavramıyla birlikte zikredildiği ve aralarındaki münasebetin irdelendiği ayeti kerime Bakara suresi 178. ayetidir. *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلَى الْحُرُّ بِالْحُرِّ وَالْعَبْدُ بِالْعَبْدِ وَالْأُنثَى بِالْأُنثَى فَمَنْ عُفِيَ لَهُ مِنْ أَخِيهِ شَيْءٌ فَاتِّبَاعُ* *بِالْمَعْرُوفِ وَأَدَاءٌ إِلَيْهِ بِإِحْسَانٍ ذَلِكَ تَخْفِيفٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَرَحْمَةٌ فَمَنْ اعْتَدَى بَعْدَ ذَلِكَ فَلَهُ عَذَابٌ أَلِيمٌ* Burada ayet-i kerime, genel olarak katil için kisası farz kılmaktadır. Ancak katil maktulün velisi tarafından herhangi bir sebeple affedilirse, kisas uygulanmaz. Zira Allah, maktulün velisine af ve bağışlama yetkisi vermiştir. İşte bu af ve bağışlama yetkisi Allah'tan bir hafifletme ve rahmettir. Ayette geçen tahfif (تخفيف) kelimesi mastar olup bir yükü hafifletmek, azaltmak ve ağırlığını gidermek manasındadır.⁴¹⁰ Bu öyle bir yük ki Arap toplumunun başına bela olmuş ve bu toplum bu yükü asırlarca çekmiştir. Diyetler, öldürmeler birbirini takip etmiştir. Zira güçlü olanın her zaman haklı olduğu ve sınırları kendileri tarafından çizilen yasalar yerleşik aşılamaz kurallara haline gelmiştir. İşte bu hukuki düzenleme ile Allah kisas, diyet ve affetme yasasını koymakla topluma bir düzen getirmiş ve aşılamaz zannedilen problemleri çözmüştür. Bu çözüm bir ceza indirimi olan tahfifi ve merhamet içerir.⁴¹¹ Bu da kısıstan vazgeçip, cezanın diyete indirilmesi veya affedilmesi şeklinde bir rahmettir.⁴¹² Ayetteki tahfifi ve rahmeti daha iyi anlayabilmek için şu açıklamayı da ihmal etmemek gerekir. Zira Kur'an'dan önce gelen kutsal kitaplardan Tevrat'ta sadece kisas cezası öngörülmüş, diyete yer verilmemişti. Aynı şekilde İncil'de de sadece affetmeye yer verilmiş, diyete ya da kısasa yer verilmemişti. Allah İslam toplumuna hem kisas hem diyet hem de bağışlama imkânı vererek bu ümmete merhamet etmiş oldu. Buna göre artık dileyen kisas uygular, dileyen diyet alır, dileyen de affeder.⁴¹³ Bundan sonra hiç kimse kendi kuralını kendisi koyamaz. Bu hafifletme ve rahmetten sonra kim haddi aşarsa ona elim bir azap vardır.

⁴⁰⁹ İbn Manzur, *Lisanü'l-Arap*, IX, 79; Zebidi, *Tâcu'l-Arus*, IX, 281.

⁴¹⁰ Cevheri, *es-Sihah*, IV, 1353; İsfahani, *el-Müfredat*, 218.

⁴¹¹ Kutup, *Fî Zılâli'l-Kur'an*, I, 164.

⁴¹² Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, 478; Ateş, *Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, I, 251; Bulaç, *Kur'an Dersleri*, I, 388.

⁴¹³ Razi, *Me'fatihu'l-Gayb*, V, 228; İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, I, 491; Muhammed Âbid el-Câbirî, *Fehmü'l-Kur'an Nüzul Sırasına Göre Tefsiri*, Çev. M. Coşkun, Mana Yay., İstanbul 2013, III, 84-85.

Bu ayetle diyet meşru kılınmıştır: ذَلِكَ تَخْفِيفٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَرَحْمَةٌ Yani burada, kısas yerine diyetin tercih edilmesi Allah’tan gelen bir kolaylık ve merhamettir.”⁴¹⁴ Böylece kısası diyetle indirgeme kolaylığı sağlanmış oldu. Bununla da hem katile hem de maktulün velilerine bir fayda sağlanmıştır.⁴¹⁵ İslam burada “tahfif ve rahmet” yoluyla insanı öldürmeyi kolaylaştırmıyor. Buna izin de vermiyor. Ancak böyle bir durum vakî olursa İslam, topluma bir çıkış yolu sunuyor. İslam sunduğu bu yol ile adaletle rahmeti buluşturuyor ve maktulün velisine isterse kısası bir hak olarak tanıyor. Bu da maktulün yakınlarının içlerindeki yangını söndüren, intikam duygularını öldüren adalettir. Adalet, “tahfif ve rahmet” ile kısası, diyeti ve bağışlamayı onlara bir hak olarak sunmuştur. Bu da toplumsal düzeni sağlayan, kardeşliği ikane eden ve toplumsal problemlere çözüm getiren ilahî rahmettir.⁴¹⁶

1.4.7. Fazl

Kur’an’da rahmet kavramıyla birlikte gelen ve birbirine anlamca yakın olan kelimelerden biri de “fazl”dır. Allah’ın kâinata karşı sonsuz ve sınırsız lütuf ve ihsanını ifadeden fazl kelimesi, Kur’an-ı Kerim’de türevleriyle birlikte yüz dört defa tekrar etmektedir. Burada fiil olarak çokluğa delalet eden tef’il kalıbı “üstün kılmak, üstün tutmak”⁴¹⁷ anlamında kullanılır. Diğer taraftan da bir şeyi itina ile aşama aşama yapmak anlamı taşıyan tefa’ul kalıbı da “üstünlük taslamak” manasındadır. Diğer kullanımlar ise mastar şeklinde olup nimet, iyilik, fazilet, lütuf ve ikram sahibi olmak⁴¹⁸ anlamındadır. Dolayısıyla fazl kavramının yüklendiği anlam, ayetin bağlamı içerisinde karineye uygun olarak verilir.⁴¹⁹

Arap dilinde “fazl” kelimesi, eksiklik, noksanlık, tam olmamak, kusurlu olmak ve azalmak anlamına gelen naks ve nakısa kelimelerinin zıddıdır.⁴²⁰ Fazl kelimesi eksiklik ve noksanlığın zıddı olarak kabul edildiğinde doğal olarak tamlığı, tam olmayı, artı

⁴¹⁴ Bulaç, *Kur’an Dersleri*, I, 388.

⁴¹⁵ Alusi, *Ruhu’l-Meanî*, I, 447.

⁴¹⁶ Sabuni, *Safvetü’t-Tefasîr*, I, 171.

⁴¹⁷ Ebyari, *el-Mevsuatu’l-Kur’aniyye*, VIII, 429.

⁴¹⁸ Abdalbaki, *el-Mu’cemu’l-Mufehres*, 662.

⁴¹⁹ Ebü’l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü’l-Cevzi, *Nüzhetü’l-A’yuni’n-Nevazir*, Thk. M. Abdulkarim K. er-Radi, Müessesetu’r-Risâle, Beyrut 1984, 472-473.

⁴²⁰ Cevheri, *es-Sihah*, V, 1791; İbn Manzur, *Lisanü’l-Arap*, XI, 524; Firûzâbâdî, *el-Kamusu’l-Muhit*, 396; Zebidi, *Tâcu’l-Arus*, XXX, 171; Ebû Abdillâh Zeynüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilkâdir Râzi, *Muhtaru’s-Sihah*, Thk. Yusuf Ş. Mahmut, el-Mektebetü’l-Asriyye, Beyrut Sayda, 1999, 240.

kalanı, yeterinden fazla, gerekenden çok olanı, olağanüstü fazlalığı, ihsanı, iyiliği, cömertliği ve geniş elbiseyi⁴²¹ ifade etmekte kullanılır. Aynı şekilde fazl kelimesi fiil olarak geldiğinde de artmak, fazlalaşmak, bir şeyi tercih etmek, iki şeyi karşılaştırmak, ihsanda bulunmak, erdem sahibi olmak ve üstün olup galip gelmek⁴²² anlamlarını yüklenir. O zaman da kelime hangi anlama sahip ise sahip olduğu anlam çokluğunu ve fazlalığını gösterir. Burada çokluk ya da fazlalık iki kısma ayrılır. Bunlardan biri olan fazl (فضل) kelimesi, iyi ve güzel olan hasletleri ifade etmekte, diğeri de fuzul (فضول) kelimesidir ki o da olumsuz olanı betimlemekte kullanılır. Zira bir karşılaştırmada iki şeyden birinin diğerinden üstün/fazla olduğu fikri üç şekilde kendini öne çıkarır. Bunlardan birincisi “cins” açısından üstünlüktür ki hayvan cinsinin bitki cinsine üstünlüğü/fazlalığı gibidir. İkincisi “tür” (nevi) açısından üstünlük ki “insanoğlunu yarattıklarımızın birçoğundan üstün kıldık”⁴²³ ifadesinde insanın diğer hayvan ve canlılardan üstünlüğü/fazlalığı anlamındadır. Üçüncüsü de “zat” açısından olan üstünlük ki o da bir insanın başka bir insandan üstün olması gibidir. Burada dile getirilen “cins” ve “tür” kategorileri cevhere ait olduğu için sabittir. Bunlarda değişim imkânsızdır. Yani bir canlının insana özgü olan üstünlüğü elde etmesi mümkün değildir.

Dilciler, fazl kavramına herhangi bir zorlama ve sebep olmaksızın karşılıksız yapılan her iyilik⁴²⁴ anlamını da yüklemişlerdir. Bu anlamda fazl kelimesi, Allah’ın yarattığı varlıklara olan çok yönlü lütuf, ihsan ve keremini ifade etmekte kullanılır. Bu bağlamda Kur’an’da yer alan fazl, Arapça lügatler incelendiğinde çok anlamlı kelimelerden biri olduğu görülmektedir. Dolayısıyla fazl kelimesi ve müştakları: İslam, nübüvvet, sevap, rızık, ganimet ve sadakaya karşılık verilen ödül, lütuf ve cennet⁴²⁵ manalarında kullanılmıştır. Buradaki anlamlandırmalar lügavi olmaktan çok, ayetin bağlamına göre fazlın anlaşılma şeklidir.

Kur’an’da geçen rahmet ile fazl kelimesi arasındaki ilişkiye delalet eden onun üzerinde ayeti kerime vardır. Bu kelimelerin geçtiği ayetleri kendi aralarında yedi kategoriye ayırıp değerlendirmek daha uygun görünmektedir. Bu ayırım, kategoriler

⁴²¹ Halil b. Ahmed, *Kitabul Ayn*, VII, 44-45-46; Cevheri, *es-Sıhah*, V, 1791; İbn Faris, *Mu’cemu Mekayisi’l-Luga*, IV, 508; Zemahşeri, *Esasu’l-Belağa*, II, 26; İbnü’l-Esir, *en-Nihâye*, III, 455; Firuzabadi, *el-Kâmûsü’l-Muhît*, 1403; Askerî, *el-Vücûh ve’n-Nezâ’ir*, 385.

⁴²² Halil b. Ahmed, *Kitabul Ayn*, VII, 154; Cevheri, *es-Sıhah*, V, 1791; İbn Manzur, *Lisanü’l-Arap*, XI, 524.

⁴²³ İsra 17/70.

⁴²⁴ İsfahani, *el-Müfredat*, 574; Cürcani, *Tarifât*, 167; Ebu’l-Beka, *Külliyât*, 675.

⁴²⁵ Askerî, *el-Vücûh ve’n-Nezâ’ir*, 385-386; İbnü’l-Cevzi, *Nüzhetü’l-A’yûni’n-Nevazır*, 471.

arasında var olan bir farklılıktan kaynaklanmamaktadır. Sadece şekle bakılarak yapılan bir ayrımdır. Yoksa rahmet ile fazl kavramı arasındaki bir ayrışmaya karşılık gelmez. Burada kavramaların Kur'an'da geliş formları: "Allah'ın bol nimet ve merhameti,"⁴²⁶ "lütuf ve rahmeti,"⁴²⁷ "rahmet ve ihsanından"⁴²⁸ bahseder. Allah kendisinin büyük lütuf sahibi olduğunu zikrederek, "rahmetini dilediğine tahsis edeceğini"⁴²⁹ ve iman eden ve iman gereklere tutunanları da "rahmetini dilediğine" ⁴³⁰ haber verir. Geceyi ve gündüzü sükûn bulasınız diye yaratıp "rahmetini dilediğine" ⁴³¹ firsatı vermesi de rahmetinin bir gereğidir. İşte bu rahmet sayesinde müminler "birbirlerine karşı çok merhametlidirler ve Allah'ın lütfunu isterler"⁴³² şeklindedir.

Yukarıda ortaya konulan ayetlerde fazl ve rahmet kavramlarının birlikte geldikleri görülmektedir. Birlikte geldikleri yerde tam bir anlam bütünlüğü vardır. Fazlın ve rahmetin birlikte gelmesi sahibinin ve menşeinin Allah olduğuna işaret eder.⁴³³ Kâinata rahmet ve merhametin hâkim olması, Allah'ın fazl ve ihsanının sınırsız olmasını sağlar. Bu da kâinata ve içindekilere lütuf ve ihsan olarak döner.⁴³⁴

Rahmet ve fazl kavramları bağlamlarına göre "Kur'an-İslam," "İslam-İslam'ın vaat ettikleri"⁴³⁵ gibi anlamlar verilmiştir. İbn Aşur da "fazlın, Allah'ın Kur'an'da bahsetmiş olduğu hidayetini, rahmetin ise bu hidayete tutunarak dünya ve ahiret nimetini"⁴³⁶ elde etmek manasını taşıdığını söylemiştir. Burada amaç bu kavramlara verilen anlamları tek tek tespit etmek değildir. Amaç bu iki kavrama verilen anlamlar arasında doğrudan bir münasebet olduğunu ortaya koymaktır. Bu münasebetin delili de tefsir kitaplarında fazl ve rahmet kelimesine yer yer aynı anlamların verilmiş

⁴²⁶ Bakara 2/64; Nisa 4/83, 113; Nur 14/10, 14, 20, 21.

⁴²⁷ Yunus 10/58.

⁴²⁸ İsrâ 17/87.

⁴²⁹ Bakara 2/105; Âl-İ İmrân 3/74.

⁴³⁰ Nisa 4/175.

⁴³¹ Kasas 18/73; Rum 30/46.

⁴³² Fetih 48/29.

⁴³³ İsrâ 17/66.

⁴³⁴ Zemahşeri, *el-Keşşaf*, III,353; M. Ali Sabuni, *Muhtasar İbn Kesir*, Daru'l-Kur'ani'l-Kerim, 7. Baskı, Beyrut 1981, II,197, Ebyârî, *el-Mevsuatü'l-Kur'aniyye*, X, 67; Zühayli, *et-Tefsiru'l-Münir fi'l-Akide ve'l-Şeriat ve'l-Menheci*, XI, 199.

⁴³⁵ Zemahşeri, *el-Keşşaf*, III, 353; İbn Kuteybe, *Tefsiru Garibi'l-Kur'an*, 197.

⁴³⁶ İbn Aşur, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XI, 205.

olmasıdır.⁴³⁷ Burada rahmet ve merhamet asıldır. Bu rahmet ve merhametin sebep olduğu ihsanı talep etmek fazldır. Yani fazl, merhametin görünen yüzüdür. Burada Allah'tan fazlını ve rahmetini istemek, adaletinle değil lütfunla, terazinle değil merhametinle, hesabınla değil hesapsızca vermenle davran⁴³⁸ demektir.

1.4.8. Hidayet

Kur'an-ı Kerim'de rahmet kavramıyla birlikte gelen kelimelerden biri de "hidayet"tir. Hidayet kelimesi, Kur'an'ın her satırında kendini izhar eden odak kavramlardan biridir. Aynı zamanda zıddı olan dalalet ile birlikte en çok zikri geçen çiftli kavramlardır.⁴³⁹ Bu kavram Kur'an'da müştaklarıyla birlikte üç yüz on altı kez tekrar eder.⁴⁴⁰ Fiil olarak kullanıldığında "bana, bize ve size hidayet etti, hidayet ettik, hidayet ederiz" vb. eylemlerin faili büyük çoğunlukla her zaman Allah'tır.⁴⁴¹ Bu bağlamda Kur'an-ı Kerim, hidayetin tek kaynağı olarak Allah'a işaret eder. Ve bununla birlikte bu fiilin faili bazen ilahi vahye, başta Kur'an olmak üzere semavi kitaplara, bazen meleklerle, bazen de peygamberlere ve peygamberlerin ümmetlerine de nispet edilir.⁴⁴² Burada hediye fiilinin failine nispet edilenler hidayetin asıl kaynağı değildirler. Bu kaynağın birer temsilcisidirler. Hidayet kelimesinin mastarları hedy (هدي), hüda (هدى) ve hidaye (هداية)'dir. Ancak aynı anlamı taşıyan "hidaye" mastarı Kur'an'da hiç kullanılmazken, "hüda" seksen beş yerde tekrar etmektedir.⁴⁴³ Bu çerçevede hidayet kelimesi Kur'an'ın çok anlamlı kelimelerinden biri olup;⁴⁴⁴ "beyan, din, iman, dua, marifet, nebinin emri, rüşd, resul, Kur'an, Tevrat, tevfiik, hüda, tevhit, sünnet, tevbe, ıslah etmek ve ilham vermek"⁴⁴⁵ gibi anlamlarda kullanılmaktadır.

Arap dilinde "h-d-y" kelimesi, "ه - د - ي" harflerinden müştak olup, hedefe ulaştıracak yolu kaybetmek veya bir başka yola sülûk etmek anlamına gelen dalalet

⁴³⁷ Ebû İshâk Muhammed b. İbrâhîm Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân an Tefsîri'l-Kur'ân*, Thk. Muhammed b. Aşur, Daru İhyai't-Turasi'l-Arabiyyi, Beyrut 2002, V, 135.

⁴³⁸ Muhammed Mütevellî eş-Şa'râvî, *Tefsîru'sh-Şa'râvî*, Mutabiu Ahbari'l-Yevm, 1997, XVI, 10226.

⁴³⁹ İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, 135.

⁴⁴⁰ Abdalbaki, *el-Mu'cemu'l-Mufehres*, 900-905.

⁴⁴¹ Yıldırım, *Kur'an'da Ulûhiyet*, 199.

⁴⁴² Yusuf Şevki Yavuz, "Hidâyet", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1998, 17, 476.

⁴⁴³ Yıldırım, *Kur'an'da Ulûhiyet*, 200; Yavuz, "Hidâyet", 473.

⁴⁴⁴ Bedrüddîn Muhammed b. Abdillâh Zerkeşi, *el-Burhan fî Ulum'il-Kur'an*, Dar'l-Fikr, Beyrut 1988, I, 134-136; Ebu'l-Beka, *Külliyât*, 954.

⁴⁴⁵ Yahyâ b. Sellâm, *et-Tesârif*, 96-103.

(الضلالة) kelimesinin zıddıdır.⁴⁴⁶ Bu açıdan bakıldığında hedy (هدي), hüda (هدى) ve hidaye (هداية) kelimeleri, doğru yola girmek, doğru yolu göstermek doğru yola iletmek, rehberlik yapmak, açıklamak ve işaret etmek⁴⁴⁷ mânasında masdardır. Burada doğru yola işaret edilirken lütuf ve güzellikle yapılan bir kılavuzluk vardır.⁴⁴⁸ Bu kılavuzluk hayır ve şerri bildirmek ve açıkça göstermek⁴⁴⁹ üzere nezaket ve zarafet ile yapılır. Heda (هدى) kelimesi dilbilgisi açısından mef'ulünü bazı yerlerde direk alırken, bazı yerlerde de lam veya ila harfi cerleriyle alarak müteaddi (geçişli) olur.⁴⁵⁰

Heda (هدى) kelimesinden müştak olan ve iftial babında kullanılan ihtida (اهتدى) fiili ise hidayeti istemek, onu aramak, inceleyip araştırmak ve doğru yolu bulmak manasındadır. Burada insana özgü bir istek ve merak vardır. Zira insan bu istek ve merak ile dünyevi ve uhrevi işlerde seçme özgürlüğünü kullanarak yaptığı inceleme ve araştırma sonucunda hakikati bulur.⁴⁵¹ Bu çerçevede insan hidayete ulaşır, ister kabul eder, ister reddeder. Burada hidayeti bilmek veya bulmak, ihtidayı ilzam etmez. Bu tercih insanın akıbetini belirler.⁴⁵² Bu meyanda ihtidâ kelimesi Kur'an'da altmış yerde geçmektedir Bu âyetlerin muhtevâsından anlaşılacağı üzere hidâyetin benimsenmesine vesile olan âmillerin başında kişinin iradesi ve kararlılığı gelmektedir.⁴⁵³ İnsan bu kararlılığı ortaya koymadan hidayete ulaşamaz. Bu kavramın ismi faili olan muhtedi ise bir bilgenin yolunu izleyen kişiye denir.⁴⁵⁴

Hidayet kavramı, Allah'ın lütuf ve keremiyle akıl, irade, düşünme, öğrenme, hatırlama ve kavrama gibi yetenekler verdiği insanın kalbine ilham ettiği hak yolu arama hissi ve arzusu⁴⁵⁵ şeklinde tanımlanır. Bu tanıma göre insan bu kıvamda, bu fitratta ve bu yapıda yaratılmıştır. Onun için insanı, sonu hayırlı olacak hedefe (matluba)

⁴⁴⁶ Cürcani, *Tarifât*, 138; İbn Faris, *Mu'cemu Mekayisi'l-Luga*, VI, 42; Ebu'l-Beka, *Küllîyyât*, 952.

⁴⁴⁷ Cevheri, *es-Sihah*, VI, 2533; İbn Faris, *Mu'cemu Mekayisi'l-Luga*, VI, 42; İsfahani, *el-Müfredat*, 784; İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, V, 253; İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arap*, XV, 353; Fîrûzâbâdî, *Besâ'ir*, V, 312; Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineveri, *Te'vilü Müşkili'l-Kur'an*, Thk. İbrahim Şemsuddin, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut trs, 248.

⁴⁴⁸ İsfahani, *el-Müfredat*, 784; Zebidi, *Tâcu'l-Arus*, XL, 282; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, 121.

⁴⁴⁹ Abdülbaki, *Mu'cemü Garibi'l-Kur'an*, 214.

⁴⁵⁰ İsfahani, *el-Müfredat*, 786; Fîrûzâbâdî, *Besâ'ir*, V, 312. Râzi, *Muhtaru's-Sihah*, 325.

⁴⁵¹ İsfahani, *el-Müfredat*, 787; Razi, *Tefsiru Garibi'l-Kur'an*, 603; Bilmen, *Kur'an-ı Kerim Meâli Alisi ve Tefsiri*, I, 11.

⁴⁵² Musa Bilgiz, *Kur'an Açısından Vicdan ve Değeri*, Beyan Yay., İstanbul 2007, 74.

⁴⁵³ Yavuz, "Hidâyet", 473.

⁴⁵⁴ İsfahani, *el-Müfredat*, 787

⁴⁵⁵ Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, 475.

ulaştıracak yolu göstermek veya bu yolda kılavuzluk yaparak⁴⁵⁶ muradına erdirmek esastır. Burada sadece yolu göstermeğe irşat, neticeye ulaştırmaya tevfiik (başarı) denir.⁴⁵⁷ Bu da doğru yolu göstermekle, açıklamakla, irşat etmekle, hakkı ortaya koymakla, sebat ve devamlılıkla yapılır. Hidayette ancak böyle ortaya çıkar.

Kur'an'da hidayet, sıratı müstakim üzere olmak isteyenleri güçlü kılmak ve sapmamaları için doğru ile yanlış ayıran yolu göstermek ve hakkı açıklamaktır. Rahmet ise kendisine tabi olanları dalalet ve şaşkınlıktan kurtaran bir ihsan⁴⁵⁸ ve içinde hayrı ve ıslahı taşıyan bir irşaddır.⁴⁵⁹ Bu da insanı şüphe ve dalaletten hidayete, azap ve ikaptan nimete ulaştırır.⁴⁶⁰ Bu nimetin yol gösterici hükümlerine uyulduğu takdirde hayatı rahmetle donatacak⁴⁶¹ ve merhametle ısıtacaktır.

Allah her varlığa kendi yolunu bahşetmiş ve göstermiştir. Allah'ın bu lütfü merhametinin eseridir. Allah'ın merhameti insana hidayetidir. Hidayetin bir anlamı da hediye'dir.⁴⁶² Zira hidayet, rahmet ve merhamet sahibinin hediyesidir. İnsana düşen de Allah'ın hediyesini, rahmetini kabul etmektir.

1.4.9. Rıdvan

Kur'an-ı Kerim'de rahmet kavramıyla birlikte gelen kelimelerden biri de "rıdvan"dır. "Rıdvan" kelimsinin kökü "radiye" dir. Radiye (رضي) kelimesi Kur'an'da müştaklarıyla birlikte yedi yerde isim⁴⁶³, kırk altı yerde fiil⁴⁶⁴ ve yirmi yerde mastar⁴⁶⁵ formunda altmış dört ayette yetmiş üç kez tekrar eder.⁴⁶⁶

⁴⁵⁶ Cürcani, *Tarîfât*, 256; İbn Aşur, *et-Tahrîr ve 't-Tenvîr*, XV, 350.

⁴⁵⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, 121; Tatlısu, *Esmâü'l Hüsna Şerhi*, 247.

⁴⁵⁸ Taberi, *Câmiü'l-Beyan*, XII, 238-243.

⁴⁵⁹ Merâğî, *Tefsîru'l-Merağî*, IX, 75.

⁴⁶⁰ Maturidi, *Tevîlatü'l-Kur'an*, IV, 320.

⁴⁶¹ Bulaç, *Kur'an Dersleri*, III, 244.

⁴⁶² Cevheri, *es-Sıhah*, VI, 2533.

⁴⁶³ Hakka, 69/21; Gaşiye 88/9; Fecr 89/28; Kari'a 101/7; Meryem 9/6,55.

⁴⁶⁴ Bakara 2/120, 144, 232, 233, 282; Nisa 4/24-29-108; Maide 5/3, 119; En'am 6/113; Tevbe 9/8, 24, 38, 58, 59, 62, 83, 87, 93, 96, 100; Yunus 10/8; Ta-Ha 20/84, 109, 130; Enbiya 11/28; Hac 12/59; Nur 14/55; Neml 17/19; Ahzab 33/51; Zümer 39/7; Ahkaf 46/15; Fetih 48/18; Necm 53, 26; Mücadele 58/22; Cin 72/27; Leyl 92/21; Duha 93/5; Beyyine 98/8.

⁴⁶⁵ Âl-i İmran 3/15-162-174; Nisa 4/114; Maide 5/2, 16; Tevbe 9/21, 72, 109; Muhammed 47/28; Fetih 48/29; Hadid 57/20-27; Haşr 49/8; Mümtetine 60/1; Tahrîm 66/1.

⁴⁶⁶ Abdalbaki, *el-Mu'cemu'l-Mufehres*, 408-409.

Radiye fiili, razı olmayı, hoşnut olmayı, memnuniyeti, rıza göstermeyi, kabullenmeyi⁴⁶⁷ sevmeyi, beğenmeyi, itaatkâr olmayı⁴⁶⁸ ifade etmekte kullanılır. Cürcani ise bu kelimeyi, başa gelen sıkıntı, bela ve musibetlerin geçmesiyle kalpte meydana gelen sevinç-surur anlamında kullanmıştır.⁴⁶⁹

Kur'an-ı Kerim'de radiye fiili ve türevlerinin geçtiği ayetlere bakıldığında rıza, seçmek, tercih etmek,⁴⁷⁰ tabi olmak,⁴⁷¹ hoşnut olmak, memnun olmak,⁴⁷² mutlak rıza⁴⁷³ anlamlarında kullanılır. Bir kısım ayetlerde ise karşılıklı rıza vardır.⁴⁷⁴ Bu rıza Allah'ın inananlardan, inananların da Allah'tan razı⁴⁷⁵ oldukların gösterir. Ve rıza burada bitmez. Ve mümin kul, Allah'ın rızasını sürekli arzu eder ve rızasını kazanmak⁴⁷⁶ için mücadeleden asla vazgeçmez. Kişi aynı zamanda Allah'ın rızasını aradığı ve talep ettiği gibi,⁴⁷⁷ kulların rızasını da gözetir.⁴⁷⁸ Ancak burada her kimin rızası gözetilirse gözetilsin, bu rıza Allah'ın rızasına mugayir olmamalıdır. Kim Allah'ın rızasının dışında bir iş yapar veya yapılan haksızlığa, kötülüğe ve adaletsizliğe razı olur ise o işi yapan gibidir.

Kur'an-ı Kerim'de bazı peygamberler ve müminler, Allah Teâlâ'ya “*Senin razı olacağın salih ameller işlemeyi nasip eyle*”⁴⁷⁹ diye dua ederler. Böylece mümin insan hayatında Allah'ın rızasını talep etmeye devam eder; çünkü dünyada Allah'ın rızasından daha sevimli bir kazanç yoktur.⁴⁸⁰ Aynı şekilde hoşnut olacağın salih ameller işlemeyi nasip eyle diye dua edenler, imanın ve amel-i salihin Allah katındaki gücünü de bilirler; çünkü Allah, iman edip salih ameller işleyenlere vaatte bulunmuştur. Bu vaatler, kendilerinden önce gelenleri yeryüzünde egemen kıldığı gibi onları da yeryüzüne

⁴⁶⁷ Cevheri, *es-Sıhah*, VI, 2357-8; İbn Faris, *Mu'cemu Mekayisi'l-Luga*, II,402; İsfahani, *el-Müfredat*, 286; Râzi, *Muhtaru's-Sıhah*, 124; Firuzabadi, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, 1288; Zebidi, *Tâcu'l-Arus*, XXXVIII, 158; Razi, *Tefsiru Garibi'l-Kur'an*, 555.

⁴⁶⁸ İbn Manzur, *Lisanü'l-Arap*, XIV, 324.

⁴⁶⁹ Cürcani, *Tarifât*, 111.

⁴⁷⁰ Maide 4/3; Tevbe 9/38, 83, 87, 93; Yunus 10/7; Cin 72/27.

⁴⁷¹ Bakara 2/120.

⁴⁷² Tevbe 9/58, 59; Ta-Ha 20/84.

⁴⁷³ Bakara 2/144; Nisa 4/114; Meryem 9/55; Ta-Ha 20/130; Hac 12/59; Feth XLVIII, 29; Haşr 49/8; Mümtetine 60/1; Hakka 69/21; Gaşiye 88/9; Leyl 92/21; Duha 93/55; Karia 101/7.

⁴⁷⁴ İsfahani, *el-Müfredat*, 386

⁴⁷⁵ Maide 5/119; Tevbe 9/100, 109; Ra'd 13/22; Fetih 48/18; Mücadele 58/22; Beyyine 98/8; Fecr 89/28.

⁴⁷⁶ Bakara, 2/207, 265; Maide 5/16; Fetih 48/29.

⁴⁷⁷ Maide 4/2.

⁴⁷⁸ Tahrim 66/1.

⁴⁷⁹ Neml 17/19; Meryem 9/6; Ahkaf 46/15.

⁴⁸⁰ Tevbe 9/24.

egemen kılacak, hoşnut ve razı olduğu dinini sapasağlam yerleştirecek ve yaşadıkları korkuların ardından kendilerini mutlaka emniyete kavuşturacak⁴⁸¹ şeklinde ifade edilir.

Rıdvan ile merhamet kavramları arasındaki ilişki üzerinde derinlemesine düşünülür ise rıza merhametin semeresidir. Aslında hoşnut olmak da bir merhamet göstergesidir. Aynı zamanda merhamet rızanın ve hoşnutluğun can damarıdır. Merhamet olmadan rıza hayat bulmaz. Onun için hiçbir kavram merhametin kapsamı dışında değildir; çünkü rıza da rahmete göre şekillenir. Rahman kullarına rızası gereği sonsuz lütuf ve ihsanda bulunur. Bu da hadisi şerifte: Rahman olan Allah kullarına ahirette rahmeti gereği sonsuz mükâfat ve ödülünü verir. Kullar da bundan hoşnuttur. Bu razılığın üzerine Allah onlara rıdvanını (razılığını) verir ve onların üzerinden ebediyen suhtunu (gazabını-kızgınlığını) kaldırır.⁴⁸²

1.4.10. İmam

Kur'an-ı Kerim'de rahmet kavramıyla birlikte gelen kelimelerden biri de "imam"dır. "İmam" kelimesinin kökü "م - م - ا" dir. E-m-m (م - م - ا) kelimesi Kur'an-Kerim'de türevleriyle birlikte ayetlerde yüz on sekiz kez zikri geçer.⁴⁸³ Kelime "أَم - يَوْم - ا" şeklinde fiil olarak, bir şeye yönelmek, kastetmek, teveccüh etmek, niyet etmek, önde bulunmak, örnek olmak, başı çekmek, idare etmek, ana asıl olmak⁴⁸⁵ gibi anlamlarda kullanılmaktadır. Burada dikkat edilirse kelimeye bir öncelik ve asıllık vardır. Yani her şeyin kendinden sonra geldiği ve kendisini takip ettiği asıl kaynaktır. Bu da bir şeyin varlığı, eğitimi, terbiyesi, ıslahı ve başlangıcı için asıl olana, ilk çıkış noktasına yani ana olana -köke- "ümm"⁴⁸⁶ dendiğini gösterir. Kelime, Kur'an-ı Kerim'de hiçbir ayette fiil olarak gelmez. İsim ve sıfat olarak gelir. O zaman da kök, ana, temel, asıl, memba ve çıkış yerini ifade etmekte kullanılır.

⁴⁸¹ Nur 14/55.

⁴⁸² Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrahim el-Cu'fi el-Buhari, *Sahihu'l-Buhari*, Thk. Muhammed Z. bin Nasır El Nasır, Daru Tavgun-Necat, 1422, IX, 151, Hadis No: 7518; Müslim, *Sahihu Müslim*, IV, 2176, Hadis No: 2829.

⁴⁸³ Abdülhakî, *el-Mu'cemü'l-Mufehres*, 101-103; Okuyan, *Çok Anlamlılık Bağlamında Kur'an Sözlüğü*, 79.

⁴⁸⁴ Askerî, *el-Vücu' ve'n-Neza'ir*, 29; İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arap*, XII, 22.

⁴⁸⁵ Halil b. Ahmed, *Kitabul Ayn*, VIII, 431; Cevherî, *es-Sihah*, V, 1865; Zemahşeri, *Esasu'l-Belağa*, I, 34; İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, I, 69; İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arap*, XII, 22; Zebidi, *Tâcu'l-Arus*, XXXI, 227; Ezherî, *Tezhibi'l-Luga*, XV, 455; Ahmet Muhtar Ömer, *Mu'cemü'l-Lugati'l-Arabiyye El Muasıra*, I, 120; Ebu Ubeyd el-Kasım b. Sellam el-Herevî, *Garibu'l-Hadis*, Thk. Muhammed A. Han, Matbaatu Daireti'l-Mearifi'l-Osmaniyye, Haydarabat 1964, II, 125.

⁴⁸⁶ İsfahani, *el-Müfredat*, 27.

Kur'an-ı Kerim'de yedi ayette tekil, beş ayette de çoğul olarak geçen imam (إمام) kelimesine sözlüklerde ister hak ister batıl olsun insanların kendisine tabi oldukları, yolundan gittikleri ve izini takip ettikleri kitap, önder, lider, rehber ve halife anlamları verilmektedir. Bu da söz ve hareketlerine uygun davranılan ya bir insan ya bir kitap ya da bambaşka bir şey olabilir. İmamlık bir makamdır ve bu makamda bulunan kişi gerçekten imam olsun veya olmasın her iki durumda da imam diye adlandırılır. İmam kelimesinin çoğulu eimme (أئمة)'dir.⁴⁸⁷ Ve bir bütün olarak din ve dünya işlerinde liderliği/rehberliği taşıyan kişiye⁴⁸⁸ imam denir.

Kur'an-ı Kerim'de imam kelimesi, önder, rehber ve kitap anlamına da gelir. Dolayısıyla imam, insanlara öncülük eden ve yol gösteren, çevresinde bir ümmet yani kendi yolundan giden ve peşinden gelen bir topluluk oluşturan önder demektir.⁴⁸⁹ Bu açıdan imam kelimesi mutlak bir ifade olarak kullanıldığında anlamı pozitifdir, kayıtlı olarak geldiğinde genellikle olumsuzdur.⁴⁹⁰ Bu da imam kelimesinin her zaman olumlu bir anlam içermediğini göstermektedir. Bu bağlamda hayra ve iyiliğe davet edip hidayete götüren imamlar/önderler⁴⁹¹ olduğu gibi küfrün elebaşı olup ateşe çağırıp dalalet ve sapkınlığa götüren imamlar/önderler⁴⁹² de vardır.

Bir şeyin imamı olmak, onun en değerlisi, en önde olanı olmaktır. Bu çerçevede imam hayrı ve erdemi öğreten, önde giden, kendisine uyulan, örnek alınan, önder kabul edilen⁴⁹³ yol gösterici, rehber, yol, şeriat, kitap ve din⁴⁹⁴ anlamlarında da kullanılmaktadır. Kur'an-ı Kerim, ilahi kitapları yeryüzünün imamı olarak gösterir. Bu meyanda Allah, Hz. Musa'ya (as) indirilen Tevrat'ı imam ve rahmet (إِمَامًا وَرَحْمَةً) olarak nitelendirmektedir.⁴⁹⁵ Burada imam ile rahmet arasında nasıl bir ilişki vardır? Bu ilişki müfessirlerin gözünden de kaçmamıştır. Müfessirler, Allah'ın Tevrat'a imam adını verdiğini ve rahmet olarak nitelendirdiğini ifade ederler. Bu bağlamda gökten indirilen ilahi mesajların tümünün, dünyada ve ahrette gerçekleşecek rahmetin bütün anlamlarını

⁴⁸⁷ İsfahani, *el-Müfredat*, 28.

⁴⁸⁸ Cürçani, *Tarifat*, 35.

⁴⁸⁹ Ali Ünal, *Kur'an'da Temel Kavramlar*, Beyan Yay. İstanbul 1986, 586.

⁴⁹⁰ Bulaç, *Kur'an Dersleri*, I, 298.

⁴⁹¹ Enbiya 11/73; Secde 32/24.

⁴⁹² Tevbe 7/12; Kasas 18/41.

⁴⁹³ Cevheri, *es-Sıhah*, V, 1863-1865.

⁴⁹⁴ İbn Manzur, *Lisanü'l-Arap*, XII, 23.

⁴⁹⁵ Hud 11/17; Ahkaf 46/12.

kuşattığını söylerler. Bunun da dünya ve dünya da yaşayanlara rahmet olduğunu vurgularlar.⁴⁹⁶

İlahi kitaplar, yeryüzünde takip edilen birer rehber ve imamdır. Burada rehber ve imam, Allah'ın dini ve şeriatı hususunda kendisine tabi olunan bir örnek, ona iman edip ve onunla amel edenlere de rahmet olmuştur.⁴⁹⁷ Bu da kendisine tabi olanlardan ve yolundan gidenlerden azabı defedici bir rahmet olarak algılanmasına⁴⁹⁸ sebep olmuştur.

İmam rahmet ilişkisi konusunda başka bir bakış açısı ise burada din konusunda kendisine tabi olunan kitaba imam vasfı verilirken, bu imamın taşıdığı değere ve nimetlere rahmet denmiştir.⁴⁹⁹ Bu da imamın çerçeveyi oluşturduğunu, rahmetin ise özü oluşturduğu anlamına gelir. Aslında imam (kitap) ile hidayete vesile olurken, rahmet için bir sebebe dönüşür.⁵⁰⁰

İnsan ne zaman fitratından koparsa, imam olan kitap onu aslına tekrar döndürür. İmam (kitap) Rab'den gelen apaçık bir delildir. Ve Allah'ın katından bir rahmettir.⁵⁰¹ Burada kitab öncelikle imamdır, uyulduğu takdirde rahmet tecelli eder. Rahmet kitabın varlık sebebi, kitap ise rahmetin tecelli vasıtasıdır.

1.4.11. Berekat

Kur'an-ı Kur'an-ı Kerim'de rahmet kavramıyla birlikte gelen ve birbirine anlamca yakın olan kelimelerden biri de "berekat"dır. Bu çoğul kelimenin kökünden türeyen mübarek kelimesi, feyiz ve bereketin kaynağı olan, bereketli, hayırlı ve uğurlu anlamını taşır.⁵⁰² Zira mübarek kelimesi bir kılıf veya bir kap olarak düşünüldüğünde içinde hayırdan ve bereketten başka bir şey taşımayan lafızdır.⁵⁰³ Bu çerçevede Kur'an'da mübarek (مبارك) kelimesiyle nelerin, nerelerin ve kimlerin bereketli kılındığına dair örnekler de verilmektedir. Buna göre yeryüzünde kurulan ilk mabed yani Kâbe'nin,⁵⁰⁴

⁴⁹⁶ Kutup, *Fi Zılali'l-Kur'an*, VI, 3259.

⁴⁹⁷ Zemahşeri, *el-Keşşaf*, IV, 301; Razi, *Mefatihü'l-Gayb*, XVIII, 12.

⁴⁹⁸ Maturidi, *Tevilatü'l-Kur'an*, IX, 243.

⁴⁹⁹ Nesefi, *Medariku't-Tenzil*, II, 52.

⁵⁰⁰ İbnü'l-Cevzi, *Zadu'l-Mesir*, II, 364.

⁵⁰¹ Hud 11/28, 63.

⁵⁰² Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, 808.

⁵⁰³ İsfahani, *el-Müfredat*, 57; İbn Manzur, *Lisanü'l-Arap*, X, 396.

⁵⁰⁴ Al-i İmran 3/96.

feyiz ve bereket kaynağı olan Kur'an'ın,⁵⁰⁵ ve indiği gecenin,⁵⁰⁶ beni bereketlerle dolu güvenli bir yurttan konuk eyle diye dua eden Hz. Nuh'un (as) gemisiyle karaya çıktığı yerin,⁵⁰⁷ âlemlerin Rabbi olan Allah'ın Hz. Musa'ya (as) seslendiği kutsal vadinin,⁵⁰⁸ nerede olursam olayım beni kutlu ve erdemli kıl diye dua eden Hz. İsa'nın (as),⁵⁰⁹ gökten inen bereketli suyun,⁵¹⁰ yerden biten zeytin ağacının⁵¹¹ ve Allah katından mübarek ve hoş bir esenlik dileği olarak verilen selamın⁵¹² bir sıfatı olarak geçer. Bu ayetler ilahi hayırların bulunduğu mekâna, zamana ve kaynağa dikkat çekerler.⁵¹³ Bu da ilahi hayırların kendisinden südür ettiği ve taşıdığı kaynağa bir işarettir.⁵¹⁴

Kur'an-ı Kerim'de tebâreke “تبارك” fiilinin geçtiği her yerde onunla birlikte zikri geçen her hayır ve bereketin ancak Yüce Allah tarafından verildiğine veya verilebileceğine dikkat çekilmektedir.⁵¹⁵ Bu fiilin faili mutlak anlamda Allah'tır. Fiil Allah lafzıyla birlikte kullanıldığında, Allah'ın hem zatında hem sıfatlarında hem de işlerinde kusursuz ve mükemmel bir şekilde yüceliğine ve azametini işaret edilmiş olur.⁵¹⁶ Bu manada Allah sınırsız kudret, makam, yücelik, takdis, tazim ve ululuk sahibi olarak gösterilir.⁵¹⁷ Ve bu sebeple sıfatlar Allah'tan başkasına layık görülüp, verilemez.⁵¹⁸

Yine aynı kökten gelen bereket (بركة) kelimesi de sürekliliği, devamlılığı, bolluğu, artmayı, çoğalmayı, fazlalaşmayı, ziyadeleşmeyi, tebrik etmeyi yani insana ya da bir başkasına hayrın artması ve devamlılığı için bereket dilemeyi ve dua etmeyi ifade etmekte kullanılır.⁵¹⁹ Bu manada kelime, Allah'ın ihsanını, nimetini, bolluk ve bereketini, feyzini, hayrını, iyiliğini, yağmurunu ve rahmetini ifade eder. Bu da

⁵⁰⁵ En'am 6/92, 155; Enbiya 11/50; Sad 38/29.

⁵⁰⁶ Duhan 46/3.

⁵⁰⁷ Müminun 13/29.

⁵⁰⁸ Kasas 18/30.

⁵⁰⁹ Meryem 31/19.

⁵¹⁰ Kaf 50/9.

⁵¹¹ Nur 14/35.

⁵¹² Nur 14/ 61.

⁵¹³ İsfahani, *el-Müfredat*, 57.

⁵¹⁴ Ebu'l-Beka, *Külliyât*, 248.

⁵¹⁵ İsfahani, *el-Müfredat*, 58.

⁵¹⁶ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, V, 412.

⁵¹⁷ İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arap*, X, 396; Razi, *Tefsiru Garibi'l-Kur'an*, 370.

⁵¹⁸ İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, I, 325; Zebidi, *Tâcu'l-Arus*, XVII, 59.

⁵¹⁹ Halil b. Ahmed, *Kitabü'l-Ayn*, V, 368; Cevheri, *es-Sihah*, IV, 1575; İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arap*, X, 395; Razi, *Tefsiru Garibi'l-Kur'an*, 370.

kelimenin artma, bollaşma ve çoğalma anlamları taşıdığını gösterir.⁵²⁰ Bu anlamların yanı sıra Kur'an'da berekat (برکات)⁵²¹ kelimesine saadet, mutluluk, neşe ve bahtiyarlık anlamları da verilmiştir.⁵²²

Bereket kavramının topluma bakan yönü göz önüne alındığında pozitif bir anlam yüklendiği görülür. Bu bağlamda bereketi konu edinen ayetlerin incelenmesinden anlaşılacağı üzere mümin insan her türlü hayrın, nimetin, bereketin, bolluğun ve artışın Allah'ın kullarına bir ikramı ve bir lütfu olduğuna inanır. Bu inanç ile dua, niyaz ve dileklerinde daima Allah'a yönelir, her şeyi O'ndan ister, her hayrı O'ndan bekler. Böylece iç dünyasında güven ve huzura kavuşur. Onun bu inancı davranışlarına da yansiyarak salih bir insan olmasını sağlar.⁵²³

Allah'ın rahmet ve bereketinin insanlığa yansımaları sünnetullah çerçevesi içerisinde gerçekleşir. Bu çerçevede Allah'ın rahmetini lütuf ve ihsan manasında değerlendirmek gerekir. Bu değerlendirmede lütuf ve ihsanın yanına bereket konulduğunda, bereket lütuf ve ihsanın (rahmetin) içinde bulunan hem maddi hem de manevi bir ikramı ve bir saadeti temsil eder. Bu ikram ve saadet (bereket), rahmeti kat kat artırır. Zira Allah, bereketini rahmetinin içine gizlemiştir.

1.4.12. Şifa

Kur'an-ı Kerim'de rahmet kavramıyla birlikte gelen ve birbirine anlamca yakın olan kelimelerden biri de "şifa"dır. Şifa kelimesi, Arapçada uç, kıyı, kenar, hudut, eşik ve sınır anlamlarında kullanılır. Bu kullanımda kelime, tehlikeli bir duruma işaret eder. Buna karşılık kelimenin, o tehlikeden (hastalıktan) sağ salim çıkmayı ve kurtulmayı ifade eden anlamı da vardır.⁵²⁴ Buradaki tehlike bir hastalığa işaret etmektedir. Bu manada kelime, bir hastalığı tedavi etmek, hastayı iyileştirmek, şifa vermek, sağlığına kavuşturmak, tedavi edici ilaç vermek, şifa talep etmek ve afiyet istemek/dilemek anlamında kullanılmaktadır.⁵²⁵ Böylece şifaya muhtaç olan insan,

⁵²⁰ Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, 108.

⁵²¹ Hud 11/73.

⁵²² Ferra, *Me'ani'l-Kur'an*, II, 23; Taberi, *Câmiu'l-Beyan*, XV, 400; İbn Manzur, *Lisanü'l-Arap*, X, 396.

⁵²³ Günay Tümer, "Bereket", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1992, 5, 488.

⁵²⁴ Cürcani, *Tarîfât*, 127; İbn Aşur, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XV, 179.

⁵²⁵ İsfahani, *el-Müfredat*, 387; İbn Manzur, *Lisanü'l-Arap*, XIV, 436; Râzi, *Muhtaru's-Sıhah*, 325; Firuzabadi, *el-Kamusu'l-Muhit*, 1300; Ezheri, *Tezhibi'l-Luga*, XI, 290.

ıstırap ve sıkıntı veren her türlü hastalığa karşı şifasını bulmuş ve hastalıktan kurtulmuş olur.⁵²⁶

Kur'an-ı Kerim'de ş-f-y kökünden müştak olan kelimelerin geçtiği ayetlerin incelenmesinde Tevbe suresinin on dördüncü ayetinde, “*onlarla savaşın ki Allah onlara sizin ellerinizle azap etsin, onları rezil etsin, onlara karşı size yardım etsin, mü'min topluluğun gönüllerini ferahlatın*” buyurmaktadır. Burada vaktiyle Mekke müşrikleri ve onların antlaşmalı ortakları olan Bekir oğulları, Hz. Muhammed (as) ile ittifak kuran Huzaalılar'a saldırmışlar idi. Bu saldırıda Müslümanlar büyük zulme uğradılar.⁵²⁷ İşte bu ayet, zulme uğrayıp kin ve intikam duygularıyla dolu olan⁵²⁸ müminlerin gönüllerine su serpmek ve onlara itminan vermek bağlamında içi ferahlatma, ruhsal dinginlik, kin, öfke, garz, düşmanlık ve intikam gibi duyguları teskin etme anlamında⁵²⁹ şifa ile inanan gönülleri huzura kavuşturmuştur. Bu huzur, müminlerin gönlünde yeni intikamlara sebep olmayacak, eski intikam ve öç alma duygularını giderecek, zulüm ve saldırı kaynaklarını kurutacak ve barışı getirecek bir şifadır.⁵³⁰

Şifa, Hudeybiye antlaşması sonrası saldırıya uğramış ve yakınları öldürülmüş inananların ve Hz. Muhammed'in (as) kalbine indirilen bir sekine anlamında kullanılmıştır. Bu sekineyi sağlayan Müslümanların zaferdir. Zafer, müminlerin kalbine şifa olmuştur. Kin ve intikam duygularını ıslah etmiştir. Bu kapsamda Kur'an, tüm insanlar için de bir şifadır. Bu, Kur'an'ın bir vasfı olup, tüm insanların gönül (suduruna) derdine⁵³¹ ve müminlere hidayet ve şifadır.⁵³² Burada geçen ayetler bir gönle/kalbe işaret eder ki gönül ve kalp dertlidir, hastadır, hakikati göremeyecek kadar kördür. İstenildiğinde Kur'an, onun şifasıdır, dermanıdır.⁵³³

Kur'an-ı Kerim, itikadî, ahlakî ve fikrî hastalıkların merkezi olarak kalbi ve sadrı gösterir.⁵³⁴ Bu bağlamda Kur'an sadra/kalbe şifadır, ilaçtır, merhemdir, dermandır ve kalbî hastalıkları tedavi eden ve her türlü ilacı kendinde barındıran bir darüşşifadır. Bu

⁵²⁶ İbn Manzur, *Lisanü'l-Arap*, XIV, 436.

⁵²⁷ Zemahşeri, *el-Keşşaf*, II,252; Ebu'l-Hasen Alaüddin Ali b. Muhammed b. İbrahim Hazin, *Lübabü't-Te'vil fi Me'ani't-Tenzil*, Thk. M. Ali Şahin, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1415, II, 340.

⁵²⁸ Taberî, *Câmiu'l-Beyan*, XIV, 160; Ateş, *Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, III, 1121; Zuhayli, *et-Tefsiru'l-Münir*, X, 129.

⁵²⁹ Adem Yerinde, "Şifa", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2010, 39, 129.

⁵³⁰ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, IV, 185.

⁵³¹ Yunus 10/57.

⁵³² İsra 17/82; Fussilet 41/44.

⁵³³ Semerkandi, *Bahru'l-Ulum*, III,230.

⁵³⁴ Bakara 2/10.

kapsamda darüşşifa olan Kur'an, şifanın karşıtı olarak maraz kelimesini tercih eder. Maraz, genellikle insanın benliğini ve kişiliğini esir alan inanç zafiyeti, inkâr, şirk, isyan, tuğyan, fısk u fücur, nifak, haset, vehim, vesvese, kaygı, bunalım ve şüphe gibi dini, itikadi, ahlaki ve ruhi hastalıkları anlatır.⁵³⁵ İşte bu Kur'an dini, itikadi, ahlaki sapmalara ve psikiyatrik rahatsızlıklara karşı tedavi edici ve iyileştirici bir derman olarak sunulmuştur.

Kur'an-ı Kerim'in tevhit mesajıyla insanın aklına ve gönlüne hitap etmesi, davranışlarına yön vermesi, tek bir yaratıcıya kulluğu öğretmesi, insanı her türlü kötü huylardan, ruhsal bozukluklardan, cinsel sapıklıklardan ve zulümden, puta tapıcılıktan, taklitten, batıl inançlardan ve kula kulluktan kurtarması anlamında bir şifadır. Bu bağlamda fikrî, dinî ve ahlâkî sapmalar, sınırsız tüketim ve israf kültürünün yol açtığı sosyal hastalıklar ancak Kur'an'ın rehberliğinde tedavi edilebilir.⁵³⁶ Bu da insanın kirlenmiş olan kalbini ve sadrını, şifayı rahmet ile yıkamaktan geçer.

Kur'an şifadır. Bunda şüphe yoktur. Kalplerde olana ve gönülde olup bitene şifadır. Gönlünü hakka uygun olmayan alışkanlıklarla kirletip, temizlemek isteyenlere şifadır. Kur'an'ın dediği gibi kalbin marazlarına şifadır.⁵³⁷ Bunun yanında Kur'an fiziki rahatsızlıklar için de şifa mıdır? Baş, göz, diş, karın ağrılarına da şifa olur mu? Bu konu ülema nezdine ciddi tartışmalara sebep olmuştur. Farklı yaklaşımlar ortaya konulmuştur. Bu bağlamda Kur'an'ın bedenî hastalıklar için de şifa olduğu düşüncesi eskiden beri tartışılmıştır. Böyle bir anlayış olmakla birlikte ilk devir müfessirleri, Kur'an'ın şifa oluş niteliğini daha çok cehalet, kibir, inkâr, şirk, nifak, vesvese, şüphe ve fasıklık gibi dini, ahlaki ve amele ilişkin manevi hastalıklara şifa diye yorumlamışlardır.⁵³⁸ Bu kapsamda şifa, şek ve şüphe içerisinde olan insana⁵³⁹ bir açıklama, dini hurafe ve bid'atlardan arındıran bir ölçü ve onlara doğru yolu açıklayıp gösteren bir beyannamedir.⁵⁴⁰

Yukarıda ifade edildiği gibi Kur'an, kalplerde ki ve gönüllerde ki dertlere, sıkıntılara şifadır. Bunda şüphe yoktur. Diğer taraftan Kur'an'da geçen iki ayetin

⁵³⁵ Yerinde, "Şifa", 129.

⁵³⁶ Yerinde, "Şifa", 130.

⁵³⁷ Bilmen, *Kur'an-ı Kerim Meali Alisi ve Tefsiri*, IV, 1905.

⁵³⁸ Yerinde, "Şifa", 129; Karaman, vd., *Kur'an Yolu*, III, 515.

⁵³⁹ İbn Ebî Zemenin, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Aziz*, IV, 157.

⁵⁴⁰ Maturidi, *Tevilatü'l-Kur'an*, IX, 90.

birinde “balda insanlar için şifa vardır”⁵⁴¹ vurgusu yapılırken, insan bedeni için balın hem koruyucu hem de şifaya vesile olduğu zikredilir⁵⁴² ve insana tedavi için yol gösterilir. İkinci ayette İbrahim (as) hüsnü edebe riayet ederek hastalığı kendine, şifayı Rabbine nispet ederek⁵⁴³ “hastalandığımda Allah bana şifa verir”⁵⁴⁴ demektedir ki gerçekte hastalıktan temizleyen, sıhhat ve afiyet veren Allah’tır.⁵⁴⁵ Böylece şifanın asıl kaynağının Allah olduğu ifade edilmiş olur.⁵⁴⁶

İnsanda kalbi hastalıklar vuku bulduğu gibi bedeni hastalıklar da vuku bulur. Bu sebeple insanın her iki durumda da şifanın kaynağının Allah olduğunu unutmaması tevhid anlayışının bir gereğidir. Bu meyanda Hz. Muhammed (as), Allah yeryüzünde tedavisi olmayan hiçbir hastalık yaratmamıştır⁵⁴⁷ buyurmuştur. Bu bağlamda Hz. Muhammed (as), dünyada ölüm dışında her hastalık için bir şifa yaratıldığını bildirmiş⁵⁴⁸ ve insanları hastalıklara karşı tedavi olmaya teşvik etmiştir.

Kur’an-ı Kerim’in apaçık ifadeleri ve Hz. Muhammed’in (as) beyanı ile derdi veren Allah devasını da vermiştir. Devasını çeşitli sebeplere bağlamıştır. Bu sebeplere sarılması gereken Müslümanlar, başka yollara sapmışlardır. Bunun sebebi de İslam dünyasında dini anlayışın zayıflaması ve şekilciliğin hâkim olmasıdır. Bu anlayışla birlikte Kur’ani kavramlar asıl anlamlarından uzaklaştırılmış, dar anlamlara hapsedilmiştir. Doğru olmayan tevillere başvurulmuştur. Bunun sonucunda da batıl inanç ve hurafeler İslam dünyasını kasıp kavurmuştur. Bu da yanlış uygulamalara ve anlayışlara sebep olmuştur. Bu yanlış uygulama ve anlayışlardan en çok etkilenen alanlardan biri de hastalık ve şifa konusu olmuştur. Bu sebeple Müslümanlar Kur’an’ın şifasından yararlanamaz durumuna gelmişlerdir.

Yukarıda zikri geçen ayetler üzerinde bir değerlendirme yapıldığında görülür ki Kur’ân’ın esas gayesi; kalbi, ruhi, zihni, psikolojik, ahlaki ve toplumsal hastalıklara şifa

⁵⁴¹ Nahl 16/69.

⁵⁴² Semerkandi, *Bahru’l-Ulum*, II, 281; Ateş, *Kur’an-ı Kerim Tefsiri*, III,147; Karaman, vd., *Kur’an Yolu*, III, 419.

⁵⁴³ Bursevi, *Ruhu’l-Beyan*, VI, 284.

⁵⁴⁴ Şuara 16/80.

⁵⁴⁵ Taberi, *Câmiu’l-Beyan*, IX, 363; Hazin, *Lübabü’t-Te’vil*, III, 327.

⁵⁴⁶ Beğavi, *Me’âlimü’t-Tenzil*, III, 470.

⁵⁴⁷ Ebu Abdullah Malik b. Enes b. Malik, *Muvatta*, Thk. Beşşar A. Maruf, Mahmud Halil, Müessesetü-r-Risale, 1412, II, 121, Hadis No: 1983; Müslim, *Sahihu Müslim*, IV, 1736, Hadis No: 88-89; İbn Hanbel, *el-Müsned*, VI, 50, Hadis No: 3578.

⁵⁴⁸ Buhari, *Sahihu’l-Buhari*, VII, 122, Hadis No: 5688.

olmaktır.⁵⁴⁹ Bu bağlamda Kur'an-ı Kerim, neye şifa olduğunun cevabını açıkça vermiştir. Kur'an'ın beyanına göre bedende vuku bulan hastalıklara (baş, diş, göğüs, karın ağrılarına) şifa değil, ahlaki, kalbi, ruhi hastalıklara şifadır. Bu da şüpheyi, küfrü, şirki, zulmü, düşmanlığı, ahlaksızlığı, ikiyüzlülüğü, hırsı, ümitsizliği, tembelliği, cehaleti, bağnazlığı, fitneyi, fesadı, fücuru içerir.⁵⁵⁰ Bu olumsuz duygu ve düşünceleri ıslah etmekle Kur'an, insana ve topluma şifa olur. Dalaleti ve cehaleti giderir.⁵⁵¹ Böylece Kur'an, bilgeleri cehaletten, müminleri şirkin bataklığından, arifleri inkârdan, muhibbileri özlem acılarından, müridi aşırılıktan ve sapmaktan kurtaran bir şifadır.⁵⁵²

Kur'an-ı Kerim'de iki ayette şifa ve rahmet kelimeleri yan yana gelirler.⁵⁵³ Bu iki ayet insanlığı dosdoğru yola ulaştıracak olan Kur'an'ın sahip olduğu evrensel vasıfları içermektedir. Bunlar “Rabbinden bir mevize, kalplerde olana bir şifa, müminlere hidayet ve rahmet”tir. Bu çerçevede Kur'an, imanın kıymetini bilenler için şifa ve rahmettir. İman sahibi olmayanlara iman sahip çıkmaz da ancak hüsrânını artırır. Bu bağlamda müfessirler Kur'an'ın şifa ve rahmet oluşunu manevi anlamda açıklamışlardır.⁵⁵⁴ Kur'an-ı Kerim'in kalbe/gönle şifa olması, gerçek inancı ve güzel ahlakı içermesi sebebiyledir. Bu çerçevede mümin insan, Kur'an'ı rahmetin bir eseri olarak rahmet kabul ederse, Kur'an rahmete tutunana şifa olur.

Kur'an şifa ve rahmet olarak indirilmiştir. Bu kapsamda Kur'an, gönülleri manevi hastalıklar içinde bırakacak olan küfür, zulüm ve nifaktan insanları men edip hakiki iman ile ruhları tedavi etmek istemektedir. Yani Kur'an'la birlikte iman, amel ve ahlaka ilişkin kalplerdeki cehaleti, çirkin huyları, bozuk inançları giderecek bir şifa, bir deva gelmiştir. Her kim ki Kur'an-ı Kerim'in tavsiye ettiği faziletlere, güzel davranışlara riayet ederse, manevi hastalıklar, ruhi üzüntüler zail olup gider. Böylece kalplerden cahillik örtüsü kaldırılır ve Allah'ın varlığı ve birliği konusunda kuşkular ve tereddütler giderilir. Ve insanlara hayat bahşeden bir şifa ortaya çıkar. Bu gerçekte büyük bir ikramdır. Aynı zamanda merhametin eseri olan büyük bir şifadır.⁵⁵⁵ Bu açıdan Kur'an insanı küfür ve şirkin karanlığından çıkararak, imanın aydınlığına ulaştırmaktadır.

⁵⁴⁹ Mevdudi, *Tefhîmu'l-Kur'an*, III,133.

⁵⁵⁰ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, V, 148; Zuhayli, *et-Tefsîru'l-Münîr*, XV, 149.

⁵⁵¹ Taberi, *Câmiu'l-Beyan*, XVII, 538; Beğavi, *Mealimu't-Tenzîl*, III,158.

⁵⁵² Kuşeyri, *Letâifü'l-İşarat*, XXXII, 365-366.

⁵⁵³ Yunus 10/57; İsrâ 17/82.

⁵⁵⁴ Karaman, vd, *Kur'an Yolu*, III, 515.

⁵⁵⁵ Bilmen, *Kur'an-ı Kerim Meali Alisi ve Tefsiri*, III,1404.

İmanın aydınlığı insanı razı olduğu ebedi nimetlere kavuşturacaktır. İnsanı ebedi nimetlere kavuşturacak olan şifa en büyük rahmettir.

Kur'an-ı Kerim'de şifada vardır, rahmette vardır. Kur'an, kalblerini imanın nuruyla süslemiş, bu nur ile aydınlanmış, Kur'an'ın taşıdığı güveni, huzuru ve sevinci almak için can atıp gönlünü imana açanlara şifa ve rahmettir. Kur'an vesveseye, endişeye, şaşkınlığa, nefsi arzulara, cimriliğe, kıskançlığa, şeytani kışkırtmalara, düşünce ve bilince yönelik yıkıcı akımlara ve yönelişlere, toplumları perişan eden içtimai hastalıklara şifadır. Kur'an bütün bunları hastalık olarak görür. İçerdiği hakikatler ile bu hastalıklara şifa olur. Kur'an'ın şifa oluşu inananlar için rahmet olur.⁵⁵⁶

1.4.13. İlim

Kur'an-ı Kerim'de bir ayette rahmet kavramıyla birlikte gelen ve anlamca birbirini tamamlayan merkezi kavramlarından biri de “ilim”dir. İlim kelimesi Kur'an-ı Kerim'de geçen en önemli anahtar terimlerden biridir.⁵⁵⁷ Bu terimin bu denli tekrar etmesi ve vurgulanması, bilginin ve bilme faaliyetinin önemini ortaya koymaktadır.⁵⁵⁸ Bu da Kur'an-ı Kerim'in ilme, bilime, öğrenmeye, düşünmeye ve araştırmaya verdiği önemin göstergesidir. Bu gösterge de Kur'an'ın ilim karşısındaki tutum ve davranışının son derece müspet olduğunun ispatıdır.⁵⁵⁹

İlim, haşyet duymak,⁵⁶⁰ bilmek, bildirmek, hissetmek, tanımak, idrak etmek, kavramak, öğrenmek için gayret göstermek, haberdar olmak, farkında olmak ve tefrik etmek anlamlarına gelir.⁵⁶¹ İlmin bir derya olduğu düşünüldüğünde suyu çok olan kuyuya da aynı kökten gelen “a'ylem” ismi verilmiştir.⁵⁶² Malum ise senin ilminin idrak ettiği şeydir.⁵⁶³

⁵⁵⁶ Kutup, *Fî Zılâli'l-Kur'an*, IV, 2248.

⁵⁵⁷ İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, 56.

⁵⁵⁸ İlhan Kutluer, “İlim”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2000, 22, 110.

⁵⁵⁹ Mehmet Aydın, *Din Felsefesi*, Dokuz Eylül Üni. Yay., İzmir, 1990, 226.

⁵⁶⁰ Ezheri, *Tezhibi'l-Luga*, II, 252; İbn Manzur, *Lisanü'l-Arap*, XII, 417.

⁵⁶¹ Halil b. Ahmed, *Kitabü'l-Ayn*, II, 152; Zemahşeri, *Esasu'l-Belağ*, I, 676; İbn Manzur, *Lisanü'l-Arap*, XII, 418; Firuzabadi, *el-Kamusu'l-Muhit*, 1140; Ebu'l-Beka, *Külliyât*, 610.

⁵⁶² İbn Faris, *Mu'cemu Mekayisi'l-Luga*, IV, 110; İbn Manzur, *Lisanü'l-Arap*, XII, 421; Zebidi, *Tâcu'l-Arus*, XXXIII, 135.

⁵⁶³ İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, II, 948.

Sözlükte "bilmek" anlamına gelen ilim (ilm) genellikle dilimizde "bilgi" ve "bilim" karşılığında kullanılır.⁵⁶⁴ Buna karşılık İslamî terminolojide ise ilim, bir şeyi olduğu hal üzere hakkıyla bilmek ve hakikatiyle idrak etmektir. Bu da iki şekilde olur. Ya bir şeyin (varlığının) zatını idrak etmekle ya da kendisinde mevcut bulunan veya bulunmayan bir vasfın varlığına ya da yokluğuna hükmetmekle olur.⁵⁶⁵ Başka bir ifadeyle akıl ile akledilebilir şey arasında ilişki kurmak, kendisiyle cüziyyat ve külliyyatın idrak edildiği insana ait sağlam bir sıfat, nesnedeki gizliliği ortadan kaldırmak ve malum olanı olduğu hal üzere kavramaktır. Veya bir şeyin manasının ya da suretinin akılda ya da insan zihninde varlık kazanmasına ve vakıya mutabık yani gerçeğe uygun olan kesin inanca ilim denir.⁵⁶⁶ Bu kapsamda ilim, bir şeyi özündeki hakikatiyle bilmek ve kavramak, o şey hakkında elde edilen malûmatın tümüdür. Bunun yanı sıra kâinat içinde meydana gelen olayların sebep, sonuç ve tesirleri konusunda aklın ve duyuların sınırları dâhilinde, eğitim ve tecrübe ile edinilen doğru bilgi olarak da tanımlanır.⁵⁶⁷ Bu tanım da bir şeyin bilinmesini sağlayacak var ya da yok olan özellikleri bilmek, fark etmek ve ayırt etmek anlamına gelir. Bu da ya ilahi bilgi (vahiy) ile ya da tecrübî bilgi ile olur.

Bilgi hangi alanla ilgili olursa olsun, onun birbirinden ayrılmayan iki unsuru vardır: Bunlardan birincisi, bilen (insan), ikincisi ise bilinen, bilinebilen, bilinebilecek olan ve araştırılan (var olan) şeydir. Her bilgi, bu iki unsur arasında kurulan bağa/ilişkiye dayanır. Bilene suje, bilinene de obje denir.⁵⁶⁸ Kur'an'da bahsedilen bilgi ya da ilim de bundan müstağni değildir. Zira ilim kelimesi meful alan bir kelimedir. Nesne olmadan nesnenin bilgisinden söz edilemez. Yani ilmin ve bilginin oluşabilmesi için bilinecek bir şeyin varlığı gerekir. Yokluğun bilimi olmaz.⁵⁶⁹ Bu açıdan Kur'an'da bilgi söz konusu olduğunda bilen ile bilinen vardır. Bu kapsamda hakiki anlamda bilen Allah'tır. Allah, kendisine hiçbir şeyin gizli kalmadığı ve her şeyi derinliğine, en ince

⁵⁶⁴ Kutluer, *İlim*, 109.

⁵⁶⁵ İsfahani, *el-Müfredat*, 513; Ebu'l-Beka, *Külliyyât*, 610-611.

⁵⁶⁶ Cürçani, *Tarifat*, 155

⁵⁶⁷ Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, 520.

⁵⁶⁸ Takiyettin Mengüşoğlu, *Felsefeye Giriş*, Remzi Kitabevi, 5. Baskı, İstanbul 1992, 47.

⁵⁶⁹ Rıza Korkmazgöz, *Kelam'da İlâhî İrade ve İlim İlişkisi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üni. SBE Temel İslam Bil. (Kelam) Anabilim Dalı, Ankara 2005, 41.

ayrıntılına varıncaya kadar olmuş olanı, olmakta olanı, olacak olanı, küçük büyük, gizli aşikâr, zahir batın her şeyi bilendir.⁵⁷⁰

Kur'an, insandan hem kendi iç dünyasına hem de dış dünyasına, beşeri çevresine, tabiata ve bütün burada olup bitenlere bakmasını, araştırmasını, düşünmesini ve onları anlamasını, dersler ve ibretler çıkarmasını, kendi hayatına bir anlam yüklemesini ısrarlı bir şekilde talep eder.⁵⁷¹ Bu talebe olumlu karşılık verenler ilmin, insan aklının ve zihninin yaratıcı bir unsuru olduğu kadar, ilahi vahyin de bir armağanı olduğunu bilirler.⁵⁷² Yani ilimde Yaratanın ikramı, yaratılmış olanın da çabası vardır. Bu kapsamda Kur'an-ı Kerim'de ilim kavramı Allah'ın vahiy yoluyla doğrudan doğruya peygamberlere gönderdiği, içinde asla şüphe ve zan bulunmayan "ilahi bilgi" yahut "vahiy" anlamında hakikate dair ilmi ifade etmekte kullanılır. Buna ek olarak da ilim, Allah tarafından insana verilen yeteneklerin kullanılması sonucu, insanın akıl ve duyular vasıtalarıyla kazandığı dünyevi ilmi ifade etmek üzere de kullanılır.⁵⁷³ Bu bağlamda Kur'an-ı Kerim'de ilim kavramı sadece ilahi bilgiye veya ilahi vahye delalet etmemekte, bununla birlikte insanın ve diğer varlıkların kabiliyet ve çabalarıyla ürettikleri beşeri bilgiyi de ihtiva etmektedir.⁵⁷⁴ Bu çerçevede ilim, zaman ve mekân sınırı tanımaksızın küçük büyük, gizli aşikâr her şeyi ve her hadiseyi müşahade etmişçesine hakikatiyle kavramak ve bilmek manasında kullanılır.⁵⁷⁵ Böylece ilmin kapsam alanı içerisinde bulunan her şey şüphe götürmez bir şekilde anlaşılır ve kavranılır hale gelir.⁵⁷⁶ Bu da ilmin tutarsız ve sahte bilgi olmadığını, kesin ve sağlam kaynaktan alınan bilgi olduğunu gösterir.⁵⁷⁷ Bu anlamda gerek duyular âlemine, gerekse duyular ile kavranılamayan âleme ait kesin bilgiye dayanan, gerçeğe uygun olan ve ilmi bir temeli bulan her açıklama ve yorumun doğruluğundan emin olunur.

Kur'an-ı Kerim'de ilim, zannın, tutarsız ve sahte bilginin zıddı olup, oturduğu temeli sağlam, güvenilir ve objektif bir kaynaktan gelen bilgidir. Bu bilgi, Allah'ın vahyinden alınan hakikat bilgisidir. Kelimenin tam anlamıyla saf ilimdir, sağlamdır,

⁵⁷⁰ Zebidi, *Tâcu'l-Arus*, XXXIII, 137.

⁵⁷¹ Aydın, *Din Felsefesi*, 226.

⁵⁷² Temel Yeşilyurt, "Kur'an'da Bilgi", *Fırat Üni. İlahiyat Fak. Der.*, 2004, (9) 1, 2.

⁵⁷³ Kutluer, "İlim", XII, 110; Musa Bilgiz, "Kur'an'da Bilgi ve Düşünce Üretimi", *İnsan ve Toplum Bil. Araştırmaları Der.*, 2012, (1) 3, 54.

⁵⁷⁴ Musa Bilgiz, "Kur'an'da İlim Kavramı", *Diyanet İlmî Der.*, Özel sayı, 2012, (1), 626.

⁵⁷⁵ Yusuf Şevki Yavuz, "İlim", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2000, 22, 108.

⁵⁷⁶ Sa'deddin et-Teftâzânî, *Kelâm İlmî ve İslâm Akaidi (Şerhu'l-Akaid)*, Haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yay., 3. Baskı, İstanbul 1991, 106.

⁵⁷⁷ İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, 58.

kesindir ve haktır; çünkü tek gerçek yaratıcı varlıktan gelmektedir.⁵⁷⁸ Bu da insanın bilemediği ve hakikatına eremediği kaynaktan gelen varlık bilgisidir. İnsan bu bilgi ile perspektifini geliştirir ve kendine yeni ufuklar açar. Bu sebeble insan, sadece beşeri bilgi kaynaklarıyla yetinmemeli, bunun yanına ilahi ilmin kaynağı olan vahyi de koymalıdır.⁵⁷⁹

Kur'an'da anahtar bir kavram olarak kullanılan ilim ve rahmet kelimeleri bir ayette birlikte gelmişlerdir.⁵⁸⁰ Ayette “arşı” taşıyan ve onun etrafında bulunan melekler, Rablerine hamd ü sena ederler ve O'na inanırlar. Bu iman ve hamdin bir gereği olarak inananlar için de bağışlanma dilerler. Ve yeryüzündeki müminler için şöyle dua ederler: *“Ey Rabbimiz! Senin rahmetin (رَحْمَةً) ve ilmin (عِلْمًا) her şeyi kuşatmıştır. O hâlde tövbe edenleri ve senin yoluna girenleri bağışla ve onları cehennem azabından koru.”* Allah Teâlâ'nın azametini, ihtişamını, büyüklük ve kudretini mecaz yoluyla anlatan⁵⁸¹ bu ayette Allah'ın rahmeti, kullarının günahlarını ve kusurlarını örtmeye kâfidir ve ilmi de bütün mahlûkatını kuşatmıştır.⁵⁸² Burada rahmet ve ilim sıfatlarının birlikte zikredilmesi kayda değerdir. Zira ilim ile rahmet kelimelerinin birlikte kullanılışı aralarındaki kopmaz bağı gösterir. Bu bağın ima ettiği ilişki de Allah, ilmini rahmetinin tecellisinde kullanmaktadır. Ya da Allah ilmini rahmeti üzerine bina etmiştir. Bu bağlamda rahmetin vuku bulması için ilim mutlak anlamda gereklidir.⁵⁸³ İlim olmadan rahmet hakkıyla tecelli etmez. Rahmet ilim ile tecelli eder. Ayette melekler, önce rahmeti, sonra ilmi zikrettiler. Bunun da sebebi, burada Allah'ın rahmetinin ilmine bir önceliği vardır. Burada amaç Allah'ın ilmini anlatmak değildir. Genel anlamda ilim ile rahmet arasında kurulması mümkün olan ilişkiyi kurabilmektir. Bu kapsamda ilmin en temel işlev ve amacı, eşrefi mahlûkat olan insanın kâinat üzerindeki egemenlik ve kullanım alanını genişletmektir. Bu çerçevede insan için evreni daha yaşanılır kılmak ve aynı zamanda da evreni sürdürülebilir halde tutmanın yollarını hazırlamaktır. Bu anlamda bilgi insana, doğaya ve tüm varlıklara yararlı olacak işler yapmaktır.⁵⁸⁴ Bu bilginin de insana yüklenecek olan sorumluluk bilincine hizmet etmesi gerekir.⁵⁸⁵ Bu bağlamda insana

⁵⁷⁸ İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, 56-57.

⁵⁷⁹ Bilgiz, *Kur'an'da İlim Kavramı*, 623.

⁵⁸⁰ Mümin 40/7

⁵⁸¹ Ateş, *Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, V, 2279.

⁵⁸² Bilmen, *Kur'an-ı Kerim Meali Alisi ve Tefsiri*, VII, 3129.

⁵⁸³ Yunus el-Hatip, *et-Tefsiru'l-Kur'aniyyu Li'l-Kur'an*, XII, 1209.

⁵⁸⁴ Sadık Kılıç, *Seferler Arefesindeyim Hep*, Gelenek Yay. İstanbul 2004, 171.

⁵⁸⁵ Bilgiz, *Kur'an Açısından Vicdan ve Değeri*, 76.

yüklenen sorumluluk bilinci, bilgi ile geliştirilirken merhamet ile de desteklenmelidir. Zira merhamet ile desteklenmeyen bilgi ya da merhametten yoksun olan ilim, insana ancak felaketler ve yıkımlar getirir. İlim; merhametten ışık almazsa, karanlık düşüncelerden ötelere geçemez. İlahi merhamet olmadan, bilim sadece bir aldatmaya dönüşür, kendi aydınlığını ve yolunu bulamaz. İlim bu debelenme içerisinde, kendi hayallerinin altında parçalanarak ölür ve insanı da öldürür.⁵⁸⁶

⁵⁸⁶ Sadık Kılıç, *Benliğin İnşası*, İnsan Yay. İstanbul 2000, 289.

İKİNCİ BÖLÜM

İNSAN VE MERHAMET BİLİNCİ

Bu bölümde öncelikle Kur'an'da insan ve beşer kavramları ele alınacaktır. Bu doğrultuda insanın yaratılışından bahsedilecek ve insanın olumlu ve olumsuz özellikleri ortaya konulmaya çalışılacaktır. Akabinde insanda merhamet duygusunun varlığına dikkat çekilecek ve insanda merhamet duygusunu inşa eden değerler ele alınıp incelenecektir. Bu incelemenin ardından insanda merhameti körelten tutumlar ele alınacak ve merhametin insan ve toplum hayatındaki yeri ve önemine vurgu yapılacaktır.

2.1. KUR'AN'DA İNSAN

İlahi kelimeler olan Kur'an-ı Kerim'de “insan” kelimesi; insan, insanlar ve insanoğlu anlamında ins/el-ins, insiyy, enâsiyy, ünâs, insan/el-insan ve nâs⁵⁸⁷ tekil ve çoğul olmak üzere üç yüz otuz yerde, beşer olarak da otuz yedi yerde tekrar etmektedir.⁵⁸⁸ Bu çerçevede Kur'an-ı Kerim'de erkek ve dişi insan türünün her bir ferdi ifade eden “insan” ve “beşer” lafızlarının bu kadar çok tekrar etmesi manidardır. Burada insanın kim olduğu sorusu hayati önem arz eder; çünkü Kur'an'ın biricik muhatabı olan insanın, insan nedir ve kimdir sorusuna Kur'an'dan ilham alarak verdiği cevap bizi hayatı (insanı) anlamının nirengi noktasına götürür. Zira insan bir şey olsaydı, onun ne olduğu sorusunu sorabilir ve onu da kolayca tanımlar, anlardık. Yalnız insan bir şey değildir. Zira o, her şeydir. Ya da her şeyden onda vardır; çünkü o, sürekli gelişim içerisinde, değişen bir varlıktır.⁵⁸⁹ Yani insan, sadece insandır.

Kur'an-ı Kerim'de insan kelimesinin müştak olduğu kök olarak e-n-s kelimesine işaret edilir. Bu kelimenin mastarı olan ins (إنس) tanınmak, bilinmek, ünsiyet peyda edilmiş olmak⁵⁹⁰ anlamındadır. Bu çerçevede ins ve insiyyun, tür olarak insan cinsine ait demektir. Bunun anlamı da insana özgü olarak çokça ünsiyet (samimiyet ve dostluk)

⁵⁸⁷ Öztürk, *Kur'an'ın Temel Kavramları*, I, 492; Okuyan, *Çok Anlamlılık Bağlamında Kur'an Sözlüğü*, 87-88.

⁵⁸⁸ Abdulkaki, *el-Mu'cemu'l-Mufehres*, 119-120; 895-899, Beşer, 153-154.

⁵⁸⁹ Eric Fromm, *Hayatı Sevmek*, Çev. Ali Köse, Arıtan Yay., İstanbul 2004, 207.

⁵⁹⁰ Düccane Cündioğlu, *Hiz. İnsan*, Kapı Yay., 2. Baskı, İstanbul 2009, 20.

kuran ve kendisiyle de ünsiyet kurulandır.⁵⁹¹ İnsan kelimesindeki bu ünsiyet, ilgi, alaka, uyum, içtenlik, samimiyet, dostluk, yakınlık ve yakınlaşma duygusu hem kendisiyle hem de kendi türüyle, tabiat ve Allah ile kuracağı yakınlığı, dostluğu, uyumu ve ülfeti gösterir. İnsan bu dostluğu göstermekle kalmaz, devamlılığını sağlayabilecek yeteneğe de sahiptir. Bu da insanın kurduğu ünsiyet ve ülfet ile fitratın yönelişini ortaya çıkartır. Bu bağlamda Kur'an her şeyden önce insanı, topluma ait sosyolojik bir varlık olarak ele alır.⁵⁹²

Kelimenin lügat anlamı: hissetmek, görmek, bakmak,⁵⁹³ izin istemek, karşılamadaki sıcaklığı veya soğukluğu hissetmek-görmek,⁵⁹⁴ vahşete ve dehşete karşı birliktelik, yakınlık ve kaynaşma, samimiyet, dostluk ve medeni olmak anlamında alışmak ve uyum sağlamaktır. Kısacası ünsiyet kurmaktır. Bu özellik insanın güçlü yönlerinden biridir. Bu sebeple de insan tabiatı icabı, içinde bulunduğu yere çabucak alışır, yakınlaşır ve sahiplenir. Bu yakınlaşma, sahiplenme ve ülfet insan fitratının zorunlu bir sonucudur. Bu yüzden insana fitratı gereği medenidir denilmiştir. İnsan, ülfet kurabildiği herkesle kaynaştığından, dostluk ve samimiyet kurduğundan bu isme layık görülmüştür. İnsan kelimesinin kökü konusunda bir başka yaklaşım da insanın Allah'a verdiği misakı (ahdi) unutmaması sebebiyle, unutmak manasındaki nesiye fiilinden if'ilân babında insiyân kökünden gelmektedir. Bu kapsamda unutmak, insan fitratının kadim özelliklerinden biridir.⁵⁹⁵

Kur'an-ı Kerim'de insan konusu gündeme getirildiğinde bahsedilen kavramlardan biri de "beşer"dir. Beşer kelimesi Kur'an'da türevleriyle birlikte yüz yirmi üç kez tekrar edilmektedir.⁵⁹⁶ Lügatlerde beşer kelimesi insan türünün karşılığı olarak kullanılmaktadır⁵⁹⁷ ve derinin dış kısmı, yüzeyi anlamındadır. Yani ilk bakışta görünen organ olduğu için insan derisine beşera denmiştir. Bunun sebebi ise derisi tüy, kıl ve yün kaplı olan diğer hayvanların aksine, insanın tüysüz olması ve bakıldığında derisinin çıplak gözükmesidir. Bu sebeple de insana beşer denmiştir. Zira Kur'an-ı Kerim, insan cüssesini ve dış görünüşünü zikrettiği her yerde, insan yerine beşer kelimesini

⁵⁹¹İsfahani, *el-Müfredat*, 34; Şemseddin Sami, *Kamûs-u Türkî*, İkdâm Matbaası, İstanbul 1317, 176-177.

⁵⁹² Öztürk, *Kur'an'ın Temel Kavramları*, I, 492.

⁵⁹³ Nisa 4/6; Taha 20/10; Neml 17/8; Kasas 18/29.

⁵⁹⁴ Nur 14/27.

⁵⁹⁵ İsfahani, *el-Müfredat*, 34; Öztürk, *Kur'an'ın Temel Kavramları*, I, 493-494.

⁵⁹⁶ Abdülhakî, *el-Mu'cemu'l-Mufehres*, 151-154

⁵⁹⁷ Şemseddin Sami, *Kamûs-u Türkî*, 294.

kullanmayı tercih etmiştir.⁵⁹⁸ Burada beşer, insanın dış görünüşünü ve zahirini ifade etmekte kullanılmaktadır. Bu da insanların beşer olma noktasında eşit olduklarına, aralarındaki farkın elde ettikleri yüce marifetler ve güzel ameller ile ortaya konulduğuna işaret edilmiştir.⁵⁹⁹

İnsan, Allah'ın yarattığı muhteşem eserlerinden biridir. Bu muhteşem eserin yaratılış serüveni, sudan (min main),⁶⁰⁰ topraktan (min turâbin),⁶⁰¹ ses veren kuru bir çamurdan (min salsalin),⁶⁰² ateşte pişirilmiş çamur gibi bir balçıktan (salsâlin ke'l-fehhâr),⁶⁰³ biçim verilmiş ve şekillenmiş bir balçıktan (min hamein mesnun),⁶⁰⁴ çamurdan (min tînin),⁶⁰⁵ yapışkan cıvık bir çamurdan (min tînin lâzib),⁶⁰⁶ çamurdan süzölmüş bir özden (min sulâletin min tîn),⁶⁰⁷ bir damla sudan (min nutfe),⁶⁰⁸ karışım halinde (min nutfetin emşaç),⁶⁰⁹ önemsiz ve değersiz bir damla su (min main mehîn)⁶¹⁰ dan başlamaktadır. Burada dikkat edilirse, insanın yaratılışını anlatan ayetler, farklı surelere serpiştirilmiş halde bulunurlar. Bunları bir araya getirip, üzerinde düşünmek ve değerlendirmek insana bırakılmıştır.

Yukarıdaki ifadelerde göröldüğü üzere, Kur'an-ı Kerim'de su ve toprak insanın yaratılışında başat iki unsur olarak zikredilir.⁶¹¹ Fakat burada aynı insanın yaratılışı için manaları farklı lafızlar da kullanılır. Ve bu farklı lafızlar aynı anlamı taşımazlar. Fakat asli cevher itibariyle hepsinin menşei topraktır ve zikri geçen haller topraktan neşet etmiş ve derecelenmiş hallerdir.⁶¹² Bu da farklı ayetlerde, farklı lafızlarla farklı yaratma mertebelerine işaret edildiğini gösterir.⁶¹³ Bu işareti doğrulayan Nuh suresi on dördüncü ayeti kerimesi, insanın yaratılışının çeşitli aşamalardan geçtiğini beyan eder. Zira bu beyanda Allah, insanı tavır tavır nice hallerden geçirerek varlık aşamasına çıkardığını

⁵⁹⁸ Kehf 18/110; Meryem, 9/17, 20; Furkan 15/54.

⁵⁹⁹ İsfahani, *el-Müfredat*, 62-63; Okuyan, *Çok Anlamlılık Bağlamında Kur'an Sözlüğü*, 114-115.

⁶⁰⁰ Enbiya 11/30; Nur 14/45; Furkan 15/54.

⁶⁰¹ Hacc 12/5; Fatır 35/11; Mü'min 40/67.

⁶⁰² Hicr 15/ 26, 28, 33.

⁶⁰³ Rahman 45/14.

⁶⁰⁴ Hicr 15/26, 28, 33.

⁶⁰⁵ En'am 6/2; Araf 7/12; Secde 32/7; Sad 38/71, 76.

⁶⁰⁶ Saffat 37/11.

⁶⁰⁷ Mü'minun 13/12.

⁶⁰⁸ Nahl 16/4; Mü'minûn 13/14; Yâ sin 36/77; Necm 53, 46; Abese 80/19.

⁶⁰⁹ İnsan 76/2.

⁶¹⁰ Mürselat 77/20.

⁶¹¹ İsmail Cerrahoğlu, "Kur'an'da İnsanın Yaratılış Sahnesinin Düşündürdükleri", *Ankara Üni. İlahiyat Fak. Der.*, 1972, (20) 1-4, 87.

⁶¹² İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, TDV Yay., 5. Baskı, Ankara 1985, 180.

⁶¹³ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, VI, 248.

ifade etmektedir. Bu da insanın yaratılışının geçirmiş olduğu peş peşe mükemmelleşme aşamalarını göstermektedir.⁶¹⁴

İnsan, yaratılışın başlangıç evresinde ruh-beden birlikteliğini yaşayamamış ve anılmaya değer bir varlık da olamamıştır. İnsanın anılmaya değer bir varlık olabilmesi için üzerinden uzunca bir zaman geçmiştir. Bu gelip geçen uzun zamanın arkasından insan, varlık sahnesine bizzat Allah tarafından sürülmüştür.⁶¹⁵ Bu varlık sahnesine sürülüş ve çıkış, nutfeden ahseni takvim kıvamına geçişle tamamlanmıştır. Bu aşamada insanın yaratılışı önce toprak sonra su ile başlar. Bu başlangıç aşamasında su alakaya, alaka mudgaya, mudga kemiğe evrilir. Kemik ete büründürülür de Allah'ın kudretini gösteren bambaşka bir yaratılış ortaya çıkar.⁶¹⁶ Böylece insan yaratılışın başlangıcında aşama aşama, devir devir yaratıla yaratıla gelmiş, ilahi kimya laboratuvarının imbiğinden geçirilip terbiye edile edile, birtakım ulvî hususiyetler ve özellikler kazandırılmıştır. Bu özelliklerin kazandırılmasının hemen arkasından insanın fiziki varlığı yaratılmıştır. Bu aşamada Allah, iki elimle yarattım dediği insanoğlunun heykeline kendinden bir nefes, bir ruh ve akıl vermiştir. Böylece insanın kadri kıymeti yüceltilmiştir.⁶¹⁷ Bu yaratılıшта Allah insanı en güzel kıvamda yaratmış, şekillendirmiş ve ona ruhundan üflemiş, canından bir pay katmıştır.⁶¹⁸ Böylece insan, biri duyularla müşahade edilen beden, diğeri de akıl ile idrak olunan ruhtan meydana gelen bir varlık olarak yaratılmıştır.⁶¹⁹

Kâinatın göz bebeği olan insan, en güzel surette ve en son yaratılmış, Allah'ın ruhundan üflenmiş, Allah'ın isim ve sıfatlarına mazhar olmuş bir varlıktır. Bu varlık, akıl ve kalp sahibi kılınmış, özgün bir irade verilmiş, ahlak ve vicdan sahibi olabilecek kadar kabiliyetlerle donatılmış, konuşma, düşünme, ifade etme, anlama, anlamlandırma, kavrama ve kavramlaştırma kudretiyle tezyin edilmiş bir varlıktır. Yani insanın yaratılış yönünden mükemmel oluşu, onun davranış açısından da mükemmel olduğu anlamına gelmez.⁶²⁰

⁶¹⁴ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, VIII, 99; Mevdudi, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, VI, 473; Ateş, *Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, VI, 2817; Karaman, H. ve vd, *Kur'an Yolu*, V, 466.

⁶¹⁵ Meryem 9/67; İnsan 76/1.

⁶¹⁶ Hac 12/5; Mü'minun 13/12- I 5; Mü'min 40/67.

⁶¹⁷ Cerrahoğlu, "Kur'an'da İnsanın Yaratılış Sahnesinin Düşündürdükleri", 87.

⁶¹⁸ Hicr 15/29; Secde 32/9; Enbiya 11/91; Sâd 38/72.

⁶¹⁹ Mahmud Çamdibi, *Din Eğitime Giriş*, Marmara Üni. İlahiyat Fak. Yay. İstanbul 1989, 12.

⁶²⁰ Musa Bilgiz, *Kur'an'da İnsanlık Onuru*, Fecr yay., 2. Baskı, Ankara 2013, 22.

İnsan, bu kadar yüceltilmenin ve kıymet verilmenin yanında kendi yaratılışını unutup⁶²¹ ardından da Allah'ı unutan ve bu yüzden de Allah'ın unuttuğu,⁶²² yani gözden çıkarttığı⁶²³ ve kendilerine de kendilerini unutturduğu⁶²⁴ varlıktır. Bu yaratılış harikası varlık, Rabbini inkâr eder ve O'na hasım kesilir,⁶²⁵ aşağıların aşağısına aday olur,⁶²⁶ kendisini yeterli görüp, azgınlık eder,⁶²⁷ hayra dua eder gibi şerre de dua eder,⁶²⁸ acelecilikten asla vazgeçmez,⁶²⁹ kendine darlık dokunduğunda isyankâr olur da kurtuluş için dua eder⁶³⁰ ve dünyayı seçer, ahireti unuttur.⁶³¹ Bir yaratılış mucizesi olan insan, gösteriş düşkünü, riyakâr, cimri,⁶³² şımarık,⁶³³ tartışmacı, tartışmayı seven, polemikçi,⁶³⁴ nankör,⁶³⁵ kibirli,⁶³⁶ mal mülk istemekten ve biriktirmekten usanmayan,⁶³⁷ mal ve servet düşkünü⁶³⁸ çok hırslı, sabırsız, kötülük dokunduğunda mızıkçılık eden, bir mala sahip olunca eli sıkı, tatminsiz ve doyumsuz olan,⁶³⁹ kendisine bir şer (kötülük) dokununca umutsuzluğa düşüp, yıkılan, dağılan⁶⁴⁰ bir varlıktır. Rızkı imtihan için daraltılınca, “Rabbim beni aşağıladı” diyen,⁶⁴¹ istediği kendisine verildiği halde, çok zalim ve çok nankör olan,⁶⁴² kalpleri taş gibi katılaştıran ve hatta daha da katı olan⁶⁴³ gösteriş düşkünü, ufacak yardıma bile engel çıkartan⁶⁴⁴ da insandır. Bu insan, hasetçi, kıskanç,⁶⁴⁵ “Allah’tan kork” denildiği zaman, gururu onu daha da günaha sürükleyen⁶⁴⁶ zayıf,⁶⁴⁷

⁶²¹ Kıyame 75/37.

⁶²² Tevbe 9/67; Secde 32/14.

⁶²³ Esed, *Kur'an Mesajı*, I, 567.

⁶²⁴ Haşr 49/19.

⁶²⁵ Nahl 16/4; Yasin 36/77.

⁶²⁶ Tin 95/5.

⁶²⁷ Alak 96/6, 7.

⁶²⁸ İsra 17/11.

⁶²⁹ İsra 17/11; Enbiya 11/37; İnsan 76/27.

⁶³⁰ Yunus 10/12; Zümer 39/8, 49

⁶³¹ Kıyame 75/20-21.

⁶³² Tevbe 9/76; İsra 17/100.

⁶³³ Hud 11/10.

⁶³⁴ Kehf 18/54; Hac 12/8-9.

⁶³⁵ İsra 17/67; Hac 12/66; Şûrâ X52/48; Zuhuruf 43/15; Abese 80/17.

⁶³⁶ İsra 17/37.

⁶³⁷ Fussilet 41/49.

⁶³⁸ Âdiyât 100/ 8.

⁶³⁹ Meariç 70/19-21; İsra 17/83.

⁶⁴⁰ Hûd 11/9; İsra 17/83; Fussilet 41/49.

⁶⁴¹ Fecr 89/16.

⁶⁴² İbrahim 14/34.

⁶⁴³ Bakara 2/74.

⁶⁴⁴ Mâ'un 107/6-7.

⁶⁴⁵ Bakara 2/96, 109; Nisa 4/54; Felak 113/5.

⁶⁴⁶ Bakara 2/206.

⁶⁴⁷ Nisa 4/28.

nefsi kendisine kötülüğü emreden,⁶⁴⁸ kıskançlığa ve bencil tutkulara elverişli bir fitratta yaratılmış⁶⁴⁹ olup, bu yüzden de çok zalim ve çok cahil⁶⁵⁰ bir varlıktır. Yukarıda sıralanan zaafılar göz önüne alındığında insan, unutkan, aceleci, bencil, nankör, ümitsiz, kibirli, tartışmayı seven, sabırsız, zalim ve cahil, dünyaya hırsla bağlı, mal düşkünü, riyakâr, cimri, heva ve zannı peşinde koşan, kaba, azgın, öfkeli ve kindar bir varlıktır. İnsanın sahip olduğu bu olumsuz özellikler de insan fitratının bir gereğidir ve her insanın yaratılışında bu fitrî özellikler vardır.

İnsanın fitri özellikleri ilk insandan itibaren hep vardır ve aynı zamanda bu özellikler her insanda aynıdır. İnsanların sahip olduğu bu fitri özellikler, yaratılıştan itibaren ne iseler, her zaman o hal üzere kalacaklardır. Bu insana verilen hayat, insan fitratında var olan bütün özellikleri gerçekleştirme imkânını ona bahşeder. Bu sebeple insan da kendi isteği ve yetiştirildiği şekilde kendine özgü niteliklerin ortaya çıktığı varlığa dönüşür. Kendi fitratında mevcut olan hususiyetlerin ortaya çıktığı insan ruhunun yapısında bir elastikiyet ve bir esneklik mevcuttur. Bu çerçevede insan fitratında mevcut bulunan bazı yönlerin gelişip bazı yönlerin gelişmemesi veya bazı zamanlarda akamete uğraması söz konusu olabilir. Burada insan hayatına etki eden ve yön veren dâhili ve harici etkenler, insanın bazı yönlerinin gelişip bazı yönlerinin gelişmemesine veya bir yanının gelişip diğer bir yanının zayıflamasına sebep olabilirler. Bu sebeple insan bünyesinde değişmez değerler ve insan faaliyetlerini ayarlayan değişmez ölçütler yoktur denilemez. Bu şartlar altında insana ne kadar baskı yapılırsa yapılsın ne kadar sıkıştırılırsa sıkıştırılsın dış faktörler insan mekanizmasında mevcut olmayan bir şeyi ortaya çıkaramaz.⁶⁵¹ Yani insan, kendinde olmayan hususiyetleri yaşayamaz ve yaşatamaz. İnsanın kendinde yaşadığı ve yaşattığı her şey, bil kuvve kendinde mevcuttur.

İnsan, kendi fitratının dışına çıkma yeteneğine sahip değildir. Her ne yapar ise insan, yaptığı her şeyi fitrat çizgisinin dâhilinde yapar. Fitratta olmayanı yapamaz. Yaptıkları da zaten fitratta potansiyel olarak mevcuttur. Bunun kanıtı da insanlığın

⁶⁴⁸ Yusuf 12/53.

⁶⁴⁹ Nisa 4/128.

⁶⁵⁰ Ahzab 33/72.

⁶⁵¹ Muhammed Kutub, *İnsan Psikolojisi Üzerine Etütler*, Çev. B. Karlığa, İşaret Yay., İstanbul 1987, 426.

başından bu yana mevcut olan gelişmeler ve değişimler hayatın özünü değil, sadece şeklini değiştirmiştir.⁶⁵²

Sonuç olarak Yaratılış esprisine göre davranmayan, Yaratıcı'nın ve yaratılışının farkında olmayan insanlar, şekil yönünden insan olsalar bile, Allah'ın istediği nitelikleri göstermedikleri için bulundukları şeref ve yücelik makamından aşağı düşmektedirler.⁶⁵³ Kısaca "iyilik ve hayır noktasında ifşa olmamış her bir insan, insan olarak bir hayat yaşamamış" demektir.⁶⁵⁴ Bu durumu ortadan kaldırmak için insana insan oluşunu hatırlatacak ve insanı insanlık (merhamet) makamına çıkartacak olan merhamet duygusunu aktifleştirmek gerekir. Bu bağlamda merhamet, insanın dünyasına hükümler olmadıkça yıkımlar, felaketler ve acılar son bulmayacaktır.

2.2. İNSANDA MERHAMETİN KÖKLERİ

"İnsan haddizatında pek mükemmel bir varlıktır. Gerçekte o, bir yaratılış harikası ve bir güzellik abidesidir. İnsanda tecelli eden fikrî mevahip, ilmî kemalat insanın ne kadar müstesna bir varlık olduğunu ispata kâfidir."⁶⁵⁵ Bu manada Kur'an-ı Kerim, insanın fizyolojik, biyolojik ve psikolojik yapısı hakkında çeşitli bilgiler verir. Ancak Kur'an ne bir anatomi ne de bir psikoloji kitabıdır. Kur'an, insanı konu edindiğinden, insanı anlama hususunda önemli açıklamalarda bulunur. Bu bağlamda insanda var olan merhamet duygusu öylesine deruni bir duygudur ki insanda gizli ancak geliştirilebilir ve eğitilebilir özellikler taşır. Bu sebeple de insan, canlı ve yaşayan bir organizmayı hatırlatır. Bu organizma insanın iç dünyasında gerçekten işlendikçe gelişebilen, tekrar ettikçe karakterleşen olumlu duygular taşır.⁶⁵⁶ Bu olumlu duygulardan merhamet, kalbin en temel eylemidir ve şemsiye gibidir. Hem insanı tehlikelerden korur hem de insanın sahip olduğu bütün güzellikleri içinde taşır. Bunlar adalet, vicdan, duygudaşlık, sevgi, aşk, şefkat, acıma, affedicilik, sorumluluk hissi, sempati, yardımseverlik, paylaşma, kardeşlik, sadakat ve dostluk gibi merhametin izdüşümleridir. Bu sebeple güzel erdemlerin temelinde merhamet duygusu vardır. Bu duygu sayesinde insan, ötekinin

⁶⁵² Kutub, *İnsan Psikolojisi Üzerine Etütler*, 417.

⁶⁵³ Bilgiz, *Kur'an'da İnsanlık Onuru*, 28.

⁶⁵⁴ Gürbüz Deniz, *Anlam ve Varlık Boyutuyla İnsan*, DİB Yay. 4. Baskı Ankara 2021, 31.

⁶⁵⁵ Ömer Nasuhi Bilmen, *Muvazzah İlmi Kelam*, Bilmen Yay. İstanbul 1972, 196.

⁶⁵⁶ Kemal Sayar, *Biraz Yağmur Kimseyi İncitmez*, Timaş Yay., İstanbul 2020, 82.

sevinç ve acılarını paylaşır. Hem de bu paylaşımda bir bencillik de görülmez.⁶⁵⁷ Bununla birlikte merhamet, yakıcı, yıkıcı, yok edici, parçalayıcı, acı ve ıstırap verici bir kötülüğün, bunu hak etmemiş bir kişinin başına geldiğinde, bizim ya da bir arkadaşın da başına gelebileceğini, dahası bunun çok yakında olabileceğini beklediğimizde duyduğumuz acı hissi olarak⁶⁵⁸ nitelendirilebilir.

Kâinatta, her şeyin yaratıcısı Allah olduğu gibi rahmetin ve merhametin yaratıcısı ve kaynağı da bizzat, Allah'tır. Allah, rahmandır,⁶⁵⁹ rahimdir,⁶⁶⁰ merhametin mutlak sahibidir⁶⁶¹ ve her şey O'nun rahmetinin eseridir.⁶⁶² Bu bağlamda Allah'ın affı cezasını, rahmeti gazabını geçmiş⁶⁶³ ve her şeyi çepeçevre kuşatmıştır.⁶⁶⁴ Her şeyi rahmet ve merhametiyle ihata eden Allah, merhamet etmeyi kendine ilke edinmiş⁶⁶⁵ ve kendi üzerine rahmeti (merhameti) de yazmıştır.⁶⁶⁶ Bu kapsamda Allah, bütün kâinatın sahibi, hâkimi ve malikidir. Rahmet de gazap da O'nun elindedir. Neyi isterse ona karar verir, kararına engel olabilecek hiçbir güç yoktur. Zira kendisi rahmet ve merhametin mutlak kaynağıdır. Bu sebeple yarattığı varlıklara rahmetiyle muamele etmeyi kendi zatına iradesiyle vacip kılmıştır. Yani Allah, rahmeti kendisine ilke, görev edinmiştir.⁶⁶⁷ Allah'ın kâfirlere mühlet vermesi, ezeli (rahmet) acıma prensibinin gereği olarak değerlendirilmiştir.⁶⁶⁸ Bu bağlamda Allah, yarattığı varlıkları merhametinden dolayı onları hemen cezalandırmaz, doğru yolu bulmaları için mühlet verir.⁶⁶⁹ Bu ilke de Allah'ın rahmet ve merhametini göstermesi açısından manidardır.

İnsanın bireysel ve toplumsal yaşamında en önemli değerlerinden biri olarak kabul edilen merhamet duygusunun varlığı ve kökeni hakkında ileri sürülen fikirler

⁶⁵⁷ Arthur Schopenhauer, *Merhamet*, Çev. Zekai Kocatürk, Dergâh Yay. 4. Baskı, İstanbul 2017, 59.

⁶⁵⁸ Aristoteles, *Retorik*, Çev. Mehmet H. Doğan, Yapı Kredi Yay., 16. Baskı, İstanbul 2018, 116-117.

⁶⁵⁹ Mülk 67/29.

⁶⁶⁰ Hicr 15/49.

⁶⁶¹ Enam 6/133, 147; Kehf 18/58.

⁶⁶² Kasas 18/73.

⁶⁶³ Buhari, *Sahihu'l-Buhari*, IX, 125, Hadis No: 7422; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni, *es-Sünen*, Thk. M. Fuad Abdalbaki, Daru İhyai'l-Kütübü'l-Arabiyye, I, 67, Hadis No: 189; Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *es-Sünen*, Thk. Hasan A. eş-Şelebi, Müesseset'ür-Risale, Beyrut 2001, VII, 161, Hadis No: 7704

⁶⁶⁴ Araf 7/156; Mümin 40/7.

⁶⁶⁵ Enam 6/12.

⁶⁶⁶ Enam 6/54.

⁶⁶⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, III, 330; Ayşe Hazer Ahmed Huzai, *İstiraciyyetü'l-İknai Fi Ayati'r-Rahmeti'l-Mebdueti bi (Kul)*, El-Mu'temeru'd-Düveliyyü Ani'r-Rahmeti Fi'l-İslam, 2016, Camiatü'l-Melik Suud Külliyyetü't-Terbiye, 403.

⁶⁶⁸ Ateş, *Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, II, 865.

⁶⁶⁹ Taberi, *Câmiu'l-Beyan*, XI, 273.

göstermektedir ki Yüce Allah insanın fitratına, tabiatına inceliği, duyarlılığı ve yufka yürekliliği yerleştirmiş, varoluşuna merhamet duygusunu da kodlamıştır.⁶⁷⁰ Bu duygu hem sinir sistemine işlenmiş hem de genlere adeta şifrelenmiş durumdadır.⁶⁷¹ Dolayısıyla fitratı yaratan Allah, fitrata rahmetini de merhametini de koymuştur.

Merhametin en büyük prototipi olan Hz. Muhammed (as), Allah tarafından büyük bir rahmet ile yaratıldığından⁶⁷² ve onda rahmet sıfatı tecelli ettiğinden⁶⁷³ bu yaratılış gereğince etrafındakilere yumuşak davranmıştır.⁶⁷⁴ Özellikle de Uhud Savaşı'nda emrine muhalefet ederek İslam ordusunun yenilmesine sebep olanlara dahi merhametle muamele etmiştir.⁶⁷⁵ Bu da Hz. Muhammed'in (as) yaratılışına rahmet ve merhametin nasıl kodlandığının göstergesidir. Aynı şekilde Meryem oğlu İsa'nın yolunu takip edenlerin kalplerine de şefkat ve merhamet duygusunun yerleştirilmesi⁶⁷⁶ ve eşlerin arasında sevgi ve merhametin var edilmesi⁶⁷⁷ de merhametin varlığının kanıtlarındandır. Bu çerçevede Allah Teâlâ insanların yüreğine sevgi ve merhamet gibi duyguları sapasağlam yerleştirmiştir ki bu da merhametin kaynağının bizzat Allah olduğunun delilidir.

İnsan ve diğer canlılardaki merhamet duygusunun varlığını Hz. Muhammed (as) veciz bir şekilde şöyle ifade etmiştir: *“Allah'ın yüz rahmeti vardır; ondan bir tanesini yeryüzüne indirmiştir ki cinler, insanlar, hayvanlar ve zararlı sürüngenler aralarında onun sayesinde birbirlerine şefkat gösterip merhametleşirler. Vahşi hayvanlar onunla yavrularına merhamet ederler. Geride kalan doksan dokuz rahmetini kıyamet gününe ertelemiştir ki ahirette kullarına onunla muamele edecektir.”*⁶⁷⁸ Bu hadislerde rahmet ve merhametin varlık sebebi Allah olduğu gibi yaratılmışlar dünyasında da rahmet ve merhametin kaynağı Allah'tır. Bu çerçevede Allah kendi kullarının kalbinde ve fitratında rahmeti var kılmıştır.⁶⁷⁹ Hatta Hz. Muhammed (as) gözyaşını, Allah'ın

⁶⁷⁰ Fîrûzâbâdî, *Besâ'ir*, III, 53; Tehânevî, *Mevsuatü Keşşafî Istilahatî'l-Fünûn ve'l-Ulum*, I, 847.

⁶⁷¹ Sayar, *Biraz Yağmur Kimseyi İncitmez*, 62.

⁶⁷² Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, II, 410; Bilmen, *Muvazzah İlmi Kelam*, 196.

⁶⁷³ Bulaç, *Kur'an Dersleri*, II, 211.

⁶⁷⁴ Âl-İ İmrân 3/159.

⁶⁷⁵ Karaman, vd, *Kur'an Yolu*, I, 700.

⁶⁷⁶ Hadid 57/27.

⁶⁷⁷ Rum 30/21.

⁶⁷⁸ Müslim, *Sahihu Müslim*, IV, 2108, Hadis No: 2752, 2753; İbn Mâce, *es-Sünen*, II, 1435, Hadis No: 4293.

⁶⁷⁹ Nesâî, *es-Sünen*, II, 398 Hadis No: 2007.

kullarının kalbinde var kıldığı rahmet ve merhametin işareti olarak nitelendirmiştir.⁶⁸⁰ Bu ifadelerin ışığı altında mesele değerlendirilirse, rahmet ve merhametin tüm canlılarda var olduğu hakikati dile getirilmiş olur. İnsan da kendine bahşedilen ve öğretilen bu hakikat ile hem kendine hem de diğer varlıklara merhametiyle muamele eden varlıktır.

İnsanlık tarihinde merhamet insan ilişkisi dikkatlerden hiç kaçmamıştır. Bu bağlamda merhametin tarihi, insanlığın tarihi kadar eskidir.⁶⁸¹ Bu çerçevede özellikle düşünürler, yazarlar ve filozoflar merhametin evrensel bir hakikati temsil ettiğini,⁶⁸² içimizden gelen ahlakî bir değer olduğunu ve insanın bu erdemli duyguya doğuştan sahip olduğunu beyan ederler. Galiba doğuştan iyiyiz derler.⁶⁸³ Bu da merhametin bir sınırının olmadığını gösterir. Bu sebeple Pascal, merhamet duygusunun “ilahî düzene ait” olduğunu söylerken, merhametin içsel, doğuştan ve ferdi bir duygu olduğunu ve bunun da ilahî kaynaklı olduğunu belirtir.⁶⁸⁴ Bu da merhametin, insan bilincinde yatan yadsınamaz bir hakikatin varlığının işaretidir. Bu işaret ne bir varsayıma ne bir düşünceye ne bir fikre ne bir dine ne bir dogmaya ne bir terbiyeye ve ne de bir eğitime dayanmaktadır. O, tüm bunların ötesinde yer alan insanî bir duygudur ki bu duygu insanın tabiatında her daim vardır, bu sebeple de her halükarda her insanda görülebilir ve bu duyguya her yerde rastlamak mümkündür.⁶⁸⁵ En kötü halde bile bu duygu içimizde bir yerlerde sönmeye yüz tutmuş insanlık kandilini yeniden alevlendirecek ve bizi insanlığımıza geri çağırarak olan bir davettir.⁶⁸⁶

Her insanda kulluk temayülü fitrî⁶⁸⁷ olduğu gibi erdemler, değerler ve insanî duygular da bizzat insanın özünden zuhur etmiş fitrî hususiyetlerdir. Yani insanın özüne aittir ve yaratılıştan gelir. İnsanın yaratılıştan getirdiği ve sahip olduğu duygu ve duyarlılıkların kökleri çok derinlerdedir. İnsanlar bu hususiyetleri açığa çıkarmak ve geliştirmek için dışarıdan alınacak yardıma/eğitime ihtiyaç duyarlar. Bu kapsamda eğitimin vazifesi fitrî özelliklerin önündeki engelleri ortadan kaldırmak, onları ortaya

⁶⁸⁰ Müslim, *Sahihu Müslim*, II, 635, Hadis No: 923.

⁶⁸¹ Kemal Sayar ve Alperen Manisalıgil, *Merhamet Devrimi*, Editör, İslam Dalp, vd., Timaş Yay., 3. Baskı, İstanbul 2016, 15.

⁶⁸² André Compté-Sponville, *Büyük Erdemler Risalesi*, Çev. I. Ergüden, İletişim Yay. 6. Baskı, İstanbul 2020, 154.

⁶⁸³ Sayar, ve Manisalıgil, *Merhamet Devrimi*, 492.

⁶⁸⁴ Nurettin Topçu, *Ahlak*, Yayına Haz. E. Erverdi, İ. Kara, Dergâh Yay. 2. Baskı, İstanbul 2017, 103-104.

⁶⁸⁵ Schopenhauer, *Merhamet*, 88.

⁶⁸⁶ Sayar, *Biraz Yağmur Kimseyi İncitmez*, 74.

⁶⁸⁷ Rum, 30/30-31.

çıkarmak ve geliştirmektir.⁶⁸⁸ Bu çerçevede mesele ele alındığında, insanda mevcut bulunan merhamet duygusu da fitridir. Bu merhamet duygusu ki insanı insan kılacak, dünyayı cehennem olmaktan çıkaracak, cennete çevirecek ve kardeşliği tesis edecek tek duygudur.⁶⁸⁹ Bu da ancak merhametin kuru bir iddia olarak kalmamasına, yaşanılan bir gerçekliğe, hatta yakıcı bir sevdaya dönüşmesine bağlıdır.⁶⁹⁰ Bu sevdada uyum ve buluşma nedenidir ki geçimsizliği, uyumsuzluğu ve bölünmeyi reddeder. Bu sevdanın yaşatılması ve bireylerin ahlaken yükseltilebilmesi için merhameti orada efendi kılmak gerekir.⁶⁹¹

İnsanın, herhangi bir olay ya da etki karşısında tesir altında kalması, duyarlı olması ve duygulanması fitrî bir istidat ve kabiliyettir. İnsandaki fitrî istidat ve kabiliyetin adı merhamet duygusudur.⁶⁹² Bu da Allah'ın insan fitratına kodladığı en güzel yapılardan biridir. Bu kapsamda merhamet, bir insanın bir olay karşısında duygulanması ve duyarlı olmasıdır. Bu, diğer duygular gibi insanın yaratılışına ve tabiatına bağlı bir duygudur. Bu ve benzeri duygular, öğretilmez ve başkasından ödünç alınmaz. Bunlar, insanın yaratılışına bağlıdır. İnsanın yaratılışı ve tabiatı herkeste ve her yerde birdir. Ruhî ve bedenî yapı ve mekanizma herkeste aynı şekilde çalışır.⁶⁹³ Merhamet her insanın yaratılışına bağlı tabii ve fitrî bir duygu olmasına karşılık, bu duygu terbiye edilebilir⁶⁹⁴ ve geliştirilebilir olması sebebiyle, kişi merhametli biri olabileceği gibi merhametsiz biri de olabilir. Bu bağlamda merhamet ve merhametsizlik, insan fitratında bilfiil mevcuttur. İki duygunun insanda dengede tutulması ve kontrol edilmesi önemlidir. Zira mutlak merhamet ya da merhametsizlik dengesizliğe yol açabilir. Bunlardan biri diğeri aleyhine var olduğu zaman kişide anormallikler başlar. Aslında insan hem merhamete hem de merhametsizliğe uygun bir yapıda yaratılmıştır. İnsanın yaratılışında ilahi ruh ile toprağın bir izdivacı vardır. Bu da insanın iki yönünü temsil eder. Bunlardan biri insanı merhamete doğru çekerken, diğeri merhametsizliğe doğru çeker. Bir anlamda insan benliği, merhamet ve merhametsizliğin mücadele alanına dönüşür. Aslında hepimizin içinde merhamet var, kimimiz merhameti yaşatırken

⁶⁸⁸ Kutub, *İnsan Psikolojisi Üzerine Etütler*, 327-329.

⁶⁸⁹ Fetih 48/29.

⁶⁹⁰ Kılıç, *Benliğin İnşası*, 113.

⁶⁹¹ Saidi, *Medaminü'r-Rahme Fi'l-Kur'ani'l-Kerim*, 35.

⁶⁹² Saidi, *Medaminü'r-Rahme Fi'l-Kur'ani'l-Kerim*, 42.

⁶⁹³ Celal Kırca, *Kur'an-ı Kerim'de Fen Bilimleri*, Marifet Yay. 3. Baskı, İstanbul 1994, 335.

⁶⁹⁴ Compté-Sponville, *Büyük Erdemler Risalesi*, 161.

ve canlı tutarken kimimiz de bilerek isteyerek merhameti bastırıp, onu yok sayarak merhametsizliğe dönüştürürüz. Merhametsizliğe düştüğümüz yerden tekrar ayağa kalkıp, merhameti tekrar tekrar inşa edebiliriz. Bu kapsamda Allah'ın insanda merhameti tekrar var kılabilmesi için insanın vicdanına ektiği merhamet tohumunun çürümemiş olması lazımdır. İnsan fitratı, bu tohumun iklimi, kalp bu tohumun ekildiği tarladır.⁶⁹⁵ Zira insandaki merhamet duygusu, meyvedeki çekirdek gibidir. Çekirdek olmadan ağaç filizlenmez, gelişmez. Bu çerçevede yeryüzünde ne yaşanırsa yaşansın, insanoğlu var oldukça merhamet duygusu az ya da çok hep var olup yaşayacaktır.

Merhamet duygusu ile insan arasındaki ilişki o kadar uyumlu ve birlikte anılır hale gelmiştir ki bu duygudan yoksun olan insanlar, insanlık dışı varlıklar olarak nitelendirilebilir. Bununla birlikte “insancıl” kelimesi merhamet kelimesiyle eş anlamlı olarak kullanılmıştır.⁶⁹⁶ Zira insanlık merhamet üzerine inşa edilmiştir. Bu açıdan insan, merhametli olduğu sürece insandır. Hoffer'e göre ise “merhamet ruhun panzehiridir ve merhametin olduğu yerde en zehirli hamleler dahi nispeten zararsız kalır.”⁶⁹⁷ Bunun neticesinde insan ancak merhametli olmakla yücelir ve kimde merhamet duygusu varsa, o kimse elinden geldiğince herkese yardım eder, iyilik yapar, güvenilir, hoşgörülü, bağışlayıcı, affedici, ahlaklı, adaletli, erdemli ve zararsızdır.⁶⁹⁸

Merhamet, insanın benliğini sarmalayan, onu kuşatan ve kötülüğün baştan çıkartıcı isteklerine karşı onu ayakta tutan ve iyiliğe yönelten bir erdemdir. Zira merhamet öğretilen erdemlerin de en büyüğüdür. Bu sebeple merhametli olan insan, kötülüğe karşı iyilikle mücadele etmesini bilir. Zira insan sahip olduğu ve hayatında etkin kıldığı merhamet sayesinde iyi olmanın eşiğini atlamıştır. İyilerin kervanına katılmıştır. Bu kervana, sırtlarına merhameti yüklenmiş olarak katılanlar, kendi menfaatlarını bir kenara bırakarak, merhamete muhtaç olanın ihtiyacını karşılama yoluna giderler. Merhamet kendini eylemlerle gösterir. Eylem olmadan merhametin varlığından bahsetmek olmayanı aramak gibidir. Bu sebeple merhamete uygun davranış, salih amele yönelik olan davranıştır. Bu davranış da Kur'an-ı Kerim'in insanda gerçekleştirmeyi murat ettiği maksatlardan biridir.

⁶⁹⁵ İslamoğlu, *Kur'an'a Göre Esma-i Hüsnâ*, I, 692.

⁶⁹⁶ Schopenhauer, *Merhamet*, 88.

⁶⁹⁷ Sayar, *Biraz Yağmur Kimseyi İncitmez*, 61.

⁶⁹⁸ Schopenhauer, *Merhamet*, 117.

2.3. İNSANDA MERHAMET DUYGUSUNU İNŞA EDEN DEĞERLER

İnsan, dünya hayatına ait olduğu toplumun değerleriyle birlikte adım atar. Bu adımlar, insanların olaylar ve nesneler karşısında gösterdiği tutum ve davranışları şekillendirir.⁶⁹⁹ Böylece şekillenen tutum ve davranışlar birey ve toplumu ayakta tutan değerler sistemini oluşturur. Değerler sistemi, trenlerin yoldan çıkıp kaza yapmaması için döşenen raylara benzerler. Bu raylar trenlerin hızlı ve doğru hareket etmesine yardımcı olurlar. Bu çerçevede değerler sistemi de bireylerin ve toplumların hayatına doğrudan etki ederler ve onlara yardımcı olurlar.⁷⁰⁰ Değerler, bireyleri ve toplumları varlık âleminde diğer toplumlardan ve bireylerden farklı ve özgün kılarlar. Bu değerler, toplumsal bir gruba mensup olan bireylerin eskiden beri tekrarlayıp uygulaya geldikleri her türlü duygu, düşünce, tercih, tutum, davranış ve temel kurallardır. Bu temel kurallar, bir toplumun inançlarını, isteklerini, tercihlerini, arzularını, tutum ve davranışlarını yansıtır.⁷⁰¹ Bu değerlerin oluşumunda ve coşkuyla yaşanılmasında eğitimin inkâr edilemez katkıları vardır. Bu eğitim öncelikle ailede başlar, okul ve çevre ile de şekillenir. Burada şekillenen değerlerden biri de merhamettir.

Merhamet, insanın dünyasında önemli bir yer tutarken, insani değerlerin özünü oluşturur ve bu değerlere kaynaklık eder.⁷⁰² Bu kapsamda insana özgü olan merhamet, Allah'ın rahmet ve merhamet sıfatından izler taşır.⁷⁰³ Zira kendisi rahman ve rahim olan Allah, merhamet duygusunu ve varlığını yaratılmışların en üstünü olan insanın fitratına yerleştirmiştir.⁷⁰⁴ Bu da Allah'ın lütfunun, ihsanının, ikramının ve fazlının rahmet ve merhametinden kaynaklandığını gösterir. Bu açıdan merhamet, sıradan bir acıma hissi, bir yürek burkulması, basit ve önemsiz bir iyilik yapma isteğinin ötesinde bir davranış dinamiği, model bir ahlak örneği, büyümlü efsunlu bir güç, bitmez tükenmez bir enerji kaynağıdır.⁷⁰⁵ Bu bitimsiz enerji kaynağı olan merhamet duygusunun bir bireyde inşa edilmesi ve var olan duygunun açığa çıkarılması bireyi erdemli davranışlara

⁶⁹⁹ Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, 49.

⁷⁰⁰ Kadir Ulusoy, *Karakter Değerler ve Ahlak Eğitimi*, Pegem Akademi, Ankara 2019, 65.

⁷⁰¹ Münire Erden, *Eğitim Bilimlerine Giriş*, Arkadaş Yay., 13. Baskı, Ankara 2020, 43.

⁷⁰² Schopenhauer, *Merhamet*, 107; Erol Göka, *Kalpten*, Kapı Yay., İstanbul 2020, 137.

⁷⁰³ Buhari, *Sahihu'l-Buhari*, VIII, 8, Hadis No: 6000; VIII, 99, Hadis No:6469; Müslim, *Sahihu Müslim*, IV, 2176, Hadis No: 2829.

⁷⁰⁴ Adem Apak, *Hiz. Peygamberin (s.a.s.)'in Ümmetine Şefkat ve Merhameti*, Hiz. Peygamber ve Merhamet Eğitimi, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 2. Baskı, Ankara 2012, 79.

⁷⁰⁵ Muhammed Şevki Aydın, *Eğitimde Bir Motivasyon Aracı Olarak Merhamet*, Kutlu Doğum Haftası "Hiz. Peygamber ve Merhamet Eğitimi" Sempozyumu (Nisan 2011) DİB Yay., Ankara 2014, 299.

yöneltmekte, bu alanda olumlu inanç ve değerlerin onda boy atmasına, gelişip serpilmesine yol açmaktadır. Bu bağlamda merhametin oluşumunda ve devamlılığında etkili olan duygular, merhameti inşa eden değerler olarak ele alınacaktır. Şüphesiz ki tüm duygu ve erdemler birbirleriyle ilişkilidirler ve birbirlerini destekleyip pekiştirirler. Bundan dolayı merhamet duygusu olmadan, diğer duygular ve erdemler tam olarak varlık bulamaz, ancak merhamet ile gerçek anlamlarına kavuşurlar.⁷⁰⁶

Merhamet insanda asıl olan erdemi temsil eder. Bu erdem topraktaki ağaç gibidir. Ağaç kökleriyle bütün toprağı nasıl kucaklamış ise merhamet de insanı öyle sarmalamıştır ki insanda merhamet kök salmıştır. Bu kapsamda insanda merhameti inşa edecek değerler ise ağacın dalları ve meyveleri gibidir. Kimisi uzakta kimisi de yakındadır. Ama hepsi de o gövdededir. Bu özelliklerle donanımlı olan insanı merhametli kılmanın yolu, bu dalları ve meyveleri merhametle beslemektir. Burada amaç, erdemli davranışlardan herhangi birini öne çıkarmak değildir. Zira bunlardan herhangi biri insanı merhametli yapmaya yetmez. Şayet biri öne çıkartılırsa diğerleri güdük kalır. İşte bu nedenle insanı bütün duygularıyla ve erdemleriyle ele alıp, değerlendirmek ve yetiştirmek gerekir. İnsanı yetiştirmek, onu bütün yönleriyle keşfedebilmektir. Bu bağlamda kendini merhamete adanmış bir insan, coşkuyla taşan bir nehre, azim ve nezaket dolu bir kaynağa benzer. Bu açıdan insanda merhamet bir tohumu benzer; büyütüldüğü ve geliştirildiği zaman sevgiye, saygıya, affediciliğe, hoşgörüye ve içsel kuvvet gibi diğer birçok niteliğe dönüşür. Bu nitelikler, korku ve güvensizliği ortadan kaldırarak özgüveni harekete geçirirler. Bu manada özgüveni yüksek merhametli bir zihin iksir gibidir; temas ettiği her kötülüğü ve her hastalığı iyileştirir.⁷⁰⁷

Kur'an-ı Kerim, bir taraftan insanlarda salih duygular ve davranışlar inşa etmek isterken diğer taraftan da bunlara engel çıkartan bazı kötü duygu ve davranışları yok etmeye, bazılarını da ıslah etmeye gayret eder.⁷⁰⁸ Bu kapsamda insanın beğenilen ve takdir edilen duygularının yanında beğenilmeyen ve takdir edilmeyen duyguları da vardır. Bu duygular insanı kötülüklere sevk eder de onu hayırlardan ve güzelliklerden uzaklaştırır. Bu da insan hayatını olumsuz yönde etkiler ve ona zarar verir. Bu bağlamda

⁷⁰⁶ Göka, *Kalpten*, 137.

⁷⁰⁷ Alan Jacobs, *On Dördüncü Dalai Lama-Mükemmel Olmayan Bir Dünya İçin Sonsuz Merhamet*, Çev. E. Boyacıoğlu, Ganj Yay. İstanbul 48-49.

⁷⁰⁸ Yaşar Fersahoğlu, *Kur'an'da Zihin Eğitimi*, Çamlıca Yay. 3. Baskı, İstanbul 2015, 538.

öfkenin, korkunun, kinin, nefretin, intikamın, hasedin ve şiddetin hüküm sürdüğü dönemlerde ve çağlarda, merhametsizliğe panzehir olabilecek ve onun olumsuz etkilerini insanlığın dünyasından silebilecek erdemlerin bir kısmı aşağıda sıralanmıştır. Bu sıralanan erdemler, merhametle birlikte hareket ederler ya da birbirlerinin görevlerini üstlenirler.⁷⁰⁹ Dolayısıyla bu erdemler, merhamet duygusundan ayrı düşünülemezler. Zira merhamet, bu erdemlerin üzerine inşa edilir.

2.3.1. İman

Kur'an-ı Kerim, rahmet ve merhamet bağlamında incelendiğinde görülür ki merhameti inşa edecek kavramlardan birinin hatta en önemlisinin iman olduğu aşikârdır. Zira iman, bireysel ve toplumsal hayata yön veren ve onu etkileyen en anlamlı olgulardan biri olarak kabul edilir. Aynı zamanda iman, İslam dinine göre ahlaki değerlerin tam manası ile merkezidir ve tüm İslami erdemlerin çıktığı kaynaktır. Burada dayanağı İslam olmayan hiçbir erdem düşünülemez.⁷¹⁰ Bütün erdemlerin dayanağı ve menşei olarak kabul edilen iman, bireyin hayatından korkunun ve çirkin davranışların giderilmesini, nefsin mutmain olmasını, sükûnet ve huzura kavuşmasını, güvenin ve itimadın yerleştirilmesini ifade eder.⁷¹¹ Bu bağlamda Kur'an'da “أَمَنَ” (e-m-n) kökünden müştak olan “iman” kelimesi, “if’al” babından gelen bir mastardır. Küfrün antitezi⁷¹² olarak kabul edilen iman, güven, güven vermek, güvenli kılmak, emniyetini sağlamak, emin ve güvenilir olmak, itimat etmek ve güvenmek anlamlarını taşır.⁷¹³ Burada Kur'an iman kelimesini hem etken hem de edilgen bir fiil olarak kullanır. Buna göre, iman filolojik açıdan iki anlam taşır: Bunlardan biri başkalarına güven vermek, diğeri güven içinde olmaktır. Bu açıdan iman sahibi olan mümin de hem inandığı Allah'ın sağladığı güven, koruma ve emniyet içerisinde bulunan hem de başkalarına güven ve itimat veren kimseyi ifade eder.⁷¹⁴ Mümin, hem güvenen hem de güvenilir olmaya karşılık gelen bir sıfattır. Bu çerçevede Kur'an'da mü'min sıfatı hem insan hem de Allah için

⁷⁰⁹ Eşref Nas, *Merhamet Yolculuğu*, Fecr Yay., Ankara 2021, 231; Nas, E.-Sak, R., *Merhamet ve Merhamet Odaklı Terapi*, 66.

⁷¹⁰ İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlakî Kavramlar*, 245.

⁷¹¹ İbn Faris, *Mu'cemu Mekayisi'l-Luga*, I, 133, İsfahani, *el-Müfredat*, 30.

⁷¹² İbn Manzur, *Lisanü'l-Arap*, XIII, 21.

⁷¹³ İsfahani, *el-Müfredat*, 31; Okuyan, *Çok Anlamlılık Bağlamında Kur'an Sözlüğü*, 85-86.

⁷¹⁴ Öztürk, *Kur'an'ın Temel Kavramları*, I, 474.

kullanılır.⁷¹⁵ Bu bağlamda Allah, insana sorumluluklarını yerine getirdiğinde eman vermiş,⁷¹⁶ insana güvenmiş, insanın da kendisine güvenmesini istemiştir. Yani öncelikle ihanet etme ihtimali olmayan mü'min (kendine güvenilen), her şeyin kendine emanet edildiği ve her türlü emniyetin kaynağı olan Allah'tır. İnsanlar ise kendilerine emanet edilen öz benliklerini korumak ve bu benliği gerçekleştirmek için Allah tarafından yüklenen bütün emanetlere riayet ederek mümin olurlar.⁷¹⁷

Aslı ikrar, tasdik ve inanılan değerleri hayata geçirmek olan iman,⁷¹⁸ tam bir güven duygusu içerisinde onaylamak, kabullenmek,⁷¹⁹ güvenmek,⁷²⁰ emaneti yüreğinde taşımak ve bir bilinci kuşanmaktır.⁷²¹ Allah, bu bilinci kuşananlara yardım etme sorumluluğunu bir hak olarak üzerine almış,⁷²² onların dillerine değil⁷²³ kalblerine imanı nakşetmiş ve kendisinden bir ruhla da desteklemiştir.⁷²⁴ Bununla da mü'minlerin üzerine güven duygusunu ve iç huzuru indirmiş,⁷²⁵ gevşemeyin, yılgınlığa düşmeyin, hüzünlenmeyin demiştir. Gerçekten inanıyorsanız üstünsünüz⁷²⁶ düsturuyla da muştulamıştır. Burada iman, doğru ile yanlışın birbirinden ayrılışının, tâğûtun inkâr edilmesinin, Allah'a güvenmenin, dayanmanın kopmaz, çürümez sapasağlam bir kulpa yapışmanın adı olmuştur.⁷²⁷ Allah bu imanı, sahiplerine sevimli kılıp, tezyin etmiş; küfrü, fıskı ve isyanı da çirkin göstermiştir.⁷²⁸ Bu da Allah katında, yeryüzündeki canlıların en kötüsünün inkâr edenler olduğu gerçeğini ifade eder; çünkü onlar, Allah'ın çirkin gösterdiği bir sıfatla nitelenmişlerdir ki artık onlar iman etmeye tevessül etmezler.⁷²⁹

⁷¹⁵ İbnul Esir, *en Nihaye*, I, 69.

⁷¹⁶ Konevi, *Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*, 48; Tatlısu, *Esmâü'l Hüsnâ Şerhi*, 54.

⁷¹⁷ Ünal, *Kur'an'da Temel Kavramlar*, 548.

⁷¹⁸ İsfahani, *el-Müfredat*, 31; Bkz., Süleyman Çam, "Mûsâ Cârullah Bigiyef Efendi ve İman Adlı Makalesi", *Çukurova Üni. İlahiyat Fak. Der.* 2020, (20) 2; Volkan Akbaş-Musa Bilgiz, "Çağdaş Müelliflerden Muhammed Gazâlî'nin İman Tasavvuru", *Kafkas Üni. İlahiyat Fak. Der.*, 2022, (9) 18.

⁷¹⁹ Cevheri, *es-Sıhah*, V, 2076; İsfahani, *el-Müfredat*, 31; Zeccâc, *Tefsiru Esmâ'illahi'l-Hüsnâ*, 31.

⁷²⁰ Fîrûzâbâdî, *el-Kamusu'l-Muhit*, 1176.

⁷²¹ Ahzab 33/72.

⁷²² Rum 30/47.

⁷²³ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, VII, 193.

⁷²⁴ Mücadele 58/22.

⁷²⁵ Tevbe 9/26.

⁷²⁶ Âl-İ İmrân 3/139.

⁷²⁷ Bakara 2/256.

⁷²⁸ Hucurat 49/7.

⁷²⁹ Enfal 8/55.

Gönüllerde iman ateşini tutuşturup ışığını parlatan, kendine sığınanlara eman verip onları koruyan, gözetleyen, rahatlığa ve sükûnete erdiren⁷³⁰ Allah, kalplerde imanı sabit kılmış⁷³¹ teorik bir iman yerine, eyleme dönüşmüş, harekete geçmiş dinamik bir imanı esas almıştır.⁷³² Bu yüzden imanın yanına amel-i salih koymuştur. Yani ameli salih sahibi insanlar, imanlarını yalnız dillerine ve kalplerine hapsetmez, bütün duygularına, akıllarına, varlıklarına nüfuz ettirip iradelerine sahip çıkarlar, yaptıkları işlerin hak ve hayır olduğundan emin bir şekilde, iman ve inançlarına, Allah'ın hoşnutluğuna ve indirdiği ahkâma uygun olarak bütün insanlık için yaparlar.⁷³³ Bu, imanın harekete geçmiş halidir. Zira iman kalpte potansiyel olarak eylemi barındırır. İman, her şeyin hareket ölçütü olduğu gibi insanın fitratında var olan duyguların ve erdemlerin de aktive olmasını sağlayan bir güçtür. Bu açıdan Kur'an, insana hayatın iman merkezli olması gerektiğini bildirmektedir. Bu merkez Allah'a olan iman ve O'nun vahyi üzerine inşa edilmiş bir merkezdir. Bu bağlamda iman, insanın erdemli davranışlarda bulunmasını ister. Erdemli davranışlar, insanda merhamet duygusunu inşa edecek olan pratiklerdir. Bu pratiklerin başında da iman gelir. Zira merhamet için iman, mutlak sebeplerden biri olmamakla birlikte yine de sebeplerin ilkidir.

İman, sahibinden merhametin gereklerini yerine getirmesini ister. Buna uygun bir hayat sürmesini arzular. Bu alanda merhamet anlayışının ve duygusunun inşası ve devamlılığı hususunda imanın önemli bir rolü bulunmaktadır. Özellikle iman tasavvurunda odak noktanın Allah olduğu hesaba katılırsa, insanda merhamet duygusunun inşa edilmesi, desteklenmesi ve sürdürülmesi aşamasında ve merhametli bir bireyin yetiştirilmesinde imanın katkısı inkâr edilemez bir hakikattir; çünkü Kur'an-ı Kerim, kendine iman etmiş müminlere merhameti tavsiye ederken, onlardaki bu duygunun harekete geçirilmesini ister. Öncelikle de Allah'ın rahmetinden ve merhametinden ümit kesmenin ve ümitsizliğe düşmenin iman dışı bir eylem olduğunun vurgusunu da yapar.⁷³⁴

⁷³⁰ Tatlısu, *Esmâü'l Hüsnâ Şerhi*, 52.

⁷³¹ Maturidi, *Tevilatü'l-Kur'an*, IX, 578; Ebyârî, *el-Mevsuatu'l-Kur'aniyye*, XI, 305.

⁷³² Öztürk, *Kur'an'ın Temel Kavramları*, I, 474.

⁷³³ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, IX, 106.

⁷³⁴ Hicr 15/56; Ankebut 19/23; Zümer 39/53.

Merhamet, önce kalpte başlar⁷³⁵ sonra eyleme dönüşür. Merhamete muhtaç birinin ihtiyacını gideremeyecek isen, hiç değilse gönül alıcı, tatlı sözler söyle,⁷³⁶ gönül yıkma, ihtiyacı olanı incitme, azarlama.⁷³⁷ Onlar, “*beni çocukluğumda nasıl büyütüp yetiştirdilerse, sen de onlara öylece merhamet et!*” Bu bir istek, bir arzu ve bir duadır. Bu duanın ardından yaşayan merhamet örnekleri gelir. Bu örnekte, Hz. Muhammed ile beraber olanlar, O’na iman edip bağlananlar ve O’nun yolundan yürüyenler, inkârcılara karşı çok çetin, birbirlerine karşı da çok merhametlidirler. Bu merhamet sahipleri, rükû ve secde hâlinde, Allah’ın lütuf ve hoşnutluğunu isterler. Bunların durumları Tevrat ve İncil’de de şöyle anlatılır: Onlar ekin gibi filizini çıkarmış, çimi sürgününü yarmış, onu kuvvetlendirmiş, kalınlaştırmış, gövdesi üzerine dikilmiş, dik ve düzgündür. Zira onlar, ziraatçıların hoşuna giden güzel bir terbiye ile yetiştirilmiş ekin gibidirler.⁷³⁸ Allah, kendileri sebebiyle inkârcıları öfkelenmek için onları böyle sağlam ve dirençli kılar. Allah, içlerinden iman edip salih amel işleyenlere bir bağışlama ve büyük bir mükâfat vaat etmiştir.⁷³⁹ İşte iman ile merhametin buluşma noktası burasıdır. İmanın şekil verdiği çok merhametli, çok nazik, çok latif ve çok anlayışlı,⁷⁴⁰ rahmeti de şiddeti de Allah için örnek bir nesildir.⁷⁴¹ Böylesi bir nesilde din kardeşliği üzere kurulmuş bir uhuvvet anlayışı vardır, hayırlı olanı isterler, birbirlerine karşı merhametli davranmaktan çekinmezler, içlerinden birinin başına musibet gelse, hepsi üzülür, aralarında birlik ve beraberlik vardır, yardımlaşma ve tesanüt sürekli.⁷⁴² Bu da demektir ki iman edenler: Düşmanlara karşı çetin ve kararlı, kendi aralarında merhametli ve şefkatli davranırlar. Dolayısıyla müminler arasında oluşan sevgi ve merhametin varlığına imanın etkisi büyüktür.

Fetih Suresi 29. ayette geçen رُحَمَاءُ (ruhamâ) kelimesi, müminlerin kalplerinde birbirlerine karşı taşıdıkları olumlu duygulardan sevgi, merhamet, şefkat, re’fet, acıma ve duyarlılık gibi erdemlerden bahseder.⁷⁴³ Bu erdemlerin Müslümanlar arasında canlı ve yaşanan bir gerçeklik olduğuna işaret eder. Zira “müminler kâfirlere karşı -onlar

⁷³⁵ Hadid 57/27

⁷³⁶ İsra 17/28

⁷³⁷ Duha 93/10.

⁷³⁸ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, VI, 510 (Fetih 48/29. ayetin tefsirinden).

⁷³⁹ Fetih 48/29.

⁷⁴⁰ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, VI, 508.

⁷⁴¹ Kutup, *Fî Zılâli'l-Kur'an*, VI, 3332.

⁷⁴² Bilmen, *Kur'an-ı Kerim Meali Alisi ve Tefsiri*, VII, 3440.

⁷⁴³ Alusi, *Ruhu'l-Meanî*, XIII, 276; Zuhayli, *et-Tefsîru'l-Münîr*, XVI, 205, Sabuni, *Safvetü't-Tefasîr*, III, 211.

babaları, kardeşleri, dostları ve yakınları olsa bile- çetindirler. Çünkü onlar bu yakınlık bağlarını küfür nedeni ile koparmışlardır. Kendi aralarında merhametlidirler. Çünkü onlar sadece din kardeşidirler. O halde çetinlik Allah içindir. Merhamet de Allah içindir.”⁷⁴⁴ Bu da Allah’a imanın merhameti nasıl çağırdığının ispatıdır. Aynı şekilde Beled Suresi on yedinci ayet-i kerimede zikredilen merhametin (مَرْحَمَةً), iman edip mümin olanların birbirlerine yapabilecekleri en güzel nasihat olduğu ifade edilir. Zira bu ayette, yaratılmışlar arasında merhamet ve şefkate⁷⁴⁵ dikkat çekilirken, burada iman merhameti davet eder ve iman merhametsiz olmaz⁷⁴⁶ fikrini destekler. Bu iki ayet dikkate alındığında biri müminlerin kendilerinde bulundurmaları gereken özelliği vurgularken, diğeri imana erenlerden ve birbirlerine sabrı ve merhameti tavsiye edenlerden olmanın önemine işaret eder. Bu ayete göre her şeyin temeli olan imanda öncelik vardır. Bu açıdan kişi önce iman eder, iman da merhameti gerekli kılar. İşte bu yol merhamet yoludur ki sahibinin yüzünü ıslıl ıslıl eder.⁷⁴⁷ Bunun sonucunda da müminler birbirlerine karşı merhamet etmekte, sevgi ve şefkat göstermekte ve birbirlerini korumakta bir vücuda benzerler. Vücudun bir bölümü hasta olduğu zaman, diğer bölümleri de uykusuzluğa ve ateşli hastalığa tutulurlar.⁷⁴⁸

İmandan sonra gelen ahlaki erdemlerin en yüksek makamı merhamettir.⁷⁴⁹ Zira merhamet, yaratılmışlara karşı kalbin inceliğidir, hassas oluşudur. Bu hassasiyete sahip olan kişi, Allah’tan korkup sakınan ve merhametli olan kişidir. Bu bağlamda insanî olan bütün erdemler, merhamet kavramı içerisinde yer alır ve iman aralarında kopmaz bir ilişki vardır. Aynı zamanda merhametli olmak, kişinin iman etmesine ve onun için hidayet yolunun açılmasına bir vesile olduğu gibi merhametsizlikte dalalet kapısının açılmasına sebep olur. Dolayısıyla merhametsizlik Allah’ın azabını, merhamet ise rahmet ve sevgisini celbeder Kısacası merhamet, imanın varlık karşısındaki duruşudur ve alametidir.

⁷⁴⁴ Kutup, *Fî Zılâli'l-Kur'an*, VI, 3332.

⁷⁴⁵ Ebu Muhammed Sehl b. Abdillâh b. Yunus b. İsa b. Abdillâh b. Refî‘ et-Tüsterî, *Tüsterî Tefsiri*, Thk. Muhammed B. Uyûn es-Sûd, Daru'l-İlmiyye, Beyrut 1423, 195; Vahidi, *el-Veciz*, 1204.

⁷⁴⁶ Maturidi, *Tevilatü'l-Kur'an*, X, 537; Mustafa Canlı, *Hiz. Peygamber'in Şefkat ve Merhamet Merkezli Ahlakı*, Çeşitli Yönleriyle Hz. Muhammed, Editörler; R. Çetintaş, vd, Bülent Ecevit Üni. Yay., 2017, 78.

⁷⁴⁷ Âl-İ İmrân 3/107.

⁷⁴⁸ Müslim, *Sahihu Müslim*, IV, 1999, Hadis No: 2586.

⁷⁴⁹ İbn Aşur, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XXX, 361.

2.3.2. Kul Hakkı

Allah, insanoğlunu en güzel surette yaratmış,⁷⁵⁰ onu şan ve şeref sahibi kılmış,⁷⁵¹ onun hak ve hukukuna tecavüz etmeyi yasaklamış, bu tecavüzü engellemek için yeryüzünde fesat çıkarmayın⁷⁵² diye emretmiştir. Bu ayetler insanın özenle yaratıldığını ve ona izzet, şeref, onur, değer ve saygınlık verildiğini ifade eder. Bu saygınlığın korunması ancak insanın hak ve hukukunun korunmasıyla sağlanır. Bu sebeple Allah, o hukuku ortadan kaldıracak fesadı haram kılmıştır. Bu haramla Allah, insanlara zulmetmeyi ve haklarından mahrum bırakmayı yasaklamıştır.⁷⁵³ Bu bağlamda peygamberimiz, insanın kanının, hayatının, canının, sahip olduğu malın ve zenginliğin, şeref, haysiyet ve namusun dokunulmaz⁷⁵⁴ bir hak olduğunu kesin bir dille beyan etmiştir. Bu beyanlar, değerli ve saygın kılınan insanın haklarına riayet etmeyi, onun kişiliğine ve şahsiyetine saygı göstermeyi gerekli kılar. Bu haklar, insanın ırkına, rengine, diline, cinsiyetine ve dinine göre farklılık göstermez. Burada yeter sebep, insan olmaktır. Zira İslam'da insan, dokunulmaz saygın bir varlık olarak kabul edilir. Bu saygınlığı ve dokunulmazlığı ifade eden haklar, "kul hakkı" olarak telakki edilmiştir. Bu haklar, herhangi bir insan için kısıtlanıp ihlal edilmemelidir.

İslam hukukunda haklar; Allah'ın hakları (hukûkullah) ve kulların hakları (hukûk'ul-ibâd) olmak üzere iki kısma ayrılarak ele alınmıştır. Bunlardan birincisi, Allah'ın emirlerine saygıyı ve tazimi gerektiren fiil ve davranışlardır. İkincisi ise bireyin menfaat ve maslahatlarını içerir.⁷⁵⁵ Ancak Kur'an-ı Kerim'de ne hukukullah ne de hukuk'ul-ibad tabiri geçmemekle birlikte birçok ayette insanların haklarına saygı gösterilmesi istenmiş, bu haklara saldırı mahiyetindeki bütün tutum ve davranışlar kınanmış ve yasaklanmıştır.⁷⁵⁶ Bu bağlamda Kur'an-ı Kerim'de kul hakkına saygıyı ihlal eden tutum ve davranışlar geniş bir şekilde ele alınmış ve açıklanmıştır. Bunların bir kısmı; Allah'ın hayat verdiği canı almak, ölçü ve tartıda hile, tefecilik, cimrilik, hırsızlık ve yalan yere şahitlik yapmaktır. Bunlara ilaveten ihanet etmek, rüşvet yemek

⁷⁵⁰ Tin 95/4.

⁷⁵¹ İsra 17/70.

⁷⁵² Araf 7/85; Hud 11/85; Şuara 16/183.

⁷⁵³ Ebu Ubeyde, *Mecazü'l-Kur'an*, I, 219; Sabuni, *Safvetü't-Tefasîr*, II,360; Cezairi, *Eyseru't-Tefasir*, III, 678.

⁷⁵⁴ Buhari, *Sahihu'l-Buhari*, I, 24, Hadis No: 67; Müslim, *Sahihu Müslim*, III, 1306, Hadis No: 30.

⁷⁵⁵ Fahrettin Atar, *Fıkıh Usulü*, İFAV Yay. İstanbul 1988, 165-166.

⁷⁵⁶ Mustafa Çağrı, "Kul Hakkı", *TDV. İslâm Ansiklopedisi*, Ankara 2002, 26, 350.

ve yedirmek, yetim malı yemek, yetimi itip kakmak, yoksulu doyurmamak, ahde vefa göstermemektir. İftira atmak, zina isnat etmek, haset etmek, kıskançlık göstermek, anne babaya itaatsizlik, alay ve gıybet etmek, insanları hoşlanmayacağı bir isim veya lakapla çağırmak ve tecessüs etmek gibi gayri ahlaki tutum ve davranışlardır. Kur'an bunları teorik olarak ele alıp anlatmakla kalmaz, onun iğrençliğini ve toplumda meydana getirdiği yıkımı insanlığın gözü önünde canlandırır. Bu canlandırmayla kul hakkına giren fiillerin ne kadar iğrenç ve tiksindirici olduğu da ifade edilmiş olur.⁷⁵⁷ Yukarıda sayılan kul hakkı ihlalleri, Allah'ın yasakladığı haramlara ve zulme işaret eder. Böylece Allah, gönderdiği din ile kul haklarını kendi koruması altına almıştır. Hatta bu hususa o derece önem vermiştir ki diğer hataları affetse bile kul haklarını affetmeyeceğini açıkça belirterek ilahî rahmetini burada göstermiştir.⁷⁵⁸

Bir insanın, kendisine ait olmayan bir şeyi haksız bir şekilde kendine mal etmeye kalkışması kul hakkına tecavüz olarak kabul edilir. Bu manada kul hakkına saygıyı ortadan kaldıran ve onu ihlal eden her bir tutum ve davranış, "mazlime" ve bunun çoğulu olan "mezalim" kelimeleriyle ifade edilmiştir.⁷⁵⁹ Zulme konu olan kul hakkı ihlalleri, önce sevgiyi, saygıyı, dayanışmayı, birlik ve beraberliği kısaca merhameti ortadan kaldırır. Merhametsiz bir toplum meydana getirir. Bu merhametsiz toplumun varlık sebebi, bizzat insanın kendi yapıp ettiklerinin bir sonucudur.⁷⁶⁰ Bunun neticesinde karada ve denizlerde olduğu gibi insanlar arası sosyal ilişkilerde de bozulma vuku bulmuştur.⁷⁶¹ Bu bozulmanın temelinde de insanların birbirlerine karşı işledikleri kul hakkı ihlallerinin yattığı görülmektedir.

Toplumsal ilişkilerin sağlıklı ve sorunsuz yürümesi için dikkat edilmesi gereken bazı hususlar vardır. Bunların başında da kul hakkına riayet gelir. Kul hakkına riayet etmek, erdemli ve merhametli insanların ahlaki özelliklerindendir. Bu ahlaka göre her insan, hiçbir ayırım yapılmaksızın kıymetlidir, değerlidir ve sevmeye layıktır.⁷⁶² Dolayısıyla her Müslüman'ın kul hakkını gözetmesi onun yüklenmiş olduğu bir sorumluluktur. Bu sorumluluk bilinciyle hareket eden her Müslüman, yaptığı her işin

⁷⁵⁷ Kılıç, *Kur'an'da Günah Kavramı*, 338-339.

⁷⁵⁸ Recep Şentürk, "İlahî Rahmetin Beşere Yansıması Olarak Din", *Kutlu Doğum Haftası "Hz. Peygamber ve Merhamet Eğitimi" Sempozyumu (Nisan 2011)* DİB Yay., Ankara 2014, 156; Bulaç, *Kur'an Dersleri*, III,122.

⁷⁵⁹ Çağrı, Mustafa, "Kul Hakkı", 350.

⁷⁶⁰ Şura 42/30.

⁷⁶¹ Rum 30/41.

⁷⁶² Müslim, *Sahihu Müslim*, II, 661, Hadis No: 81.

ilahi rahmetin bir yansıması olması gerektiğini bilir ve ona göre davranır. Bu manada Müslüman bireyin, insanların ve diğer varlıkların haklarını koruyarak ve saygı duyarak davranması ancak merhamet duygusunun eseridir. Mesela yolculuk sırasında susayan ve bir kuyuya inip su içen adam, çıktığında susuzluktan toprağı yalayan bir köpek görür ve ona su vermek için kuyuya tekrar iner, ayakkabısına doldurduğu suyu çıkarıp köpeğe içirir.⁷⁶³ Bu vakıa, bir canlının yaşam hakkına saygı duyan merhametli bir davranıştır. Bu davranış hem insanda merhametin varlığına işaret eder hem de merhameti onda inşa eder. Şayet her mümin insan böyle davranmıyor ise inandığı dinin ilkeleriyle çelişkiye düşmüş olur.

Sonuç olarak vurgulamak gerekir ki kul hakkı, kutsaldır ve dokunulmazdır. İnsan kendi hak ve hukukunu düşündüğü kadar başkalarının hak ve hukukunu da düşünmelidir. Bu bağlamda insan hiçbir canlının hukukunu ihlal etmemelidir. Müslüman da böyle erdemli bir insan olmalıdır. Onun elinden ve dilinden hiç kimse zarar görmemelidir.⁷⁶⁴ O herkese hiçbir karşılık beklemeden iyilik, güzellik, barış ve esenlik götüren merhamet elçisidir. Dolayısıyla mümin insan, kul hakkına riayet etmekle insanlar arası ilişkilerde merhameti inşa etmiş olur. Merhamet, her varlığa tatlı bir dille, sevgi ve şefkatle yaklaş, merhametle muamele et, kin tutma, kötülükleri iyilikle karşıla, kul hakkına saygı duy ve onun hakkını koru ve onu incitme der. Bu denilebildiği zaman kin ve düşmanlıkların senin merhametinin sıcaklığıyla eridiğini ve yok olduğunu göreceksin. Bundan dolayı, *“iyilikle kötülük bir olmaz. Sen (kötülüğü) en güzel şekilde sav! Bir de bakarsın ki seninle arasında düşmanlık bulunan kimse sanki sınımsız bir dost olur.”*⁷⁶⁵ Onu sana dost kılan, misliyle karşılık verme gücün olduğu halde iyilik yapmandır. Burada iyilik, ihsandır, merhamettir.⁷⁶⁶ Bu da insanlar arası ilişkilerde merhametin gücünü gösterir. Dolayısıyla kul hakkını gözetip kollamak, insanda güçlü bir merhamet duygusunu uyandırır. Bu da insana ilahî rahmetin kapısının açılmasına vesile olur.

⁷⁶³ Buhari, *Sahihu'l-Buhari*, III, 132, Hadis No: 2466; Müslim, *Sahihu Müslim*, IV, 1761, Hadis No: 153.

⁷⁶⁴ İbn Hanbel, *el-Müsned*, XIV, 499, Hadis No: 8931.

⁷⁶⁵ Fussilet 41/34.

⁷⁶⁶ Mevdudi, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, V, 194.

2.3.3. Sevgi

İnsan duygu, irade ve akıl melekeleri ile donatılmış bir varlıktır. İnsanı meydana getiren bu farklı melekeler, birbiriyle uyumlu ve ahenkli çalıştırılmalı ve birinin diğerine tahakkümüne engel olunmalıdır.⁷⁶⁷ Bu tahakküme engel olunduğu takdirde, insan itidal üzere yaşamaya başlar. İtidal üzere yaşamaya başlayan insanda, merhameti inşa edecek olan erdemlerden ve duygulardan biri olan sevgi de harekete geçer. Zira insan sevgi temelli bir varlıktır ve sevgi, insanda geçici olanı değil, aslî olanı temsil eder. Bu temsilde, insandaki bütün duygular yitirilse de o kaybolmaz. Zira sevgi insanda hem yaşar hem de yaşatmaya devam eder. İnsanda yaşamayı ve yaşatmayı sağlayan sevgi, insanın yaratılıştan sahip olduğu, Allah'ın insan fitratına yerleştirdiği mevhbey-î ilahiyedir. Bu mevhbey-î ilahiye Kur'an-ı Kerim'de, değişik şekillerde hubb, mehabbet, vüdd ve meveddet kelimeleriyle ifade edilmiştir.⁷⁶⁸ Burada ifade edilen sevgi, insan nefsinin kendini gerçekleştirmesi ve kemali için meylini, arzusunu ve iştihakını gösterir.⁷⁶⁹

Meveddet, dostluk ve muhabbet, bir şeyi sevmek, onun var olmasını temenni etmek anlamına gelir. Burada bir şeyin olmasının temenni edilmesi, o şeyin sevildiği manasını da içerir. Zira temenni etmek, sevilen şeyin gerçekleşmesini ve elde edilmesini arzu etmektir.⁷⁷⁰ Bunlar kelimenin sözlük, kök anlamlarıdır. Kur'an'da fiil olarak kullanıldığı on yedi ayette,⁷⁷¹ “dilemek, sevmek, istemek, temenni etmek, arzu etmek ve gönlünden geçirmek” manasında kullanılmıştır. Mastar olarak geldiği her ayette “mücerret güçlü bir sevgi”⁷⁷² anlamını yüklediği görülür. Buna karşılık Kur'an'da hubb kelimesi de sevmek, beğenmek, sevip tercih etmek, rağbet etmek, istemek, meyletmek, hoşlanmak, çok sevimli, en sevgili, çekirdek, tohum, öz, nüve, tane⁷⁷³ gibi anlamlarda kullanılmaktadır.

⁷⁶⁷ Şaban Ali Düzgün, *Sarp Yokuşun Eteğinde İnsan*, Otto Yay. Ankara 2016, 134.

⁷⁶⁸

⁷⁶⁹ Beydavi, *Envaru't-Tenzil*, II,13.

⁷⁷⁰ İbn Faris, *Mu'cemu Mekayisi'l-Luga*, VI, 75; İsfahani, *el-Müfredat*, 811.

⁷⁷¹ Abdalbaki, *el-Mu'cemu'l-Mufehres*, 915.

⁷⁷² İsfahani, *el-Müfredat*, 811; Zebidi, *Tâcu'l-Arus*, IX, 281; Mukatil b. Süleyman, *Kur'an Terimleri Sözlüğü*, Thk. A. M. Şehhate, Çev. M. B. Eryarsoy, İşaret Yay. 2. Baskı, İstanbul 2016, 372-373; John Penrice, *Kur'an Sözlüğü*, Çev. Ö. Aydın, İşaret Yay., 2. Baskı, İstanbul 2020, 342

⁷⁷³ İsfahani, *el-Müfredat*, 151; Okuyan, *Çok Anlamlılık Bağlamında Kur'an Sözlüğü*, 177-178.

Allah Teâlâ'nın yarattığı canlılara muhabbeti ve meveddeti, onları nimetlerle donatması şeklinde tecelli eder. Bu canlılar içerisinde özel bir yeri olan insanın da Allah'a olan muhabbeti ve meveddeti, O'nu sevmesi, ibadet etmesi, hiçbir şeyi O'na ortak koşmaması ve O'nun katından kurtuluşu talep etmesi şeklinde gerçekleşir.⁷⁷⁴ Fakat mahabbet (hubb) ile meveddet (vüdd) arasında ince bir fark da vardır. Sevginin kalpte karar kılmış ve sükûn bulmuş olanına mahabbet denir. Muhabbetin davranışlarda kalmayıp eyleme geçmesine, fiile dökülmesine meveddet denir. Bu açıdan meveddet sevginin pratiğidir, somuttur ve müşahhas karşılığı vardır.⁷⁷⁵ Kısacası literatürde muhabbet, hubb, meveddet ve vüdd yaygın şekilde “sevgi” anlamında kullanılmaktadır.⁷⁷⁶

Varlıklar âlemini sevgi üzere yaratan ve sevgiyi varlıkların fitratına yerleştiren Allah, bu sevginin bütün ilişkilerde kendini göstermesini ister. Bu açıdan Allah, canlılara sevgisini nasıl bir hikmet içerisinde takdim etmişse, aynı şekilde, yaşayan canlıların da bir hikmet çerçevesinde birbirlerine karşı sevgi eylemlerinde bulunarak yaratıcı örnek almaları gerekir.⁷⁷⁷ Bu bağlamda kaynağı ilahi olan, insanın varlık yapısına yerleştirilen⁷⁷⁸ ve insani duyguların en pozitif kabul edilen sevgi, nefretin, kinin, düşmanlığın, garezin, gayzın ve şiddetin karşısında kendine yer bulacaktır.⁷⁷⁹ Bu nedenle sevginin konumu bellidir. Sevginin insan varlığının özünde neşvünema bulması, merhametli bir dünyanın olabileceğinin de kanıtıdır. Bu açıdan sevgi merhameti ortaya çıkaran itici güçtür. Aynı şekilde merhamet de sevginin dışı vuran, kendini belli eden ve müşahhas hale gelmiş yansımalarından biridir.⁷⁸⁰ Bu manada merhamet, sevginin yaşayan yüzüdür. Yani merhamet sevginin gelişmiş ve olgunlaşmış ileri bir formu olarak kabul edilebilir.⁷⁸¹

⁷⁷⁴ İsfehani, *el-Müfredat*, 151; Razi, *Tefsiru Garibi'l-Kur'an*, 100.

⁷⁷⁵ Köse, *Genetiğiyle Oynanmış Kavramlar ve Aile Medeniyetinin Sonu*, 272; İslamoğlu, *Kur'an'a Göre Esma-i Hüsnâ*, I, 672.

⁷⁷⁶ Muhammed Cemâlüddin b. Muhammed Saîd b. Kasımî, *Mehasinu't-Tevîl*, Thk. Muhammed B. Uyun es-Sud, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1418, VII, 115; Süleyman Uludağ, "Muhabbet", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2005, 30, 386.

⁷⁷⁷ Düzgün, *Sarp Yokuşun Eteğinde İnsan*, 138.

⁷⁷⁸ Mustafa Öcal, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metotlar*, TDV. Yay. Ankara 1990, 83.

⁷⁷⁹ Ezheri, *Tezhibi'l-Luga*, IV, 8; İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arap*, I, 289.

⁷⁸⁰ Küçük, *Sevgi Eğitiminde Merhametin Yeri ve Önemi*, 347.

⁷⁸¹ Nevzat Tarhan, "Adil Merhamet", *Kutlu Doğum Haftası "Hz. Peygamber ve Merhamet Eğitimi" Sempozyumu (Nisan 2011)*, DİB Yay., Ankara 2014, 320.

Sevginin başında, kaynağında Allah vardır. Zira Allah'tan gayrı hiçbir varlık yok iken, sevgi Allah'ın bir sıfatı olarak vardır⁷⁸² ve bu kâinat, Allah'ın sevgisinin varlık eseridir. Bu bağlamda Allah, kâinatı yaratırken her bir varlığa sevgi tohumunu da ekmiştir. Bu açıdan evrendeki tüm canlılar kendi istidatlarına göre sevgi tohumundan parçalar taşır. Bu sevgi de sevmek istidadını kuvveden fiile çıkartıp, aşikâr eder.⁷⁸³ Zira sevgi, insandaki duyguların en güçlü tezahürüdür. Bu tezahür insanı baştan ayağa sarıp sarmalar, etkiler ve yönlendirir. Bazen de insanı kendine unutturacak kadar yüreğine işleyebilir.⁷⁸⁴ İşte bu sevgi, insanı içinden çıkılmaz bir duruma sokabilir, insanı yorabilir, çaresiz bırakabilir. Böylece bir başkasına duyulan sevgi ve yakınlık, insanı acı dolu ruhsal karmaşalara da sürükleyebilir.⁷⁸⁵

Sevgi ve merhamet, kardeş kavramlardır. Hatta denilebilir ki sevgi ve merhamet dünya barışının ahlaki kumaşdır.⁷⁸⁶ Sevgi, merhametten kopuk bir değer değildir. Zira sevgi, acımayı da bilmeyi de tanımayı da ve zayıfı korumayı da içinde taşır.⁷⁸⁷ Bu bağlamda rahmetin ilk çağrıştırdığı anlam hiç şüphesiz sevgidir. Rahmetin her geçtiği yerde ilk telaffuz edilecek kavram da sevgi olmalıdır.⁷⁸⁸ Bu sevgi ve merhamet birlikteliği sıradan bir olay değildir. Aklını kullanan insanlar için mutlaka dikkat edilmesi gereken ilahi bir belge yani bir ayettir.⁷⁸⁹ İlahi belge olan sevgi, bir eylemdir edilgen bir duygu değildir. Sevgi bir şeyin «içinde olmaktır» bir şeye «kapılmak» değildir. En genel anlamıyla sevgi, almak değil vermek olarak tanımlanabilir.⁷⁹⁰ Bu açıdan sevgi, doğuştan gelen duyguların ilk belirtisi⁷⁹¹ ve bütün duyguların kaynağı olduğu gibi bütün canlıların temel gıdası olarak da kabul edilmektedir.⁷⁹²

Sevgi, bütün duyguların anası gibidir. Bütün duygular oradan beslenir. Sevgi olmasaydı, güvenme, sığınma, bağlanma, inanma ve fedakârlık gibi duygular da

⁷⁸² Düzgün, *Sarp Yokuşun Eteğinde İnsan*, 131.

⁷⁸³ Erich Fromm, *Sevme Sanatı*, Çev. I. Gündüz, Say Yay. İstanbul 1985, 64.

⁷⁸⁴ Yusuf 12/30.

⁷⁸⁵ Alfred Adler, *Yaşamın Anlam ve Amacı*, Çev. K. Şipal, Say Yay. İstanbul tsz. s. 55.

⁷⁸⁶ Jacobs, *On Dördüncü Dalai Lama*, 57.

⁷⁸⁷ Fromm, *Sevme Sanatı*, 54.

⁷⁸⁸ Öztürk, *Kur'an'ın Temel Kavramları*, I, 258; Muammer Bayraktutar, *Hız. Peygamber'in Ahlâkını Sevgi ve Merhamet Merkezli Bir Okuma*, Çeşitli Yönleriyle Hz. Muhammed, Editörler; Recep Çetintaş, vd, Bülent Ecevit Üni. Yay., 2017, 223.

⁷⁸⁹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, VI, 21; Musa Bilgiz, *Çocuk Eğitiminde Sevgi*; Beyan Yay., İstanbul tsz, 11.

⁷⁹⁰ Fromm, *Sevme Sanatı*, 30.

⁷⁹¹ Alfred Adler, *İnsan Tabiatını Tanıma*, Çev. A. Yörükkan, İşbankası Yay. 17. Baskı, İstanbul 2020, 37.

⁷⁹² Yaşar Fersahoğlu-Mehmed Akif Demir, *Din Eğitim ve Öğretiminde Duygu Eğitimi*, Çamlıca Yay., 2. Baskı, İstanbul 2012, 74.

olmayacaktı. Bu kapsamda sevgiden yoksun insanlar, başkalarını düşünemedikleri gibi diğergâm da olamazlar. Bencil duygulara mahkûm olurlar.⁷⁹³ Bu durumun aksine, iman edip salih amel işleyenler için rahmeti sınırsız ve sonsuz olan Rahman, gönüllerde bir sevgi/merhamet yaratacaktır.⁷⁹⁴ Burada sevgi iyiliğin ta kendisidir.⁷⁹⁵ İşte Rahman'ın yarattığı merhamet sevgisi, insandaki merhamet duygusunu inşa edecektir. Bu da insanın sevdiklerinden infak ederek gerçekleşecektir.⁷⁹⁶ Çünkü sevgi, vermektir, merhamettir. En güçlü yönü paylaşmaktır, bağışlamaktır. Kısacası sevgi, anlayıştır, anlayış ile aynı şeydir.⁷⁹⁷

Sonuç itibariyle merhamet söz konusu olunca bireyde sevgi oluşmakta bu da insanda gaddarlık, vicdansızlık ve acımasızlık duygusunu yok etmektedir.⁷⁹⁸ Acımasızlık duygusunu yok eden sevgi, insanda merhamet duygusuna kaynaklık eder. Merhamet, sevginin artmasına vesile olur iken, sevgi de merhameti çoğaltır. Zira sevgi ve merhamet birbirlerinden destek alır.⁷⁹⁹ Bu nedenle yalnızca sevgiye hiçbir şey emredemezsiniz. Fakat sevginin kendisi merhametle birlikte size her şeyi emredebilir.⁸⁰⁰ Bu sebeple sevgi, insanı daha damerhametli yapar. Sevgi ve merhametle iç dünyasını güzelleştiren insan, küçüklerine sevgiyle, büyüklerine saygıyla, iyiliklerini artırıp kötülükleri azaltmakla şahsiyetini eğitmiş olur. Dolayısıyla bu eğitimin, müminler arasında kardeşlik ve muhabbet duygularını geliştireceğini ve birbirlerine karşı çok merhametli olacaklarının müjdesidir.⁸⁰¹

2.3.4. Saygı

İnsanda merhamet duygusunun gelişip serpilmesi için gerekli erdemlerden biri de saygıdır. Bu bağlamda insan, yaratılmış tüm varlıklara saygı duymak ve göstermek mecburiyetindedir. Bu çerçevede saygı, insana yakışan bir erdemdir ve erdemler içerisinde de bir saygınlığı vardır. Bu saygı(nlık), insanda merhameti inşa edebilecek erdemlerden biridir. Zira saygı, insani ilişkilerde belirleyici ve etkin bir unsurdur. Saygı,

⁷⁹³ Fersahoğlu, ve Demir, *Din Eğitim ve Öğretiminde Duygu Eğitimi*, 78.

⁷⁹⁴ Meryem 9/96.

⁷⁹⁵ Compté-Sponville, *Büyük Erdemler Risalesi*, 298.

⁷⁹⁶ Âl-İ İmrân 3/92; İnsan 76/8.

⁷⁹⁷ Forrest Carter, *Küçük Ağaç'ın Eğitimi*, Çev. Ş. S. Kaya, Say Yay. 17. Baskı, İstanbul 2019, 78.

⁷⁹⁸ Uğurlu, *Izdırıp ve Merhamet*, 209.

⁷⁹⁹ Suavi K. Yazgıç, *Merhamet*, İstanbul Kültür ve Edebiyat Der., İstanbul MEM Yay., 2015, 9, 18.

⁸⁰⁰ Compté-Sponville, *Büyük Erdemler Risalesi*, 299.

⁸⁰¹ Maturidi, *Tevilatü'l-Kur'an*, VII, 263; Karaman, vd., *Kur'an Yolu*, III, 621.

sevgi ile bağlılık karışımı bir duygu olup, sahibine değer vermek, varlığını kabul etmek, hürmet etmek ve onu yok saymamak şeklinde tecelli eder.⁸⁰² Bu tecelli de bir canlıyı, onu olduğu gibi görebilmeyi, benimseyebilmeyi, kabul edebilmeyi ve onu kendi özgünlüğü içinde farkedebilmeyi gerektirir. Burada saygı, varlığın olduğu gibi büyüüp gelişmesine duyulan ilgi ve bu gelişmeye uygun ortamı hazırlama anlamına gelir.⁸⁰³ Bu hazırlığın neticesinde üstünlüğü ve kutsallığı dolayısıyla bir kimseye veya bir canlıya karşı dikkatli olmaya, değer vermeye ve ölçülü davranmaya götüren bir sevgi duygusu zuhur eder.⁸⁰⁴ Sevgi zuhur edince, saygı nezaketle başlar,⁸⁰⁵ merhametle sonuçlanır.

Dilimizde kullanılan saygı kelimesinin kökü Türkçedir. Kök anlamı itibariyle kelime, “hürmet, hatır, düşünmek, itibar etmek, (sayı) saymak, hesaplamak, değer vermek”⁸⁰⁶ anlamlarına gelmektedir. İslam ansiklopedisinde “saygı” maddesini yazan Mustafa Çağırıcı da Türkçede saygı kelimesine karşılık Arapçadan ödünç alınan ihtiram kavramının kullanılabileceğini ve kullanıldığını ifade eder.⁸⁰⁷ Bu çerçevede ihtiram kelimesi hürmet etmek, saygı göstermek, önem vermek, ululamak, ağırlamak, ikram etmek⁸⁰⁸ manalarında kullanılmıştır. Burada Arapça olan ihtiram kelimesi haram (- ح - ر - ح) kökünden türemiş olup, iftial babından mastardır. Bir şeyin haram sayılabilmesi için ya ilahi ya da insani açıdan ya zorla ya da akıl veya şeriat yahut da emrine uyulan biri tarafından konulması gerekir.⁸⁰⁹

Saygı anlamına gelen ihtiram ve hürmet kelimesi, hürmet etmek, saygı göstermek, ihlal edilmemesi veya korunması gereken bir hak manasında kullanılmaktadır.⁸¹⁰ Bu kapsamda saygı, insan ruhundaki erdemin dışı vurumudur. Bu sebeple saygı, insanda başka varlıklarla ve insanlarla kurulan ilişkilerde ortaya çıkarken, kendisiyle olanı da ihmal etmez. Burada ihmal edilmemesi gereken saygı bazen bir duruşu, bazen bir nezaketi, bazen de haddini bilmeyi gerektirir. Bu nezaket ve had bilme edimi, kişinin toplum içinde kendi hak ve görevlerini gözetmesi; diğer taraftan da başkalarının hak ve

⁸⁰² Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, 970.

⁸⁰³ Fromm, *Sevme Sanatı*, 36.

⁸⁰⁴ Eren, vd., *Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük*, II,1268.

⁸⁰⁵ Compte-Sponville, *Büyük Erdemler Risalesi*, 28.

⁸⁰⁶ Sevan Nişanyan, *Sözlerin Soyağacı Çağdaş Türkçenin Kökenbilim Sözlüğü*, <https://www.nisanyansozluk.com/kelime/say> ve saygı.

⁸⁰⁷ Mustafa Çağırıcı, "Saygı", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2009, 36, 211,

⁸⁰⁸ Şemseddin Sami, *Kamûs-u Türkî*, 75.

⁸⁰⁹ İsfehani, *el-Müfredat*, 164; Firûzâbâdî, *Besa'ir*, II, 454; Ünal, *Kur'an'da Temel Kavramlar*, 289.

⁸¹⁰ Halil b. Ahmed, *Kitabu'l-Ayn*, III, 222; İbrahim Mustafa ve vd., *el-Mu'cemü'l-Vasîl*, Çağrı Yay. İstanbul 1990, 169.

özgürlüklerine riayet etmesi şeklinde ortaya çıkar. Bu ortaya çıkış anında saygı, kişinin kendine ve başkalarına karşı nasıl bir tutum içinde olması gerektiğinin ilkelerini verir. Bu ilkeler kabul edilir ise fert ve toplum ilişkileri bir denge (saygı) üzere oturmuş olur.⁸¹¹

Saygı, insan ve toplum hayatında kendi bütünselliği içerisinde güçlü bir mekanizmadır. Bu mekanizma ile İslam'da dini ve ahlaki sorumluluklar iki başlık altında ele alınabilir. Bunlardan biri "Allah'ın emrine saygı" (et-ta'zîmu li-emrillah), diğeri de Allah'ın yarattıklarına şefkat ve merhamet" (eş-şefakatü ala-halkıllah) göstermek şeklinde tasnif edilir.⁸¹² Bu bağlamda insanın Allah'a olan saygısı (et-ta'zîmu li-emrillah)'ı ifade etmek için Kur'an; ta'zîm, ta'zîr, tevkîr, takvâ, huşû ve havf gibi kavramları kullanmaktadır.⁸¹³ Elbette ki insanın Allah'a olan saygısı, diğer varlıklara olan saygısının önündedir. Bu da Allah'ın kâinata koyduğu ve insana açıkladığı kuralları ihlal etmekten kaçınma ve ona saygı duyma şeklinde tezahür eder. Bu durum, en çok takva kelimesinin geçtiği ayetlerde kendini gösterir.⁸¹⁴ Bu çerçevede mümin insan, Allah'a tabi olur, O'na tazim ve saygı gösterir.⁸¹⁵ Bu tazim ve saygı, kalplerin takvası (saygısı) olan Allah'ın hükümlerini korumakla ve gözetmekle vücut bulur.⁸¹⁶

Allah'ın hükümlerini korumak ve emirlerine riayet etmek kalbin takva (saygı)sı ve sorumluluğudur. Zira saygı ve sorumluluk iki kutupludur. Bunlardan biri Allah'a ve emirlerine, diğeri de yaratılmış tüm varlıklara karşı saygı ve sorumluluk bilincini kuşanmaktır. Bu bilinçle donanmak, Allah'a, kendine ve tüm kâinata karşı saygılı ve sorumlu olmak demektir. Bu saygı ve sorumluluk bilinciyle her bir varlığın hakkı gözetilir ve korunur. Bu ince ve hassas davranış insanı ihsan sahibi kılar.⁸¹⁷ Bu ihsan da insana Allah ile ilintili olarak yarattıklarına karşı saygı duymayı ve sorumluluk yüklenmeyi gerektirir. Bu saygı ve sorumluluk duygusu ortaya çıktığında, merhamet insanda tomurcuklanmaya başlar. Zira merhamet saygıyı önerirken, saygı merhametin görünen yüzü olur. Böylece bu saygı, insanı merhametli olmaya davet eder. Bu davet de

⁸¹¹ Hâbil Şentürk, "Sosyal İlişkilerde Saygı Kavramı: Psikoloji ve Din Açısından Bir Bakış", *Süleyman Demirel Üni. İlahiyat Fak. Der.*, 2008, (1) 20, 218.

⁸¹² Râzî, *Me'âtilihü'l-Gayb*, XIV, 314; Çağrı, "Saygı", 212.

⁸¹³ Çağrı, "Saygı", 212.

⁸¹⁴ Abdülhakî, *el-Mu'cemu'l-Mufehres*, 925-928

⁸¹⁵ Taberî, *Câmiu'l-Beyan*, XII, 208; Maturîdî, *Tevîlatü'l-Kur'an*, IX, 297; Mevdudî, *Tefhîmu'l-Kur'an*, V, 410.

⁸¹⁶ Hacc 12/32.

⁸¹⁷ Buhârî, *Sahihu'l-Buhârî*, I, 19, Hadis No: 50; Müslim, *Sahihu Müslim*, IV, 36, Hadis No: 8; İbn Mâce, *Sünen*, I, 25, Hadis No: 65.

insanı karşıdakini anlamaya, fark etmeye ve elinden tutup hemhal olmaya kadar götürür. Bu da merhameti önceleyen bir saygı anlayışını uyandırır. Bu uyanış ise insanda merhameti inşa edecek anlayıştır. Bu bağlamda saygı, merhameti gerektirdiği gibi, sorumluluk bilincini de yükler insana. Burada sorumluluk bilinci de merhameti yüklenmenin adıdır. Dolayısıyla saygı ve merhamet kardeş olmasaydı veya saygı ve merhamet olmasaydı, yaşamak anlamını yitirmiş olurdu.

İslam medeniyeti, merhameti önceleyen bir saygı anlayışına sahiptir. Bu bağlamda Kur'an-ı Kerim'de saygı ve merhamet üzerine inşa edilmiş söylem ve eylemler tavsiye edilmektedir. Bu söylem ve eylemler; yalnızca Allah'a kulluk etmeyi ve saygı duymayı, anne babaya iyilikle muamele etmeyi, öf bile dememeyi, azarlamamayı, güzel söz söylemeyi, kol kanat germeyi, onlara merhamet et diye dua etmeyi emreder. Ayrıca akrabaya, yolcuya ve yoksula hakkının vermeyi, veremiyorsa rahatlatıcı söz söylemeyi, cimrilik ve israftan kaçınmayı, fakirlik korkusuyla çocukları öldürmemeyi, zinaya yaklaşmamayı, bir kimseyi haksız yere öldürmemeyi, yetim malı yememeyi, onu korumayı ve kollamayı, ahde vefa göstermeyi, ölçü ve tartıyı tam yapmayı, temelsiz bilgilerle insanları yargılamamayı ve kibirden kaçınmayı emreder.⁸¹⁸

Yukarıda bahsedilen ayetlere bakıldığında saygı ve merhametin birlikteliğinin zirvesi gözüktür. Bu ayetler topluluğu, sadece Allah'tan başka bir ilaha tapmayı yasaklamakla kalmaz, aynı zamanda bireyin hiçbir tereddüt göstermeden Allah'a itaat ve ibadet etmesini, O'nun emirlerine boyun eğip saygı göstermesini ve yerine getirmesini zorunlu kılar.⁸¹⁹ Allah'a yapılması gereken saygı ortaya konulduğunda, merhamette kendiliğinden gerçekleşmiş olur. Zira merhamet, saygının bağrında yaşar. Ayrıca küçüklere merhamet etmeyi ve büyüklere saygı göstermeyi,⁸²⁰ misafirlere ikram etmeyi, komşuyu rahatsız etmemeyi ya hayır söylemeyi ya da susmayı⁸²¹ da temel ilke olarak önümüze koyar. İslam bu ilkeler ışığında, bütün işlerin merhamet ve saygı çerçevesinde yapılmasını tavsiye ederken, merhametsizliğe ve saygısızlığa asla müsaade etmeyeceğini de açık bir dille belirtir.⁸²² Ardından da işte benim dosdoğru yolum: Saygı, sevgi ve merhamettir demektedir.

⁸¹⁸ İsra 17/23-40; Enam 6/151-153.

⁸¹⁹ Mevdudi, *Tefhîmu'l-Kur'an*, III, 103.

⁸²⁰ Tirmizi, *es-Sünen*, III, 386, Hadis No:1919.

⁸²¹ Buhari, *Sahihu'l-Buhari*, VIII, 11, Hadis No: 6018; Ebu Davûd, *es-Sünen*, IV, 339, Hadis No: 5154.

⁸²² Nisa 4/36; Hucurat 49/1-2, 10-12;

2.3.5. Paylaşma Duygusu ve İsar

İnsanda merhamet bilincini inşa edecek ve geliştirecek olan temel erdemlerden biri de gönül zenginliği olan îsardır. İsar öyle bir kavramdır ki hiçbir dilde tek başına ve bu denli kısa olduğu halde bunca anlamı kendinde barındıran başka bir kelime yoktur; çünkü isar, cömertlik ahlakını zirveye çıkartan bir erdemdir.⁸²³ Bu açıdan isar, merhametin öncelikli şartlarından biridir. Bu şart ile kişi, cimrilikten, olumsuz duygu ve düşüncelerden kendini korurken, başkalarına şefkat ve merhamet hususunda gösterdiği fedakârlık ile insanlık zirvelerine tırmanır. Bu tırmanışta kişi, içinde bir daralma ve burukluk olmadan başkalarının yarar ve çıkarlarını kendi yarar ve çıkarlarına tercih eder,⁸²⁴ kendisi muhtaç olduğu halde malı⁸²⁵ ihtiyaç sahiplerine gönül rızasıyla verir. Bu kapsamda isar, kardeşlik ve dostlukta öyle bir zirvedir ki bir şeyin elde edilmesi hususunda dostunun yarar ve çıkarını kendi yarar ve çıkarına tercih etmek, aynı zamanda dostun göreceği bir zarardan kendini feda edercesine onu korumaktır.⁸²⁶

Feragat etmek, fedakârlık göstermek ve başkalarının hak ve menfaatini düşünmek ve öncelemek anlamına gelen isar, diğerkâm ve özgeci, Arapçada gayriyye ve Batı dillerinde altruizm kelimeleriyle karşılanmaktadır. Burada bir kimsenin isar anlayış ve derecesine ulaşabilmesi için ikram ettiği şeye kendisinin fiilen muhtaç durumda bulunması şart değildir. Bu kapsamda kendisi muhtaç olsa dahi başkasını kendisine tercih edebilecek bir ahlak anlayışına ve irade gücüne sahip bulunması önemlidir.⁸²⁷

Kur'an-ı Kerim'de isar kelimesi, müştaklarıyla birlikte yirmi bir ayette geçmektedir.⁸²⁸ Bu kelime lügatlerde; bir nesnenin izi, eseri, varlığının kanıtı ya da bir şeyin varlığına delalet edenin izini sürmek, nakletmek, seçmek, yeğlemek, tercihte bulunmak ve bir şeyi diğerine üstün tutmak ya da öncelemek⁸²⁹ ve ikram etmek⁸³⁰ gibi anlamlara gelmektedir.

⁸²³ Ali Şeriatî, *İslam Bilim*, Çev. F. Alptekin, Nehir Yay. İstanbul 1992, 276.

⁸²⁴ Şeriatî, *İslam Bilim*, 276.

⁸²⁵ İsmail Hakkı Bursevî, *Kelimeler Arasındaki Farklar (Kitabu'l-Furuk)*, Çev. Ömer Aydın, İşaret Yay., 2. Baskı, İstanbul 2016, 409.

⁸²⁶ Cürcani, *Tarifat*, 40; Necmettin Şahinler, *Son Merhamet Çağrısı*, İnsan Yay. İstanbul 2014, 92.

⁸²⁷ Mustafa Çağrıcı, "İsâr", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2000, 22, 490,

⁸²⁸ Abdülhakî, *el-Mu'cemu'l-Mufehres*, 15-16.

⁸²⁹ Cevherî, *es-Sıhah*, II,575; İsfehani, *el-Müfredat*, 8-9; Ebu'l-Beka, *Külliyât*, 40.

⁸³⁰ Halil b. Ahmed, *Kitabul Ayn*, VIII, 237; Cevherî, *es-Sıhah*, II,575.

İsar kelimesi Kur'an-ı Kerim'de türevleriyle birlikte geldiği yerlerde, bağlama uygun olarak anlamlar yüklendiği görülür. Bu çerçevede ayetlerde geçen kelimelerden “min eseri'r-resul”de (من أثر الرسول)⁸³¹ elçinin öğretilerinden alınmış bir “mesaj,”⁸³² “esareh”de (أثارة)⁸³³ “mesaj parçası, bilgi kırıntısı, ilimden bir belge”⁸³⁴ anlamı, “min eseri's-sücut”da (من أثر السجود)⁸³⁵ “secde izi” manası, asarda (اثر) da ⁸³⁶ “eserler, kalıntılar, izler, arka, arkaları, peşleri sıra” gelen anlamları yüklendiği görülmektedir. Kur'an'da fiil olarak sadece mazi ve muzari formunda beş ayette gelen esera (أثر) kelimesi; “nakledilmek, aktarılmak ve öğretilmek”⁸³⁷ manasında yü'seru (يؤثر)⁸³⁸ formunda, diğerleri de âsera (أثر),⁸³⁹ yü'sirune (يؤثرون),⁸⁴⁰ tü'sirune (تؤثرون)⁸⁴¹ ve nü'sira (نؤثر)⁸⁴² şeklinde gelmektedir. Bu şekilde gelen kelimeler, “tercih etmek, yeğlemek, üstün tutmak ve öncelemek” manalarını ihtiva etmektedir.⁸⁴³ Bu ayetlerde esera (أثر) kelimesi sözlük anlamında kullanılsa bile, kullanıldığı yerlerde terim anlamı kendini inceden inceye hissettirmektedir.⁸⁴⁴ Bu hissi apaçık şekilde ele veren terim anlamı, Haşr suresi dokuzuncu ayette geçen yü'sirune (يؤثرون) fiilidir. Bu fiil esera (أثر) kökünden if'al babına aktarılmış, isar da bu kökten türetilmiş bir mastardır. Bu mastar formu, üstün tutmayı, öncelemeyi ve bir kimseyi kendi nefesine tercih etmeyi⁸⁴⁵ öne çıkartırken, nefsin tutku ve arzularını yenmeye bağlı ahlaki bir erdeme işaret eder.⁸⁴⁶ Bu ahlaki erdem de kelimenin terim anlamına atıfta bulunur. Bu da bir kimsenin, kifayet derecede olan maişetine kendisi ihtiyaç içinde bulunsa bile sahip olduğu imkânları başkalarının

⁸³¹ Taha 20/96.

⁸³² Esed, *Kur'an Mesajı*, II, 637.

⁸³³ Ahkaf 46/4.

⁸³⁴ İsfahani, *el-Müfredat*, 9; Râzi, *Muhtaru's-Sıhah*, 13.

⁸³⁵ Fetih 48/29.

⁸³⁶ Rum 30/50; Yasin 36/12; Mümin 40/21, 82; Taha 20/84; Kehf 18/6, 64; Saffat 37/70; Zuhuruf 43/22, 23; Hadid 57/27.

⁸³⁷ Ebu Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Mahallî ve Ebu'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed es-Süyûtî, *Celâleyn*, Pamuk Yay., İstanbul ts., 537; Ebu's-Sûud, *İrşadu'l-Akli's-Selîm*, IX, 58.

⁸³⁸ Müddesir 74/24.

⁸³⁹ Yusuf 12/91; Nazi'at 79/38.

⁸⁴⁰ Haşr 49/9.

⁸⁴¹ A'lâ 87/16.

⁸⁴² Taha 20/72.

⁸⁴³ Okuyan, *Çok Anlamlılık Bağlamında Kur'an Sözlüğü*, 51-52; Zülfikar Durmuş, "Sosyal Dayanışmanın Sağlanması Kur'an'ın Öngördüğü İdeal Model: İsâr", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Der.*, 2003, (3) 4, 19.

⁸⁴⁴ Mustafa Alıcı, "İslam'da Dindarlar ve Diğerkâmlık: Kur'an-ı Kerim'de "İsar" Ayetine Tarihî Fenomenolojik Bir Yaklaşım", *Akra Kültür Sanat Ve Edebiyat Dergisi*, 2019, (7) 17, 14.

⁸⁴⁵ Râzi, *Muhtaru's-Sıhah*, 13; İbn Aşur, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XVIII, 193; İbrahim Mustafa, vd., *el-Mu'cemü'l-Vasît*, 5.

⁸⁴⁶ Bulaç, *Kur'an Dersleri*, VII, 20.

ihtiyacını karşılamak üzere kullanması, başkalarının yararı için fedakârlıkta bulunması demektir. Böylece bir insanın zarar ve sıkıntılara katlanarak, başkalarının ihtiyacını karşılaması ve öncelemesi maksadıyla feragat-ı nefis⁸⁴⁷ etmesi onda isar ahlakını ortaya çıkartır. Bu konumda olan insan, sadece bollukta değil darlıkta da kendi nefisinden önce başkalarını düşünür, kendi dertlerinden evvel insanlığın acılarıyla yoğrulur.⁸⁴⁸

Haşr suresi 9. ayeti kerimesi, isarı en güzel şekilde tasvir eder. Buna göre Muhacirlerden önce Medine'yi yurt tutmuş, imanı da kendi gönüllerine yerleştirmiş ve Medine'yi muhacirlere hazırlamış olan Ensar, sahip oldukları bütün zenginlikleri öz yurtları Mekke'de bırakmak zorunda kalarak Medine'ye hicret eden muhacirleri gönülden severler ve bütün cömertlikleriyle onlara şefkatle kucak açarlar. Onlarla sahip oldukları her şeylerini paylaşmaktan çekinmezler. Muhteşem bir dayanışma örneği sergilerler. Bu dayanışma örneğinden dolayı kalplerinde bir burukluk, rahatsızlık ve huzursuzluk duymazlar. Hatta kendileri son derece ihtiyaç içinde bulunsalar bile muhacirleri kendilerine tercih ederler ve kendi haklarından feragat ederler. Bilirler ki kim nefsinin cimriliğinden, hırsından korunursa, işte kurtuluşa erenlerin ta kendileri onlardır.⁸⁴⁹ Bu olay tarihte vuku bulmuş örnek bir hadisedir. Bu hadise de Peygamberin kendi içtihiadı ile verdiği bir karar vardır. Aynı zamanda haklarından muhacirler adına vazgeçen bir ensar vardır. Bu ayetler Allah'ın elçisini verdiği kararda desteklemekte ve Ensarı da ahlakından dolayı övmektedir.⁸⁵⁰ Bu durumda ayetin sebab-i nüzulüne hangi olay atıf yapılırsa yapılsın, muhteşem bir paylaşım ve başkalarının ihtiyaçlarını kendi ihtiyacına önceleyen bir şahsiyet ve asalet vardır.

İsârın, özgeciliğin ve diğergâmlığın zıttı olan bencillik ve egoizm, insanın sadece kendisini ve kendi menfaatini düşünmesi anlamına gelmektedir.⁸⁵¹ Bu da bir müslümanda bulunmaması gereken çirkin vasıflardandır. Bu çirkin vasıflar, insan davranışlarında ahlaki bir kusur olarak kabul edilmektedir.⁸⁵² Burada kabul edilen

⁸⁴⁷ Ebu Kasım Abdülkerim Kuşeyri, *Kuşeyri Risalesi*, Haz. Süleyman Uludağ, Dergah Yay., 3. Baskı, İstanbul 1991, 411; Çantay, Hasan Basri, *Kur'an-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, Elif Ofaet, İstanbul 1990, III,1024 (32. dipnot); Çağrı, "İsâr", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XII, 490.

⁸⁴⁸ Öztürk, *Kur'an'ın Temel Kavramları*, I, 512.

⁸⁴⁹ Ebu Bekr Ahmed b. Ali er-Râzi el-Cessas, *Ahkamu'l-Kur'an*, Thk. M. Sadık Gamhavi, Daru-İhyai't-Turasi'l-Arabiyyi, Beyrut 1405, V, 324; Kuşeyri, *Letâifü'l-İşarat*, III, 561; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, VII, 221-222; Zuhayli, *et-Tefsîru'l-Münîr*, XVIII, 83-84.

⁸⁵⁰ İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, 5/287; Muhammed İzzet Derzeze, *et-Tefsîru'l-Hadis*, Daru-İhyai'l-Kütubi'l-Arabiyyi, Kahire 1383, VII, 315.

⁸⁵¹ Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, 106.

⁸⁵² İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlakî Kavramlar*, 114.

ahlaki kusur, insandaki merhameti ve aynı zamanda paylaşma duygusunu öldüren bir kusurdur. Bu ölümle birlikte merhamet duygusu da ortadan kalkar. Buna karşılık İslam, ahlakın ve toplumsal dayanışmanın anahtar kavramlarından biri olan isarı teşvik eder. İsar şemsiye bir kavramdır ve bütün cömertlikleri kendinde toplar. Bu açıdan isar, infakın ve cömertliğin zirve noktasıdır. İslam ahlak terminolojisinde kullanılan sehâ, sehâvet ve cûd gibi kelimeler Kur'an-ı Kerim'de geçmemektedir. Buna karşılık Kur'an'de pek çok ayette infak, i'tâ, it'âm, ihsan, ikram ve bezl gibi mastarlardan türeyen kelimelerle cömertlik erdemi öne çıkartılmaktadır.⁸⁵³ İyilik, cömertlik, infak ve isar, sevilen şeylerden başkaları için harcamadıkça gerçekleşmez.⁸⁵⁴ Bu yüzden kendi istek ve arzularına rağmen merhamet sahibi Müslümanlar: Ne bir karşılık ve ne de bir teşekkür beklemeden, sırf Allah rızası için yedirirler, doyururlar ve yardımda bulunurlar.⁸⁵⁵ Bu yardımda bulunma ve başkalarını kendi nefesine tercih etme duygusu olan isar, merhametle birlikte bireyin ferdi ve toplumsal hayatına olumlu katkılarda bulunur. İşte bu olumlu katkı kişiyi, kendi ekmeği kendi açlığını giderecek kadar iken, hepsini bir başkasına bağışlamasına vesile olur. Başkasının doymasını kendi açlığına tercih eder.⁸⁵⁶ Hatta bu duygu ölde başkaları yaşasın, tutsaklığı kabul et ki başkaları özgürlüğe kavuşsun anlayışına kadar götürür.⁸⁵⁷

İslam ahlak anlayışının özünü oluşturan isar, dünyevi her türlü çıkar ve beklentinin ötesinde, metafizik bir kaynaktan beslenen⁸⁵⁸ ve insanın yaratılışında var olan bir erdemin soylu bir şekilde ortaya çıkışıdır. Bu davranışın temelinde riya ve gösteriş yoktur,⁸⁵⁹ sağlam ve güçlü bir iman vardır. Bu iman, insan fitratındaki hakikat (isar) ile buluşunca müminleri birbirine bağlayan derin bir saygı, sevgi, fedakârlık ve paylaşım duygusunu geliştirir. Bu duyguların kaynağında da merhamet vardır. Aynı zamanda da merhamet, bu duyguların harekete geçme sebebidir. Merhamet olmasaydı, isar ve cömertlik olmazdı. İsar ve cömertlik duygusu insanda olmasaydı, kişide merhameti inşa etmek mümkün olmazdı.

⁸⁵³ Mustafa Çağrı, "Cömertlik", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, 8, 72,

⁸⁵⁴ Âl-İ İmrân 3/92.

⁸⁵⁵ İnsan 76/8-9.

⁸⁵⁶ Şeriati, *İslam Bilim*, 279.

⁸⁵⁷ Şeriati, *İslam Bilim*, 284.

⁸⁵⁸ Abdurrahman Kasapoğlu, "Kur'an'da İki Zıt Karakter: Şuhh (Bencillik) ve İsâr (Özgecilik)", *Akademik Araştırmalar Der.*, 2004, 21, 139.

⁸⁵⁹ Bakara 2/264.

İnsan fıtratında var olan isar duygusunu cömertlik ve isar ahlakına dönüştürmeyi başaran kimseler, Allah için vermenin (isarın) vermek değil, almak olduğunu bilirler. Bu yüzden dünyanın olumsuzluklarına odaklanmadıkları görülür. Burada her bir problemin fedakârlıkla çözülebileceği inancı hâkimdir. Bu anlayışa sahip olan kişilerin, hayatın her anında pozitif davranışlar sergiledikleri görülür. Bu pozitif anlayış insanlar arasında ülfet, muhabbet, şefkat ve merhamet duygusunu kamçılar. Bu ulvî duygu sayesinde isar, insanlar arasında sevgi, saygı, merhamet, şefkat ve kardeşliğin güzel bir tezahürü olur. Böylece birbirlerini seven ve sayan insanlardan meydana gelen bir isar toplumu vücut bulur.⁸⁶⁰ Bu toplumda insanlar, kolay olanı değil zor olanı tercih etmişlerdir. Yani iyilik yapmak zor, iyilik görmek kolaydır. İşte bu nedenle anneler çocuklarını daha fazla severler, çünkü doğurmak zor, doğmak kolaydır.⁸⁶¹ Burada isar insanda merhameti inşa ederken, başkalarına gönüllü olarak iyilik yapmayı, başkaları adına kendi haklarından ve imkânlarından vazgeçmeyi öğretir. Bu da isarın merhameti hep canlı tutacağıının işaretidir.

2.3.6. Empati

İnsanda yaratılıştan var olan merhamet duygusunu açığa çıkartacak, onu görünür kılacak, geliştirecek ve gerçekleştirecek erdemlerden biri de empatidir. Bu açıdan empati, merhameti önceleyen, destekleyen ve onu ayakta tutacak olan temel insani değerlerden biridir. Bu değer insanın nasıl düşünüp nasıl tepki verdiğini “anlama” yetisini kapsar.⁸⁶² Bu yeti, insan olmanın kaçınılmaz ve ayırt edici bir vasfıdır. Bu vasf, insanda öznel olmakla birlikte kendini başkasının yerine koyabilmenin, özdeşleşmenin ve duygudaşlığın kaynağıdır. Bu kaynak doğuştan (fıtrattan) gelen evrensel bir duygudur. Bu duygu insanda, kendi dışındaki varlıklarla kendini birleştirme, onunla hemhal olma yeteneği şeklinde ortaya çıkar. Ortaya çıkan bu yetenek insanda o derece yaygındır ki ruhsal hayatın her köşesinde ona rastlamamak mümkün değildir.⁸⁶³ Bu anlamda insanda var olan empati duygusu, özellikle de psikoloji ve psikiyatrinin önemli

⁸⁶⁰ Durak Pasmaz, “Kur’an’da İsar Kavramı”, *İstanbul Üni. İlahiyat Fak. Der.*, 2011, 25, 100.

⁸⁶¹ Aristoteles, *Nikomakhos’a Etik*, Say Yay. Çev. F. Akderin, 3. Baskı, İstanbul 2017, 81.

⁸⁶² Gilbert, *Şefkatli Zihin*, 217.

⁸⁶³ Adler, *İnsan Tabiatını Tanıma*, 52-53; Cemal Ağırman, “İdeal Bir Davranış Biçimi Olarak “Empati” ve Hadislerde “Empati” Örnekleri”, *Cumhuriyet Üni. İlahiyat Fak. Der.* 2006, (10) 2, 52; Hayati Hökelekli, “Gökyüzünden Yeryüzüne Yayılan Bir Değer: Merhamet ve Eğitimi”, *Diyanet Aylık Dergi*, 2011, 244, 16; Rabia Yurduseven, *Hz. Peygamber’in Hadislerinde Empati*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hitit Üni. SBE Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Çorum, 2018, 12.

bir çalışma alanı olmuştur ki bu sayede hastalıkların tedavisinde belli bir ilerleme kaydedilmiştir. Bu alanda empati duygusu, terapistin ya da danışmanın sahip olması gereken en önemli hususiyetlerden birisi⁸⁶⁴ olarak görünür. Bu durumda danışmanın bizzat kendisi, danışanın özel algısal dünyasına girmeli, onun yerine kendini koymalı, onun duygu ve düşüncelerini tam olarak anlamaya ve duyumsamaya çalışmalıdır. Bu çalışmada danışan, danışmanın duygularını geçici olarak yaşamalı, yargılamadan ve eleştirmeden ona nazikçe yaklaşmalı ve onun çok farkında olmadığı ya da azlıkla farkında olduğu anlamları hissetmelidir. Bu hissettiği anlamları yeni bir bakış açısıyla danışanına arz etmesidir. Ancak bu süreçte bir kişinin başkalarının duygu ve düşüncelerini algılayabilmesine, kendini o kişi imiş gibi hissetmesine ve tasarlayabilmesine bağlıdır.⁸⁶⁵

İnsana kendisi dışındaki varlıkları fark ettiren ve onların hissettiklerini hissettirme melekesi⁸⁶⁶ olan empati, ilm-i nefis (psikoloji)den ödünç alınıp, sosyal hayata aktarılan bir kavramdır. Böylece bir insan kendisini geçici bir süre başka varlıkların yerine koyup, onların yaşadıkları sevinç ve üzüntüleri yine onların bakış açılarıyla yaşaması ve değerlendirmesidir. Bu durumda insan, karşısındaki kişinin duygu ve düşüncelerini benimser, nesnelliğini hiç bozmadan kendini onun yerine koyar.⁸⁶⁷ Bu da toplumda birçok problemin çözümüne katkıda bulunur. Problemlerin çözümünde aşılmaz denilen dağları aştıran empati, her insanda var olan ve yaratılıştan getirilen bir duygunun en güzel biçimde ifadesidir. Bu kapsamda empati, insanın kendisini karşısındaki bir canlıya yansıtması, kendini onun içinde hissetmesi ve bu yolla da o canlıyı içine alarak özümsemesi,⁸⁶⁸ onun duygularını ve heyecanlarını doğru olarak anlaması⁸⁶⁹ ve ona göre bir eylem planı belirleyip davranış sergileme sürecine verilen isimdir.⁸⁷⁰ Ya da

⁸⁶⁴ Carl R. Rogers, “Empatik Olmak, Değeri Anlaşılmamış Bir Varoluş Şeklidir”, Çev. F. Akkoyun, *Ankara Üni. Eğitim Bil. Fak. Der.*, 1983, (16)1, 104; Abdurrahman Kasapoğlu, “Empati ve Sempat Olgusuna Vurgu Yapan Bazı Ayetler”, 2006, *Bilimname* (10) 1, 35.

⁸⁶⁵ Rogers, “Empatik Olmak, Değeri Anlaşılmamış Bir Varoluş Şeklidir”, 107; Rasim Bakırcıoğlu, *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*, Anı Yay., Ankara 2012, 496; Kasapoğlu, “Empati ve Sempat Olgusuna Vurgu Yapan Bazı Ayetler”, s. 35.

⁸⁶⁶ Mireille Maurin, *Dictionnaire De La Langue Française*, Hachette Livre, Française, 1993, 190.

⁸⁶⁷ Bakırcıoğlu, *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*, 496; Kasapoğlu, “Empati ve Sempat Olgusuna Vurgu Yapan Bazı Ayetler”, 34.

⁸⁶⁸ Elif Gökçe Ersoy-Ferdi Köşger, “Empati: Tanımı ve Önemi”, *Osmangazi Tıp Der.*, 2016, (38) 2, 9.

⁸⁶⁹ Sevgi Türker Terlemez, *Fransızca El Sözlüğü*, Engin Yay., Ankara 2008, 254

⁸⁷⁰ Ağırman, *İdeal Bir Davranış Biçimi Olarak “Empati” ve Hadislerde “Empati” Örnekleri*, 25.

başkalarını da en azından kendimiz gibi görmemizin, korumamızın, yardım etmemizin ve değerlendirmemizin adı empatidir.⁸⁷¹

Bir kimse ile birlikte kendini onun yerine koyarak var olma bilinci anlamına gelen empatiyi gerçekleştirebilmek için kişinin hem kendisiyle hem de diğer varlıklarla ilgili farkındalık düzeyinin üst seviyede olması gerekir.⁸⁷² Bu bağlamda empatik davranış gösteren kişi, mümkün olduğunca kendi inanç, değer, duygu ve eğilimlerinden geçici bir süreliğine soyutlanarak empati duyduğu kimsenin yaşantısına müdahil olmaya çalışır ve bu gayreti gösterir.⁸⁷³ Burada esas olan bir insan bir acıya maruz kalmışsa, yardıma ihtiyacı varsa, haksızlığa uğramışsa, karmakarışık duygular içinde yaşıyorsa, sorunları varsa, kaygılıysa, saldırganlaşıyorsa, korkuya kapılmışsa, öfke saçıyorsa veya kendi değerinden, kıymetinden ve kimliğinden şüphe ediyorsa bir anlayışa, empatik bir dostla ve merhamete ihtiyacı var demektir. Bu empatik dost, içten ve derin samimi bir anlayışa sahip olmalıdır. Bu derin ve içten samimi anlayış, böyle bir vakitte bir kimseye verilebilecek en değerli hediyedir. Bu hediye, burada canlının maruz kaldığı sıkıntıları ve acıları anlayabilmektir. Bu manada da empati, başka insanların neler hissettiklerini bir dereceye kadar tecrübe etme ve ruhsal durumlarına ilişkin bir hükme varma,⁸⁷⁴ sıkıntıların ve acıların bir ucundan tutup, altında ezilenin ve can çekişenin canına can suyu olmaktır.⁸⁷⁵ Zira bu güdü, ötekinin acısını dindirmeyi, rahatını, mutluluğunu ve refahını arzulamaktır.⁸⁷⁶ Bu arzu, insan olmanın cevheridir ve insan kalmanın gereğidir. Merhametin özü burada saklıdır ve ahlak burada başlar.⁸⁷⁷

İnsanın canına can suyu katan empatik anlayışın, insan davranışlarını yönlendiren ve eyleme dönüştüren bir gücü vardır.⁸⁷⁸ Bu güç öylesine tesirli ve güven vericidir ki karşıdaki insanı hemen etkisi altına alır. Bu etki, karşıdaki insana insan ırkının ayrılmaz bir parçası ve kardeşi olduğunu hissettirir.⁸⁷⁹ Böylece empatik his hem empati kuranı hem de kurulanı bencillikten, cimrilikten, tekebbürden, gıybetten, iki yüzlülüğten, pragmatizmden, mal sevgisinden, kıskançlıktan, çekememezlikten, zulmetmekten, kin

⁸⁷¹ Bilgiz, *Kur'an Açısından Vicdan ve Değeri*, 129.

⁸⁷² Zeynep Özcan, "Empati ve Dindarlık Arasındaki İlişki", *İnsan ve Toplum Bil. Araştırmaları Der.*, 2016, (5) 8, 2762.

⁸⁷³ Kasapoğlu, "Empati ve Sempati Olgusuna Vurgu Yapan Bazı Ayetler", 43.

⁸⁷⁴ Sue Gerhardt, *Sevgi Neden Önemlidir?*, Çev. Bahar Tırnakçı, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2019, 47.

⁸⁷⁵ Rogers, "Empatik Olmak, Değeri Anlaşılmamış Bir Varoluş Şeklidir", 122.

⁸⁷⁶ Schopenhauer, *Merhamet*, 83.

⁸⁷⁷ Sayar ve Manisalıgil, *Merhamet Devrimi*, 231.

⁸⁷⁸ Ağırman, *İdeal Bir Davranış Biçimi Olarak "Empati" ve Hadislerde "Empati" Örnekleri*, 27.

⁸⁷⁹ Rogers, "Empatik Olmak, Değeri Anlaşılmamış Bir Varoluş Şeklidir", 114.

ve intikamdan alıkoyar. Yani “nefs-i emmarenin” önüne set çeker de olumsuz duygu ve düşünceler kendiliğinden ortadan kalkar. Bu manada insanı perdeleyen olumsuz duygu ve düşünceler ortadan kalktığında, geriye karşıdaki insanı anlamak kalır. Yani karşıdaki insanın içinde bulunduğu duygu ve düşünceler onun yerine anlaşılmaya çalışılır. Bu da İslam’ın oluşturmaya çalıştığı merhamet toplumunun en güzel yansımasıdır. Bu yansıma, insanda başkalarına karşı sevgiyi ve merhameti harekete geçirecek ve empatiyi gerçekleştirecektir. Empati gerçekleştiğinde merhametin ne kadar büyük ve tedavi edici bir güç olduğu ortaya çıkacaktır.

İnsan doğası gereği medeni sosyal bir varlıktır. Bu açıdan insan topluluk halinde ve toplum içinde yaşamak zorundadır. Zira o bir guruba aşinadır ve yalnızlıktan nefret eder.⁸⁸⁰ Toplum içinde yaşama zorunluluğu insanı, diğer insanların sevinçlerine ve dertlerine ortak olmayı mecbur kılar. Bu mecburiyet insanı, ötekini anlamaya götürür. Bu anlama faaliyeti insanın kendini bulmasını ve bilmesini, kendi dışındaki insanları fark etmesini ve kendini onların yerine koyup, onların hissettiklerini hissetmesini sağlar. Bu his özgeci bir tutuma dönüşür. Bu özgeci tutum da insanı, empatik davranmaya yönelterek yardımlaşma duygusunu aktif hale getirmekle sonuçlanır. Bu anlamda İslam dini ve onun kitabı Kur’an, empati kurma konusunda müminleri yönlendirir ve sunduğu motivasyonlarla samimi bir dindarlık üretme konusunda önemli bir fonksiyon icra eder.⁸⁸¹ Bununla birlikte, Kur’an-ı Kerim’de ve sünnette kesin bir biçimde empatiden söz edebilmek ve Kur’an-ı Kerim’de direkt empati anlamına gelen bir kavram bulmak mümkün değildir. Ancak empatiyi karşılayabilecek ve empatiye işaret edebilecek yönlendirmelerden bahsedilebilir.⁸⁸² Bu bağlamda Kur’an-ı Kerim’in anlatım üslubunda ve ortaya koyduğu temel ilkeler ışığında empatik bir yaklaşım ortaya koymak ve geliştirmek mümkündür.⁸⁸³ Bu yaklaşım tarzında empati, mümin insanın şahsiyetinde merhamet duygusu ile ahlaki erdemlerin görünür kılınması şeklinde ortaya çıkar. Bunu en iyi ifade edecek Kur’anî delil; “*Arkalarında bıraktıkları zayıf (küçük, korumasız, özürlü) çocuklardan dolayı kaygı duyanların, (vasiyetleri altında olanlar için de) içleri*

⁸⁸⁰ Ebu Zeyd bin Muhammed bin Haldun, *Mukaddime*, Thk. Halil Şehhade, Daru’l-Fikr, 2. Baskı, Beyrut 1988, I, 54.

⁸⁸¹ Özcan, *Empati ve Dindarlık Arasındaki İlişki*, 2777.

⁸⁸² Kasapoğlu, “Empati ve Sempatı Olgusuna Vurgu Yapan Bazı Ayetler”, 44; Bilgiz, *Kur’an Açısından Vicdan ve Değeri*, 129.

⁸⁸³ Batar, *Empatik Düşündürme Yoluyla Merhamet Eğitimi*, 52.

ürpertiyile titresin. Allah'tan korksunlar ve onlara doğru söz söylesinler”⁸⁸⁴ emr-i ilahisidir. Bu emr-i ilahiyi empati ayeti olarak isimlendirmek mümkündür. Şöyle ki; “Yetimlerin haklarını korumanın ne kadar önemli olduğunu, kişi kendi iç dünyasında empati yaptığı zaman anlayabilir. İnsanın korunmaya muhtaç olan küçük çocukları varken, ölecek olsa gözü arkada kalır, nasıl büyüyecekler, kim bakacak bu çocuklara diye kaygılanır. Bir anda içi ürperir, derin bir kaygıya kapılır. Durum böyleyse, o zaman insana emanet edilen yetimlere karşı gerekli duyarlılığı göstermesi, sanki onlar kendi çocuklarıymış gibi koruması, yetiştirmesi, babalarından kalan malları saklaması veya çalıştırıp artırması ve onlara her zaman iyilikle muamele edip eğitimleriyle ilgilenmesi gerekir.”⁸⁸⁵ Bu bağlamda ayet, insanın kendi çocukları ile başkalarının yetim çocukları arasında empati kurmayı önermekte ve insanı empatik davranmaya çağırmaktadır.

Allah Teâlâ Kur'an-ı Kerim’de, insanlara “*sizi bir erkek ve bir dişiden yarattık ve birbirinizi tanımanız için sizi boylara ve kabilelere ayırdık*”⁸⁸⁶ buyurmaktadır. Boylara ve kabilelere ayrılan insanların birbirlerini düşünmelerini, anlamalarını ve tanımalarını kısacası bir empati (tearüf) kültürü oluşturmalarını emretmektedir. Bu emri destekleyen ve doğrulayan kanıtlar ise son on yılda yapılan araştırmalardır. Bu araştırmalar göstermiştir ki insan “homo empathicus”dur.⁸⁸⁷ Empatik insanın oluşturduğu bu empati kültürü, dağılmak, dövüşmek ve söğüşmek için değil, tanışıp yardımlaşmak ve güzel ahlakın etkilerini gösterebilmek⁸⁸⁸ için kendini karşıdakinin yerine koyarak onunla hemhal olmayı, onun durumunu anlamayı ve ona yardımda bulunmayı gerektirir. Bu da başkalarının iyiliği ve güzelliği için kendi öz çıkarını terketmeyi gerektirir.⁸⁸⁹ Bunun sonucunda “da iyilik ve takva üzere”⁸⁹⁰ yarışan ve yardımlaşan bir toplum oluşur. Bu toplumun oluşması için Kur'an-ı Kerim; anne-babaya ihsanda bulunmayı, yetimleri gözetip korunmayı, komşuluk hukukuna riayet etmeyi, akrabaya ve yolda kalmışlara yardım etmeyi, köleleri özgürlüğe kavuşturmayı emreder. Aynı şekilde şahitlikleri adaletle yapmayı, ahde vefa göstermeyi, hak yememeyi, salih amelde bulunmayı, dedikodu yapmamayı, iftira atmamayı, zandan kaçınmayı, zekât ve sadaka vermeyi,

⁸⁸⁴ Nisa 4/9.

⁸⁸⁵ Bulaç, *Kur'an Dersleri*, II, 311-312; Ateş, *Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, II, 564.

⁸⁸⁶ Hucurat 49/13.

⁸⁸⁷ Sayar, ve Manisalıgil, A., *Merhamet Devrimi*, 313.

⁸⁸⁸ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, VI, 540; Kutup, *Fî Zılâli'l-Kur'an*, VI, 3348.

⁸⁸⁹ Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, Say Yay. 7. Baskı, İstanbul 2019, 342.

⁸⁹⁰ Maide 5/2.

bollukta ve darlıkta infak etmeyi, îsar yapmayı ve oruç tutmayı emreder. Kur'an-ı Kerim'in bu emirlerine ve tavsiyelerine insan, kendi perspektifinden bakmamalı, muhatabın konumunu kendi konumu bilerek meseleye eğilmelidir.⁸⁹¹ Mesele bu perspektiften ele alındığında Kur'an'ın, empatik bir anlayıştan ve metottan faydalandığı görülür. Bu anlayışı da en güzel şekilde ifade eden şu kutsi sözdür. “*Sizden biriniz, kendisi için arzu edip istediği şeyi, din kardeşi için de arzu edip istemedikçe, gerçek anlamda iman etmiş olmaz.*”⁸⁹² Sanki hadis, gerçek imanın vuku bulması için empatiyi fısıldamaktadır.

Kur'an-ı Kerim'de, empatiye işarette bulunan birçok örnek göstermek mümkündür. Bunlardan en ilginç olan örnek, Hz. İbrahim'in (as) kendisine gelen elçilerle yaptığı konuşmadır.⁸⁹³ Burada Allah'ın elçileri, İbrahim'e (as), Lut kavmini helak etmeye geldiklerini haber verirler. Bu haber karşısında Hz. İbrahim (as) elçilere serzenişte bulunarak, “ama orada Lût da var”⁸⁹⁴ tepkisini ortaya koyar. Bu tepki, Hz. İbrahim'i elçilerle tartışmaya⁸⁹⁵ kadar götürür; çünkü İbrahim (as), Lut'un (as) bu cezayı hak etmediği inancındadır. Bu inanç ile kurulan bir empati, kardeşine duyduğu şefkatin, acımanın, hüznün, zarar ve eziyet görmemesi isteğinin,⁸⁹⁶ duyarlılığın, hassasiyetinin ve merhametinin⁸⁹⁷ sonucudur. Bu sonucun içinde empati, adalet, kabullenmeme ve merhamet vardır. Burada Hz. İbrahim'i (as) harekete geçiren duygu, kendisi bu helaki yaşamasa bile daha önceki kavimlerin yaşadıkları üzerinden empati kurarak, içinde barındırdığı merhamet duygularını aşıkâr etmesidir. Bu da ancak empati yaparak gerçekleşir. Hz. İbrahim (as) burada Hz. Lut'a (as) eşduyum (empati) göstererek onunla özdeşleşmiş oluyor. Hem de O'nun apayrı olduğunu bilerek... Gövdesi ona bitişik değil, ama ruhundan ona açılan bir penceresi vardır. Bu pencereden gözükken ıstırapta bir eşitsizlik var, ama merhamet insana ıstırap ihtimalinin eşitliliğini öğretir.⁸⁹⁸

⁸⁹¹ Havva R. Hasankahyaoğlu, *Dindarlık Empati İlişkisi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üni. SBE Felsefe ve Din Bil. Ana Bilim Dalı, Konya 2008, 34.

⁸⁹² Buhari, *Sahihu'l-Buhari*, I, 12, Hadis No: 13; Tirmizi, *es-Sünen*, IV, 667, Hadis No: 2515.

⁸⁹³ Hud 11/69-74; Ankebut 19/31-32.

⁸⁹⁴ Ankebut 19/32.

⁸⁹⁵ Hud 11/74.

⁸⁹⁶ Zemahşeri, *el-Keşşaf*, III, 452; Razi, *Mefatihü'l-Gayb*, XV, 51; Merâgi, *Tefsiru'l-Meraği*, XX, 137; Bilmen, *Kur'an-ı Kerim Meali Alisi ve Tefsiri*, V, 2659.

⁸⁹⁷ Kutup, *Fî Zılâli'l-Kur'an*, V, 2734; Mevdudi, *Teşhîmu'l-Kur'ân*, IV, 247.

⁸⁹⁸ Kemal Sayar, *Merhamet Kalbe Dönüş için Son Çağrı*, Kapı Yay., 2. Baskı, İstanbul 2018, 95.

Merhamet ancak belirli bir insan tarafından belirli bir canlı için hissedildiğinde gerçek manada güçlü bir duyguya dönüşür. Bu aslında bir duygu değil, bilinçli bir tercihtir.⁸⁹⁹ Bu merhamet tercihi, insanın empati yapabilme yeteneğinin kanıtıdır. Empati yapmak, insanda merhamet duygusunun tecelli etmesinin ve açığa çıkmasının vesilesidir. Bu bağlamda empati, merhamet duygusunu besleyen ve destekleyen en önemli unsurdur.⁹⁰⁰ Aralarında güçlü bir ilişki vardır. Birinin varlığı diğerrinin varlığını gerektirir. Burada merhamet, empatinin kaynağıdır. Empati de merhametin görünen yüzüdür. Bu kaynak (merhamet) ve görünen yüz (empati), insanda toplumsal dayanışmanın ve ahlakın temelidir. Burada bir insan düşerse, diğeri empatik bir refleksle onu tutar kaldırır.

İnsanda merhamet duygusunu içselleştirmeye yarayacak, açığa çıkartacak ve merhameti inşa edecek ve geliştirecek en önemli erdemlerden biri de empatidir. Empati bilkuvve güç olan merhameti, bilfiil güce çevirir. Bu bağlamda empati kurmanın temelinde merhamet duygusunun desteklenmesi ve açığa çıkartılması vardır. Bu sebeple insanlarda empatik duyguyu ve davranışı geliştirmek için etkili bir merhamet eğitime ihtiyaç vardır.⁹⁰¹ Bu merhamet eğitimi neticesinde, merhamet sahipleri başkalarının yaşadığı ızdırabı ve acıyı dindirmeye aday olan soylu insanlardır.

Kısacası empati, merhamet duygusunu besleyen, geliştiren ve alenileştirerek aktive eden bir erdemdir. Bu erdem, ızdırabın dindirilmesine yönelik bir gayreti içerir. Bu gayret farkında olmakla başlar, ızdırabın çözümüyle sona erer.

2.3.7. Vicdan

Vicdan, insanı insan eden ve insanı diğerr varlıklardan farklı/üstün kılan, ayırt edici bir hususiyeti temsil eder.⁹⁰² Bu temsil, insanın iyi ile kötüyü, güzel ile çirkini, doğru ile yanlış, faydalı ile zararlıyı birbirinden ayırt ettirecek bir meleke üzere kurulmuştur. Bu meleke, insanda temyiz yeteneğine sahip olup, otokontrol mekanizması

⁸⁹⁹ Theodor Zeldin, *İnsanlığın Mahrem Tarihi*, Çev. Elif Özsayar, Ayrıntı Yay. İstanbul 1998, 241.

⁹⁰⁰ Zeynep Özcan, *Merhamet Psikolojisi*, Çamlıca Yay. 2. Baskı, İstanbul 2020, 75.

⁹⁰¹ Batar, *Empatik Düşündürme Yoluyla Merhamet Eğitimi*, 48.

⁹⁰² Jean Jaques Rousseau, *Emile ya da Eğitim Üzerine*, Çev. Yaşar Avunç, Türkiye İş Bankası Yay., 8. Baskı, İstanbul 2017, 406; İlhami Güler, "Vicdanın Kendini Kandırma Halleri Olarak Vicdansızlık", *Bilim, Ahlak ve Sanat Bağlamında Çağdaş İslam Algıları, Uluslararası Sempozyum 26-28 Kasım 2010*, Editörler: C. Batuk, H. Atsız, Canik Belediyesi Yay. Samsun 2011, I, 389; Bilgiz, *Kur'an Açısından Vicdan ve Değeri*, 27.

görevini üstlenir.⁹⁰³ Bu görevi üstlenenin/yüklenenin adına vicdan denir. Vicdan insanın derununda bulunan bir hakikat olup, insanı karşılaştığı meselelerde neyin doğru, neyin yanlış olduğu hususunda ikaz edebilecek olan bir uyarıcıdır. Şayet bu uyarıcı, kör bir değer duygusu ya da yozlaşmış ve fesada uğramış bir kalp değil ise insana ne yapması gerektiğini dikte eder.⁹⁰⁴ Esasında bu dikte/uyarıcı insanın yapmakta olduğu veya yapabileceği, fiil ve davranışlar hakkında ortaya koyduğu değer yargılarıdır.⁹⁰⁵ Değer yargıları, bir davranışın iyi ya da kötü olduğuna veya ahlaka uygun olup olmadığına karar verir. Bu karar verme iradesini gösteren ve yalnız insana mahsus olan yetinin/kabiliyetin adına vicdan denir.⁹⁰⁶ Vicdan haddi zatında çeldiriciler olmaz ise insanı hep iyiliğe, doğruluğa yönlendirir de kötü olmaktan ve kötülük etmekten insanı uzaklaştırır.⁹⁰⁷ Bu esnada vicdan, insanda yargıyı iyi - kötü, faydalı - zararlı, güzel – çirkin, değerli – değersiz ilkesi üzerine kurar.⁹⁰⁸ Kurulan bu ilke ile insan vicdanı kendini bilmesine, rahata ermesine ya da kınamasına, suçlamasına ve huzursuzluğuna neden olur.

Vicdan, modern zamanlarda insan hakları ve demokrasi bağlamında üzerinde en çok müzakere edilen kavramlardan biri olmuştur.⁹⁰⁹ Vicdan, yirminci yüzyılda küreselleşip,⁹¹⁰ çağdaşlığın ve medeniyetin en önemli simgesi olurken, insan haklarının kaçınılmaz kuralları arasında yerini almıştır.⁹¹¹ Vicdan, insanda örtük/gizil olan merhamet duygusunu inşa edecek ve açığa çıkartacak olan vazgeçilmez hakikatlerden biridir. Bu hakikat, Allah'ın insan ruhuna koyduğu insaf ve merhamet hislerinin yöneticisidir.⁹¹² O, aynı zamanda insana ilahî bir bağıştır. İnsan ilahî bağış sayesinde hayrı ve şerri tefrik etmeyi öğrenir. İnsan bu esnada farkına varır ki kendinde insanı

⁹⁰³ Muhammed Şevki Aydın, *İslam Ahlak Eğitimi*, İslam Ahlakı Temel Konular Güncel Yorumlar, Editörler M. Şevki Aydın ve A. Hadi Adanalı, DİB Yay., 3. Baskı Ankara 2017, 238.

⁹⁰⁴ Mengüşoğlu, *Felsefeye Giriş*, 277.

⁹⁰⁵ Abdulvahit İmamoğlu, "Vicdan Kavramının Psiko-Sosyal Tanımı", *Akademik İncelemeler Der.*, 2010, (5) 1, 130.

⁹⁰⁶ Topçu, *Ahlak*, 138; Hasan Küçük, *Mukayeseli İslam ve Batı Felsefesinde Sistematiik Problemler*, Fatih Yay., İstanbul 1974, 538; İmamoğlu, "Vicdan Kavramının Psiko-Sosyal Tanımı", 132.

⁹⁰⁷ Topçu, *Ahlak*, 142.

⁹⁰⁸ Mahmut Zengin, Elif Arslan İçöz, "Dini, Felsefi, Psikolojik Boyutlarıyla Vicdan ve Değerler Eğitimindeki Yeri", *Amasya Üni. İlahiyat Fak. Der.*, 2018, (6) 10, 338.

⁹⁰⁹ Osman Demir, "Vicdan", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2013, 43, 102.

⁹¹⁰ Oddbjorn Leirvik, "Hoşgörü, Vicdan ve Dayanışma: Ahlak ve Din Eğitiminde Küreselleşen Kavramlar", Editörler: R. Kaymakcan, Kenan, H. Hökelekli, Z. Ş. Arslan ve M. Zengin, *Değerler Eğitim Der.*, 2013, (2) 7, 152.

⁹¹¹ Bilgiz, *Kur'an'da İnsanlık Onuru*, 162.

⁹¹² Kemal Sayar, <https://kemalsayar.com/insana-dair/vicdan>, XXX, 01/2021.

doğru yola sevk eden manevi bir güç vardır. İnsan bu manevi güç ile yaptığı iş ve eylemlerden dolayı vicdanen ya bir rahatlama duyar, ya da bir sıkıntı hisseder. Bu ruh hali insanı erdemli davranışlara yönlendirirken, ahlaksızlıktan men eder,⁹¹³ ona merhametin yolunu açar. Bu bağlamda vicdan, rahmet ve merhamet duygusuyla yakından ilintili bir kavramdır.⁹¹⁴

İnsandaki merhamet duygusunun en güzel tezahürlerinden biri olan vicdan, Kur'an-ı Kerim'de kelime ya da kavram olarak bulunmaz. Ancak birçok ayet ve hadiste, insanda vicdanın varlığına atıfta bulunan⁹¹⁵ ve onun iradî fiillerini ahlak ölçülerine göre denetleyen, iyilik yapmaktan sevinç ve mutluluk duyan, kötülük yapmaktan ıstırap ve acı çeken bir mekanizmanın varlığından söz edildiği görülür. Hatta tövbenin de vicdanî bir hesaplaşmanın ürünü olduğu iddia edilebilir.⁹¹⁶ Bu kapsamda Allah, insan fitratını yarattı ve ona vicdanı emanet olarak bıraktı⁹¹⁷ da onu, "fücür ile takva ritimleri arasında bir damla endişe"⁹¹⁸ kıldı. İşte bu endişeyi taşıyan "nefs" kavramı Kur'an'da, yer yer vicdanı hatırlatmaktadır. Vicdanı hatırlatan nefis, nefis-i levvamedir.⁹¹⁹ Nefs-i levvame, Allah'ın insan fitratında var kıldığı gizlenemeyen, susturulamayan ve yok edilemeyen bir yeti olup, insan kötülük yaptığı zaman onu ikaz eden ve "hesap sorucu" olarak bilinen güçlü bir duygunun adıdır.⁹²⁰

Vicdan ister doğuştan olsun ister sonradan öğrenilmiş olsun, dünyanın hangi dilinde hangi kelimeyle ifade edilirse edilsin, her insanın yüreğinde taşıdığı münekkkit bir histir.⁹²¹ Bu münekkkit his, vicdana giden ve onu harekete geçiren en yakın ve en doğru yoldur.⁹²² Bu yolda vicdan sahibi insan, öncelikle kendisiyle yüzleşir, kendini yargılar⁹²³ da ne yapması gerektiğini bilir, görev bilincini yüklenir, elinden geleni yapar ki içi rahata ersin de huzur bulsun diye. Bu kapsamda kullanılan vicdan kelimesi, Arapça olup, vecede (وجد) kökünden türetilmiş bir mastardır. Bu kelime müşaklalarıyla

⁹¹³ Bilmen, *Muvazzah İlmi Kelam*, 68.

⁹¹⁴ Bilgiz, *Kur'an Açısından Vicdan ve Değeri*, 89.

⁹¹⁵ Bilgiz, *Kur'an Açısından Vicdan ve Değeri*, 13; İbrahim Kalın, *Perde ve Mana*, İnsan Yay., İstanbul 2020, 70

⁹¹⁶ Demir, "Vicdan", XLIII, 101.

⁹¹⁷ Ahzab 33/72.

⁹¹⁸ Kılıç, *Benliğin İnşası*, 69.

⁹¹⁹ Mevdudi, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, VI, 531; Demir, "Vicdan", 101; Bilgiz, *Kur'an Açısından Vicdan ve Değeri*, 44. (Ayrıca bakılabilir: Şems 91/7; Tevbe 9/118; İsra 17/14)

⁹²⁰ Mevdudi, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, VI, 557.

⁹²¹ İsra 17/14.

⁹²² Seyyid Kutup, *Kur'an'da Edebi Tasvir*, Çev. S. Ateş, Hilal Yay., 4. Baskı, İstanbul 1996, 287.

⁹²³ Bulaç, *Kur'an Dersleri*, IV, 382.

birlikte Kur'an-ı Kerim'de, yüz yedi yerde tekrar eder.⁹²⁴ Tekrar ettiği bütün fiil kalıplarında bulmak, görmek, anlamak ve karşılaşmak⁹²⁵ anlamına gelirken, Talak suresi 6. ayetinde de kelimeye güç, kuvvet ve imkân manası verilmiştir.⁹²⁶ Aslında bu “güç, kuvvet ve imkân” da bulmak anlamındadır.

“Bir ben vardır bende, benden içeri” dizesinde yokluğun zıttı olarak var olmak⁹²⁷ anlamındaki vicdan, beş duyu organlarından biriyle bir şeyi işitmek, hissetmek, tatmak, koklamak ve görmek anlamında bulmak, var olmak, var etmek, elde etmek, akıl ile varlığını anlamak, bilmek, duygu ve kalp ile hissetmek ve farkına varmaktır. Aynı zamanda mal sahibi olmak, zenginleşmek, sevmek, arzulamak, üzülmek, kederlenmek, kızmak, sinirlenmek, öfkelenmek anlamında da vecd kökünden mastardır. Aynı kökten gelen “vücdan ve cide,” kolaylık, bolluk, rahatlık ve zenginlik anlamında, vecd ise üzüntü ya da sevgi, muhabbet manasını ifade etmekte kullanılmaktadır.⁹²⁸ Bu bağlamda var olmak, bulmak, fark etmek ve hissetmek kökünden gelen vicdan, insanı oluşturan duygu, düşünce ve davranış şekillerinin tümüne şamil olan ve insana mahsus bir özellik olarak ortaya çıkan⁹²⁹ nefse ait batınî (içsel) bir duygulanımdır. Bu duygulanımı ifade etmek için de dilimizde, vicdanen, vicdanlı, vicdansız, vicdansızlık, vicdan azabı, vicdan muhasebesi, vicdanın sesi, vicdan özgürlüğü, elini vicdanına koymak, vicdanı rahat olmak, vicdan huzuru, vicdanı huzursuz olmak ve vicdanına seslenmek gibi deyimssel ifadeler de kullanılmaktadır.⁹³⁰ Bu manada vicdan, insanın iç sesini, iç duygusunu, nefis ve batınî kuvvelerini ifade eden bir kelimedir. Zira vicdanın işi yargılar değil duygulardır.⁹³¹ Bu duygular insanın içindeki hesaplaşmanın, yargılanmanın ve yargılanmanın da adıdır. Burada vicdanın parmak bastığı rahatsızlık, Hakk'ın

⁹²⁴ Abdalbaki, *el-Mu'cemu'l-Mufehres*, 910-912; Okuyan, *Çok Anlamlılık Bağlamında Kur'an Sözlüğü*, 659.

⁹²⁵ Halil b. Ahmed, *Kitabul Ayn*, VI, 169; Bursevi, *Kelimeler Arasındaki Farklar (Kitabu'l-Furuk)*, 278; Penrice, *Kur'an Sözlüğü*, 342; Okuyan, *Çok Anlamlılık Bağlamında Kur'an Sözlüğü*, 659; Küçük, *Mukayeseli İslam ve Batı Felsefesinde Sistematiik Problemler*, 537.

⁹²⁶ İsfahani, *el-Müfredat*, 806; Mahallî-Suyûtî, *Celâleyn*, 518; Okuyan, *Çok Anlamlılık Bağlamında Kur'an Sözlüğü*, 659.

⁹²⁷ Zemahşeri, *Esasu'l-Belağa*, II, 320.

⁹²⁸ Cevherî, *es-Sıhah*, II, 574; İsfahani, *el-Müfredat*, 806; Zemahşeri, *Esasu'l-Belağa*, II, 320; Râzi, *Muhtaru's-Sıhah*, 333; İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arap*, III, 445-446; Dâmeğânî, *Kamusu'l-Kur'an*, 381; İmamoğlu, “Vicdan Kavramının Psiko-Sosyal Tanımı”, 128.

⁹²⁹ Zeynep H. Koç, *Vicdanın Ahlaki ve Teolojik Temelleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üni. SBE Temel İslam Bil. Anabilim Dalı (Kelam), Ankara 2015, 30.

⁹³⁰ Şemseddin Sami, *Kamûs-u Türkî*, 1487; Bilgiz, *Kur'an Açısından Vicdan ve Değeri*, 13.

⁹³¹ Rousseau, *Emile ya da Eğitim Üzerine*, 405.

rahatsızlığını gösterir; çünkü vicdanın Hakk'a arkadaşlığı vardır.⁹³² Üstelik vicdan Hakk'ın evidir.⁹³³

İslamî kaynaklar, insan fitratında ahlakî bir şuurun var olduğuna işaret etmekte ve var olan bu şuurun en saf haliyle vicdan olduğunu söylemektedirler.⁹³⁴ Bu kapsamda vicdanın terim anlamı, insanın içinde bulunan ahlakî otorite, ahlakî değerler ve eylemler hakkında hüküm verme ve yargıda bulunma kuvvesidir.⁹³⁵ Buna paralel olarak vicdan, insanın kalbine doğan gizli bir his, iyiyi kötüden, hayrı şerden ayırmayı sağlayan iç kuvvet, iyilik işlemekten hoşlanan, kötülük yapmaktan huzursuzluk duyan ve seçici bir algıya sahip olan bir duygu,⁹³⁶ doğruyu yanlıştan ayırma imkânı veren dolayimsız, sezgisel⁹³⁷ ve içselleştirilmiş ahlak ilkelerinin toplamı⁹³⁸ olarak tanımlanabilir. Buna göre insan, kendi iç dünyasında davranışlarını kendiliğinden muhakeme ve muhasebe edebilme⁹³⁹ gücüne sahiptir. Bu güç, insana ait olup, onun niyet ve eylemlerini sahip olduğu ahlakî ilkelere göre değerlendiren bir denetleme sistemidir. Bu sistem bütün gücünü içindeki evrensel vicdandan alır. Bu vicdan da insanın içindeki ilahî ses veya tanrısal ışıktır.⁹⁴⁰ Ya da Rousseau'nu seslendirdiği gibi vicdan, “Tanrısal içgüdü, ölümsüz ve göksel ses, bilgisiz ve dar görüşlü, ama zeki ve özgür bir varlığın güvenilir rehberi; iyilikle kötülüğün yanılmaz yargıcı; insanın doğasını kusursuz, eylemlerini ahlaka uygun yapan”⁹⁴¹ gizemli güçtür.

Vicdan, doğru ile yanlış ayırt ettirmek için Allah'ın insan fitratına yerleştirdiği yazısız ilahî yasalardır. Bu ilahî yasalar, insanı insan yapan ve onu hayvanlardan ayıran, sorgulayıcı ve yargılayıcı⁹⁴² temel bir nitelik taşımaktadır. Bu temel nitelik, kişinin kendinde iç/öz denetim yapabilme kuvvetidir. Bu öz denetim kuvveti, insana dışarıdan empoze edilen bir yapı değildir. Bu yapı, yaratılıştaki Allah'ın insan fitratına yerleştirdiği,

⁹³² Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*,

<http://tasavvufkitapligi.com/i/uploads/429779tasavvuf-terimleri-ve-deyimleri-sozlugu>. (05.02.2021), 289.

⁹³³ İslamoğlu, *Kur'an'a Göre Esma-i Hüсна*, I, 300.

⁹³⁴ Demir, “Vicdan”, XLIII, 102.

⁹³⁵ Demir, “Vicdan”, XLIII, 100.

⁹³⁶ Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, 1142.

⁹³⁷ Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, 443.

⁹³⁸ Bakırcıoğlu, *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*, 1407.

⁹³⁹ K. Ali Kahveci, “J.J. Rousseau’da Ahlakî Vicdan ve Değeri”, *Çukurova Üni. İlahiyat Fak. Der.*, 2012, 206.

⁹⁴⁰ Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, 443.

⁹⁴¹ Rousseau, *Emile ya da Eğitim Üzerine*, 406.

⁹⁴² Demir, “Vicdan”, XLIII, 102.

mahiyeti insan tarafından bilinemeyecek⁹⁴³ ve Allah'ın insana üflediği “Ruh”tur.⁹⁴⁴ Bu “ruh” vicdanın taşıyıcısıdır. Vicdan da ruhun aldaticı olmayan çılgılığı⁹⁴⁵ ve manevi kuvvetidir. Ruhta vicdanı var kılan da Allah'tır. Bu sebeple Allah'ın kendisi ancak vicdan sayesinde keşfedilir. Vicdan yoksa Allah keşfedilemez.⁹⁴⁶ Bu yönüyle vicdan hem insana hem de Allah'a bakan içsel bir gözdür. Bu göz hem Allah'ı hem de kendini bilir/görür. Burada vicdan, insan ne zaman insanlığını ve Rabbini unutsa, ona insanlığını ve Rabbini yeniden hatırlatacak ve bulduracak (vecede) olan gücün adıdır.⁹⁴⁷

Vicdan, insanda var olan adalet, hak, hukuk, iyilik ve kötülük, güzellik ve çirkinlik, sevinç ve üzüntü, arlanma ve arsızlık gibi alanlarda bir kimsenin kendisini ahlakça denetleyebilme yeteneğinin en yüksek biçimini dile getiren etik bir kategoridir.⁹⁴⁸ Bu bağlamda Kur'an, insanda var olan vicdanın pasif/edilgen olmaktan çıkarılmasını, aktif/etken hale getirilmesini arzulamaktadır. Yani Kur'an insan vicdanının “aktüelleşmesini” istemektedir.⁹⁴⁹ Bu bağlamda Kur'an, lübb ve fuad sahiplerini kendine muhatap olarak alır. Zira Kur'an'ın hitabını idrak edip anlayacak olanlar bunlardır. Bu kimseler, bu sayede kendilerindeki özü (vicdanı) açığa çıkarabilirlerse Allah, bu özü hikmet ile güçlendirir.⁹⁵⁰ Hikmet ile desteklenen insan, ittika sahibi olduğu için ahlakî anlamda tefrik kabiliyeti (furkan) ile de ödüllendirilmiş olur.⁹⁵¹ Bunun sonucunda iman, vicdan ile başarılabilirdiği gibi⁹⁵² merhamet de ancak bu vicdan ile gerçekleştirilebilir.

Allah, insanın önüne iki yol (hayrı ve şerri) koymuştur.⁹⁵³ Bu yolların kavşak noktasında vicdan bulunur. Bu doğuştan gelen bir vicdandır.⁹⁵⁴ Şayet bu vicdan rahat bırakılır ise hakka ve hakikate yönelir. Kur'an vicdanların önündeki engelleri kaldırmak için vicdanı uyarmayı ve onu harekete geçirmeyi ister. Bu sebeple de vicdana yönelik sayısız soru sorar. Bu soruların en ilginç olanı Rahman Suresinde otuz üç defa tekrar

⁹⁴³ İsrâ 17/85.

⁹⁴⁴ Hicr 15/29.

⁹⁴⁵ Rousseau, *Emile ya da Eğitim Üzerine*, 400.

⁹⁴⁶ Güler, *Vicdanın Kendini Kandırma Halleri Olarak Vicdansızlık*, I, 395.

⁹⁴⁷ Koç, “Vicdanın Ahlakî ve Teolojik Temelleri”, 14.

⁹⁴⁸ İvan Frolov, *Felsefe Sözlüğü*, Çev. Aziz Çalışlar, Cem Yay., İstanbul 1991, 510.

⁹⁴⁹ Güler, *Vicdanın Kendini Kandırma Halleri Olarak Vicdansızlık*, I, 394.

⁹⁵⁰ Bakara 2/269.

⁹⁵¹ Enfal 8/29.

⁹⁵² Güler, *Vicdanın Kendini Kandırma Halleri Olarak Vicdansızlık*, I, 394.

⁹⁵³ Beled 90/10.

⁹⁵⁴ Rousseau, *Emile ya da Eğitim Üzerine*, 404.

etmektedir. Bilindiği üzere bu tekrar “*Rabbimizin hangi nimetlerini yalanlayabilirsiniz*” şeklinde dönüp durmaktadır. Dönüp duran bu söyleme karşı, insan vicdanı duyarsız kalamaz. Bu sebeple Kur’an, daima bedahete dokunmak, hisleri ve duyguları uyandırıp, harekete geçirmek ve bunlar yoluyla doğrudan doğruya basirete nüfuz ederek, vicdana ulaşmak istemiştir. Bunun için Kur’an’ın gündeme getirdiği örnekler, müşahade edilen sahneler, hadiseler, müşahhas manzaralar ve tasvir edilen hayırlı ve hayırsız akıbetlerdir.⁹⁵⁵ Bu örnekler vicdanın önemine vurgu yapmaktadır. Bu bağlamda vicdanın ehemmiyetine dikkat çekmek için Hz. Muhammed (as) da kim sana ne fetva verirse versin, sen yine kalbine/nefsine (vicdanına) bak⁹⁵⁶ buyurmuştur. Buna paralel olarak insanın yürek serinliğini ortadan kaldıran, vicdanını sızlatan, yaralayan, tırmalayan ve başkalarının bilmesini istemediği her tutum ve davranışı⁹⁵⁷ da kötülük ve günah olarak anlatılmıştır. Bu bağlamda vicdan insanın iç dünyasına korku ve endişe saldıgı gibi rahatlık, güven ve huzur da verir.⁹⁵⁸

Vicdan, yaratılışı gereği bir ateş közüne benzer. Bu köz, tefekkür, taakkul, tezekkür, tefakkuh, teemmül ve tedebbür ile desteklenirse/üflenirse aslını korur, benliğini muhafaza eder. Ancak vicdan bunlar ile desteklenmez ise küllenir, ateşini kaybeder ve bir müddet sonra da söner.⁹⁵⁹ Bu yüzden vicdan diri tutulmalıdır. Vicdan ölür ise merhamet de ölür. Merhameti inşa edebilmek için vicdanı yaşatmak gerekir. Bu sebeple her şahıs nezih/temiz bir vicdana malik olur ise insanlık âleminde şu kadar dilhıraş faciaları irtikâp edecek bir kimse bulmak mümkün olmazdı. Bunun aksine yeryüzünde öyle caniler görülmektedir ki kendilerinde meydana getirilen alışkanlıklar neticesinde vicdan duyguları tamamen sönüp gitmiştir.⁹⁶⁰ Bu bağlamda vicdanî duyarlılığı ortadan kalkmış olan insan, sorumluluk bilincini kaybederek, vicdanî değerlendirme duygusunu da kaybeder. Bu durumda insanda, insanlığı (merhameti) bulmak mucizelere kalır.

⁹⁵⁵ Kutup, *Kur’an’da Edebi Tasvir*, 288.

⁹⁵⁶ Ebu Muhammed Abdullah b. Abdirrahman b. el-Fazl ed-Dârimî, *es-Sünen*, Thk. Hüseyin Selim ed-Daranî, Daru’l-Muğni, Sudi Arabistan, 2000, III, 1649, Hadis No: 2575.

⁹⁵⁷ Müslim, *Sahihu Müslim*, IV, 1980, Hadis No: 14.

⁹⁵⁸ Montaigne, *Denemeler*, Çev. S. Eyüboğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 21. Baskı, İstanbul 2011, 78.

⁹⁵⁹ Güler, *Vicdanın Kendini Kandırma Halleri Olarak Vicdansızlık*, I, 397; Bilgiz, *Kur’an Açısından Vicdan ve Değeri*, 32.

⁹⁶⁰ Bilmen, *Muvazzah İlmi Kelam*, 68.

Vicdan, merhameti inşa edecek eğitimin en etkili araçlarından biridir. Bu eğitimde vicdana, merhamet anlatıldığında ve iyilik tohumları ekildiğinde, vicdan merhameti gözetmeye ve sevmeye başlar. Bu sevgi insanlarda erdemli ve erdemsiz davranışların neticelerini fark ettirerek, kötülük yapmaktan kaçınmaya sevk eder. Doğal olarak kötülük yapmaktan kaçınan insan, iyilik yapmaya başlar. Yapılan iyilikler insanlarda merhamet bilincini geliştirerek, vicdanın canlı tutulmasını sağlar. Canlı tutulan vicdanın merhameti üretmesi gerekir. Bu da ancak iyi bir eğitim ve terbiye yoluyla kazandırılır. Bu açıdan vicdanlı ve merhametli bireyler yetiştirmek önce ailede insan olabilmeyi öğrenmekle⁹⁶¹ başlar, sonra topluma doğru genişler.

2.3.8. Adalet

İslam'da tevhit inancından sonra, en önemli ilkelerden biri olarak kabul edilen adalet,⁹⁶² tüm erdemleri ihtiva ederken⁹⁶³ mutlak bir değer olarak faziletlerin en mükemmeli kabul edilir.⁹⁶⁴ Bu çerçevede insanın dünya ve ahiret mutluluğunu garanti altına almak isteyen İslam, adalet üzere temellendirilmiş bir dindir. Bu dinin ruhu ve özü adalettir. Adalet, dinin usul ve esaslarının uygulanmasında ana eksendir. Bu bağlamda insanlık, ancak adaletin tatbikiyle barış, huzur ve güvene kavuşur.⁹⁶⁵ Bu sebeple de İslam, insanlardan adil davranmalarını istemekte ve adaleti de merhamet üzere inşa etmelerini arzulamaktadır.⁹⁶⁶ Bu çerçevede merhametin inşa edilmesinde adalet duygusunun önemli bir yeri vardır. Zira adalet, İslam'da bireyin hem kendisiyle hem Allah ile hem de diğer varlıklarla olan münasebetini hakça tanzim etmek üzere vaz edilmiş bir erdemdir.⁹⁶⁷ Bu erdem aynı zamanda ahlaki, hukuki, felsefi, dinî ve evrensel bir değerdir.⁹⁶⁸ Bu evrensel değerler içerisinde adalet, bir mihenk taşı olarak parıldamaktadır.

⁹⁶¹ Sayar, <https://kemalsayar.com/insana-dair/vicdan>, XXX, 01/2021.

⁹⁶² Mustafa Kara, “Kur’an’da Adalet Kavramı ve Güncel Değeri”, *Ondokuz Mayıs Üni. İlahiyat Fak. Der.*, 2013, 34, 138.

⁹⁶³ Aristoteles, *Nikomakhos’a Etik*, 107; Compté-Sponville, *Büyük Erdemler Risalesi*, 89.

⁹⁶⁴ Ebu Ali Ahmed b. Muhammed b. Yakub b. Miskeveyh, *Ahlak Eğitimi (Tezhibu'l-Ahlak)*, Çev. A.K. Şener, İ. Kayaoğlu, C. Tunç, Büyüyen ay Yay. 3. Baskı, İstanbul 2017, 136.

⁹⁶⁵ Resul Ersöz, “Kur’an’a Göre “Hakk” ve “Adalet” Kavramları Bağlamında İslâm Toplumunun İctimâî Değerleri”, *Afyon Kocatepe Üni. Sosyal Bil. Der.*, 2016, (18) 2, 16.

⁹⁶⁶ Nur 14/2.

⁹⁶⁷ Kuşeyri, *Letaifü'l-İşarat*, II, 314; İbn Miskeveyh, *Ahlak Eğitimi*, 136.

⁹⁶⁸ Murat Kayacan, “ “Herkes İçin Adalet” Söyleminin Kur’anî Temelleri”, *Tezkire Düşünce-Siyaset-Sosyal Bilim Der.*, 2015, 53, 170.

Arapça a-d-l (ع - د - ل) harflerinden müştak olan ve bir şeyi denge noktasında tutmak ve yerli yerine koymak anlamına gelen adalet kavramı, zulmün, eziyetin, cefanın, sıkıntının, incitmenin ve haksızlığın karşıtı olarak kullanılmaktadır.⁹⁶⁹ Bu manada adalet, istikamet üzere olmak⁹⁷⁰ bağlamında, konuşma ve hüküm vermede insanların rızasını adaletle gözetmek ve adaletle hükmetmek, adil olmak, insaflı olmak, doğru davranmak, doğrultmak, eşitlemek, denkleştirmek, eşit muamele etmek, iki kişinin arasını bulmak ve düzeltmek gibi anlamları ifade eder. Buna ek olarak kelime “an” harfi cerriyle kullanıldığında istikametten sapmak, ayrılmak, geri dönmek, vazgeçmek, terk etmek, yüz çevirmek ve Allah’a ortak koşmak, eş ve benzer kılmak⁹⁷¹ gibi anlamları da yüklenmektedir. Mastar isim olarak kullanıldığında el-adl (العدل) kavramına, karşılık vermede eşitlik, eşit bir şekilde paylaşmak, doğruluk, dürüstlük, denklik, denk tutmak, orta yol, istikamet, eş, benzer ve bir şeyin karşılığı⁹⁷² manası verilir. Burada adalettaki eşitlik ve denklik anlayışı insanı körü körüne matematiksel bir eşitlik ve denklige götürmemelidir. Zira adalet, herkese hak ettiğinin verilmesi ve istihkakların yani hak etmenin, liyakatin ve layık olmanın gözetilmesi demektir.⁹⁷³

Allah’ın isimlerinden biri olarak kullanıldığında “el-adl,” mübalağa ifade eden bir sıfat olup, adaletli ve insaflı olmayı kendine ilke edinen, hakkaniyetle hükmeden, haklıya hakkını ve haksıza cezasını veren, her şeyi yerli yerinde eksiksiz yapan, doğru, dürüst ve çok adil davranan anlamına gelmektedir.⁹⁷⁴ Bu çerçevede Allah, “el-adl”dir, mutlak adildir, kullarına adaleti emreder, onlara da asla zulmetmez.⁹⁷⁵ Bu sıfat insan için kullanıldığında adil olmak, yasaya uymak, eşitliği dikkate almak⁹⁷⁶ ve “kendini yasaların üstünde görmeyi reddetmektir.”⁹⁷⁷ Bu reddediş, bir insanın diğer insan ile eşitliğini kendi içinde karara bağlayan ve kendini buna ikna eden anlayıştır. Bu anlayış

⁹⁶⁹ Halil b. Ahmed, *Kitabul Ayn*, II,39; Cevheri, *es-Sıhah*, V, 1760; İbn Faris, *Mu’cemu Mekayisi l-Luga*, IV, 247; İbn Manzur, *Lisanü l-Arap*, XI, 430; İbnu l-Cevzî, *Nüzhetü l-A ‘yuni’n-Nevâzir*, 439; Öztürk, *Kur’an’ın Temel Kavramları*, I, 16.

⁹⁷⁰ Cürcani, *Tarifat*, 147; Ebu l-Beka, *Külliyat*, 639.

⁹⁷¹ Halil b. Ahmed, *Kitabul Ayn*, II,38-39; Cevheri, *es-Sıhah*, V, 1760-1762; İbn Faris, *Mu’cemu Mekayisi l-Luga*, IV, 246-247; Râzi, *Muhtaru’s-Sıhah*, 202; İbn Manzur, *Lisanü l-Arap*, XI, 430-435; Zebidi, *Tâcu l-Arus*, XIX, 443-447.

⁹⁷² İsfahânî, *el-Müfredât*, 487-488; Mustafa Çağrırcı, “Adalet”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1988, 1, 341.

⁹⁷³ Murtaza Mutahhari, *Adl-i İlâhi*, Çev. Hüseyin Hatemi, İşaret Yay. İstanbul 1988, 79; Topçu, *Ahlak*, 99.

⁹⁷⁴ Bekir Topaloğlu, “Adl”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1988, 1, 387.

⁹⁷⁵ H. Yunus Apaydın, “Adalet Nedir? Mahiyet ve Keyfiyet”, *Bilimname*, 2018, (1) 35, 471.

⁹⁷⁶ Aristoteles, *Nikomakhos’a Etik*, 106.

⁹⁷⁷ Compté-Sponville, *Büyük Erdemler Risalesi*, 105.

ile insan, adaletin yokluğunda hiçbir sistemin kendisini asla tatmin etmeyeceğini kabul eder. Bu kabul ile insan hem kendi içinde taşıdığı hem de toplumda var olan adaletsizliğe direnir ve ona isyan eder.⁹⁷⁸

Dini bir terim olarak kullanıldığında adalet, dinen mahzurlu sayılan şeylerden uzaklaşarak, ifrat ile tefrit arasında orta bir yol takip etmek, hak yolda istikamet üzere yürümektir. Bu yürüyüş esnasında mümin adaletin gereği olarak, büyük günahları terk eder, küçük günahlarda ısrar etmez, farzları ifa ederken, sevaplarını çoğaltmaya gayret gösterir. Bu gayret insanın içi ile dışını, özü ile sözünü dengeler. Burada denge adalettir. Dolayısıyla adalet, haklıya hakkını, haksıza cezasını vermeyi, suç ve cezada eşit davranmayı gerekli kılar. Bu sebeple de şirk, küfür, nifak ve zulüm gibi çirkin olan fiil ve davranışlar terk edilmiş olur. İşte bu terk, itidal ve istikamet üzere olmaktır.⁹⁷⁹ Bu itidal ve istikamet üzere olmak da başkalarının hakkına saygı duymayı, hukukunu korumayı⁹⁸⁰ gerekli kılar. Bu da insanlar arasında eşit davranmayı, zulmü terk etmeyi ve her hak sahibine hakkını vermeyi⁹⁸¹ emreder. Burada emr, iyi olanı kötünden, güzeli çirkin olandan ayırt etme bilgisidir. Bu bilgi, hakkı gözetme ve kollama duygusunda kendini gösterir. Bu hak duygusu, herkesin vicdanında potansiyel olarak mevcuttur. İşletilir ya da işletilmez. Ancak bu potansiyel mevcudiyet, haksızlık ve zulüm karşısında insanların vicdanında her daim yankı bulmaktadır.⁹⁸² Bu yankı ve isyan, zulüm karşısında yıpranmayan ve sindirilemeyen vicdanların işidir. Burada vicdanın tepkisi, adaletin çiğnendiği yerde, onu çiğneyen kuvvete karşıdır.⁹⁸³

Kur'an-ı Kerim'in odak kavramlarından biri olarak kabul edilen adl kelimesi, etimolojik olarak bütün varyasyonlarıyla Kur'an'da isim, sıfat ve fiil olarak kullanılmıştır. Bu kapsamda isim hali her zaman adaleti temsil ederken, sıfat hali de hep doğruluğu, dürüstlüğü ve dengeli olmayı ifade eder.⁹⁸⁴ Allah, insanı adl üzere, yani eli, ayağı, gözü, kulağı, kısacası bütün uzuvlarını birbirine denk gelecek şekilde oranlı ve dünya hayatını kolaylaştıracak biçimde var etmiş, onu tam bir denge, uyum ve ahenk

⁹⁷⁸ Compte-Sponville, *Büyük Erdemler Risalesi*, 120.

⁹⁷⁹ Cürçani, *Tarifat*, 147; Ebu'l-Beka, *Külliyat*, 639; Ebyari, *el-Mevsuatu'l-Kur'aniyye*, II, 226.

⁹⁸⁰ Mutahhari, M., *Adl-i İlahi*, 56.

⁹⁸¹ Nesefi, *Medariku't-Tenzil*, II, 229; Bursevi, *Ruhu'l-Beyan*, V, 70.

⁹⁸² Bilgiz, *Kur'an Açısından Vicdan ve Değeri*, 86.

⁹⁸³ Topçu, *Ahlak*, 101.

⁹⁸⁴ Nasr Hamid Ebu Zeyd, "Kur'an'ın Adalet Kavramı", Çev., Enes Büyük, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Der.*, 2015, (15) 3, 260.

üzere inşa etmiştir.⁹⁸⁵ Bu da Allah'ın insan yaratılışını mutedil kıldığını, her azanın hakkını verdiğini ve yaratılışını eksiksiz yaptığını anlatır.⁹⁸⁶ Buradaki uyum, ahenk ve eksiksiz yaratılış, ilahî sanatın bir tezahürü olarak ortaya çıkar. Bu bağlamda insan, adalet üzere yaratıldığı gibi adalet üzere de yaşamalıdır. Bu da hem kendine hem çevresine hem de her hak sahibine hakkını vermekle ve ona saygı duymakla gerçekleşir.

Kur'an-ı Kerim'e göre insanlar hidayete ancak hak sayesinde ulaşabildikleri gibi adalet de ancak hakka uymakla sağlanır.⁹⁸⁷ Buradaki hak, adaletten müstağni değildir. Bu bağlamda adaletin ölçütü yahut dayanağı hakkaniyettir. Bu açıdan hak, objektif bir kavram ve sabit bir kanun ilkesidir.⁹⁸⁸ Buna göre hakkaniyet, yazılı yasanın ötesine geçen bir adalet duygusudur.⁹⁸⁹ Bu adalet duygusu da güçlerin değil hakların eşitliliğine dayanırken, kuvvetlerin değil bireylerin eşitliliğine saygı gösterir. Zira adaletin zirvesi hakkaniyettir.⁹⁹⁰ Bu çerçevede hak edilmemiş her şey adaletsizliktir, zulümdür.⁹⁹¹

Yaratılış itibarıyla insan, kendi fitratının derinliklerinde bulunan bir adalet ilkesine ve duygusuna sahiptir ve bu duygu insana doğuştan verilmiştir.⁹⁹² Doğuştan verilen bu duygu ile insan hem kardeşlerine hem de başkalarına karşı adalet ve dürüstlikle davranacaktır; çünkü insanın Rabbi olan Allah, her zaman adalet ve doğruluk üzeredir.⁹⁹³ Allah'ın her daim adalet ve doğruluğu gözetmesinden ilham alan insan da her hak sahibine hakkını vermeli, hakkın ve adaletin ikame edilmesi ve hakça bir düzenin kurulması için gayret göstermelidir. Bu gayret de merhamet olarak tezahür eder. İşte burada anlatılan adalet ne politiktir ne hukukidir ne ideolojiktir ne de kâinatın düzeniyle ilgilidir. Burada adalet baştan sona bireyin ruhunda var olan merhametle süslenmiş bir duygudur. Kendi içinde bu duygu her türlü ayrımcılığa ve haksızlığa karşı, tarafsızlığı, eşitliği, doğruluğu, dürüstlüğü sevmeyi ve acımayı ihtiva etmektedir.

⁹⁸⁵ Ünal, *Kur'an'da Temel Kavramlar*, 278.

⁹⁸⁶ Şadi Eren, "Kur'anî Perspektiften Adalet ve Zulüm Kavramlarına Genel Bir Bakış", *Katre Uluslararası İnsan Araştırmaları Der.*, 2018, 6, 129.

⁹⁸⁷ Araf 7/159, 181.

⁹⁸⁸ Çağrı, "Adalet", I, 342.

⁹⁸⁹ Aristoteles, *Retorik*, 85.

⁹⁹⁰ Compté-Sponville, *Büyük Erdemler Risalesi*, 118.

⁹⁹¹ Aristoteles, *Retorik*, 119.

⁹⁹² Rousseau, *Emile ya da Eğitim Üzerine*, 404; İbrahim A. Çubukçu, *İslam Felsefesinde Allah'ın Varlığının Delilleri*, Ankara Üni. Yay., 5. Baskı, Ankara 1987, 72.

⁹⁹³ İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlakî Kavramlar*, 39.

İnsanların rüyalarını süsleyen ve her halükârda gerçekleşmesi arzulanan ve bütün erdemlerin başı (aslı)⁹⁹⁴ olarak kabul edilen adalet, konjoktüre göre değişim göstermez. Bu açıdan mutlak olan adalet, her yerde her zaman talep edilen ve hep devrede olması gereken bir değerdir.⁹⁹⁵ Bu değer, insanlar arası ilişkilerin tutunabileceği değişmez, sabit ve sağlam bir ilkedir. Bu ilke, insanların arzu ve isteklerine göre şekil almamakta, sevgi ve nefret gibi kişisel kaprislerden etkilenmemekte, akrabalık bağlarına, zenginlik ve fakirliğe, güçlü ve zayıfa göre değişmemektedir. Yine bu ilke herkesi aynı kriterle değerlendirmekte ve herkes için aynı teraziye kullanmaktadır.⁹⁹⁶

Hayatın her noktasında geçerli ve uyulması gereken bir ilke olarak adalet, bütün değerlere anlam katar. Zira adalet olmaz ise bütün erdemler ve değerler anlamını yitirir.⁹⁹⁷ Bu kapsamda Kur'an'ın ortaya koyduğu inanç, ahlâk ve erdemlerle süslenmiş merhametli bir toplum oluşturabilmek için adalet ilkesini hâkim kılmak gerekir. Bu ilke insanların gönlünde öyle bir yer tutmalı ki şeriatin kestiği parmak acımamalıdır. Bu bağlamda adalet ile merhamet arasında doğrudan bir ilişki vardır. Zira merhamet bulunmayan insanda adalet, adalet bulunmayan insanda da merhamet bulunmaz.⁹⁹⁸ Bu yüzden merhamet sahibi olabilmek için adil olmak gerekir.

İnsanda bilkuvve mevcut bulunan adalet ve merhamet duyguları tüm insanlarda küçük yaşlardan itibaren açığa çıkartılması, öğretilmesi ve geliştirilmesi gereken birer erdemdir. Bu bağlamda insandaki merhamet duygusu adalet duygusuna kaynaklık eder⁹⁹⁹ ve onun sınırlarının da ötesine geçer. Burada merhamet duygusu deruni olup, içsel bir devinimdir, adalet ise içimizde varlığı olan ama dışımızda kurulan bir nizamdır. Bu kapsamda merhametten kuvvetini alan adalet nizamı hiçbir zaman merhameti ortadan kaldırmaz. Ancak birlikte hareket etmeleriyle bütünlük tamamlanmış olur. Bu yüzden adalet ve merhametin birbirlerinin yerlerine kullanıldıkları da görülür. Merhamet duygusu, insanları başkalarına iyilik yapmaya zorlayıcı bir erdem olarak kabul edilir. Ancak bu, adalet duygusu gibi bir mecburilik içermez. Buradaki mecburilik

⁹⁹⁴ Alusi, *Ruhu'l-Meanî*, VII, 454.

⁹⁹⁵ Ersöz, *Kur'an'a Göre "Hakk" ve "Adalet" Kavramları Bağlamında İslâm Toplumunun İctimâî Değerleri*, 16.

⁹⁹⁶ Kutup, *Fi Zılâli'l-Kur'an*, IV, 2190.

⁹⁹⁷ Compté-Sponville, *Büyük Erdemler Risalesi*, 92.

⁹⁹⁸ Tatlısu, *Esmâü'l Hüsna Şerhi*, 90.

⁹⁹⁹ Schopenhauer, *Merhamet*, 89; Topçu, *Ahlak*, 103; Hökelekli, *Gökyüzünden Yeryüzüne Yayılan Bir Değer: Merhamet ve Eğitimi*, 14; Hökelekli, *Merhamet*, 80.

tamamen vicdanidir.¹⁰⁰⁰ İşte bu vicdan ve merhamet duygusu başkalarını düşünür. Başkalarında olması gerekenin olmadığını görünce, merhamet devreye girer. Merhamet devreye girdiğinde adalet duygusunu kamçılar. Zaten adaletli olmayı merhametten başka bir duygu bu seviyede tetikleyip, kamçıl原因amaz.¹⁰⁰¹ Burada kamçılanan adalet duygusu merhametten yoksun değildir.¹⁰⁰² Zira adalet merhameti besler ve destekler.¹⁰⁰³ Bu bağlamda adalet; merhameti önceler, merhamet de adaleti tamamlar. Bunun aksine adalet merhamete itaat etmez veya merhamet adaletle uygun davranmaz ise haksızlık ve zulüm tezahür eder. Yani adaletten muaf merhamet olmadığı gib, merhametten soyutlanmış bir adalet de olmaz. Adalette merhamet vardır. Zira el-adl kelimesi, rahmetin ve merhametin en yüce anlamlarını kendinde toplar.¹⁰⁰⁴

Adalet, merhameti kıvama getirir, ona sınırlar çizer ki adaletsizliği ortadan kaldırayım diye. Bu açıdan adalet, merhametin doğrudan sebebi değildir. Ancak merhamete giden ve merhameti inşa eden yolda basamaklardan biri olabilir. Bu çerçevede merhametle ilişkili olarak ele alınan adalet, merhamet üzere bina edilirken, kendisi de merhameti inşa edecektir. Bu inşa sürecinde acıma, yumuşaklık ve merhamet adaletin yerini tutmaz. Aynı zamanda adaletin amacını da belirlemez. Bu duygular daha ziyade adaletin kökenini ve kaynağını temsil ederler.¹⁰⁰⁵ Bir insan bütün davranışlarına ve duygularına adaleti hâkim kıldığında ideal olanı gerçekleştirmiş olur. Zira merhametin en temel eylemi adalettir.¹⁰⁰⁶

Adalet bu dünyada nadir bulunan bir bitki gibidir. Fakat bu bitkinin kökü, bu çiçeği yok sayamayacağımız kadar sağlamdır. Zira köklerini öylesine derine salmıştır ki kökünü kurutmak imkânsızdır.¹⁰⁰⁷ Bu bitkiyi (adaleti) geliştirip olgunlaştıracak olan da merhamettir. Zira adaletin gelişmesinde merhamet önemli bir etkidir.¹⁰⁰⁸ Bu bağlamda Allah, adaleti emrederken yanına ihsanı yani merhameti¹⁰⁰⁹ de koymuştur.¹⁰¹⁰ Burada

¹⁰⁰⁰ Topçu, *Ahlak*, 104-105.

¹⁰⁰¹ Schopenhauer, *Merhamet*, 92.

¹⁰⁰² Comte-Sponville, *Büyük Erdemler Risalesi*, 119.

¹⁰⁰³ Özcan, *Merhamet Psikolojisi*, 86.

¹⁰⁰⁴ Ebu Zehra, *Zehretü't-Tefasir*, VIII, 4249.

¹⁰⁰⁵ Comte-Sponville, *Büyük Erdemler Risalesi*, 118.

¹⁰⁰⁶ Kutsi Kahveci, "Tanrı'nın Fısıltısı: Bir Mistiğin Dilinde Merhamet", *Atatürk Üni. Edebiyat Fak. Sosyal Bil. Der.*, 2017, (10) 58, 124.

¹⁰⁰⁷ Schopenhauer, *Merhamet*, 92.

¹⁰⁰⁸ Nas, *Merhamet Yolculuğu*, 22.

¹⁰⁰⁹ Mevdudi, *Tefhîmu'l-Kur'an*, III, 52.

¹⁰¹⁰ Nahl 16/90.

adaletle birlikte ihsanda bulunmanın ve yardım etmenin zikredilmesi de oldukça manidardır. Burada ihsan, insanlara ve canlılara ulaşan her hayra şamildir.¹⁰¹¹

2.4. İNSANDA MERHAMET DUYGUSUNU KÖRELTEYEN TUTUMLAR

İnsan ya erdemli davranışları geliştirip çoğaltarak merhameti inşa edecek ya da merhamete aykırı davranışları ihya edecektir. Bu kapsamda insan kendi davranışlarının toplamıdır. Yani merhamet de merhametsizlik de insanda mündemiçtir. İnsan da bu haliyle insandır. Nasıl ki merhamet bütün güzelliklerin kaynağı ise merhametsizlik de bütün kötülüklerin kaynağıdır, anasıdır tıpkı insan gibi. Rousseau, “her şey Yaratıcının elinden çıktığında iyidir” der.¹⁰¹² Bu iyilik insanın meylini ve yönelişini ortaya koyar. Bu meyil ve yöneliş, mutlak değildir. Bu da insanın çabasına göre şekillenmeye başlar.

İnsan kendinde var olan merhamet duygusunu izhar ve inşa etmedikçe erdemli davranışlara ve hayata ulaşamaz. Zira merhamet, bütün erdemli ve müspet davranışların temelidir. Bunun için Kur'an-ı Kerim, insanda merhamet anlayışının ve düşüncesinin gelişmesi bağlamında tefekküre, çevreleriyle iyi ilişkiler kurmaya ve başkalarına yardımcı olmaya önem vermektedir. Bu önemden/merhametten yoksun olan insanlar, diğer olumlu duygulardan da davranışlardan da yoksun olurlar. Bencil duyguların tahakkümü altına girerler. Bencil duyguların tahakkümü altına girenlerin, kendi çıkarları için yapamayacakları kötülük yoktur. Bu bağlamda insanda merhamet duygusunu engelleyen ya da bu duygunun zarar görmesine ve incinmesine vesile olan olumsuz duygu ve davranışlar da bulunmaktadır. Bunlar insanda arzu edilmeyen ve beğenilmeyen duygulardır. Bunların da bastırılıp susturulması ve terbiye edilmesi gerekir.¹⁰¹³ Yoksa bu olumsuz duygu ve davranışlar, insanı varoluş amacının dışına iter. Bu da insanda var olan merhamet duygusunu öldürür. Bu istenilmeyen duygular kalbi işgal etmiş siyah noktalar ve kara deliklerdir.¹⁰¹⁴ Bunlar insan benliğinde kolay kolay ortadan kaybolmayan¹⁰¹⁵ ve insanı akıl ve erdem sahibi olmaktan uzaklaştıran yakıcı ve yıkıcı duygulardır.¹⁰¹⁶ Bu duyguların olduğu yerlerde rahmet ve merhamet yeşermez.

¹⁰¹¹ Abdüllatif b. Muhammed el-Hatib, *Evdahu't-Tefasir*, el-Matbaatü'l-Mısıriyye, 6. Baskı, 1964, 331.

¹⁰¹² Rousseau, *Emile ya da Eğitim Üzerine*, 5.

¹⁰¹³ Fersahoğlu, ve Demir, *Din Eğitim ve Öğretiminde Duygu Eğitimi*, 119.

¹⁰¹⁴ Görmez, *İşgal Altındaki Kalpler ve Merhamet Eğitimi*, 13.

¹⁰¹⁵ Schopenhauer, *Merhamet*, 121.

¹⁰¹⁶ Kalın, *Perde ve Mana*, 41.

İnsanda merhameti öldüren ve ona düşman olan duygu, düşünce ve davranışların bir kısmı da korku, kin, nefret, öfke, taşkınlık, zulüm, şiddet, intikam, haset, tehdit, azarlamak, kızmak, düşmanlık etmek, acımasızlık, sevgisizlik, zorlamak, baskı yapmak, kınamak, ayıbını yüzüne vurmak, hor görmek, ihanet, kibir, öç almak ve incitmektir. Bunlar insanın şuuraltında yer etmiş duygulardır. Bu duygular merhametin olmadığı yüreklerde mekân tutarlar, ayırık otu gibi boy atarlar, sarmaşık gibi bütün varlığı kuşatırlar. Merhametten uzaklaşan ve merhametsizliğin hüküm sürdüğü yürekler, insan olmaktan da uzaklaşırlar.¹⁰¹⁷ İşte burada insanın hayatını cehenneme çeviren ve insanda merhamet duygusunun gelişimini engelleyen alışkanlıklar ve davranışların bir kısmı ele alınacaktır. Bunlar;

2.4.1. Kin

İnsanda merhamet duygusunun varlığına engel olan kavramlardan biri kin gütmektir. Kin, öç almayı hedefleyen ve bu öç alma düşüncesi gerçekleşinceye kadar içten içe süreklilik gösteren gizli/şiddetli düşmanlık (hınç)¹⁰¹⁸ olarak tanımlanır. Tahammülsüzlüğü anlatmak için kin tutmak, kin gütmek, kin beslemek ve kin bağlamak gibi deyim olarak da kullanılır. Dilimizde kullanılan bu kelime Farsça kökenlidir. Kelime Arapçada “hıkd” (حقد) sözcüğüyle karşılanmakta¹⁰¹⁹ olup, bir kimseye karşı insanın nefsinde taşıdığı hınç fikrini canlı tutması ve saldırmak için fırsat kollaması anlamında mastar ve bir kimseye karşı kalpte yaşatılan tepkisel bir duygu anlamında isim olarak da kullanılır.¹⁰²⁰ Kinin, özünde yatışmayan bir öfke,¹⁰²¹ intikam ve insan sevmelik vardır.¹⁰²² Buna karşılık sevmek, affetmek, bağışlamak ve merhamet etmek yoktur. Bu bağlamda “hıkd” (حقد) kelimesi Kur’an-ı Kerim’de hiçbir ayette geçmez. Bunun yerine Kur’an-ı Kerim’de kin gütmek duygusunu ifade etmek için “ğıl” (غل) ve “dağn” (ضغن) kelimeleri kullanılır ki konu bu çerçevede değerlendirilmeye tabi tutulacaktır.

¹⁰¹⁷ Aydın, *Eğitimde Bir Motivasyon Aracı Olarak Merhamet*, 299; M. Faruk Bayraktar, *İslam Eğitiminde Öğretmen-Öğrenci Münasebetleri*, Marmara Üni. İlahiyat Vakfı Yay. İstanbul 1989, 163.

¹⁰¹⁸ Şemseddin Sami, *Kamûs-ı Türkî*, 1228; Eren, vd., *Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük*, II, 873; Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, 652.

¹⁰¹⁹ Ahmet Serdaroğlu, “Dinimiz, Müslümanları Kin Tutmaktan Şiddetle Men Eder”, *DİB Der.*, 1965, (4) 5-6, 76; Mustafa Çağrı, “Kin”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara 2002, 26, 30.

¹⁰²⁰ Halil b. Ahmed, *Kitabul Ayn*, III, 40; Zemahşeri, *Esasul-Belaga*, I, 203; İbn Manzur, *Lisanü'l Arab*, III, 154.

¹⁰²¹ Aristoteles, *Retorik*, 108

¹⁰²² Adler, *İnsan Tabiatını Tanıma*, 202.

Kalbin en derin noktasına kadar nüfuz eden kini¹⁰²³ ifade etmekte olan “ğıl” (غل) kelimesi, Kur’an-ı Kerim’de farklı kalıplarda on üç ayette on altı yerde tekrar eder.¹⁰²⁴ Tekrar ettiği bu yerlerde kelime hıyanet etmek, hile yapmak, bir kimseye hakkını vermemek, devlet malını kötüye kullanmak, gizlice almak, aşırmaq, çalmak,¹⁰²⁵ bağlamak, bağlı olmak,¹⁰²⁶ kilitli olmak, kilitlemek,¹⁰²⁷ bir şeyi bağlamak için demir halkalar, prangalar, tasmalar, zincirler, kelepçeler,¹⁰²⁸ öfke ve kin¹⁰²⁹ gibi anlamlarda kullanılmaktadır.¹⁰³⁰ Diğer taraftan “dağn” (ضغن) kelimesi de¹⁰³¹ Kur’an-ı Kerim’de iki ayette geçmekte olup¹⁰³² o da kalpte yer etmiş düşmanlık,¹⁰³³ kötü duygu¹⁰³⁴ ve şiddetli kin¹⁰³⁵ anlamını içermektedir. Aslında kin insanda doğal olarak bulunur. Doğal olmayan ise kinin güdümüne girip etkisinde kalmaktır. Bu çerçevede Haşr suresi 10. ayeti kerimesinde Müminler: *Ey Rabbimiz! Bizi ve bizden önce iman etmiş olan kardeşlerimizi bağışla ve kalplerimizde, iman edenlere karşı hiçbir kin bırakma! diye dua ederler. Bu duaya karşılık Allah Teâlâ da cennete giren müminlerin kalplerinde kin namına ne varsa hepsini çekip aldık*¹⁰³⁶ buyurmaktadır. Yani müminler bütün kötü duygulardan arınmış olarak cennete girecekler ve kalplerinde bu kötü duygulardan eser kalmayacaktır. Bu sebeple de müminlerin dünya hayatı cennet hayatına benzemelidir. Nasıl ki müminin cennet hayatında kötü duygulardan eser yok ise bu dünya hayatında da insanın kalbinde kötü duygulara yer olmamalıdır. Bu durumu kendilerine ilke edinen müminlere karşılık Kur’an-ı Kerim, kalplerinde hastalık taşıyanların (münafıkların) içlerinde Müslümanlara karşı kin beslediklerini bildirmekte ve aynı zamanda da cimrilüğün kini körükleyeceğini açıkça ortaya koymaktadır.¹⁰³⁷

¹⁰²³ Mustafa İslamoğlu, *Hayat Kitabı Kur’an*, Düşün Yay. 13. Baskı, İstanbul 2012, 270.

¹⁰²⁴ Abdalbaki, *el-Mu’cemu’l-Mufehres*, 640.

¹⁰²⁵ Âl-İ İmrân 3/161.

¹⁰²⁶ Hakka 69/30.

¹⁰²⁷ Maide 5/64 İsrâ 17/29.

¹⁰²⁸ Araf 7/157; Ra’d 13/5; Sebe 34/33; Yasin 36/8; Gafir 40/ 71; İnsan 76/4.

¹⁰²⁹ Araf 7/43; Hicr 15/47; Haşr 49/10.

¹⁰³⁰ Okuyan, *Çok Anlamlılık Bağlamında Kur’an Sözlüğü*, 484.

¹⁰³¹ Muhammed 47/29, 37.

¹⁰³² Abdalbaki, *el-Mu’cemu’l-Mufehres*, 534.

¹⁰³³ Razi, *Tefsiru Garibi’l-Kur’an*, 504.

¹⁰³⁴ Penrice, *Kur’an Sözlüğü*, 201.

¹⁰³⁵ İsfehani, *el-Müfredat*, 445.

¹⁰³⁶ Araf 7/43; Hicr 15/47.

¹⁰³⁷ Muhammed 47/29, 37.

İnsan ontolojik olarak kin duygusunu yaşatabilecek bir fitrata sahiptir.¹⁰³⁸ Bu fitrat kin tohumlarının ekilmesine imkân verir. Bu tohumlar hiddet, hınç ve intikam alma hırsı olarak ekildiğinde¹⁰³⁹ kin, her insanın yüreğinde bastırılıp saklanan, saklı tutulan, örtük olarak bırakılan, sürekli büyütülen ve terk edilmesi en zor duyguların başında gelen gizli bir hakikate/hastalığa dönüşür. Bu hastalık hem inanmış hem de inanmamış insanlarda öldürülmesi imkânsız olan ve aynı zamanda sürekli yaşatılmak istenen, canlı tutulan bir organizma, bir duygu ve bir reflekstir. Bu refleks düşmanca tavır takınmış olan insanların en bariz vasıflarından birisidir. Bu vasıf açıkça ortaya çıkmaz, vakti zamanı gelinceye kadar kendini asla aşikâr etmez.¹⁰⁴⁰ Dolayısıyla hiçbir tartıyla tartılamayan kin, insanın sırtında taşıdığı ve altında ezildiği biyik bir yükür.¹⁰⁴¹

Suçta yol açan ve sebebiyet veren bir ihmal olarak kinin¹⁰⁴² insan kalbinde tezahür edebilmesi için daha önce vuku bulan bir davranış tarafından tetiklenmesi gerekir. Dolayısıyla sebepsiz kin yoktur. Bu sebebin altında kalbin derinliklerinde yerleşip pusuya yatan, sinsi sinsi fırsat kollayan ahlakı ifsat edici bir mikrop vardır.¹⁰⁴³ Bu mikrobun varlık sebebi, güç eksikliği nedeniyle insanın kendisine karşı yapılan kötülöklere mukavemet gösterememe acziyetidir. Bu acziyet ve güç eksikliği insana yapması gerekeni yaptırmaz, onu baskı altına alır. Bu baskı duygusu insanın iç dünyasında öfkeyi, düşmanlığı, nefreti, hiddeti, hıncı, intikam almayı ve kini uyandırır.¹⁰⁴⁴ Uyanan bu duygu bireyde psikolojik ve ahlaki bazı hastalıkların sebebi olur. Bu hastalıkların temerküz ettiği kişi de kinini kusmak için fırsat kollamaya başlar. Bu da bastırılan duygular ile kalbin kendi kendini zehirlemesidir.¹⁰⁴⁵

Kin tutmak, bireyde İslam'ın onaylamadığı üstelik ortadan kaldırmayı amaçladığı kötü ahlaka ait huylardan biridir. Bu kötü huy kalplerin derinliklerinde gizlidir. Bu derinlikler yeryüzünde kazılan ve üstü örtölen kuyulara benzer. İçine düşeni boğduğu gibi düşmeyen için de her zaman tehlike arz eder. Bu bağlamda kin dışarıdan gelen bir

¹⁰³⁸ Benedictus Spinoza, *Etika*, Çev. Hilmi Ziya Ülken, Dost Yay., 9. Baskı, Ankara 2020, 174.

¹⁰³⁹ Ebu Hamid M. Gazali, *İhyau Ulumi'd-Din*, Çev. A. Serdaroğlu, Bedir Yay., İstanbul tsz., III,405.

¹⁰⁴⁰ Adler, *İnsan Tabiatını Tanıma*, 199.

¹⁰⁴¹ Kutub, *İnsan Psikolojisi Üzerine Etütler*, 124.

¹⁰⁴² Adler, *İnsan Tabiatını Tanıma*, 200.

¹⁰⁴³ Serdaroğlu, *Dinimiz, Müslümanları Kin Tutmaktan Şiddetle Men Eder*, 76.

¹⁰⁴⁴ Gazali, *İhyau Ulumi'd-Din*, III,405.

¹⁰⁴⁵ Yasemin Işıktaç, "Sözleşme Kavramı Açısından Dayanışma Hınç (Ressentiment) Karşılaştırması", *İstanbul Üni. Hukuk Fak. Mecmuası*, 2006, (64) 2, 38.

“kederin”¹⁰⁴⁶ kalbin içinde makes bulması, bu refleksin orada saklı kalması, tutulması demektir.¹⁰⁴⁷ İslam insanlığı saklı kaldığı bu kuyuların karanlıklarından aydınlığa çıkarmak ister. Ve bu kötü duygulara karşı insanlığı uyarır. Bu uyarı bağışlamaktır, affetmektir ve hoş görmektir.¹⁰⁴⁸ Kısaca bunların toplamı olan sevgi ve yüksek gönüllülük, kini ortadan kaldıracak, yok edecek yegâne güçtür.¹⁰⁴⁹ Bu bağlamda Hz. Yusuf (as)’ın örneği önemlidir.¹⁰⁵⁰ Zira Hz. Yusuf (as), kendisine kötülük eden, kuyuya atan ve sıkıntılar çekmesine vesile olan kardeşlerine kin beslemek yerine onları ayıplamadan, yargılamadan, kınamadan ve suçlamadan affetme yolunu tercih etmiştir.¹⁰⁵¹ Yusuf’un (as) örneğine ek olarak Hz. Ebu Bekir de kızı Hz. Aişe’ye atılan iftira karşısında çetin bir imtihan vermiş idi. Bu iftiranın sonunda Hz. Aişe’nin suçsuz olduğu anlaşıldı. O zaman bu iftirayı atanlara karşı şiddetli bir öfke ve kin ortaya çıktı. Bunun üzerine Hz. Ebu Bekir iftira sahibi akrabalarından olan Mistah b. Üsase’ye bir daha yardım etmeyeceğine yemin etti. Bunun üzerine nazil olan ayet-i kerime vermemenin, engellemenin değil, vermenin, bağışlamanın, affetmenin ve hoşgörmenin önem ve erdemine dikkat çekti.¹⁰⁵² Yani genel olarak ayet, bütün müminlere affetmeyi, hoşgörülü davranmayı salık verirken, hususen zamanında yapılmış bir hata yüzünden kin tutmamayı tavsiye etmektedir.¹⁰⁵³ Bu sebeple mümin insan kin ile iş tutmaz.¹⁰⁵⁴ Kin ile iş tutmak bir erdem sayılmaz. Buna karşılık Allah, bağışlamayı ve affetmeyi takvaya en yakın duruş olarak vasıflandırır.¹⁰⁵⁵ Bu çerçevede kin duygusu bireyi ve toplumu olumsuz etkileyen ahlakî bir hastalıktır. Bu hastalığın düşmanlığa dönüşmemesi için ilahi mesajlara kulak vermek gerekir.

Aşırı bir düşmanlık şeklinde ortaya çıkan kin, merhamet duygusunu ortadan kaldıracak ve merhameti yıkacak kadar güçlüdür. Zira bu kin duygusu, merhameti yok ettiğinde yerine zulümden bir şey koymayacaktır. Bu durumda intikam almak isteyenlerin ahlakı yeni kinler doğurmaktan ve yeni intikamlara zemin hazırlamaktan

¹⁰⁴⁶ Spinoza, *Etika*, 142.

¹⁰⁴⁷ İsfahani, *el-Müfredat*, 445.

¹⁰⁴⁸ Nur 14/22.

¹⁰⁴⁹ Spinoza, *Etika*, 164.

¹⁰⁵⁰ Yusuf 12/92.

¹⁰⁵¹ Taberi, *Câmiu’l-Beyan*, XVI, 247; ibn Atiyye, *el-Muḥarrer*, III, 276.

¹⁰⁵² Kurtubi, *el-Cami’u li Ahkâmi’l-Kur’an*, XII, 207; Beydavi, *Envaru’t-Tenzil*, IV, 102.

¹⁰⁵³ Ateş, *Kur’an-ı Kerim Tefsiri*, IV, 1801.

¹⁰⁵⁴ Haşr 49/9. Bkz. Maturidi, *Tevilatü’l-Kur’an*, IX, 590.

¹⁰⁵⁵ Bakara 2/237.

başka bir işe yaramayacaktır.¹⁰⁵⁶ Ta ki bu kin, kin duyduğu varlığı ortadan kaldırıncaya kadar devam edecektir.¹⁰⁵⁷

Kin güdülmediğinde, kin insanı mağlup etmediğinde ve insan tarafından kin mahkûm edildiğinde merhamet daha kolay çiçek açar.¹⁰⁵⁸ Bunun için karşdakini anlamak gerekir. Zira anlarsak kin duymayız. Kin tam bir anlayışsızlık ve üzüntüdür. Aynı zamanda üzüntünün de kaynağıdır.¹⁰⁵⁹ Bu üzüntü toplumsal barış ve kardeşliği bozabilecek en büyük engellerden biridir. Bu sebeple kin, birey ve toplumda merhameti öldürecek en güçlü duygulardandır.¹⁰⁶⁰ Bu duygu merhameti baskılayacak şekilde hareket eder. Bu baskı da sahibinin zihnini ve kalbini yoğun bir şekilde meşgul eder. Bu meşguliyet kin sahibini öfke, hınç ve intikam hırsı ile doldurur. Bu dolduruş bireyin adaletsiz ve merhametsiz davranmasına neden olur. Bu nedenle kindarın eline fırsat geçince vay onu ihmal edenlerin ve onunla boy ölçüşmeye kalkanların haline! O zaman ortalığı bir harman yerine çevirecek, her şeyi kasıp kavuracak ve gururunu kıranların başlarını ezecek, ona hakikatten behsedenleri zulmün elinde yere serecektir. Zira kinin varacağı son menzil, merhamet değil zulümdür.¹⁰⁶¹ Yaşatmak değil, yok etmektir.¹⁰⁶²

Sonuç olarak kin, insanın sahip olduğu yıkıcı duygulardan biridir. Bu duygu, merhametle tedavi edilmez ise birey ve toplumda merhametin kökleşmesine ve yerleşmesine izin vermez.

2.4.2. Nefret

İnsanlar arası ilişkilerde zaman zaman ortaya çıkan hastalıklı, yakıcı ve yıkıcı duygulardan¹⁰⁶³ biri olan nefret, merhametin antitezlerinden sayılır.¹⁰⁶⁴ Dolayısıyla bir uyarım ile nefret, insan aklının ve kalbinin sağlıklı işleyişini kontrol etmekle birlikte merhameti engellemekte, zedelemekte ve hatta ölümüne sebebiyet vermektedir. Bu bağlamda insanın yüreğinde yük olan nefret bir şeyden tiksinimeyi, iğrenmeyi, ürküp

¹⁰⁵⁶ Hilmi Ziya Ülken, *Aşk Ahlakı*, Ülken Yay. 3. Baskı, İstanbul 1971, 83.

¹⁰⁵⁷ Aristoteles, *Retorik*, 108.

¹⁰⁵⁸ Compté-Sponville, *Büyük Erdemler Risalesi*, 165.

¹⁰⁵⁹ Compté-Sponville, *Büyük Erdemler Risalesi*, 178.

¹⁰⁶⁰ Jacobs, *On Dördüncü Dalai Lama*, 40.

¹⁰⁶¹ Ülken, *Aşk Ahlakı*, 139; Serdaroğlu, *Dinimiz, Müslümanları Kin Tutmaktan Şiddetle Men Eder*, 76.

¹⁰⁶² Spinoza, *Etika*, 146.

¹⁰⁶³ Kemal Arıkan, <https://www.kemalarikan.com/nefret.html>, 21.05.2021

¹⁰⁶⁴ Sayar ve Manisalıgil, *Merhamet Devrimi*, 408.

kaçmayı ifade eder.¹⁰⁶⁵ Buna ek olarak da nefret, bir kimsenin kötülüğünü istemeye matuf iğrenç ve korkunç bir duygu ya da tutku diye de tarif edilebilir.¹⁰⁶⁶ Kelime dilimizde nefret etmek, nefret duymak, nefret uyandırmak ve nefretini kusmak şeklinde deyim olarak da kullanılır. Bir söylem ve davranış biçimi olarak nefret, şuur altına yerleşmiş ve orada mekân tutmuş tehlikeli, donuk ve kaskatı bir duygudur. Bu duygu her insanda fitraten mevcuttur.¹⁰⁶⁷ Bazen bu duygu ile insan, nefretin yansıması olan bir problemi kendinden uzak tutarak ya da kendini ondan uzaklaştırarak çözmeyi öğrenir.¹⁰⁶⁸

Kur'an-ı Kerim'de yakın ve uzak anlam çerçevesinde nefreti çağrıştıran ve anlatan kelimeler vardır. Bu kelimeler buğzau (بغضاء),¹⁰⁶⁹ nüfur (نفور)¹⁰⁷⁰ ve kerih (كره) dir.¹⁰⁷¹ Hucurat suresi 7. ayeti kerimesi dikkate alındığında: Allah, insana küfrü, fısı ve isyanı kerih göstermiş ve bunlardan nefret ettirmiştir. Buna mukabil Allah insana imanı sevdirmiş ve gönüllere güzel göstermiştir. Bu da Allah'ın insanda sevgiyi ve sevgiye mukabil olan nefreti birlikte yarattığını göstermektedir. Bu bağlamda Allah, ayette hem sevgiyi hem de nefreti birlikte zikretmiştir. Bu zikir sevgi ve nefretin birbirinin mukabili ve lazımı olduğunu gösterir. Bundan da anlaşılır ki sevgi ne kadar tabii ve fitri ise nefret de en az sevgi kadar tabii ve fitridir. Bu sebeple sevgi olmadan nefret, nefret olmadan sevgi olmaz¹⁰⁷² ve anlaşılmaz. Ayetlerde zikri geçen kerih kelimesi hoşlanmamayı, nefret etmeyi, sevmemeyi, karşı olmayı ve daha çok iğrenmeyi ve tiksinnmeyi ifade etmektedir.¹⁰⁷³ Aslında hoşlanmamak, iğrenmek ve tiksinnmek de bir nefret davranışdır ya da nefretin bir şubesidir.¹⁰⁷⁴

Kur'an- Kerim'de ne-fe-ra (ن - ف - ر) harflerinden müştak olan nüfur (نفور) master kelimesinin kök anlamında bir şeyden usanmak, sıkılmak ve rahatsız olmak vardır. Kelimenin anlamı için bu yeterli değildir. Aynı zamanda farkına varılan rahatsızlıktan

¹⁰⁶⁵ Şemseddin Sami, *Kamûs-u Türkî*, 1466; Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, 846; Bakırcıoğlu, *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*, 862.

¹⁰⁶⁶ Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, 132; Eren, vd., *Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük II*, 1080; Bakırcıoğlu, *Ansiklopedik Eğitim Ve Psikoloji Sözlüğü*, 862.

¹⁰⁶⁷ Bedreddin Çetiner, "Sevgi ve Nefrette Denge", *İslam'da Sevgi Temelinde Beşeri İlişkiler Sempozyumu*, İstanbul 2009, 116.

¹⁰⁶⁸ Adler, *İnsan Tabiatını Tanıma*, 240.

¹⁰⁶⁹ Âl-İ İmrân 3/118; Maide 5/14, 64, 91; Mümtetine 60/4.

¹⁰⁷⁰ İsra 17/41, 46; Furkan 15/60; Fatır 35/42; Mülk 67/21.

¹⁰⁷¹ Bakara 2/216; Hucurat 49/7, 12.

¹⁰⁷² Çetiner, *Sevgi ve Nefrette Denge*, 117.

¹⁰⁷³ Penrice, *Kur'an Sözlüğü*, 274.

¹⁰⁷⁴ Adler, *İnsan Tabiatını Tanıma*, 240.

bilinçli bir kaçış ve uzaklaşma vardır.¹⁰⁷⁵ Dolayısıyla nüfur (نفور) kelimesi geçtiği yerlerde “nefret etmek” manasında¹⁰⁷⁶ olup, hak ve hakikatten nefret ederek kaçmayı ve uzaklaşmayı anlatır.¹⁰⁷⁷

Kur'an-ı Kerim'de nefreti anlatmak için kullanılan kelimelerden biri de buğz (بغض) kökünden müştak olan “buğzau” (بغضاء)'dur. Kelime, Kur'an-ı Kerim'de dört yerde adavet (عداوة) ile birlikte zikredilerek beş ayette geçer. Bu yerlerde insanlar arası ilişkilerde olumsuz ve rahatsız edici bir meselenin varlığına işaret edilir. Bu bağlamda kelime hem Kur'an'da hem de hadislerde¹⁰⁷⁸ sevginin (hub) karşıtı¹⁰⁷⁹ olarak kullanılır. Zira sevgi ne kadar sıcaksa nefret de o kadar soğuktur. Bu sebeble kelime buğzetmek, sevmemek, nefret etmek, öfkelenmek, tiksirmek, iğrenmek ve düşmanlık etmek¹⁰⁸⁰ gibi anlamlara gelmektedir. Aslında buğz, nefsin istemediği ve uzak durduğu şeylerden kaçınması ve ona karşı içinde beslediği nefret/düşmanlık duygusu¹⁰⁸¹ şeklinde de tanımlanmaktadır. Buna göre buğzetmek, sevginin değil düşmanlığın alametlerinden sayılır.¹⁰⁸²

Yukarıdaki ayetler üzerine düşünüldüğünde nefret duygusunun kökeninde istenmeyen bir şeyi kendinden uzaklaştırmak veya kendini o şeyden uzak tutmak vardır. Bu bağlamda insan nefret etmekle yüreğinde yer tutmuş olan olumsuz bir duyguya dokunmuş olur. Bu fitri duygu ile insan kendini koruma ve kollama düşüncesiyle hareket eder. Bu koruma, kollama ve korku saikiyle insan, aklını ve kalbini nefret duygularıyla doldurur. Doldurulan bu nefret duygusu kimi zaman insanın kendisine, kimi zaman da topluma, düşüncelere ve inançlara hatta her şeye karşı yönelebilir.¹⁰⁸³ İslam insanı ve duygularını en iyi tanıdığı için merhameti, hoşgörüyü ve müsamahayı kendi dindaşlarına karşı kullanmayı emretmiştir. Buna karşılık katı kalpliliği, şiddeti ve nefreti de İslam ve Müslüman düşmanlarına karşı yöneltmeyi hedeflemiştir.¹⁰⁸⁴ Çünkü

¹⁰⁷⁵ İsfahani, *el-Müfredat*, 763.

¹⁰⁷⁶ Okuyan, *Çok Anlamlılık Bağlamında Kur'an Sözlüğü*, 79-80.

¹⁰⁷⁷ Taberi, *Câmiu'l-Beyan*, XVII, 453; Vahidi, *el-Veciz*, 635; Zuhayli, *et-Tefsîru'l-Münîr*, XII, 282; Muhammed Hicazi, *et-Tefsîru'l-Vadîh*, Daru'l-Ceyli'l-Cedid, 10. Baskı, Beyrut 1413, III, 714.

¹⁰⁷⁸ Müslim, *Sahihu Müslim*, I, 85, Hadis No: 75; İbn Mâce, *es-Sünen*, I, 42, Hadis No: 114; Nesâî, *es-Sünen*, VIII, 317, Hadis No: 8112.

¹⁰⁷⁹ Cevheri, *es-Sıhah*, 3/1066; İbn Faris, *Mu'cemu Mekayisi'l-Luga*, I, 273; Ezheri, *Tezhibi'l-Luga*, I, 354.

¹⁰⁸⁰ Halil b. Ahmed, *Kitabul Ayn*, IV, 369; Cevheri, *es-Sıhah*, III, 1067; İbn Manzur, *Lisanü'l-Arap*, VII, 121.

¹⁰⁸¹ İsfahani, *el-Müfredat*, 71.

¹⁰⁸² Beğavi, *Me'âlimü't-Tenzil*, I, 498; Hazin, *Lübabü't-Te'vil*, V, 494; Sabuni, *Safvetü't-Tefasir*, I, 205.

¹⁰⁸³ Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, 132.

¹⁰⁸⁴ Çetiner, *Sevgi ve Nefrette Denge*, 118.

Müslüman, gönlünü Allah rızasına tahsis eden insandır. Sevgisi de nefreti de Allah içindir.¹⁰⁸⁵ Böylece onlar sevgilerini ve nefretlerini Yaratıcı'nın tesbit ettiği kaidelere göre tanzim ederler. Onlar şahsi çıkar ve arzularına göre hareket etmezler. Onlar, İslam'a ve inananlara düşman olanlara karşı gerektiğinde sert ve acımasız olurken kendi aralarında kardeşler gibi yaşamayı bilirler.¹⁰⁸⁶ Düşmanlarına karşı sert ve acımasız olmaları İslam'ın onlara çizdiği çerçeveye uygun olmak zorundadır.¹⁰⁸⁷ Bu çerçeve ile düşman kavramının kapsamı belirlenir. Bu kapsama göre İslam'ı din olarak kabul etmemek düşmanlık sebebi değildir. Zira düşmanlık din konusunda Müslümanlarla savaşılmaya, onları yurtlarından çıkarmaya ya da çıkarılmalarına yardımcı olma kriterine bağlanmıştır.¹⁰⁸⁸

Nefretin temelinde önyargı, yabancı düşmanlığı, ayrımcılık, her türlü hoşgörüsüzlük, bağnazlık ve tahammülsüzlük anlayışı vardır. Bu bağlamda nefret sebebiyle suç işlenmesi belki de insanlık tarihi kadar geriye götürülebilir. Buna karşın nefret suçunun bir kavram olarak ceza kanunlarına girmesi nispeten yeni bir olgudur.¹⁰⁸⁹ Bu olgulardan biri nefret suçudur. Nefret suçu, ırk, renk, cinsiyet, din veya ulusal kökene yöneltilmiş ithamlardır.¹⁰⁹⁰ Bu suçun oluşmasında tek etken kimliklerdir. Kimliklerden kasıt da yalnızca etnik köken değil, bir kişiye veya topluma ait özelliklerin toplamıdır.¹⁰⁹¹ Nefret söylemi, herhangi bir azınlığı, etnik kökeni, dini eğilimleri incitici konuşmalar, yazılar ve iftiralar atıp yayan, kışkırtan, teşvik eden veya meşrulaştıran her türlü ifade biçimidir. Bu sebeple “nefret söylemi” belirli bir kişiye veya gruba yönlendirilmiş yorumları kapsamaktadır.¹⁰⁹²

Kinin, şiddetin ve düşmanlığın güçlü emarelerinden olan nefret, kıskançlık, çekememezlik, başarısızlık, suçluluk, önyargı ve saldırganlık gibi duygular tarafından tetiklenir. Bu da nefret dilini, nefret suçunu ya da insanın kendi içinde biriktirdiği ve

¹⁰⁸⁵ Tirmizi, *es-Sünen*, IV, 251, Hadis No:2521; Ebu Davûd, *es- Sünen*, IV, 198, Hadis No: 4599.

¹⁰⁸⁶ Karaman, vd., *Kur'an Yolu*, V, 82.

¹⁰⁸⁷ Mümtetine 60/7-9.

¹⁰⁸⁸ Karaman, vd., *Kur'an Yolu*, V, 315.

¹⁰⁸⁹ Hasan Sınar, “Türk Hukukunda Nefret Suçlarına İlişkin Yasal Düzenleme Çalışmaları”, *Marmara Üni. Hukuk Fak. Hukuk Araştırmaları Der.*, 2013, Prof. Dr. Nur Centel'e Armağan, (19) 2, 1272.

¹⁰⁹⁰ Sayar, - Manisalıgil, *Merhamet Devrimi*, 408.

¹⁰⁹¹ Ö. Faruk Atagün, “*AIHM Kararları Işığında Nefret Suçu*” Ankara 2019, https://www.omeratagun.com/files/AIHM_Kararlarıyla_Nefret_Sucu.pdf, 3,

¹⁰⁹² Anne Weber, *Nefret Söylemi El Kitabı*, Çev. M. Çulhaoğlu, Avrupa Konseyi Yayınları Council of Europe Publishing, 2009, 3; Sepil Ozulu, “Nefret Söyleminin Engellenmesinde Siyaset Kurumu”, *Dicle Üni. İktisadi ve İdari Bil. Fak. Der.*, 2014, (4) 7, 17. Sayar, - Manisalıgil, *Merhamet Devrimi*, 408.

başkalarına yansıtacağı nefret duygusunu yönlendirir. Bu duygu da kötü, ahlaksız ve tehlikeli olarak gördüğü nefret nesnesini yadsımayı, sevmemeyi, uzaklaştırmayı ve yok etme isteğini güçlü bir şekilde ortaya koyar.¹⁰⁹³ Bu da toplumda kutuplaşmalara ve ayrışmalara yol açar. Bu kutuplaşma ve ayrışma toplumsal barış ve huzuru tehdit eder. Bu tehdit sevgi, şefkat ve merhamet duygusunun en büyük düşmanlarından biridir. Bu düşman sayesi ile insanda, zamanla insanlara karşı kötümser, güvensiz ve merhametsiz bir anlayış meydana gelir.¹⁰⁹⁴ Bu anlayış karşıdakini değersizleştirir, önemsizleştirir ve yok sayar. Böylece nefretin boy attığı yerde merhametin çiçeği açmaz. Merhamet çiçeğinin açmadığı yerde nefret, nefreti doğurur ve nefretin sirayet ettiği kalplerde karanlıklar katmerleşir. Bu da hayat kalitesini düşürür ve sağlık sorunlarına yol açar. Zira unutulmayan ve terk edilmeyen nefret, bireye ve topluma aynı acıları tekrar ve tekrar yaşatır.

Nefret, karşıdaki insanın veya şeylerin hakikatini görememek ve anlayamamaktır. Nefret, insanın kendisini karşıdakine mahkûm etmesidir ve onu mahkûm almasıdır. Sonuçta her ne olursa olsun bu bir tutukluluk halidir. Bundan kurtulmak için nefretin panzehri olan sevgi, saygı, bağışlama, affetme ve merhamet ahlakının engin deryasına dalmak gerekir. Bu dalış ile insan nefretin yakıcı ve yok edici ateşini merhamet deryasında söndürmüş olur.

Sonuç olarak nefret, insanın olumlu duygularını elinden alan, onu kötü duygulara mahkûm eden ve insanın enerjisini tüketen negatif duygulardandır. Merhamet ile tedavi edilmez ise tüm iyilik ve güzelliklerle birlikte merhameti de ortadan kaldırır.

2.4.3. İntikam

İnsanın merhamet anlayışını olumsuz yönde etkileyen unsurlardan biri de öç alma ve intikam duygusudur. Bu duygunun insanda varoluş sebebi, bizzat insanoğlunun yaşayıp beğenmediği veya zarar gördüğü sözlü ya da fiili bir durumun varlığına işaret eder. Bu durum gerçek ya da düşsel bir mağduriyetin varlığı fikrine veya algısına dayanır.¹⁰⁹⁵ Bu algı veya hakikat karşısında intikam alma isteği, çoğu zaman bir onur,

¹⁰⁹³ Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, 132.

¹⁰⁹⁴ Kamil Yaşaroğlu, “Kin ve Nefreti Sevgiye Dönüştüren Erdem: Affetmek”, *Kutlu Doğum Haftası “Hz. Peygamber Kardeşlik Ahlakı Ve Kardeşlik Hukuku” Sempozyumu* (21-22 Nisan 2012), 245.

¹⁰⁹⁵ Bakırcıoğlu, *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*, 918.

gurur ve haysiyet meselesine dönüşür. Bu mesele insanın iç dünyasında fırtınalar koparır. Kopan fırtınalar ötekine karşı kalkışmanın ve hareketlenmenin dışa yansımaları veya karşılık vermesi biçiminde bazen er bazen de geç tezahür eder. Kısaca bu tezahür insana özgü bir durumun yine insana özgü bir şekilde gerçekleşme halidir. İntikam alma duygusunu gerçekleştirme anında insan, misliyle ya da daha güçlü bir şekilde karşılık verme anlayışına sahiptir. Bu anlayış başlangıçta planlı olarak adaleti gerçekleştirmek ve ödeşme düşüncesi ile hareket ederken sonunda cezalandırma isteği ile neticelenir. Bu da insanın teselli babından¹⁰⁹⁶ ıstırabını dindirmekle, acısını gidermekle, ötekini cezalandırmakla ve öç almak¹⁰⁹⁷ ile gerçekleşir. Bu bağlamda intikam duygusu, insanın bizzat kendisine yapılan adaletsiz davranışlara karşı, yine aynı insanın öfke ve hiddet ile ortaya koyduğu, zarar verici tepkisel bir tutum olarak tanımlanabilir.¹⁰⁹⁸

Yapılan saldırılara veya kötülöklere karşılık vermek, öcünü almak ve misilleme yapmak¹⁰⁹⁹ şeklinde gerçekleşen intikam duygusu, insanın bizzat kendisine veya yakınlarına zarar veren veya verdiren kimselere karşı kötölük yapmaya yönelmiş bir istek ve arzudur.¹¹⁰⁰ Bu arzu her zaman yapılan bir kötölöğe karşılık da olmayabilir. Bazen çekememezlik sebebiyle ötekinin hakikat üzere bulunabileceği fikrini kabul etmemekten de ileri gelebilir. Yani bu durum farklı bir inanca veya dünya görüşüne sahip bireyleri, sahip oldukları hakikat sebebiyle düşman görmek, öç almak, varlığını ve inanç değerlerini intikam duygusuyla ortadan kaldırma isteği şeklinde tezahür edebilir.¹¹⁰¹ Bu tezahürün sebebi ister kötölöğe karşı kötölük yapma isteği olsun, ister başkasının farklı olabileceğini kabullenmeme düşüncesi olsun bireysel bir tatmin amacı da güder.¹¹⁰² Bu tatmin insanda memnuniyet hissi de yaratır. Bu memnuniyet hissi kısa ya da uzun vadeli bir tatmin aracına da dönüşebilir. Bu tatmin aracı da insanın insanı ya diliyle paylaşması ya da müeyyideler ve yaptırımlar yoluyla cezalandırması şeklinde

¹⁰⁹⁶ Bilmen, *Kur'an-ı Kerim Meali Alisi ve Tefsiri*, VII, 3283.

¹⁰⁹⁷ İsfahani, *el-Müfredat*, 769; Şemseddin Sami, *Kamûs-u Türkî*, 173.

¹⁰⁹⁸ Mustafa Karaca-Caner Çakı-Halit Doğan, “Yerel Medya Çalışanlarının Örgütsel İntikam Davranışları Üzerine Nitel Bir Çalışma: Malatya Örneği”, *Erzincan Üni. SBE Der.*, 2017, (10) 2, 196.

¹⁰⁹⁹ Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, 533.

¹¹⁰⁰ Spinoza, *Etika*, 192.

¹¹⁰¹ Sadık Kılıç, “Kur'an'a Göre Şiddetin Semantik Alan Tahlili ve Düşünceye Yansımaları”, *Şiddet Karşısında İslam*, Editör Bünyamin Erul, DİB Yay. 2. Baskı, Ankara 2015, 224.

¹¹⁰² Melike Belkıs Aydın, “Kant'ın ve Hegel'in Felsefesinde Cezanın Amacı”, *İnönü Üni. Hukuk Fakültesi Der.*, 2020, (11) 1, 132.

gerçekleşebilir.¹¹⁰³ Bu gerçekleşen ve müşahade edilen davranışlar, insanın öç ve intikam almaya elverişli bir fitrata sahip olduğunun da göstergesidir.¹¹⁰⁴

Arapça n-k-m (ن - ق - م) harflerinden türeyen nakame (نقم) kelimesi Kur'an-ı Kerim'de türevleriyle birlikte on yedi yerde geçmektedir.¹¹⁰⁵ Bu çerçevede kelimenin geçtiği on üç yerde iftial vezni kullanılmaktadır. Nakame (نقم) kelimesi sözlüklerde ukubet, şiddetli ceza, azap yoluyla cezalandırma, azarlama, kınama, yermek, yapıları beğenmeme, hoşlanmama ve kabul etmeme gibi anlamlara gelir. Aynı kökten türeyen intikam kelimesi de hıncını çıkarmak, intikamını almak, kin gütmek, düşman olmak, çok kızmak, nefret etmek, öç almak, ödeşmek, ayıplayarak ve kınayarak karşılık vermek, suç ve günah işleyeni fiiline uygun bir şekilde cezalandırmak, kötülüğe misliyle muamelede bulunmak manalarında kullanılmaktadır.¹¹⁰⁶

Kur'an-ı Kerim'de ise kelime fiil olarak intikam alıp cezalandırmak,¹¹⁰⁷ hoşlanmamak, ayıplamak, beğenmemek, yermek ve kınamak¹¹⁰⁸ anlamlarını ifade eder. Buna karşılık kelime dört ayette “Züntikam”¹¹⁰⁹ şeklinde Allah'ın güçlü ve “İntikam Sahibi” olduğunu vurgular. Bu vurguya müfessirler de günahkâra ceza veren¹¹¹⁰ ve cezalandırmada şiddetli davranan anlamını yüklerler.¹¹¹¹ Diğer üç ayeti kerimede de ismi fail vezninde “Öç ve İntikam Alan” manasında “Müntakimun”¹¹¹² şeklinde çoğul olarak kullanılır. Bu kullanımlarda genel olarak önceki peygamberlerin davetini reddedip onlara karşı suç işleyenlerden intikam ve öç alma şeklinde sadece Allah için kullanılır.¹¹¹³ Bu ayetlerde Allah'a isnat edilen intikam kelimesi, tefsirlerde genellikle Allah'ın, bizzat kendisinin emirlerine asi olan kullarının davranışlarına karşılık uygun

¹¹⁰³ İsfahani, *el-Müfredat*, 769.

¹¹⁰⁴ Spinoza, *Etika*, 163.

¹¹⁰⁵ Abdalbaki, *el-Mu'cemu'l-Mufehres*, 888.

¹¹⁰⁶ Halil b. Ahmed, *Kitabul Ayn*, V, 181; Ezheri, *Tezhibi'l-Luga*, IX, 162; İsfahani, *el-Müfredat*, 769; İbn Manzur, *Lisanü'l-Arap*, XII, 590; Penrice, *Kur'an Sözlüğü*, 326.

¹¹⁰⁷ Maide 5/95; Araf 7/126, 136; Tevbe 9/74; Hicr 15/79; Rum 30/47; Zuhuruf 43/25, 55; Büruc 85/8.

¹¹⁰⁸ Maide 5/59; Razi, *Mefatihü'l-Gayb*, XII, 389; Beydavi, *Envaru't-Tenzil*, II, 133; Nesefi, *Medariku't-Tenzil*, I, 457.

¹¹⁰⁹ Âl-i İmrân 3/4; Maide 5/95; İbrahim 14/47; Zümer 39/37.

¹¹¹⁰ Vahidi, *el-Veciz*, 198.

¹¹¹¹ Maturidi, *Tevilatü'l-Kur'an*, II,302; İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Veciz*, I, 399; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, II,261.

¹¹¹² Secde 32/22; Zuhuruf 43/41; Duhan 46/16.

¹¹¹³ Mustafa Çağrı, “İntikam”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2000, 22, 356; Faruk Özdemir, “Tematik ve Bağlamsal Açıdan Kur'an'da 'İntikam Kavramı'”, *Amasya Üni. İlahiyat Fak. Der.*, 2016, (4) 7, 71.

cezalar vermesi şeklinde izah edilir.¹¹¹⁴ Bu da adaletin tesis edilmesi ve hakkın yerine getirilmesi açısından önemlidir.¹¹¹⁵ Kur'an-ı Kerim'de intikam kelimesinin failinin Allah olduğu aşikâr olduğu gibi nakame (نقم) kelimesinin geçtiği dört yerde de failin insan olduğu inkâr edilemez bir gerçektir. Bu bağlamda münafıkların müminlere (9/74), Firavun'un Hz. Musa'ya inanan sihirbazlara (7/123), Ehl-i Kitab'ın Müslümanlara (5/59) ve Yahudilerin de Hz. İsa'ya inananlara (85/8) karşı nikmet şiddetini uygulamaları ve öç almaları buna örnek olarak sunulabilir.¹¹¹⁶ Yüce Allah intikam sahibidir yani intikam onun kontrolü altındadır. "Biz intikam alıcıyız." der buna melekleri ve müslümanları dâhil eder. Ancak O, kendisini hiçbir yerde "Ben intikam alıcıyım" diye vasfetmez. Zira O, kendisine rahmeti farz kılmıştır (yazmıştır).

Kur'an-ı Kerim'de nakame (نقم) kelimesinin ve türevlerinin geçtiği ayeti kerimeler dikkate alındığında, insan burada kayda değer bir hakikat ile karşılaşır. Bu hakikat de İslâm'da, intikam ve öç almanın insan elinden alınıp Allah'ın kudret eline teslim edildiği görülür. Zira cahiliye döneminde, işlenen bir suçun sahibinin veya yakınlarından birinin kanını karşı taraftan bir adam akıtır ve böylece intikam alınırdı. Bu öç ve intikam alma isteği, beşeriyet çerçevesinde kesinlikle insan odaklı olarak değerlendirilirdi. Buna karşılık İslâm intikamın yönünü yatay olmaktan çıkartıp dikey olarak ele aldı. Bu kapsamda Allah, yeryüzünde işlenen tüm günahların, cürümlerin ve yapılan tüm haksızlıkların en üstün «öç alıcısı» olduğunu ilân etti. Bu bağlamda haksızlık yapmış olanlardan öç ve intikam almayı vadeden Allah var iken, her türlü güçlüğü ve sıkıntıya rağmen intikam peşinde koşmanın insana ne faydası olabilir ki?¹¹¹⁷ Bu çerçevede intikam ve öç alma duygusunun insana herhangi bir faydasının olmadığı kesindir. Zira keskin sirke küpüne zarar verir. Öyleyse insan kendi iyiliği için intikam almayı sahibine (zu intikam) bırakmalıdır.

İnsanda intikam alma isteği ve eylemi bütünüyle insandaki kine, hırsa, hiddete, kızgınlığa ve öfkeye bağlıdır.¹¹¹⁸ Bu da insandaki saldırganlık duygularını aktive ederek motive etmekte, intikam alma istek ve arzularını artırmakta ve sahibini intikam ateşi

¹¹¹⁴ Taberi, *Câmiu'l-Beyan*, X, 57; Zeccac, *Meani'l-Kur'an*, II,209; Ebu Muhammed Mekkî b. Ebî Talib Hammûş b. Muhammed el-Kaysî, *el-Hidaye ila Bulûgi'n-Nihaye fi 'İlmi Me'ani'l-Kur'an ve Tefsirihi ve Ahkamihî ve Cümelin Min Fünûni Ulumih*, Thk. Şahid el-Buşeyhi, Mecmû'atü'l-Buhûsi'l-Kitab ve's-Sünne, 2008, III,1879; İbn Aşur, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, VII, 51.

¹¹¹⁵ Bulaç, *Kur'an Dersleri*, V, 427.

¹¹¹⁶ Kılıç, *Kur'an'a Göre Şiddetin Semantik Alan Tahlili ve Düşünceye Yansımaları*, 223-224.

¹¹¹⁷ İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, 102.

¹¹¹⁸ Aristoteles, *Retorik*, 72.

içerisinde yakmaktadır. Bu intikam ateşiyle yanan kimseler intikamlarını alamadıkları zaman hem fiziksel hem psikolojik hem duygusal hem de ekonomik açıdan büyük acılar çekerler, sefalet içinde yaşarlar, bahtsız olurlar.¹¹¹⁹ Çektikleri bu acılar ve yıkımlar ile hem kendilerini hem yakınlarını hem de başkalarını yakarlar. İşte tam da burada intikamın ortasında ilk insani ilişkiler zedelenir. İnsani ilişkiler zedelendikçe insani bağlar kopmaya başlar. Bağlar koptukça ayrılıklar, ayrışmalar baş gösterir. Bu sebeble insandaki intikam alma isteği, her insanın içinde uyutulması gereken insani bir dürtüdür.¹¹²⁰ Misillemede bulunma ve intikam alma formunda ortaya çıkan bu insani dürtüyü kontrol edecek olan empatidir, sevgidir, affetmektir, bağışlamaktır, şefkat ve merhamet etmektir. Bu bağlamda merhametin bir işlevi de başkalarına ıstırap çektirme ve onlardan intikam alma hırsını törpülemektir.¹¹²¹ Bu duygu törpülenir ise merhamet yaşar. Aksi halde intikam alma isteği merhamet duygusunu öldürür. Zira yürekleri işgal eden intikam ve öç alma duygusu, her daim her insanın yüreğinde yer tutan siyah noktalar ve açılan kara deliklerdir. Ve bu kara deliklerden sızan intikam ateşi, önce kalblerdeki merhameti yakar ve yok eder.¹¹²² Bu da bireyin ve toplumun ruh sağlığını ve iç barışını tehdit eder, bozar. Bozulan bireysel ve toplumsal iç barış insan kalbini işgal ettiğinde kalp sadece kendine açılır, başkalarına kapanır.

Netice olarak intikam, insanda merhameti öldüren, insanın gözünü ve gönlünü kör eden ve insanı içinden çıkılmaz kuyulara atan negatif bir duygudur. Bu duygu merhamet ile tedavi edilmez ise tüm güzelliklerle birlikte merhameti de ortadan kaldırır.

2.4.4. Haset

İnsan, dünyayı anlaşılır kılmak için yaratılmış bir varlıktır. Bu varlık anlaşılmadan dünyada hiçbir şey anlamlı ve anlaşılır değildir. Bu manada insan her şeyin anlamıdır, özüdür, anahtarıdır. Bu anahtar ve öze öyle anlamlar yüklenmiş ki her şey onda mündemiçtir. Her şeyin kapısını o açar, açılan her kapı insanın kabullenebileceği iyi ya da kötü bir anlayışı temsil eder. Bu bağlamda insan öyle bir tabiata, öyle bir fitrata sahip ki o fitrat insanların merhametli olmalarına sebep olduğu gibi hasetçi olmalarına da

¹¹¹⁹ Spinoza, *Etika*, 234.

¹¹²⁰ A. Mevhibe Coşar, “İntikam: Öznesi de Nesnesi de Mağdur Bir Duygu”, (Kültürümüzde İntikam), Editörler: Emine G. Naskali, Hilal O. Altun, *Acta Turcica Çevrimiçi Tematik Türkoloji Der.*, 2011, (3) I, 2, 306.

¹¹²¹ Jacobs, *On Dördüncü Dalai Lama*, 41.

¹¹²² Mehmet Görmez, *İşgal Altındaki Kalpler ve Merhamet Eğitimi*, 13.

vesile olur.¹¹²³ Yani haset ve merhamet bir yaprağın iki yüzü gibidir. Aynı fitratta kendilerine yer bulurlar. Burada merhametin aksine haset önce kalbi istila eder, kin ve düşmanlık ile doldurur. Ruhı kirletir ve kalpte kara delikler açar. Hasedin açtığı bu kara delikler şahsiyeti kötülük arzusu üzerine inşa eder.¹¹²⁴ Bu şekilde inşa edilen insani yapı affetmekten çok öç almaya ve cezalandırmaya meyyal kıskanç bir karakterdir.¹¹²⁵ Bu da insanda tamamen kalbin işidir.¹¹²⁶ Ve kalp, kendinde “iman ve hasedi” birlikte asla barındırmaz.¹¹²⁷

Bir kimsede bulunan bir nimetin ne varlığına sevinmek ne de yok olup gitmesini arzulamak gerekir. İmrenme, gıpta ve münafesenin zıddı olan haset;¹¹²⁸ bencillik, çekememezlik ve kıskançlık¹¹²⁹ anlamında kullanılır ve insan yüreğinde en ciddi yaralanmalara sebebiyet veren psikolojik duyguların başında gelir.¹¹³⁰ Zemmedilen ve ağır eleştirilere tabi tutulan bu duygunun merhamet ile sürekli bir problemi vardır. Zira merhamet, başkalarını görüp gözetmeyi gerektirir. Oysa haset, öncelikle bir başkasının sahip olduğu maddi ve manevi kemale, fazilete ve nimete karşı nefretin ve kıskançlığın beslediği düşmanca uç bir duyguyu temsil eder. Bu duygunun özünde o nimetleri başkalarına çok görüp yok olmasını temenni etmek vardır. Bu temennide de o nimetler başkalarında bulunmasın da sadece kendinde bulunsun isteği zirvededir.¹¹³¹ Hasetçi bu zirveyi de yeterli görmez. Onun için zirve bende yok onda da olmasın düşüncesi söz konusu olur.¹¹³² Bu tahammülsüzlüğe sahip olana “hâsîd,” hasedi huy haline getirene de

¹¹²³ Spinoza, *Etika*, 156; Arthur Schopenhauer, *İnsan Doğasını Anlamak*, Çev. Ayşe Yıldırım, Tutku Yay. Ankara 2018, 108.

¹¹²⁴ Kırca, *Kur'an-ı Kerim'de Fen Bilimleri*, 377.

¹¹²⁵ Spinoza, *Etika*, 257.

¹¹²⁶ Gazali, *İhyau Ulumi'd-Din*, IV, 447.

¹¹²⁷ Nesâî, *es-Sünen*, IV, 299, Hadis No: 4360.

¹¹²⁸ Gazali, *İhyau Ulumi'd-Din*, III,426; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, IX, 358; Ateş, *Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, VI, 3181.

¹¹²⁹ Cevheri, *es-Sıhah*, II,465; İbn Düreyd, *Cemheretü'l-luga*, I, 502; İbn Manzur, *Lisanü'l-Arap*, III,148; Eren, vd., *Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük*, I, 614; Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, 449; Mustafa Çağrıcı, “Haset”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1997, (16) s. 379.

¹¹³⁰ İbn Aşur, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XXX, 629; Işıktaç, Y., *Sözleşme Kavramı Açısından Dayanışma Hıncı (Ressentiment) Karşılaştırması*, 38; Nurettin Turgay, “İslam'da Haset Kavramı”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Der.* 2004, (5) 12, 90.

¹¹³¹ İsfehani, *Müfredat*, 169; İbn Manzur, *Lisanü'l-Arap*, III,148; Gazali, *İhyau Ulumi'd-Din*, III, 425; Cürçani, *Tarifât*, 87; Razi, *Tefsiru Garibi'l-Kur'an*, 162; Şemseddin Sami, *Kamûs-u Türkî*, 548; İbn Aşur, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XXX, 629; Mevdudi, *Teftîhu'l-Kur'ân*, VII, 335; Ateş, *Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, I, 195; Çağrıcı, *Haset*, 378; Kırca, *Kur'an-ı Kerim'de Fen Bilimleri*, 376; Adem Dölek, “Hadisler Işığında Haset Hastalığı ve Psikoterapi”, *Harran Üni. İlahiyat Fak. Der.* 2002, (10)10, 41.

¹¹³² Düccane Cündioğlu, *Göz İzi*, Kapı Yay., 3. Baskı, İstanbul 2010, 68.

“hasûd” denir.¹¹³³ Hasûd, başkasının sahip olduğu nimete karşı kıskanç bir tavır gösteren, o nimetin yok olmasını arzu eden, o hususta elinden gelen kötülükleri arkasına koymayan, bunu da kavlen ve fiilen gerçekleştirmek isteyen alçak karakterli kimse demektir.¹¹³⁴ Bu kimseler iktidarsızdırlar. Yani muktedir ve sahip olma isteğini gerçekleştiremeyen kişilerin yaşadıkları iktidarsızlık hissini yaşarlar.¹¹³⁵ Bu da insana özgü duygulardan en çirkin olanıdır.¹¹³⁶

Her insanın fitratında var olan haset duygusu¹¹³⁷ insan benliğinin derinliklerinde kök salmış düşmanca bir tutku¹¹³⁸ ve kötü bir huydur.¹¹³⁹ Bu huy ve tutku kalbin en temel hastalıklarından biri olup, insan bünyesini içten içe kemiren, elde etme isteğini zayıflatan, halsiz ve mecalsiz bırakan, zihni ve ameli verimliliği düşüren, kendini ve kendinde olanı değersiz gösteren patolojik bir durumdur.¹¹⁴⁰ Bunun da zirvesinde insan hasedinden çatlayabilir. Haset duygusu potansiyel halden kinetik hale dönüştüğünde, insanın bakışları ilk kez hemcinslerinin üzerine çevrilir de kıyaslamalar yapılmaya başlanır. Bu kıyaslamalar gıpta, rekabet, kıskançlık ve haset gibi duyguların ortaya çıkmasına sebep olur.¹¹⁴¹ Bu vesile ile insanlar herkese değil, kendi yakınlarına, “denklerine”¹¹⁴² ve rakip gördükleri benzerlerine haset duyarlar.¹¹⁴³ Bu çekememezlik ve haset duygusu insanın kendisi için bir şey elde etme düşüncesiyle bağlantılı olmayabilir. Aksine bütün mesele başkaları o şeye sahip olduğu içindir ya da başkalarının iyi olma hallerinden duyulan rahatsızlıktır. Bu bağlamda hasetçi kendisinin mahrum olduğu şeye bir başkasının malik olmasını istemez; kendisi için yok olanın, başkası için var olmasına dayanamaz ve tahammül edemez.¹¹⁴⁴ Bu tahammülsüzlük uyumsuzluğu, davranış bozukluğunu ve yoksunluk hissini körükler. Bu etkilenme insanın üstesinden kolayca gelemeyeceği ve büsbütün yok edemeyeceği potansiyel ve

¹¹³³ Kuşeyri, *Kuşeyri Risalesi*, 294 (47 nolu dipnot).

¹¹³⁴ Bilmen, *Kur'an-ı Kerim Meali Alisi ve Tefsiri*, VIII, 4119.

¹¹³⁵ Işıktaç, *Sözleşme Kavramı Açısından Dayanışma Hıncı (Ressentiment) Karşılaştırması*, 38.

¹¹³⁶ Tehânevî, *Keşşâfû Istılâhâtî'l-Fünûn ve'l-Ulûm*, I, 665.

¹¹³⁷ Çağrı, *Haset*, 378; Dölek, *Hadisler Işığında Haset Hastalığı ve Psikoterapi*, 77.

¹¹³⁸ Bertrand Russell, *Mutlu Olma Sanatı*, Çev., Y. Sağlamtürk, Say Yay., İstanbul 2014, 66.

¹¹³⁹ Mehmet Emin Yurt, “Kur'an'da Haset Kavramı”, *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Der.*, 2018, (10) 3, 851; Turgay, *İslam'da Haset Kavramı*, 79.

¹¹⁴⁰ Dölek, *Hadisler Işığında Haset Hastalığı ve Psikoterapi*, 68; Yurt, *Kur'an'da Haset Kavramı*, 855.

¹¹⁴¹ Rousseau, *Emile ya da Eğitim Üzerine*, 287; Yurt, *Kur'an'da Haset Kavramı*, 858.

¹¹⁴² Aristoteles, *Retorik*, 121.

¹¹⁴³ Spinoza, *Etika*, 174; Russell, *Mutlu Olma Sanatı*, 68.

¹¹⁴⁴ Cündioğlu, *Göz İzi*, 68.

çok güçlü duygulardan birini temsil eder.¹¹⁴⁵ Bu temsil makam elde etme, öfke, düşmanlık, rekabet, kibirlenme, kendini beğenme, gayeye ulaşamama, kaybetme korkusu ve işlerini başkalarına yaptırma isteğiyle aktive olmakta ve bireyin iç dünyasını olumsuz şekilde etkilemektedir.¹¹⁴⁶ Buna karşılık haset duygusu bireyde potansiyel olarak durdukça, haset edenin hasedi sadece kendisine zararı verir. Fakat hasetçinin içindeki haset coşup haset edilene karşı kin, gazap ve düşmanlığa dönüştüğü zaman şerri çok büyük olur. Bu kapsamda haset ediciler, haset edilenin elindeki nimetler gitmedikçe, zeval bulmadıkça rahata ermezler.¹¹⁴⁷ Bu rahatsızlık hissi öyle bir raddeye varır ki insanı başkasının mutluluğu yüzünden kederlendirirken, mutsuzluğu yüzünden de sevince boğar.¹¹⁴⁸ Bu da bazen açık bazen gizli cereyan eder. Böylece haset, ateşin odunu yakıp bitirmesi gibi o da insanın yaptığı iyilikleri ve güzellikleri yer bitirir.¹¹⁴⁹

Her şeye sahip olma bencilliğinin temsilcisi olan haset, insanlık tarihi kadar eski olup, tüm insanlık tarafından hor görülen ve zemmedilen bir duygudur.¹¹⁵⁰ Ve hiçbir insan bu duygunun yabancısı değildir. Zira insan mayasında bulunan bu duygunun her yerde ve her ortamda tezahür edebileceğini de bilir.¹¹⁵¹ İnsanlık tarihi de bunun örnekleriyle doludur. Bu tarihi örneklerde hasedin insanı, kendi öz kardeşini öldürmeye ve derin kuyulara atmaya sevk edecek kadar güçlü ve tehlikeli bir duygu olduğu görülür.¹¹⁵² Bu tehlikeli duygu insanlar arası ilişkileri bozup, tam bir ayrılığa neden olur.¹¹⁵³ Yürekler arasındaki bağları kopartır. Bencilce bir ahlak anlayışı meydana getirir. Bu ahlak anlayışı başka insanların iyilikle karşılaşmasını istemez. Bunlar başkalarında iyilik görünce üzüldür, başkalarına kötülük isabet edince de sevinç duyarlar.¹¹⁵⁴ İsterler ki inanmış insanlar inkâr etsinler de kendileriyle eşit olsunlar,¹¹⁵⁵ kendilerini herhangi bir alanda geçmesinler. Allah'ın lütuf ve nimetlerine sahip olmasınlar.¹¹⁵⁶ O nimetler kardeşinin elinde zeval bulsun, kardeşi kendi seviyesinin

¹¹⁴⁵ Adler, *İnsan Tabiatını Tanıma*, 197.

¹¹⁴⁶ Gazali, *İhyau Ulumi'd-Din*, IV, 433-437.

¹¹⁴⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, IX, 357; Ateş, *Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, I, 3181; Bulaç, *Kur'an Dersleri*, VII, 575.

¹¹⁴⁸ Spinoza, *Etika*, 187.

¹¹⁴⁹ İbn Mâce, *es-Sünen*, II, 1408, Hadis No: 4210; Ebu Davûd, *es-Sünen*, IV, 276, Hadis No: 4903.

¹¹⁵⁰ Kurtubi, *el-Cami'u li Ahkâmî'l-Kur'an*, II, 71.

¹¹⁵¹ Adler, *İnsan Tabiatını Tanıma*, 195.

¹¹⁵² Maide 5/27-30; Yusuf 12/8-9.

¹¹⁵³ Bakara 2/ 213; Şura 42/14.

¹¹⁵⁴ Âl-İ İmrân 3/120.

¹¹⁵⁵ Nisa 4/89

¹¹⁵⁶ Zemahşeri, *Esasu'l-Belaga*, I, 188.

altına insanın temennisinde bulunurlar.¹¹⁵⁷ Bu anlayış, hakikati görmeye engel olan kalbi hastalıklardan biridir.¹¹⁵⁸

Haset kelimesi fiil, fail, isim ve mastar olarak Kur'an-ı Kerim'de dört ayette beş defa tekrar eder.¹¹⁵⁹ Tekrar eden ayetlerde haset kelimesi, öncelikle geride bırakılan bedevilerin¹¹⁶⁰ ve münafıkların¹¹⁶¹ Müslümanları "hasetçilik" ile yaftalamalarında,¹¹⁶² Ehli Kitab'tan bir gurubun içlerinde taşıdıkları haset yüzünden, Müslümanları imandan sonra küfre döndürme isteklerinde¹¹⁶³ ve yine Ehli Kitab'ın Allah tarafından Müslümanlara lütfedilen faziletleri kıskanmalarında kullanılmıştır.¹¹⁶⁴ Bu kullanımlarda hasedin bir duygu ve bir niyet meselesi olduğu gerçeği vurgulanmış olur.¹¹⁶⁵ Aynı şekilde haset ettiği zaman hasetçinin kötülüğünden de Rabbe sığınırım¹¹⁶⁶ ifadesinde haset kelimesi hem fiil olarak hem de ismi fail olarak kullanılmıştır. Burada kullanılan haset, hasedin bütün çeşit ve boyutlarını ifade eder.¹¹⁶⁷ Ayetler analitik bir düşünce ile irdelendiğinde işin özünde nimet sahiplerini kıskanmak vardır, çekememezlik vardır. Bu kıskançlık ve çekememezlik duygusu da başkalarının sahip olduğu nimet ve imkânların herhangi bir yolla zeval bulmasına karşılık gelir.¹¹⁶⁸ Başkalarının sahip olduğu nimetlerin zevalini isteyenler, Cenab-ı Hakk'ın kendilerine ayırdığı lütuf ve nimete rıza göstermezler, beğenmezler¹¹⁶⁹ ve gerçekte Allah'a itiraz ederler.¹¹⁷⁰

İnsani ilişkiler bağlamında ortaya çıkan haset duygusu hem haset eden hem de haset edilen açısından yıkıcı sonuçlar doğurabilmektedir. Zira hasedin etkisi onu hissedenle sınırlı değildir.¹¹⁷¹ Bu duygu insan hayatın çok geniş bir perspektifle

¹¹⁵⁷ İbn Manzur, *Lisanü'l-Arap*, III,149; Tehânevî, *Keşşâfü'l-İstulâhâti'l-Fünûn ve'l-Ulûm*, I, 665; Kurtubî, *el-Camî'u li Ahkâmî'l-Kur'an*, II,71.

¹¹⁵⁸ Muhammed Çelik, *Kur'an Kur'an'ı Tamamlıyor*, Şule Yay., İstanbul 1998, 294.

¹¹⁵⁹ Abdülbakî, *el-Mu'cemu'l-Mufehres*, 256.

¹¹⁶⁰ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, VI, 492.

¹¹⁶¹ Maturîdî, *Tevîlatü'l-Kur'an*, IX, 304.

¹¹⁶² Fetih 48/15.

¹¹⁶³ Bakara 2/109.

¹¹⁶⁴ Nisa 4/54.

¹¹⁶⁵ Çağrı, *Haset*, 378.

¹¹⁶⁶ Felak 113/5.

¹¹⁶⁷ Mir, *Kur'anî Terimler ve Kavramlar Sözlüğü*, 78.

¹¹⁶⁸ Kurtubî, *el-Camî'u li Ahkâmî'l-Kur'an*, II,71; Ebu'l-Muzaffer Mansur b. Muhammed et-Temîmî es-Sem'ânî, *Tefsirü'l-Kur'an*, Thk. Yasir b. İbrahim, Ganim b. Abbas, Dar'ul-Vatan, Riyad 1997, VI, 307; Hazin, *Lübabü't-Te'vil fi Me'ani't-Tenzil*, I, 70.

¹¹⁶⁹ Sabunî, *Safvetü't-Tefasîr*, I, 598

¹¹⁷⁰ Abdulkadir b. Hüveyş es-Seyyid Mahmud el-Gazî, *Beyanü'l-Meanî*, Matbaatü't-Terakki, Dimeşk 1965, I, 182; Ahmet Serdaroğlu, "Hased ve Gıpta", *DİB Der.*, 1963, (2)11, 16.

¹¹⁷¹ B. Deniz Kaynak, "Haset Duygusu Üzerine Sosyal Psikolojik Bir Değerlendirme", *Nesne Psikoloji Der.*, 2020, (8) 17, 290.

etkilemektedir. Bu etki insanı içinden çıkılmaz hallere sürükleyebilir. Bu duygu ile sürüklenen insan, bunun doğurduğu ihtiras ve bencillik ile parçalanır ve dağılır. Bu dağılma önce merhamet ahlakının inşa ettiği iklimi ortadan kaldırır. Bu sebeple bireyin yaşadığı haset duygusu, merhamet duygusunu öldüren insani fiilerin başında gelir. Bu da insanın, başkalarına karşı yüklendiği sorumluluğu taşıyamamasını ifade eder.

Sonuç olarak haset insan için içinden çıkılmaz bir öfkenin ve düşmanlığın karanlık dehlizlerinde bir zindana dönüşür. Bu zindanda mahkûm olanın doğasında akıl, adalet ve merhamet duygusu uçar gider.¹¹⁷² Burada insan öyle bir seviyeye iner ki başkalarının acısını paylaşp merhamet göstermek yerine, başkalarının acısından zevk devşirir hale gelir. Bu hale düşenler yaşamları boyunca toplumsal hayata hiçbir katkıda bulunmazlar. Bunlar hep yakınmaya, haksızlığa uğradıklarını düşünmeye, almaya, başkalarını mahrum bırakmaya ve rahatsız etmeye çaba gösterirler.¹¹⁷³ Aslında bu çabaları hasetlerini gizleyen birer perdedir. Bu perdeyi açacak ve insanlarda haset duygusunu ortadan kaldıracak erdem, bizzat hasetçi insanın kendisinde öldürdüğü merhamettir. Bugün insanlığın yaşadığı krizleri çözmek niyetinde olanlar, içlerinde yaşattıkları düşmanlığı, kini, çekememezliği ve hasedi azaltıp merhameti çoğaltmaya çalışmalıdırlar. Eğer bu duygu başıboş bırakılacak olursa, bütün iyilikleri ve erdemleri yok eder, hatta insani yeteneklerin gelişip serpilmesine dahi engel olur.¹¹⁷⁴ Kısacası haset, merhamet dâhil tüm insani duyguları ve erdemleri öldürecek kadar mahirdir.

2.4.5. Kibir

İnsanda dikkate alınması ve kontrol edilmesi gereken temel insani duygulardan biri de kibirdir. Kibir, başkalarının değerini küçülterek kendi büyüklüğünü ortaya koymak isteyen kimsenin hâlidir.¹¹⁷⁵ Bu hal ile insanın kendisinde bulunan veya bulunduğu vehmettiği birtakım özelliklerden/kuruntulardan dolayı kendini beğenmesi, hayran olması, üstün görmesi ve bu duyguyla da başkalarını aşağılayıcı davranışlarda bulunmasıdır.¹¹⁷⁶ Bu manada kibir, “rezilet” denilen kötü huyların

¹¹⁷² Cündioğlu, *Göz İzi*, 67.

¹¹⁷³ Adler, *İnsan Tabiatını Tanıma*, 197.

¹¹⁷⁴ Russell, *Mutlu Olma Sanatı*, 69.

¹¹⁷⁵ Adler, *İnsan Tabiatını Tanıma*, 174; Düccane Cündioğlu, *Kibir Üzerine Dersler*, <http://ducanecundioglusimurggrubu.blogspot.com/2013/03/kibir-kibir>, 15.07.2021.

¹¹⁷⁶ İsfahani, *Müfredat*, 637; Fîrûzâbâdî, *Besa'ir*, IV, 325.

zirvelerinden birisidir.¹¹⁷⁷ Bu zirvede insan, kendi ruh ve benliğinin ilan edilmemiş zaaf ve krizlerini yaşar.¹¹⁷⁸ Aslında bu zaaf ve krizlerin yaşanma sebebi insanın kendisinde olmayan hususiyetlerle donatılarak bu zirveye çıkartılmış olmasıdır.¹¹⁷⁹ Bu durumda olan insan, kendisini mevcut gerçekliğinden daha üstün görmesinden dolayı bir sevinç yaşar. Yaşanılan bu sevinci gücü yettiğinde zirvede tutmaya çalışır.¹¹⁸⁰ İşte bu zirve insan için batı dillerinde megalomani kelimesiyle karşılanır.¹¹⁸¹ Megalomani, insanın kendisini olduğundan daha büyük görme ve gösterme duygusudur.¹¹⁸² Bu duygu İslam terminolojisinde böbürlenme, gurur, kibir, tekebbür ve istikbar gibi kelimelerle ifade edilir.¹¹⁸³ Bütün bunlar bireyin kendisine başkaları karşısında abartılı bir değer, önem ve güç atfetmesi şeklinde ortaya çıkar. Bu şekilde ortaya çıkan kibir, insanların hem sözlerinde hem hareketlerinde hem de jest ve mimiklerinde kendini gösterir.¹¹⁸⁴ İnsanda çeşitli şekillerde kendini gizlice gösteren kibir, insan hayatını bütünüyle etkileyen olumsuz bir duyguya işaret eder. Bu anlamda sessizce yürütülen ve aşikâr edilmeyen kibir, tedavisi zor bir hastalıktır.¹¹⁸⁵

Kibir insanda gerçekten bir kişilik ve karakter sorunudur. Bu kapsamda Kur' an-ı Kerim, kibri, insan bağlamında ele alırken, bu duyguyu ve sahibini şiddetle eleştirir.¹¹⁸⁶ Onları cehennem azabıyla tehdit eder.¹¹⁸⁷ Hatta Peygamberin diliyle kalbinde kibir bulunan kimselerin cennette yerinin olmadığını belirtir.¹¹⁸⁸ Bu kapsamda Kur'an-ı Kerim'in tehdit edip şiddetle eleştirdiği kibir, ahlaki bir kavram olarak kendini büyük görme, büyüklenme ve başkalarını küçük görme duygusudur.¹¹⁸⁹ Bu tavır, Hakkı kabule yanaşmak istemeyen bir büyüklük kuruntusudur.¹¹⁹⁰ Bu kuruntu ile insan, kendi

¹¹⁷⁷ Bedri Gencer, "Kibrin Kalbine Yolculuk", *Reyhan Dergisi*, 2017, (5) 49, 20.

¹¹⁷⁸ Çelik, M., *Kur'an Kur'an'ı Tammlıyor*, 292.

¹¹⁷⁹ Alak 96/6-7.

¹¹⁸⁰ Spinoza, *Etika*, 240.

¹¹⁸¹ Micro Robert, *En Poche Dictionnaire Du Français Primordial*, Robert Yay. Paris 1983, II, 657.

¹¹⁸² Bakırcıoğlu, *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*, 240; Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, 756.

¹¹⁸³ Fersahoğlu, ve Demir, *Din Eğitim ve Öğretiminde Duygu Eğitimi*, 127.

¹¹⁸⁴ Yusuf Macit, "Psiko-Sosyal Açıdan Karun Kıssası", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Der.*, 2013, (13) 3, 48.

¹¹⁸⁵ Gazali, *İhyau Ulumi'd-Din*, III,739.

¹¹⁸⁶ Kadir Polater, "Kur'an Açısından Kibir Sorunu ve Sonuçları", *Cumhuriyet Üni. İlahiyat Fak. Der.*, 2013, (17) 1, 71.

¹¹⁸⁷ Nisa 4/173; Araf 7/36, 40.

¹¹⁸⁸ İbn Hanbel, *el-Müsned*, VI, 338, Hadis No: 3789; Müslim, *Sahihu Müslim*, I, 93, Hadis No: 91; İbn Mâce, *es-Sünen*, I, 22, Hadis No: 59.

¹¹⁸⁹ Beydavi, *Envaru't-Tenzil*, I, 71; Ebu's-Sûud, *İrşadu'l-Akli's-Selîm*, I, 89; Bursevi, *Ruhu'l-Beyan*, I, 104.

¹¹⁹⁰ Kuşeyri, *Letaifü'l-İşarat*, III,311; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, VI, 297.

hülyalarına hakikat diye bakmış, kendi eliyle yaptığı putlara tapmış ve kendini dev aynasında şişirilmiş ve büyütülmüş olarak görmüştür.¹¹⁹¹ İnsanı bu iddiaya sevk eden sebepler, ilim, bilgi, amel, ibadet, asalet, soy, güzellik, zenginlik, güç, kuvvet, şecaat, kahramanlık, makam ve her şeyde çokluk gibi özelliklerdir. Ancak bu özellikler cehalet ile birleştikleri zaman kibre sebep olmuşlardır.¹¹⁹² Buna karşılık bugün kibri besleyen en önemli unsurun sosyal medya olduğunu ifade etmek de yanlış olmasa gerektir. Zira sosyal medya insan benliğini harekete geçirmekte ve insanlara kendi inandıkları veya olmak istedikleri sahte kimlikleri enjekte etmekte ve onlara bu kimlikleri yaratma imkânı sunmaktadır.¹¹⁹³ Bunun neticesinde insan, kendi kendine yeterlilik duygusuna kapılmakta, böylece kendini farklı görme eğilimine girmektedir. Bu eğilimde insanda dışa yansıyan bir karakter çeşidi olarak kibri tetiklemektedir.¹¹⁹⁴ Tetiklenen bu kibir, farkına varmadan insanı etkisi altına almakta ve onu yönetmektedir. İnsanı yöneten ve etkisi altına alan kibir, insan benliğinden zuhur eden bir büyüklenme ile insanın ruh halini ortaya koyar.¹¹⁹⁵ Ortaya konulan bu ruh hali de kişide asla ulaşamayacağı ve olmayacağı görünme ve bilinme isteğini kamçılar.¹¹⁹⁶ Bu istek insanın kendisinde sakladığı kibri artırır.¹¹⁹⁷ Kibir arttıkça insan küstahlaşır, nankörlük zirveye çıkar.¹¹⁹⁸ Bununla birlikte Hak hafife alınır, insanlık değersizleştirilir.¹¹⁹⁹ Bu anlayış insanın kendisini rab ilan etmesiyle¹²⁰⁰ zirveye çıkar.

Kendini beğenmeye ve yüceltmeye yatkın bir duygu olan kibir, insan fitratında saklı bulunan gizli bir ahlaktır. Bu ahlakın meyveleri insanın hal ve tavırlarında yani hariçte kibirlenmek şeklinde ortaya çıkar.¹²⁰¹ Ortaya çıkan bu kibirlenme duygusu toplumun bireylerde tanımadığı veya bilmediği değerlerin yine bizzat bireyler tarafından yaşatılmaya çalışılmasıdır. Aslında bu çaba ruh yapısı boş olan insanların ve insanlara sevgisi az olanların kendilerinde gerçekte olmayan birtakım değerler icat etme

¹¹⁹¹ Gazali, *İhyau Ulumi'd-Din*, III,761; Ülken, *Aşk Ahlakı*, 28.

¹¹⁹² Gazali, *İhyau Ulumi'd-Din*, III,748-759.

¹¹⁹³ Ömer Alanka ve Aslıhan Cezik, "Dijital Kibir: Sosyal Medyadaki Narsistik Ritüellere İlişkin Bir İnceleme", *TRT Akademi Dijital Medya Sayısı*, 2016, (1) 2, 550.

¹¹⁹⁴ Kırca, *Kur'an-ı Kerim'de Fen Bilimleri*, 337.

¹¹⁹⁵ Fersahoğlu, ve Demir, *Din Eğitim ve Öğretiminde Duygu Eğitimi*, 128.

¹¹⁹⁶ Mümin 40/56.

¹¹⁹⁷ Ülken, *Aşk Ahlakı*, 43.

¹¹⁹⁸ Kasas 18/39; Zümer 39/59.

¹¹⁹⁹ Müslim, *Sahihu Müslim*, I, 93, Hadis No: 91.

¹²⁰⁰ Nazi'at 79/24.

¹²⁰¹ Gazali, *İhyau Ulumi'd-Din*, III,759.

ve şeref uydurma girişimleridir.¹²⁰² Bu girişimlerin neticesinde kibirli insan Allah’a, peygamberlerine ve diğer kullarına karşı muhalefet eder, büyüklük taslar,¹²⁰³ kendini olardan üstün görür, onları küçümser, hakkı ve gerçeği kabul etmeye yanaşmaz.¹²⁰⁴ Böylece insan hiçbir sınır ve kural tanımaz. İnsanın bu tavrı bütün kötülüklerin kibirden neşet ettiğini vurgulamak anlamını da taşır. Dolayısıyla kibir, her şeyi kendisi kadar değerli görmemeyi beraberinde getirir.¹²⁰⁵ Bu büyüklük duygusunu kendilerinde yaşatanlar, burnundan kıl aldırmayan gururlu ve kibirli şahsiyetlerdir. Bu şahsiyetler kini, hıncı, hırsı, tamahı ve nefreti yaşatırlar, merhameti, paylaşmayı ve sevgiyi öldürürler. Almayı bilirler, vermeyi ve paylaşmayı sevmezler. Bunların özünde kendilerine hayran olma, kendilerine tapınma hastalığı vardır. Bu hastalık insan benliğini ciddi şekilde örseler. Benlikteki bu örselenmenin neticesi büyüklük hastalığıdır ve adı narsisizmdir. Narsisizm doğuştan gelen bir haslettir ve bu haslet her bireyde bulunur.¹²⁰⁶ Bu bağlamda narsisizm hasletinin tarihsel arka planına bakıldığında ilk olarak insanın karşısına kibir kavramı çıkar. Zira kibir, narsisizmin özünde büyüyen insanın kendi uydurduğu gerçeğin önünde eğilme isteğidir. Bu açıdan Semavi dinlerde kibir, iblise atfedilen bir sıfat olarak ele alınır. Zira iblis Tanrı’nın emri karşısında kibir göstermiştir¹²⁰⁷ ve Allah’ın huzurundan kovulmuştur. İblisin Allah’ın huzurundan kovulma sebebi onun sadece isyanı değildir, tekebbürdür.¹²⁰⁸ Tekebbür bilgisizliğin tavrı değildir. Bu çerçevede iblis kendisini insanla mukayese eden kibrin ilk prototipidir.¹²⁰⁹ Bu prototipe Kur’an’da işaret eden kelime “istekbera” fiilidir. Bu fiilin bu kalıptaki başlıca anlamı kendisine verilen emre karşı böbürlenmek,¹²¹⁰ büyüklenmek, büyüklük taslamak, “kibirlenip kabarmak, hoyratça ve küstahça davranmak” olarak görülür. Aslında kelime “kâfir”i niteleyen bir sıfat olarak da değerlendirilir.¹²¹¹ Aynı şekilde bu sıfat özellikle küfürde büyük, ileri, önder ve lider olanlar için de kullanılmıştır.¹²¹² Bu bağlamda Kur’an’da kibir konusunu izah edecek kelimeler kibr (كبر), tekebbür (تكبر) ve istikbar (استكبار)’dır. Bu kelimeler mana olarak birbirine yakın

¹²⁰² Topçu, *Ahlak*, 48-49.

¹²⁰³ Gazali, *İhyau Ulumi’d-Din*, III,742-745.

¹²⁰⁴ Macit, *Psiko-Sosyal Açıdan Karun Kıssası*, (13) 3, 48.

¹²⁰⁵ Alanka, ve Cezik, *Dijital Kibir*, 556.

¹²⁰⁶ Nezat Tarhan, *Bilinçli Genç Olmak*, Timaş Yay., İstanbul 2014, 155-159.

¹²⁰⁷ Alanka, Cezik, *Dijital Kibir*, 556.

¹²⁰⁸ Beydavi, *Envaru’t-Tenzil*, III,7.

¹²⁰⁹ Bakara 2/34; Araf 7/13; Sa’d 38/74-76; Bulaç, *Kur’an Dersleri*, I, 146.

¹²¹⁰ Öztürk, *Kur’an’ın Temel Kavramları*, I, 643.

¹²¹¹ İzutsu, *Kur’an’da Dini ve Ahlakî Kavramlar*, 67.

¹²¹² Mukatil b. Süleyman, *Kur’an Terimleri Sözlüğü*, 392.

anlamlar taşırlar. Bunlardan kibr (كبر), insanın kendisini beğenmesinden, başkasını kendisinden küçük görmesinden doğan insana özgü bir tutum ve davranıştır. Tekebbür ise hakkı kabul etmekten ve ona boyun eğmekten imtina ederek Allah'a karşı büyükmektir. İstikbar yani büyükmeye arzusu, Kur'an'da zemmedilmiş bir davranış modelidir.¹²¹³ Kur'an'da kibri ifade etmek için Arapçada hatırı sayılır sayıda başka kelimeler de kullanılmıştır. Bunlar: Beğa (بغى), Batire (بطر), Ata (عطى), Teğa (طغى), İstiğna (استغنى), Tecebbür (تجبر), Utüv (عتو), İstinkaf (استنكف), Ulüv (علو), İhtiyal (اختيال), Fahr (فخر), Merah (مرح), Tas'irü'l-had (تعصير الخد), Senyü'l-Itf (ثنى العطف)'dır.¹²¹⁴

Kibrin insanda oluşması için üç vasfın ortaya çıkması gerekir. Bunun oluşması için insan kendine kendince bir mevki, makam tayin eder. Kimsenin olmadığı bu makamda insan kendine, kendinde olana ve olmayıp da uydurduğuna bir değer atfeder. İnsan atfettiği bu değeri aşırı derecede beğenir, gururlanır ve bununla övünür. Bu durumda ucub ortaya çıkar. Ucub tam bir kibir değildir, mutlak surette kıyaslama yapmadan insanın kendisini beğenmesi, önemsemesidir.¹²¹⁵ Bu çerçevede ucub ile kibir arasında umum husus ilişkisi bulunur.¹²¹⁶ Ucub daha özel, kibir ise daha genel bir anlam yüklenir. Buna göre ucub, bir kimsenin hak etmediği bir mertebeyi kendinde vehmetmesidir.¹²¹⁷ Yani kişinin başkasını küçük görmeden kendini ve yaptıklarını beğenerek böbürlenmesine ucub, kendini büyük başkalarını küçük görmesine de kibir denilir.¹²¹⁸ Ucub kibrin kaynağıdır, başlangıç noktasıdır.¹²¹⁹ Kibrin oluşması için de ötekinin varlığı gerekir. Bu varlığa bir makam ve mevki tayin edilir. Bunun arkasından insan kendi makam ve mevkiini ötekiyle kıyaslar. Kıyaslama neticesinde kişi kendi makam ve mevkiini kıyasladığından daha üstün görür. İşte kibrin ahlakı bu kıyaslama ile kendini ötekenden üstün görmektir.¹²²⁰ Bu üstünlük ahlakı ile insan, kendini âlemin merkezi zanneder de her şey onun için kurulmuştur, kâinat onun için yaratılmıştır anlayışına sahip olur. Bu yüzden kibirli insan her şeyin kendisi etrafında dönmesini ve yine ona hizmet etmesini bekler. Kendince bütün kapılar ona açık, bütün dünya onunla

¹²¹³ İsfehani, *Müfredat*, 637; Fîrûzâbâdî, *Besa'ir*, IV, 325; Razi, *Mefatihü'l-Gayb*, XV, 366.

¹²¹⁴ İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlakî Kavramlar*, 198-205; Polater, *Kur'an Açısından Kibir Sorunu ve Sonuçları*, 65-69.

¹²¹⁵ Gazali, *İhyau Ulumi'd-Din*, III, 738.

¹²¹⁶ Polater, *Kur'an Açısından Kibir Sorunu ve Sonuçları*, 72.

¹²¹⁷ Cürcani, *Tarifat*, 147.

¹²¹⁸ Mustafa Çağrı, "Kibir", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara 2002, XXV, 562.

¹²¹⁹ Gazali, *İhyau Ulumi'd-Din*, III, 791.

¹²²⁰ Gazali, *İhyau Ulumi'd-Din*, III, 738.

meşguldür. Onu ihmal etmek onu öldürmektir. Saygı, takdir ve alkış onun gıdasıdır. Unutulmak onun en büyük cezasıdır. Kibirli insan, her şeyi affetse de yalnız kendini unutulma çölünde terk edeni ve halkın hafızasından silen asla unutmaz ve affetmez. Buna karşılık kendisine alkış tutanları ve destek verenleri göklere çıkarıp, varını yoğunu onlara teslim edecek kadar da güvenir. Güvenini kırmaya kalkanları asla affetmez, onlara karşı bitmez tükenmez kin besler. Kin onun biricik silahı ve güçsüzlüğünün öcünü alacak biricik dostudur.¹²²¹

İslâm öncesi Cahiliye Arap kültüründe, «tevazu» ve «teslimiyet», küçültücü ve alçaltıcı duygular olarak kabul edilirdi. Buna karşılık «kabadayılık» ve «itaatsizlik» de üstünlüğün ve büyüklüğün alameti sayılırdı. İslâm'ın doğuşu ile bu durum tamamen tersine döndü. Buna göre tevazu ve teslimiyet en yüksek ahlaki erdemler olarak kabul edilirken, kibir, kibirlenme ve itaatsizlik de imansızlığın alameti sayıldı.¹²²² Bu çerçevede imansızlığın alameti sayılan ve yerilen kibir, önemsenen, değer verilen ve teşvik edilen tevezunun/alçakgönüllülüğün zıt anlamı¹²²³ olarak kabul edilir. Bu manada sözlüklerde kibir, büyük olmak, büyüklenmek, büyüklük taslamak, böbürlenmek, kendini üstün görmek, ululuk, azamet anlamlarına gelir. Buradaki büyüklük nicelik, nitelik, üstünlük, durum, mertebe, makam ve zaman bakımlarından olabilir.¹²²⁴ Bu manada Kur'an-ı Kerim'de k-b- r (ك - ب - ر) harflerinden müştak olan kelimeler yüz altmış bir yerde tekrar eder.¹²²⁵ Bu kapsamda kelime Kur'an-ı Kerim'de ağır gelmek,¹²²⁶ büyümek,¹²²⁷ büyük olmak,¹²²⁸ büyük,¹²²⁹ büyükler,¹²³⁰ daha büyük, en büyük, tek büyük,¹²³¹ mülk/egemenlik, sultan/saltanat makamında¹²³² el-kibriya (الكبرياء) da ululuk, yücelik, büyüklük¹²³³ anlamında kullanılır.

¹²²¹ Ülken, *Aşk Ahlakı*, 137-139.

¹²²² İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlakî Kavramlar*, 44.

¹²²³ Spinoza, *Etika*, 259; Çağrı, *Kibir*, 562.

¹²²⁴ İsfahani, *Müfredat*, 635-638; Fîrûzâbâdî, *Besa'ir*, IV, 323; Dameğani, *Kâmusu'l- Kur'an*, 398; Er-Razi, *Tefsiru Garibi'l-Kur'ani*, 239-240. Ünal, *Kur'an'da Temel Kavramlar*, 411.

¹²²⁵ Abdülkâki, *el-Mu'cemu'l-Mufehres*, 747-750.

¹²²⁶ Enam 6/35; Yunus 10/71; Kehf 18/5; Mümin 40/35; Şura 42/13; Saff 61/3.

¹²²⁷ Nisa 4/6.

¹²²⁸ İsrâ 17/51.

¹²²⁹ Bakara 2/217, 219, 282; Nisa 4/2, 34; Enfal 8/73; Tevbe 9/121; Hud 11/3, 11; Yusuf 12/78, 80; Ra'd 13/9; İsrâ 17/4, 9, 31, 43, 60, 87; Kehf 18/49; Taha 20/71; Enbiya 11/20, 58, 63; Hacc 12/62; Furkan 15/19, 21, 52; Şuara 16/49; Kasas 18/23; Lokman 31/30; Ahzab 33/47, 68; Sebe 34/23; Fatır 35/7, 32; Mümin 40/12; Şura 42/22; Kamer LVI, 53; Hadid 57/7; Mülk 67/9, 12; Nuh 71/22; Buruc 85/11.

¹²³⁰ Ahzab 33/67; Enam 6/123.

¹²³¹ Bakara 2/217, 219; Al-i İmran 3/118; Nisa 4/153; Enam 6/19, 78; Tevbe 9/3, 72; Yunus 10/61; Nahl 16/41; İsrâ 17/21; Taha 20/23; Enbiya 11/103; Ankebut 19/45; Secde 32/21; Sebe 34/3; Zümer 39/26;

Kur'an-ı Kerim'de kelimenin ismi faili olan mütekebbir (متكبر), Allah için kullanıldığında büyüklükte eşi ve benzeri olmayan¹²³⁴ manasında, diğer varlıklar için kullanıldığında da kibirliliği anlık duygusal patlamadan ziyade kâfirin kalıcı bir vasfı olarak kullanılır.¹²³⁵ Bu da kibirli ve kibirlenenler¹²³⁶ anlamını taşır. Müstekbir (مستكبر) formunda da kibirli davranan,¹²³⁷ manası vardır.¹²³⁸

Kibir, haksızca ve herhangi bir mesnede dayanmaksızın¹²³⁹ sahibini başkalarından üstün olduğu fikrine inandıran bir ahlaka sahiptir. Bu ahlak ile insan gerçekte hak etmediği bir sıfatı kendine layık görmektedir. Bununla da hem Allah'a hem de diğer varlıklara karşı üstünlük yarışına girmektedir.¹²⁴⁰ Bu yarış içerisinde insanın gizliden gizliye göğsü kabarır, bununla da böbürlenir ve büyüklenir. Bunun neticesinde de kötü yola sapmaktan kendini kurtaramaz.¹²⁴¹ Bu manada kibir, aldatici ve saptırıcıdır. Bu yüzden kibir insana doğru yolu değil azgınlık yolunu takip ettirir.¹²⁴² Tıpkı şeytanı/iblisi yoldan çıkarttığı gibi¹²⁴³ insanı da büyüklük hissiyle yoldan çıkartmak ister. Hâlbuki hakiki anlamda büyüklük, göklerde ve yerde yalnızca Allah'a mahsustur.¹²⁴⁴ Bu sebeple Allah başkalarında kibri sevmediği gibi kibir sahiplerini de sevmez¹²⁴⁵ ve onların kalplerini mühürler.¹²⁴⁶ Kalbi mühürlenene kibirli insanın yolu cehennemde son bulur.¹²⁴⁷

Bir anlamda kalp, kibrin ve merhametin merkezidir. Zira ikisi de yaratılıştan gelir, ikisi de orada çiçeklenir ya da ikisinden biri orada ölür. Yalnız bunların birbirlerine tahammülleri yoktur, birinin varlığı diğerinin yokluğunu zorunlu kılar. Bu bağlamda kibrin merhamet ile mutlak bir ilişkisi vardır. Bu ilişki merhameti yaşatmak üzere değil,

Mümin 40/10, 57; Zuhuruf 43/48; Duhan 46/16; Necm 53, 18; Kalem 68/33; Müddesir 74/35; Nazi'at 79/20, 34; A'la 87/12; Gaşiye 88/24.

¹²³² Mukatil b. Süleyman, *Kur'an Terimleri Sözlüğü*, 212; Askeri, *el-Vücûh ve'n-Nezâ'ir*, 415.

¹²³³ Yunus 10/78; Casiye 45/37.

¹²³⁴ Haşr 49/23.

¹²³⁵ İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlakî Kavramlar*, 197.

¹²³⁶ Nahl 16/29; Zümer 39/60; Mümin 40/27, 35, 76;

¹²³⁷ Nahl 16/22, 23; Müminun 13/67; Lokman 31/7; Fatır 35/43; Casiye 45/8; Münafikun 63/5; Nuh 71/7;

¹²³⁸ Okuyan, *Çok Anlamlılık Bağlamında Kur'an Sözlüğü*, 553-556; Penrice, *Kur'an Sözlüğü*, 270-271.

¹²³⁹ Araf 7/146; Kasas 18/39; Fussilet 41/15.

¹²⁴⁰ Maturidi, *Tevilatü'l-Kur'an*, V, 39; Zemahşeri, *el-Keşşaf*, II, 159.

¹²⁴¹ Epiktetos, *Düşünceler ve Sohbetler*, Çev. B. Toprak, MEB Yay., İstanbul 1989, 64.

¹²⁴² Araf 7/146.

¹²⁴³ Sa'd 38/76.

¹²⁴⁴ Casiye 45/37.

¹²⁴⁵ Nisa 4/36; Nahl 16/23; Lokman 31/18, 19.

¹²⁴⁶ Mü'min 40/35.

¹²⁴⁷ Nisa 4/173; Mü'min 40/76.

aksine insandaki merhamet duygusunu öldürmek üzeredir. Kibir insanın hem Allah’a hem kendine hem de başkalarına karşı yaptığı büyük bir zulümdür. Bu yüzden kibir sahipleri ne kendi yerlerini ne de başkalarının yerlerini bilirler. Başkalarının duygularını fark etmezler, sadece kendi duygularını önemserler. Başkalarına yardım etmeyi ve acılarını paylaşmayı kısaca merhamet etmeyi tercih etmezler. Bundan da hiçbir zaman pişmanlık duymazlar.¹²⁴⁸

Bu kapsamda kibir, insanda tabiat haline geldiğinde önce onun fitratını bozar, akı ve iradeyi doğru kullanmayı, muhakeme etmeyi ve merhametli olmayı engelleyen kötü bir huya dönüşür.¹²⁴⁹ Bu huy ile insan, kendi yaratılış gayesi olan kulluktan ve onun kazandıracağı ahlaki erdemlerden mahrum kalır.¹²⁵⁰ Bu mahrumiyet, insanlar arasındaki yardımlaşma ve dayanışma ruhunu öldürür, nefreti ve kini artırır. Böylece insanı Rabbinden uzaklaştırır. Rabbinden uzaklaştıkça insan, kibrin daha büyük tuzaklarına düşer. Kibrin tuzaklarına düşen merhameti ne yaşayabilir ne de yaşatabilir.

Kibir, insanın kendisini yetersiz görmesinden, aşağılık kompleksinden ve noksanlık duygusundan ilham alır. Bu ilham ile insan kendinde olmayanı varmış gibi kabul edip, olmayanın varlığına kendini mahkûm eder, yoklukta teselli arar. Bu yüzden kibir, olmayanı icat etmeye çalışmak ve onu var kılmak için savaşımdır.¹²⁵¹ Merhamet; alçakgönüllülüktür, karşılıksız vermektir, paylaşmaktır, incelik, lütuftur, ihsandır ve iyiliktir. Buna karşılık kibir hakka ve halka karşı kaba bir davranış olup, karşıdaki insanı yaralayıcı, kaba ve merhametten yoksun bir duygudur.¹²⁵² Bu yüzden kibir sahibinin kalbinde, önce yaratana sonra da merhamete yer yoktur.

2.4.6. Şiddet

Şiddet (شدة), Arapçada şedde (شد) fiil kökünden gelen mastar bir kelimedir. Kelime yumuşaklığın zıttı¹²⁵³ olup, bazen katlanılması zor olan savaşı, acımasızlığı, kabalığı, saldırganlığı; bazen de bir şeyde var olan sağlamlığı, kaviliği, sertliği, katılığı,

¹²⁴⁸ Tarhan, *Bilinçli Genç Olmak*, 156.

¹²⁴⁹ Bulaç, *Kur'an Dersleri*, I, 84.

¹²⁵⁰ Polater, *Kur'an Açısından Kibir Sorunu Ve Sonuçları*, 86.

¹²⁵¹ Şuara 16/226; Saff 61/2.

¹²⁵² Ali İmran 3/159.

¹²⁵³ İbn Manzur, *Lisanü'l-Arap*, III,232; Comte-Sponville, *Büyük Erdemler Risalesi*, 251.

eğilmezliği, tavizsizliği ve inatçılığı anlatır.¹²⁵⁴ Bu da yapılan bir işi daha çok, daha yoğun ve daha güçlü yapmayı ifade eder. Aslında eylemin kendisinin şiddetini, yeğinliğini, sertliğini, kontrolsüzlüğünü, kuralsızlığını ve insafsızlığını ifşa eder¹²⁵⁵ ve kelime Kur'an'da yüz iki yerde geçer.¹²⁵⁶ Geçtiği yerlerde kelime; bir şeyi güçlendirmek, kuvvetlendirmek, sıkmak, sıkıntı vermek, bağlamak, sıkı yapmak, savurmak (rüzgârın savurması), şiddetli, güçlü, daha şiddetli, daha güçlü, daha kuvvetli, sert, katı, vakur, ergenlik ve olgunluk çağı anlamlarını taşır.¹²⁵⁷

Şiddet, etrafı sindirmek için yaratılan olayı veya girişilen hareketi anlatmakta ve karşıt görüşte olanları, inandırmak, ikna etmek veya uzlaştırmak yerine kaba kuvvet kullanarak sert davranmak ve sert tavır sergilemek olarak ifade edilir.¹²⁵⁸ Bu çerçevede şiddet olayları ise; insanları sindirmek, yıldırma, baskı altına almak ve korkutmak için uygulanan her tür tutum ve davranış olarak açıklanır.¹²⁵⁹ Bu açıklamalardan sonra şiddet, toplumun bağlı bulunduğu yerleşik kuralları çiğneyen, hakka, yasaya ve başkalarına karşı kullanılan negatif bir güçtür. Şiddet, her hal ve durumda insanın ister kendisine ister başkalarına, doğaya ve canlılara maddi ya da manevi boyutta zarar verecek şekildedir. Bundan dolayı şiddet yapabilme gücünü aşarak; başkalarını öldürme, sakat bırakma ya da yaralama şeklinde cereyan eder.¹²⁶⁰ Bu şekilde şiddet, menfi, olumsuz, yıkıcı, beğenilmeyen ve arzu edilmeyen bir anlama delalet eder¹²⁶¹ ve şiddet ile içli dışlı olan bireyler, duygusal olgunluğa ulaşamamış, duyguları ilkel kalmış ya da paranoya gibi ruhsal bozukluklar yaşayan kimselerden oluşur.¹²⁶²

İslam, Allah katında razı olunan tek dindir.¹²⁶³ Bu din, insanlığın hayatında şiddetin değil barışın egemen olmasını temel ilke olarak benimsemiştir.¹²⁶⁴ Adını da

¹²⁵⁴ Halil b. Ahmed, *Kitabul Ayn*, VI, 213; İbn Faris, *Mu'cemu Mekayisi'l-Luga*, III,179; İsfahânî, *el-Müfredat*, 376; Ezheri, *Tezhibi'l-Luga*, XI, 182; İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arap*, III,232-235.

¹²⁵⁵ Celal Türer, “Şiddetin Neliği ve Kavramsal Çerçevesi”, *Şiddet Karşısında İslam*, Editör Bünyamin Erul, DİB Yay. 2. Baskı, Ankara 2015, 15.

¹²⁵⁶ Abdalbaki, *el-Mu'cemu'l-Mufehres* s. 477-479.

¹²⁵⁷ Okuyan, *Çok Anlamlılık Bağlamında Kur'an Sözlüğü*, 360-361; Penrice, *Kur'an Sözlüğü*, 176.

¹²⁵⁸ Eren, vd., *Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük* II, 1385; Bakırcıoğlu, *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*, 1214.

¹²⁵⁹ MEB Eğitim Araştırma ve Geliştirme Dairesi Başk., *Öğrencilerin Şiddet Algısı*, Ankara 2008, 10.

¹²⁶⁰ Artun Ünsal, “Genişletilmiş Bir Şiddet Tipolojisi”, *Cogito: Üç Aylık Düşünce Dergisi*, 1996, 5. Baskı: Yapı Kredi Yay. 2005, 6-7 Kış-Bahar, 30.

¹²⁶¹ Kılıç, *Kur'an'a Göre Şiddetin Semantik Alan Tahlili ve Düşünceye Yansımaları*, 180.

¹²⁶² Bakırcıoğlu, *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*, 1214.

¹²⁶³ Ali İmram 3/19; Maide 5/3.

¹²⁶⁴ Bakara 2/208.

“sulh ve barış” içerisinde yaşamak anlamına gelen “silm” kökünden almıştır.¹²⁶⁵ Silm ya da İslam, öfkeyi yutmayı, insanları bağışlamayı,¹²⁶⁶ affetmeyi, kaba ve katı yürekli olmamayı,¹²⁶⁷ din konusunda insanlara baskı yapmamayı,¹²⁶⁸ kötülüğe iyilikle mukabele etmeyi,¹²⁶⁹ fitneyi terk etmeyi,¹²⁷⁰ fesat çıkarmamayı,¹²⁷¹ cana kıymamayı,¹²⁷² hikmetten, güzel öğütten ve güzelce mücadele etmekten vazgeçmemeyi¹²⁷³ ve dosdoğru yoldan ayrılmamayı¹²⁷⁴ bağrında taşıyan bir inancın adıdır. Bu bağlamda İslam inancı, bireysel ilişkilerden başlayıp toplumsal ilişkilerin bütün katmanlarına, oradan da toplumlar arası münasebetlerin her bir aşamasında şiddetsiz bir anlayış ve kültür geliştirmeyi; bunun için de kinden, nefretten, şiddetten ve zulümden arınmış merhametli gönüller, zihinler, diller ve eylemler var etmeyi hedefleyen bir öğreti ortaya koymuştur.¹²⁷⁵ Ortaya konulan bu öğreti ile İslam yaşanılan dünyada esenliği, sulhu, huzuru, barışı, istikrarı ve felahı beraberinde getirmeyi hedeflemiştir.¹²⁷⁶ İslam’ın kendisiyle birlikte getirmeyi hedeflediği bu hakikat, insan fıtratına en uygun yapıdır. Zira bu yapıda insan fıtratı savaşa/şiddete değil barışa/merhamete daha yatkındır. Yani insan doğası gereği barış ve sulh ortamında yaşamaya uygun kıvamda yaratılmıştır; çünkü insanda asıl ve baki olan sulh’tur, barıştır, sükûnettir. Buna karşılık şiddet ve savaş ise dönemsel, arızı ve geçici olandır.¹²⁷⁷ Bu yüzden önce merhamet ve barış vardır. Bundan dolayı İslam şiddetin değil, merhametin ve barışın dinidir.¹²⁷⁸ Zira merhametin ve barışın hüküm sürdüğü ortamlarda emniyet, güven, huzur, istikrar,

¹²⁶⁵ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, 44; Ateş, *Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, I, 292; Mustafa Sinanoğlu, “İslâm”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2001, 23, 1.

¹²⁶⁶ Âl-i İmrân 3/134.

¹²⁶⁷ Ali İmram III,159.

¹²⁶⁸ Bakara 2/256.

¹²⁶⁹ Fussilet 41/34.

¹²⁷⁰ Bakara 2/191.

¹²⁷¹ Araf 7/56.

¹²⁷² Maide 5/32.

¹²⁷³ Nahl 16/125.

¹²⁷⁴ Fatiha I, 6.

¹²⁷⁵ Mustafa Çağrı, “Şiddetin Kavramsal Çerçevesi ve İslâm Ahlâkı Açısından Değerlendirilmesi”, *Din ve Hayat: İstanbul Müftülüğü Der.*, 2012, 15, 7.

¹²⁷⁶ Bulaç, *Kur'an Dersleri*, I, 447.

¹²⁷⁷ Mustafa Öztürk, “Kur'an, Yorum ve Şiddet Meselesi”, *Bilimname: Düşünce Platformu*, 2016, (3) 32, 28; Hulusi Arslan, “İslam’ın Şiddet ve Teröre Bakışı”, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Der.*, 2019, (6) 7, 28.

¹²⁷⁸ Adem Apak, “Tarihsel Tecrübe Olarak Merhamet ve Şiddet Açısından İslam”, *Şiddet Karşısında İslam*, Editör Bünyamin Erul, DİB Yay. 2. Baskı, Ankara 2015, 379; Murat Çelik - Abdullah İnce, “Cevdet Said Düşüncesinde İslam Topluluklarında Şiddet Sorunsalı ve Din”, *Pamukkale Üni. İlahiyat Fak. Der.* 2019, (6) 12, 239.

sükûn ve merhamet duyguları hâkimdir. Buna karşılık savaşın ve şiddetin hâkim olduğu toplumlarda güvensizlik, tedirginlik, endişe, huzursuzluk ve merhametsizlik vardır.

Kur'an-ı Kerim'in vazettiği temel ilkeler ve uyguladığı temel prensipler çerçevesinde İslam ne ekonomik gerekçeler ne din ayrılığı ne cinsiyet farklılığı ne dilsel etnik ve coğrafi farklılıklar ne de farklı dünya görüşleri sebebiyle şiddete uğramalarını hiçbir zaman onaylamaz. Bunu sırf insanlar için mi yapar? Hayır; bunu can taşıyan tüm varlıklar için yapar.¹²⁷⁹ Bu sebeple İslam, bütün varlıklara karşı şiddeti olumsuzlayan bir dil kullandığı gibi ameli hayatta da şiddeti engellemeye yönelik temel ilke ve uygulamaları ortaya koymuştur. Ortaya konulan bu temel ilkeler hem dini metinlerde hem de Hz. Peygamberin uygulamalarında açıkça görülür.¹²⁸⁰ Bu bağlamda şiddetin en üst tezahürü olarak kabul edilen öldürme hususunda İslam, haksız yere bir cana kıymayı bütün insanlığın canına kıymak olarak değerlendirmiş¹²⁸¹ ve öldürmeyi kesin bir dille reddetmiştir.¹²⁸² Buna karşılık İslam, cihadı yani Allah yolunda ve Allah için yapılan her türlü gayreti ve çabayı kapsayan, kişinin canı, malı, namusu, vatani ve kutsal değerleri için yaptığı haklı mücadeleyi, kisası ve yeryüzünde bozgunculuğun ve fesadın önlenmesi girişimlerini bunun dışında tutar.¹²⁸³ Zira burada şiddet, bir tez değil, anti tezdır.¹²⁸⁴ Buna göre şiddet korunmaya muhtaç, ezilen, hor görülen ve insanlık onuru ellerinden alınmış çaresizleri, kimsesizleri, yetimleri, kadınları, çocukları zulmün elinden kurtarmak, onları onurlu ve özgür bir geleceğe taşımak yolunda¹²⁸⁵ kaçınılmaz bir dönemeçtir.¹²⁸⁶ İşte bu dönemeçte meşru savaş, İslam ülkesinin ve Müslümanların güvenliği ve onuru söz konusu olduğunda ve bir de Allah'ın gönderdiği dinin insanlara tebliği engellendiğinde mümkün olur. Zira bu meşru savaş, engelleyici güçlerle mücadele etmenin ve bu uğurda bütün çabayı göstermenin adıdır.¹²⁸⁷ Zorunlu olmadıkça da bir insanlık suçudur. Bu çerçevede İslam ve Müslümanlar yeni bir toplum inşa etme

¹²⁷⁹ Kılıç, *Kur'an'a Göre Şiddetin Semantik Alan Tahlili ve Düşünceye Yansımaları*, 243; Aydın, *İslam Ahlak Eğitimi*, 223.

¹²⁸⁰ Çelik, ve İnce, *Cevdet Said Düşüncesinde İslam Topluluklarında Şiddet Sorunsalı ve Din*, 239; İ. Hakkı Ünal, *Sünnet ve Şiddet*, Şiddet Karşısında İslam, Editör Bünyamin Erul, DİB Yay. 2. Baskı, Ankara 2015, 262.

¹²⁸¹ Maide 5/32.

¹²⁸² İsra 17/33.

¹²⁸³ Şinasi Gündüz, "Din ve Şiddet Paradoksu", *Milel ve Nihal*, 2016, (13) 2, 24; Kılıç, *Kur'an'a Göre Şiddetin Semantik Alan Tahlili ve Düşünceye Yansımaları*, 242.

¹²⁸⁴ Bakara 2/191.

¹²⁸⁵ Bakara 2/246; Nisa 4/75.

¹²⁸⁶ Kılıç, *Kur'an'a Göre Şiddetin Semantik Alan Tahlili ve Düşünceye Yansımaları*, 243.

¹²⁸⁷ Ahmet Yaman, "Savaş", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2009, 36, 189.

arifesinde karşılaştığı tüm zorluklara şiddetle değil, sabırla ve metanetle direnmişlerdir. Dolayısıyla şiddete karşı şiddetsizlik yöntemi; davet aşamasında bütün peygamberlerin takip ettiği bir yöntem olduğu gibi son peygamber Hz. Muhammed'in de takip ettiği yol olmuştur.¹²⁸⁸

İslam'ın şiddet olgusuna bakışının öğrenileceği asıl kaynak Kur'an-ı Kerim ve Hz. Muhammed'in (as) uygulamalarıdır. Bu uygulamalar göstermiştir ki İslam temelde insanlığın barış ve huzurunu amaçlayan bir merhamet dinidir,¹²⁸⁹ O'nun elçisi Hz. Muhammed (as) da bir merhamet peygamberidir.¹²⁹⁰ Bu sebeple İslam, bir şiddet dini olmadığı gibi İslam toplumu da bir şiddet toplumu değildir. Bu bağlamda İslam bir bütün olarak değerlendirildiğinde İslam'da şiddet yoktur demek abartı olmaz. Bu çerçevede “barış ve sulh içerisinde yaşamak” anlamına gelen İslam, şiddetin karşısında, merhametin yanında, hakkın ve adaletin temellerini hukuki ve ahlaki kaidelerle tezyin etmiş bir dindir.¹²⁹¹ Buna karşın İslam'ın şiddetle, terörle birlikte anılması ve aynı şekilde İslam'ın şiddetin referansı olarak gösterilmesi düşündürücüdür. Buna göre bir tarafta huzur, barış ve kurtuluş mesajı taşıyan dini metinler, diğer tarafta da bu dinî metinlerin çatışmanın ve şiddetin kaynağı olarak gösterilmesi gerçekte bir paradokstur. İslam'ı şiddeti önceleyen bir din olarak değerlendirenler ve şiddetin bizzat dinin yapısından kaynaklandığını düşünenler, haklı ve objektif bir yaklaşım sergilememektedirler. Buna karşılık subjektif, önyargılı, art niyetli, kasti, ideolojik ve politik yaklaşımlar ortaya koymaktadırlar.¹²⁹² Ortaya konulan bu yaklaşımlar, şiddeti besleyen ve şiddete kaynaklık eden gerçek sebeplerin ne olduğunu gizlemektedir.

İslam'ı yapısı itibarıyla şiddet ile özdeşleştiren, kaynağı ve sebebi olarak gösteren değerlendirmelerin tarafgir oldukları da bir hakikattir. Bu bağlamda yapılan değerlendirmelerin önyargılardan, art niyetli bakışlardan, ideolojik ve politik yaklaşımlardan bağımsız olmadıkları da aşîkârdır. Bu bilindik bir durumdur. Bu durumu düzeltebilmek ve bütün önyargıları yıkabilmek kolay bir iş değildir. Buna mukabil bazı Müslüman bireylerin veya grupların başvurdukları haklı olmayan şiddet eylemlerini

¹²⁸⁸ Abdülbaki Güneş, “Kur’ân Işığında Şiddet Sorununa Bir Bakış”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Der.*, 2005, (5) 3, 23.

¹²⁸⁹ İsra 17/82.

¹²⁹⁰ Tevbe 9/128; Enbiya 11/107.

¹²⁹¹ Sevde Düzgüner - Huriye Martı, “Aile İçi Şiddetin Önleyicisi Olarak İslam'ın Merhamet Temelli Aile Modeli”, *Sakarya Üni. İlahiyat Fak. Der.*, 2020, (22) 42, 473.

¹²⁹² Gündüz, *Din ve Şiddet Paradoksu*, 13-14.

kendi inanç değerleri açısından meşrulaştırmakta beis görmedikleri de bilinen bir gerçektir. Bu çerçevede Kur'an ve hadis metinlerini kendi ideolojilerine uygun referanslar olarak yorumlamışlardır.¹²⁹³ Böylelikle de dini, şiddeti onaylayan ve meşrulaştıran bir araç olarak kullanmayı arzu etmişlerdir. Bu sebeplerle şiddeti dinle rafine edici ve meşrulaştırıcı şekilde yorumlayanlar kendilerine haklı gerekçeler üretmekte zorluk çekmemişlerdir. Bunun içinde dini istismar etmek ve kutsal metinleri bağlamından kopararak yorumlamak yeterlidir. Zira bu yorumlara kaynaklık eden haklı/kutsal savaşın, parçacı metin okumaların, dogmatik, bağnaz ve taassupkar yaklaşımların arka planının incelenmesi de oldukça önemlidir.¹²⁹⁴ Bu inceleme bazı insanların şiddete neden ihtiyaç duyduklarını da ele verir. Bu bağlamda şiddet sadece dinle değil, o insanların yaşadıkları hayatla, umutsuzluklarıyla, işsizliğiyle, açlığıyla, sosyal adaletin, siyasi katılımın ve ifade özgürlüğünün bulunmamasıyla, ülkedeki siyasi rejimle, uluslararası stratejik ilişkilerle ve kısaca kendini ifade edememesiyle alakası vardır.¹²⁹⁵ Buna ek olarak egemen güçlerden kaynaklanan küresel ve yerel sömürü çarkları, yabancı güçler, işgaller, baskılar, zulümler, haksızlıklar, adaletsizlikler, küresel güçler tarafından desteklenen yerel diktatörler ve cuntaların yol açtığı sorunlar göz ardı edilmemelidir. Bu sorunların ortaya çıkarttığı çaresizlikler ve köşeye sıkıştırılmışlık duygusu da şiddetin varlığı açısından önemlidir.¹²⁹⁶ Şiddete zemin hazırlayan bir başka önemli neden ise kibir, böbürlenme, öfke, kıskançlık, acelecilik, kin, inat, nefret, bencillik, fitne, fesat, aşağılanma ve menfaat hırsı gibi duygulardır. Bu nedenle şiddetin arkasında sayılan duygulardan birinin veya birkaçının birlikte bulunmadığı hiçbir şiddet eylemi yoktur.¹²⁹⁷

Şiddet insanlık tarihinin tedavi edilmesi imkânsız görülen temel hastalıklarından biridir. Bu bağlamda şiddet insanlık tarihiyle yoldaş ve özdeş bir kavramdır. Dolayısıyla şiddetin tarihi insan ile birlikte başlar ve devam eder.¹²⁹⁸ Şiddet, uğradığı her insanda

¹²⁹³ M. Öztürk, "Kur'an, Yorum ve Şiddet Meselesi, 14; Hüseyin İhtibar, Şiddeti Benimseyen ve Dini Referans Alan Örgütlerin Kur'an'ı Dayanakları", *Harran Üni. İlahiyat Fak. Der.*, 2019, (24) 42, 22.

¹²⁹⁴ Gündüz, *Din ve Şiddet Paradoksu*, 13-14.

¹²⁹⁵ Ali Bardakoğlu, *İslam Işığında Müslümanlığımızla Yüzleşme*, Kuramer, İstanbul 2019, 4. Baskı, 354.

¹²⁹⁶ Gündüz, *Din ve Şiddet Paradoksu*, 22; Kemal Sayar, "Şiddet ve Merhametsizliğin Kökenleri", *Diyanet Aylık Dergi*, 2011, 244, 24.

¹²⁹⁷ Çağrı, *Şiddetin Kavramsal Çerçevesi ve İslâm Ahlakı Açısından Değerlendirilmesi*, 5; Enver Bayram, *Kur'an'a Göre İnsanı Şiddete Sevk Eden Zaaflar*, Aile Eksenli Şiddetten Sosyal Travmalara, Yayın Sorumlusu: Adem Solak vd., Samsun Valiliği Bilim-Kültür Hizmeti, 2018, 136.

¹²⁹⁸ Bakara 2/30; Maide 27-30.

fiziksel ve ruhsal bütünlüğünde onulmaz yaralar açan¹²⁹⁹ ve bu süreçte birçok meselenin sebebi ya da sonucu olarak gelişen negatif bir olgudur.¹³⁰⁰ Bu sebeble Tanrı veya din adına uygulanan yanlış şiddet, dinden ziyade dini anlayan ve yorumlayan bizatihi insanın kendisinden, onun ahlaki-bilişsel motivasyonlarından kaynaklanır.¹³⁰¹ Buna göre şiddeti Kur'an-ı Kerim icat etmiş değildir.¹³⁰² Kur'an-ı Kerim olsa olsa insanlar arasında var olan ya da var olacak olan şiddeti her zaman yatıştırmış, sınırlandırmış, şirazesinden çıkmasına engel olmuş ve haklı olmayan her türlü şiddeti de yasaklamıştır. Kur'an hiçbir zaman şiddetin ne kaynağı ne de sebebi haline kendini getirmemiştir. Bu sebeble dini gelenekte şiddet, haksız bir tutum ve davranış olarak değerlendirilmiş ve "ahlaki kötülük" bağlamında izah edilmiştir. Buna göre şiddetin varlık sebebi insandır, insan egosudur, hırslıdır. Bu egonun ve hırsın peşinden koşan insan dinin ahlaki öğretilerinden uzaklaşmakta ve dinin yasakladığı şiddete yönelmektedir. Dinin yasakladığı şiddet, başta cana kıymak, insanların malına, ırzına, namusuna kastetmek ve haksızlık yapmaktır. Bu da büyük günah olarak addedilmiş ve inananların böylesi tutum ve davranışlardan uzak durmaları istenmiştir.¹³⁰³ Dinin şiddete bakışı bu minval üzere iken, öyleyse insandaki şiddetin kaynağı nedir?

İnsan ruhunun kompleks yapısı içinde şiddet ve merhamet duygusu psikolojik ve sosyal bir olgu olarak doğuştan gelmekte ve genlerle ilgili görünmektedir.¹³⁰⁴ Doğuştan gelen potansiyel şiddet olgusunun ifade biçimi, zamana, mekâna, sosyal çevreye, eğilime, eğitim ve kültüre göre şekil almaktadır.¹³⁰⁵ Bu sebeple bazı kültürlerde şiddet sayılan eylemler, diğer bazı kültürlerde şiddet sayılmayabilir. Hatta aynı kültür içinde farklı zaman dilimlerinde şiddet algısı da farklılık gösterebilir. Dolayısıyla şiddet duygusu her kültürde farklı biçimlerde tezahür eder ve algılanır. Bundan dolayı da

¹²⁹⁹ Abdurrahman Kasapoğlu, "Kur'an'da Evlilik Terapisi-Günümüz Psikolojisinin Verileri ve Uygulamalarıyla Bir Mukayese", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Der.*, 2004, (4) 2, 57.

¹³⁰⁰ Aslı Köse ve Ayşe Beşer, "Kadının Değiştirilebilir Yazgısı Şiddet", *Atatürk Üni. Hemşirelik Yüksekokulu Der.*, 2007, (10) 4, 115.

¹³⁰¹ İlhami Güler, "Kur'an'da Cihad'ın Teoloji-Politiği", *İslamiyat*, 2002, (5) 1, 88; Öztürk, *Kur'an, Yorum ve Şiddet Meselesi*, 14.

¹³⁰² Bardakoğlu, *İslam Işığında Müslümanlığımızla Yüzleşme*, 353.

¹³⁰³ Gündüz, *Din ve Şiddet Paradoksu*, 9.

¹³⁰⁴ Nevzat Tarhan, *Şiddetin Psikososyopolitik Boyutu*, Şiddet Karşısında İslam, Editör Bünyamin Erul, DİB Yay. 2. Baskı, Ankara 2015, 77; Güneş, *Kur'an Işığında Şiddet Sorununa Bir Bakış*, 23; Musa Çetin, "Hadisler Bağlamında Şiddet Olgusu", *Dicle Üni. İlahiyat Fak. Der.*, 2015, (17) 2, 378; Bayram, *Kur'an'a Göre İnsanı Şiddete Sevk Eden Zaaflar*, 135.

¹³⁰⁵ Tarhan, *Şiddetin Psikososyopolitik Boyutu*, 77; Sezer Ayan, "Şiddet ve Fanatizm", *Cumhuriyet Üni. İktisadi ve İdari Bilimler Der.*, 2006, (7) 2, 196; Necmi Karslı, "Psiko-Sosyal Açından Şiddet ve Çözüm Yolları", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Der.*, 2016, (16) 3, 66.

şiddetin temelinde yatan saldırganlık güdüsü toplumsallaşma sürecinde kültür ile öğrenilir ve açığa çıkartılır.¹³⁰⁶ Bu sebeple de şiddetin dinle değil, “zemin ve zihniyet” ile alakalı olduğu unutulmamalıdır.¹³⁰⁷ Bu çerçevede “*nefsi onu, kardeşini öldürmeye itti; o da nefesine uyararak onu öldürdü ve ziyana uğrayanlardan oldu*” ayeti kerimesi¹³⁰⁸ de zemin ve zihniyet müsait olduğunda her insan ruhunda şiddeti önceleyen ve teşvik eden meyil ve duyguların varlığına işaret eder.¹³⁰⁹ Bu çerçevede şiddet genellikle zararlı, örseleyici ve yıkıcı eylemler olarak düşünülür ve değerlendirilir. Oysa şiddet sadece eylemden ibaret değildir. Eylem, derinlerdeki şiddet duygusunun dışa yansıması ve sonucudur. Yani şiddet, buz dağının görünen yüzüdür. Asıl şiddet gizil olarak insanların iç dünyalarında ve ruhlarında feveran etmektedir. Dolayısıyla şiddet duyguda başlar, zihinde kurgulanır, söz ile dışa vurulur, telkin edilir, öğretilir ve nihayet eylem ile son noktasına ulaştırılır.¹³¹⁰

Şiddet sorunu, insanlık tarihi boyunca hep var olan ve önemini hiç kaybetmeyen evrensel sorunların başında gelir. Bundan dolayı şu ya da bu sebeple şiddete maruz kalmamış bireyler veya toplumlar göstermemek mümkün değildir. Bu çerçevede insanoğlu, kırgınlıklarla başlayan sonu ölümle, felaketle biten sayısız şiddete maruz kalmıştır. Maruz kalınan şiddet olayları, tek bir nedene indirgenemeyecek kadar da karmaşıktır.¹³¹¹ Zira bu karmaşık sorunun temelinde dinî saiklerin yanında, çoğu zaman toplumsal sorunların, kültürel nedenlerin, sosyal, beşeri ve psikolojik sebeplerin ve küresel boyutların bulunduğunu da unutmamak gerekir. Bu boyutlar çoğu zaman iç içe geçmiş girift bir şekil arz etmektedir.¹³¹² Bütün bunlar bir anda olup bitmez, ortaya çıkmaz. Bu açıdan son derece girift olan şiddetin varlık nedeni tam olarak ne modern bilim adamlarının çalışmaları ile ne de ilkel insanlar tarafından tespit edilebilmiş değildir.¹³¹³ Bu yüzden şiddetin varlık sebebinin "akıldışı" olduğu da söylenir. Oysa hiçbir şiddet nedensiz değildir ve mutlaka onun bir arka planı vardır. Bundan dolayı

¹³⁰⁶ İbrahim Akkaş ve Zeki Uyanık, “Kadına Yönelik Şiddet”, *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bil. Enstitüsü Der.*, 2016, (6) 1, 34.

¹³⁰⁷ Bardakoğlu, *İslam Işığında Müslümanlığımızla Yüzleşme*, 354.

¹³⁰⁸ Maide 5/30.

¹³⁰⁹ Çetin, *Hadisler Bağlamında Şiddet Olgusu*, 379; Emine Ögük, “Dindarlık Algıları ve Şiddet”, *Tokat Gaziosmanpaşa Üni. İlahiyat Fak. Der.*, 2019, (7) 1, 10.

¹³¹⁰ Çağrı, *Şiddetin Kavramsal Çerçevesi ve İslâm Ahlâkı Açısından Değerlendirilmesi*, 5.

¹³¹¹ Köse, ve Beşer, *Kadının Değiştirilebilir Yazgısı Şiddet*, 118; Çetin, *Hadisler Bağlamında Şiddet Olgusu*, 371; Akkaş, ve Uyanık, *Kadına Yönelik Şiddet*, 40.

¹³¹² Osman Güner, “İslam Düşüncesinde Kadına Yönelik Şiddet Söylemine Bir Bakış”, *Ondokuz Mayıs Üni. İlahiyat Fak. Der.*, 2007, (23) 23, 51; Gündüz, *Din ve Şiddet Paradoksu*, 18.

¹³¹³ Rene Girard, *Şiddet ve Kutsal*, Çev. N. Alpay, Kanat Kitap, İstanbul 2003, 45.

şiddet sahibi kendisine gayet yerinde nedenler bulmayı da iyi bilir hatta onu akıl ile temellendirmeyi de ihmal etmez.¹³¹⁴ Dolayısıyla şiddet akıl dışı olmadığı gibi akıl kârı da değildir. Buna karşılık insandaki şiddet duygusunun kökeninin ne olduğunu ve niçin ortaya çıktığını, bireyin ve toplumun niçin şiddete eğilim gösterdiklerini izah etmeye çalışan farklı disiplinler de vardır. Bu disiplinler meseleyi kendi perspektiflerinden ele almışlardır. Bu bağlamda antropoloji şiddeti, canlının kendi varlığını ve türünü koruma ve sürdürme içgüdüsüne bağlarken, psikoloji de şiddeti tedavi edilmesi gereken bir hastalık olarak değerlendirmiştir. Kimileri de şiddetin nedenini insanın doğasında aramış, insanın özünde kötü olduğuna ve şiddete meyilli olarak yaratıldığına hükmetmişlerdir. Buna karşılık Freud'çu düşünce de şiddeti üstün gelme arzusuna, mutsuzluğa ve ölüm gerçeğinden kaçınma dürtüsüne bağlamıştır. Bunlara karşılık sosyoloji de şiddeti toplumsal yapı ve ideolojik olgulara bağlar. Yine şiddetin varlığını üretim tarzına bağlayan ve onu politik sebeplerle ilişkilendiren yaklaşımlar da vardır.¹³¹⁵ Bu farklı yaklaşım tarzlarının temelinde şiddetin özü itibarıyla karmaşık bir yapıya sahip olma hakikati vardır.

Şiddetin varlığı hususunda hangi disiplin ne söylerse söylesin şiddet insana özgüdür. Şiddet, normal yollarla sorunlarını çözemeyen insanların, toplumların ve devletlerin sorun çözme metotlarından biri olmuştur. Bu metot ile birçok sorunun bu yolla da çözülebileceğine inanılmıştır. İnanılan bu yol kendi içinde savaşları, terörü ve hukuksuzluğu hep barındırıp yaşatmıştır.¹³¹⁶ Bu sebeble de şiddet yine şiddeti doğurmuştur. Bunun yanında şiddeti barındırıp yaşatan duygulardan biri de engellemelerin ortaya çıkarttığı gerginlik duygusudur. Bu yüzden istekleri engellenen kimseler ve devletler saldırgan davranışlar göstermekten çekinmezler.¹³¹⁷ Aynı şekilde bir toplumda adalet ve hakkaniyet duyguları da gözetilmediği takdirde, adaletsizlik de şiddetin kaynağı haline dönüşebilir.¹³¹⁸ Bunlara ek olarak şiddetin varlık sebeplerinden biri de şiddete son vermek için onun tercih edilmesidir. Bu da şiddetin bitimsizliğinin ve sürekliliğinin nedenlerindendir.¹³¹⁹

¹³¹⁴ Girard, *Şiddet ve Kutsal*, 3.

¹³¹⁵ Türer, *Şiddetin Neliği ve Kavramsal Çerçevesi*, 21.

¹³¹⁶ Remzi Koçöz, "Şiddet Üzerine", *Ankara Barosu Der.*, 2011, 1, 245.

¹³¹⁷ Akkaş, ve Uyanık, *Kadına Yönelik Şiddet*, 34.

¹³¹⁸ Çetin, *Hadisler Bağlamında Şiddet Olgusu*, 382.

¹³¹⁹ Girard, *Şiddet ve Kutsal*, 35.

İnsanlık tarihi göz önüne alındığında insan, şiddetin hem öznesi hem de nesnesi olduğu görülür. Yani insan şiddetin hem faili hem de mağduru olmuştur.¹³²⁰ Bu manada şiddet, kişinin fiziksel, cinsel, psikolojik veya ekonomik açıdan zarar görmesiyle veya acı çekmesiyle sonuçlanan her türlü tutum ve davranış olarak tanımlanmaktadır.¹³²¹

Vahiy kaynaklı bir kitap olan Kur'an-ı Kerim, insanın yaşadığı yeryüzünde barış ve huzur iklimini bozan ve onu acılar yumağına dönüştüren 'şiddet' olgusuna dikkatlerimizi çekmiş ve onun tehlikeli bir eylem olduğunu his ve idraklerimizin önüne sermiştir.¹³²² Bu çerçevede şiddet içeren eylemlerde kesin bir dille de yasaklamıştır. Şiddetin kendisi hak ihlalidir. Bu ihlal ya varlığın vücuduna ya da onun saygınlığına yöneliktir.¹³²³ Bu bağlamda varlığa yönelik şiddeti; fiziksel, psikolojik, duygusal, ruhsal, ekonomik, dini, ahlaki, yasal, cinsel, etnik, bölgesel, sınıfsal, sözselsel, siber ve mobbing şiddet olarak değerlendirenler bulunmaktadır.¹³²⁴ Bu ifade ile şiddetinkasıtlı olarak başkasına zarar verici ve üzücü sonuçlar doğurmaya yönelik her türlü kötülük yapma niyeti içeren bir eylem türü olduğu görülür.¹³²⁵

Hız. Âdem'den (as) başlayarak bugüne kadar ortaya çıkan açlık, yoksulluk, esaret, kölelik, tecavüz, gasp, darp, soygun, öldürme, sömürge ve savaş gibi insanlık dışı her türlü eylem ve davranış, merhametten yoksun insanoğlunun elinden çıkan şiddetin ve kötülüğün bir kısmını teşkil eder.¹³²⁶ Buna karşın Kur'an-ı Kerim'in ve Hız. Muhammed'in (as) emir ve uygulamaları göstermiştir ki insanlar şiddet sarmalından uzak durmalı, her türlü şiddeti mahkûm etmeli ve güzel ahlaklı olmalıdırlar. Bu kapsamda Kur'an-ı Kerim insanın kendine ya da başkalarına yaptığı baskı ve şiddetin cezalandırılacağını bildirmekte, şiddete yol açacak her türlü davranışın terk edilmesini istemektedir. Bu çerçevede Kur'an kişilerin arası ilişkilerde sevgi, şefkat, merhamet, tatlı dil, güler yüz, anlayış, hoşgörü, bağışlama ve bağışlanmayı ön plana çıkartmaktadır.

¹³²⁰ Gündüz, *Din ve Şiddet Paradoksu*, 12.

¹³²¹ Ailenin Korunması ve Kadına Karşı Şiddetin Önlenmesine Dair Kanun: 6284

¹³²² Kılıç, *Kur'an'a Göre Şiddetin Semantik Alan Tahlili ve Düşünceye Yansımaları*, 242.

¹³²³ Yücel Dursun, "Şiddetin İzini Sürmek: Şiddet Nedir?", *Felsefe ve Sosyal Bil. Der.*, 2011, 12, 8.

¹³²⁴ Çağrıncı, *Şiddetin Kavramsal Çerçevesi ve İslâm Ahlakı Açısından Değerlendirilmesi*, 4-7; Asife Ünal, *Kadına Yönelik Şiddetin Dini Temeli Üzerine Bir Analiz*, Din ve Şiddet Tarihi, Dini, Siyasi, Kültürel, Sosyo-Psikolojik Boyutlarıyla, Editör Faruk Sancar, Recep Tayyip Erdoğan Üni. Yay., Ankara 2016, 326; Oğuz Polat, "Şiddet", *Marmara Üni. Hukuk Fak. Hukuk Araştırmaları Der.*, 2017, (22) 1, 17; MEB, *Öğrencilerin Şiddet Algısı*, 1; Karşı, N., *Psiko-Sosyal Açısından Şiddet ve Çözüm Yolları*, 66.

¹³²⁵ Çelik, ve İnce, *Cevdet Said Düşüncesinde İslam Topluluklarında Şiddet Sorunsalı ve Din*, 236.

¹³²⁶ Bayramali Nazıroğlu, Ayşegül Gün, Ayşe İ. Kılıç, Fatih Kaya, "Temel Ahlakî Değerler", Editör Mustafa Köylü, *Teoriden Pratiğe Değerler Eğitimi*, Nobel Akademi Yay., 2. Baskı, Ankara 2019, 190.

Toplumsal düzeyde ise adalet duygusunun yerleştirilmesi ve yüceltilmesi, işlerin ehil olanlara tevdi edilmesi ve gelir dağılımındaki eşitsizliklerin ortadan kaldırılması vurgusunu yapmaktadır. Bunun için de Müslümanlar, Kur'an'da kendilerine örnek olarak sunulan şahsiyetlere dikkatle eğilmelidirler. Bu eğilim içerisinde de özellikle Hz. Muhammed (as) iyice özümsemelidir. Bu özümseme ve öğrenme ameliyesinde Hz. Muhammed (as) her konuda olduğu gibi şiddet konusunda da örnek alınmalıdır. Bu örneklik şiddeti yönetmek üzere kurgulanmalı ve şiddetsiz bir toplum inşa etmelidir. İnşa edilen toplumda sorunlar, büyümeden ve şiddete başvurulmadan peygamberi bir metotla çözümlenmelidir.¹³²⁷

Hiddet, öfke, kızgınlık ve katılığın sonucu olan şiddet,¹³²⁸ fikrine ve kendine güvenmeyen insanın başvurduğu bir yöntemdir. Bu yöntem bir müddet sonra öfke ve zayıflığın alameti olan kronik depresyona dönüşür.¹³²⁹ Bu depresyon insanda yıkma konusunda coşkun ve arzulu, yapma konusunda ise kararsız, belirsiz ve isteksiz bir duygu olarak ortaya çıkar. Bu duygunun sahipleri genellikle kendileri de bilmeden kinle, nefretle ve düşmanlıkla hareket ederler. Bunların asıl amaçları nefret ettikleri ve düşmanlık gösterdikleri şeylerin yıkılmasıdır, yok edilmesidir. Bu düşünceler ve istekler gerçekleştikten sonra ise ne olacağının pek bir önemi yoktur.¹³³⁰ Buna göre şiddetin boyutu, kapsamı, sistematik olması ya da olmamasına göre sonuçları hep farklı olacaktır. Zira tanımı konusunda tam bir anlaşmaya varılamamış olsa bile, iradi bir davranış olarak şiddetin insana özgü bir nitelik olduğu ifade edilir. İnsana özgü bu niteliğin, insan medenileştikçe giderek azalacağı öngörüsü maalesef bugün gerçekleşmemiş görünmektedir. Hatta denilebilir ki her geçen gün şiddetin küresel boyutu göz önüne alındığında günlük yaşamda etkisi giderek daha da artırmaktadır.¹³³¹ Hatta büyük bir yıkıma dönüşmektedir.

Dünyada olup bitene bakınca, her coğrafyada görmezden gelinemeyecek boyutta büyük bir şiddetin varlığından söz edilebilir. Dolayısıyla insana özgü bir nitelik olan şiddetin nasıl önlenebileceğine dair, bugün insanoğlunun elinde genel bir kural ve etkisi sınanmış sihirli bir formül de yoktur. Buna rağmen bazı anlarda ve zamanlarda şiddete

¹³²⁷ Karlı, N., *Psiko-Sosyal Açıdan Şiddet ve Çözüm Yolları*, 68.

¹³²⁸ Mahmut Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazali*, Han Yay., İstanbul 1983, 184.

¹³²⁹ Tarhan, *Şiddetin Psikososyopolitik Boyutu*, 90.

¹³³⁰ Russell, *Mutlu Olma Sanatı*, 159.

¹³³¹ Çelik ve İnce, *Cevdet Said Düşüncesinde İslam Topluluklarında Şiddet Sorunsalı ve Din*, 237.

karşı tüm çözümler geçerli olabiliyorken, bazı anlarda ve zamanlarda ne yapılırsa yapılsın şiddetin önüne geçilemiyor. Hatta yapılanlar, şiddeti büyütmekten ve körüklemekten başka bir işe de yaramıyor. Böyle bir durumda kazanmanın ya da kaybetmenin hiçbir önemi yoktur. Zira kazanan hep şiddettir.¹³³² Bu yüzden şiddet çoğu defa somut ve nesnel bir olgudur ve her olgu gibi onun da içeriden veya dışarıdan öznel veya nesnel sebepleri vardır. Bu sebepler ortadan kaldırılmadıkça şiddeti dizginlemenin imkânı da yoktur.¹³³³ Şiddetin dizginlenemeyen bu iflah olmaz ve söz dinlemez yüzüne karşı, şiddete başvurmadan zor ama uzlaşmacı bir yöntem olan ikna ve inandırma yöntemi tercih edilebilir. Zira en iyi hak arama yöntemi budur.¹³³⁴ Bunun için Allah'ın nimetlerini unutmadan hatırlamak, ayrılığa şiddet sebebiyle düşmüş kalpleri uzlaştırmak ve kardeş kılmak gerekir.¹³³⁵ Bunun içinde devlet, sivil toplum ve toplumun tüm bileşenleri şiddete karşı el ele vererek ulusal seferberlik ilan etmelidir. Bu seferberlik çerçevesinde toplumda şiddet eğitimi tekrar ele alınmalı, şiddete bakış açısı değiştirilmeli, şiddete karşı toplumsal uzlaş ve hoşgörü sağlanmalıdır. Yoksa yasaklarla, cezalarla ve yasal düzenlemelerle pek bir yere varılamaz.¹³³⁶

İnsanın medeniliği diğer varlıklara karşı göstermiş olduğu tavır ile ortaya çıkar. Bu bağlamda medeni insan bilir ki merhamet merhameti, şiddet şiddeti tetikler. Bu yüzden şiddetin her çeşidi tümüyle reddedilmesi gerekir. Zira her kim şiddeti kullanmak isterse sonuçta şiddet onu kullanır, zehirler¹³³⁷ ve ateş çukurunun kenarında bekletir. Burada şiddet sarmalından çıkışın yolu merhamettir, ülfettir.¹³³⁸ Bu yüzden merhamet ve şiddet yan yana düşünülemeyecek kadar birbirine uzak iki kavramdır. Bu iki kavramdan biri olan şiddet, “güç gibi görünse de güçsüzlüktür” ve merhamete zıt bir duygudur ve gelip geçicidir. Merhamet ise bir zaaf değil, aksine “en büyük güçtür”¹³³⁹ ve kalıcıdır. Her şey gider de geride bir tek merhamet kalır insanda. Zira insan merhameti kadar insandır. Bu yüzden insani ve rahmani sıfatlar içerisinde insana en çok yakışanı da merhamettir. İnsana yakışan bu merhamet dünyasında “şiddet” ancak “merhametin etkisini” göstermekle caiz olur. Zira şiddetin kazandığı her yerde

¹³³² Girard, *Şiddet ve Kutsal*, 42.

¹³³³ Çağırıcı 9.

¹³³⁴ Tarhan, *Şiddetin Psikososyopolitik Boyutu*, 95.

¹³³⁵ Âl-İ İmrân 3/103.

¹³³⁶ Koçöz, *Şiddet Üzerine*, 247.

¹³³⁷ Girard, *Şiddet ve Kutsal*, 377.

¹³³⁸ Âl-İ İmrân 3/103.

¹³³⁹ Aydın, *Merhamet*, 5.

merhamet kaybeder. Ya da merhametin kazandığı her yerde şiddet kaybeder. Şiddet kaybedince sınırsız bir dünya kurulur yeryüzünde.¹³⁴⁰

İnsan, dünyaya gönderilirken birlikte yaşayacağı tüm varlıklara karşı sorumluluk bilinci kuşanan halifedir. Bu sorumluluk bilinci tüm canlılara karşı merhametli olmak, onların yaşam haklarına saygı duymak ve onlarla barış içerisinde yaşamaktır. Bu yaşamın devamı için merhamet duygusu vazgeçilmez bir önem taşır.¹³⁴¹ Merhameti bir kenara bırakıp, şiddete hoşgörü göstermek onun ortağı ve yoldaşı olmaktır. Kim ki şiddete yoldaş olur merhametin yoldaşlığını kaybeder. Aslında merhamet şiddeti yok saymaz, onunla mücadele etmekten de asla vazgeçmez. Bu mücadele merhamet ya da şiddetten biri kaybedinceye kadar devam eder. Bunun neticesinde merhamet yürekte ne kadar büyük yer tutarsa, şiddete de o kadar az yer kalır.¹³⁴² Bu bağlamda unutmamak gerekir ki şiddet şiddeti doğurduğu gibi¹³⁴³ şiddet olaylarının meydana geldiği her toplum, belli bir süre sonra şiddeti kanıksamakta ve şiddet eylemleri ile ilgili haberlere karşı duyarsızlaşmaktadır.¹³⁴⁴ Bu duyarsızlaşma insanda ilk olarak da merhamet duygusunu öldürür. Bu olumsuzluklara karşı insanı ayakta tutacak, insani ilişkilerin temeline sevgiyi, saygıyı, yardımlaşmayı ve dayanışmayı ikame edecek duygulardan biri de yine merhamettir.¹³⁴⁵

Sonuç olarak merhameti yerini şiddet, adaletin yerini zulüm, erdemin yerini ahlaksızlık, hukukun yerini düzensizlik, rızanın yerini kayflik alırsa merhameti beklemeye gerek kalmamıştır. Zira merhamet ölmüştür.

¹³⁴⁰ Fussilet 41/34.

¹³⁴¹ Nazıroğlu, vd., *Temel Ahlaki Değerler*, 191.

¹³⁴² Nevzat Tarhan, *Duyguların Psikolojisi ve Duygusal Zeka*, Timaş Yay., 27. Baskı, İstanbul 2021, 95.

¹³⁴³ En'âm, 6/108.

¹³⁴⁴ Rafael Moses, “Şiddet Nerede Başlıyor?”, Çev. A. Kul, *Cogito: Üç Aylık Düşünce Der.*, Yapı Kredi Yay., 6-7 Kış-Bahar, 1996 5. Baskı: 2005, 25.

¹³⁴⁵ Aydın, *Merhamet*, 5.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EĞİTİM VE MERHAMET

Bu bölümde öncelikle Kur'an-ı Kerim'in, bir eğitim ve öğretim kitabı olduğu düşüncesinden hareketle eğitimin tanımı yapılacak, arkasından da eğitim-merhamet ilişkisi ele alınarak merhamet eğitiminin imkânı tartışılacak ve bunun mümkünlüğü üzerinde durulacaktır. Ayrıca merhamet eğitiminde takip edilecek usul ve yöntemler gündeme getirilmeye çalışılacaktır. Bu çalışmada dikkate alınması gereken önemli hususlardan biri merhamet eğitimi bağlamında ele alınacak nassların nitelikleri olacaktır. Zira bu nasslar, merhamet eğitimi ve öğretimine işaret etmekle birlikte merhametin kaynağına, ilahi oluşuna, güzelliğine, önemine, gerekliliğine, merhametli tutum ve davranışların neticesine atıfta bulunmaktadır. Burada amaç zikredilen bu nasslardan hareketle merhamet eğitimine bir ışık tutmak ve bir metot önerebilmektir.

3.1. EĞİTİM

Eğitim, bir “yetişme ve yetiştirme” sürecinin adıdır.¹³⁴⁶ Bu süreç, eskiden “**terbiye**” kelimesiyle ifade edilmekteydi. Terbiye, asıl anlamı itibariyle yetiştirmek, sorumluluğunu ve bakımını üstlenmek ve rehberlik etmektir. Bu da bir şeyi başlangıç noktasından alıp kemal mertebesine ulaştırıncaya kadar planlı ve programlı bir çalışmayı, aşama aşama inşa etmeyi, düzeltmeyi ve gözetip kollamayı gerektirmektedir.¹³⁴⁷ Bu noktada eğitimin işlevi, bireysel yeteneklerin ve potansiyellerin toplumun istek ve ihtiyaçları doğrultusunda geliştirmektir. Bu gelişim, tedrici olarak insana ilka edilen bir şeydir¹³⁴⁸ ve insana hastır. Bu bağlamda insan eğitilirken bütün özellikleriyle ele alınmalı, hiçbir yönü ihmal edilmemelidir. İhmal edilen her bir özellik, kaybedilen bir hazine gibidir. Eğitim, sahip olunan hazineyi kaybetmeme ve onu daha da geliştirme mücadelesinin adıdır. Bugün bu mücadeleyi tanımlamada “terbiye” kelimesi yerine, onunla aynı anlama gelen “eğitim” kelimesinin kullanımı daha çok tercih edilmektedir. Bu çerçevede bu iki kelime bazen farklı anlamları yüklenmekle

¹³⁴⁶ Ayhan, *Eğitime Giriş ve İslamiyetin Eğitime Getirdiği Değerler*, 11.

¹³⁴⁷ İsfehâni, *el-Müfredat*, 269; Beydavi, *Envaru't-Tenzil*, I, 28; Ebu's-Sûud, *İrşadu'l-Akli's-Selîm*, I, 13. Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, 80; İbn Aşur, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, I, 166.

¹³⁴⁸ S. Nakib Attas, *İslam, Sekülerizm ve Geleceğin Felsefesi*, Çev. M. E. Kılıç, İnsan Yay., 2. Baskı, İstanbul 1995, 202.

birlikte bazen de eş anlamlı olarak da kullanılmaktadır.¹³⁴⁹ Burada bu kullanım şekli tercih edilmektedir.

Toplumsal olduğu kadar felsefi ve dini bir kavram olan eğitim, müfredat programları ve pedagojik teknikler ile kişiliklerin ve kültürlerin toplumsal açıdan yeniden üretilmesini sağlar.¹³⁵⁰ Bu kapsamda dilimizde kullanılan eğitim kelimesi; “hayvan veya köle beslemek, yetiştirmek” anlamına gelen “igid”¹³⁵¹ fiilinden veya “bükmek, uygulamak, öğretmek, yetiştirmek, geliştirmek, alıştırmak, egemenlik altına almak, yenilgiye uğratmak, ezmek, kırmak ve yönlendirmek”¹³⁵² gibi manalar taşıyan “eğmek” fiil kökünden türetilmiş olabilir. Eğitim kelimesi ister “igid” isterse “eğmek” kökünden türetilmiş olsun; hep bir şeyi beslemekten, yetiştirmekten, yapmaktan, kontrol altına almaktan, şekillendirmekten ve yönlendirmekten ibarettir. Ancak eğitim kelimesinin kökeni, “eğ- (eğmek)” fiilinden türetilmiş değildir. O, “eğit” fiilinden türetilmiş ve canlandırılmış bir kelimedir. “Eğit” kelimesi Eski Türkçede “igit” fiili olarak kullanılmaktadır. Bu doğrultuda morfolojik bir tahlil yapmak gerekirse “eğit” bir fiil kökü, eğitim de bu kökten türetilmiş bir isimdir.”¹³⁵³

Eğitim, “bireyin davranışlarında kendi yaşantısı yoluyla ve kasıtlı olarak istendik değişme meydana getirme sürecidir.”¹³⁵⁴ Bu süreçte eğitim, insanların toplumsal yaşam içerisinde yerlerini alabilmeleri için gerekli bilgi, beceri ve anlayış ile donatılmaları, özellikle de ahlaki yetilerinin geliştirilmesi için yapılan bilinçli ya da bilinçsiz etkilerin ve yönlendirmelerin bütünü olup;¹³⁵⁵ herhangi bir varlığın, bir amaca göre düşünsel, bedensel ve töresel olarak geliştirilip yetiştirilme işidir.¹³⁵⁶ Bu iş, insan yavrusunun insanileştirilmesi için önceden belirlenen amaçlara göre yapılan planlı ve programlı etkinlikler olup; yeni nesillere geçmişin bilgi, deneyim ve tecrübelerini aktarma ve

¹³⁴⁹ Öcal, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metotlar*, 24; Musa Bilgiz, *Hayırlı Çocuk Yetiştirmenin Temel İlkeleri*, Beyan Yay. İstanbul 2006, 13; Ziya Kazıcı ve Halis Ayhan, "Tâlim ve Terbiye", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2010, 39, 515; Doğan, *Merhamet Eğitimi (Neliği) Üzerine Bazı Düşünceler*, 100.

¹³⁵⁰ Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, Çev. O. Akınhay-D. Kömürcü, Bilim ve Sanat Yay., Ankara 1999, 174.

¹³⁵¹ Sevan Nişanyan, *Sözlerin Soyağacı Çağdaş Türkçenin Kökenbilim Sözlüğü*, <https://www.nisanyansozluk.com/kelime/eğitmek>.

¹³⁵² İsmet Zeki Eyüboğlu, *Türkçe Kökler Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1993, 76.

¹³⁵³ Sedat Balyemez, “Eğit-, Eğitim Kelimelerinin Yapısı ve Türkiye Türkçesine Girme Süreci”, *SUTAD*, Aralık 2019, (47), 47-49.

¹³⁵⁴ Ertürk, *Eğitimde Program Geliştirme*, 12.

¹³⁵⁵ Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, 68.

¹³⁵⁶ Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, 7. Baskı, İstanbul 1989, 79.

kazandırma ameliyesidir.¹³⁵⁷ Bu bağlamda eğitim, her sınıf ve kademedeki bireylerin düşünce, davranış ve yaşam biçimlerinde toplum standartlarını, inançlarını, ahlak ve yaşam kültürlerini kazanmalarında etkili olan tüm sosyal ve psikolojik süreçleri de kapsayan planlı programlı çalışma sürecidir. Bu yönü ile insanın içinde yaşadığı toplumun duygu, düşünce, yetenek, tutum ve davranış biçimlerini öğrendiği ve geliştirdiği etkinliklerin tümünü kapsamakta,¹³⁵⁸ insanların şahsiyet ve karakterlerini entelektüel ve ahlaki bir olgunluğa ulaştırmakta; bireyin dünyasında büyük devrimler ve değişimler meydana getirmektedir. Böylece iyi bir eğitimle insanda yüksek bir karakter ve yüce bir şahsiyet ortaya çıkmaktadır.¹³⁵⁹

Eğitim, canlı ve dinamik bir yapıdır. Bu yapı, her yeni yaşamla birlikte başlar. Yaşayana muhteşem bir kimlik ve kişilik kazandırır ve onu yaşama hazırlar. Bu yüzden eğitim, bireyin doğuştan sahip olmadığı özellikleri ona vermek ve kazandırmak değildir. Eğitim, bireyin fitratında var olan gizil kabiliyetleri ortaya çıkarmak, onları görünür kılmaya yardım etmek, yön ve şekil verip geliştirmektir.¹³⁶⁰ Eğitim, insanı belli ideolojilere ve kalıplara göre yetiştiren, sadece hedeflenen davranışları yaptıran, bağınaz ve kör bir itaati aşıl原因an bir çaba da değildir. Eğitim, insan olmanın ve insanileşmenin bilgisini ve görgüsünü aşıl原因an değerler doğrultusunda insanı yetiştirmeyi hedefleyen bir gayrettir.¹³⁶¹ Eğitim, bir plan ve gayeye göre yetişkin nesiller tarafından yetişmekte olan nesillere yapılan her türlü olumlu etkinin ve rehberliğin adıdır.¹³⁶² Bu bağlamda insanın ihtiyaç duyduğu ruhî ve bedenî her kabiliyet eğitim ile tezahür ettirilir, geliştirilir ve kazandırılır. Bu çaba olmadan insanın potansiyel özelliklerini geliştirmesi ve ortaya çıkarması pek mümkün değildir. Buna karşılık eğitimin misyonlarından bir diğeri de insanda zararlı olması muhtemel görülen eğilim ve isteklere ket vurmak ve

¹³⁵⁷ Bakırcıoğlu, *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*, 453; Muhammed Şevki Aydın, *Eğitim Ahlakı*, DİB Yay. 3. Baskı, Ankara 2020, 19; Ziya Kazıcı, *Vakfiyelerin Dilinden Merhamet Eğitimi*, Kutlu Doğum Haftası “Hz. Peygamber ve Merhamet Eğitimi” Sempozyumu (Nisan 2011), DİB Yay., Ankara 2014, 248.

¹³⁵⁸ Ali Sabancı, “Eğitim–Temel Kavramlar”, *Eğitibilim - Pedandragoji*, Editör Erdal Toprakçı, Ütopya Yay., Ankara 2016, 12.

¹³⁵⁹ Aristoteles, *Retorik*, 68.

¹³⁶⁰ Sabri Büyükdüvenci, *Eğitim Felsefesi Yazıları*, Yargıçoğlu Matbası, Ankara 1987, 35; Ayhan, *Eğitime Giriş ve İslamiyetin Eğitime Getirdiği Değerler*, 21; Bayraktar, *İslam Eğitiminde Öğretmen–Öğrenci Münasebetleri*, 25.

¹³⁶¹ Doğan, *Merhamet Eğitimi (Neliği) Üzerine Bazı Düşünceler*, 105.

¹³⁶² Ayhan, *Eğitime Giriş ve İslamiyetin Eğitime Getirdiği Değerler*, 14; Öcal, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metotlar*, 25.

onu terbiye etmektir. Ket vurulan ve terbiye edilen bu eğilim ve istekler, tamamıyla yok olmasa bile, söndürülmüş, köreltilmiş ve kötü istikamette gelişimi durdurulmuş olur.¹³⁶³

İnsan ana rahminden dünya hayatına hiçbir şey bilmeksizin gelir. Yani insan başlangıçta hamdır, acizdir, kemale ulaşmamış ve gelişimini tamamlayamamış bir varlıktır. Ancak bu varlık, kemale ulaşabilecek ve geliştirilebilecek bir potansiyele sahip olarak dünyaya gelir. Bu yüzden insan, diğer canlılardan farklı olarak eğitime ve eğitime ihtiyacı duyar. Bu da insanla eğitim arasında sağlam, sürekli, hareketli, işlevsel ve organik bir ilişkinin varlığından söz ettirir.¹³⁶⁴ Dünya hayatı, insanın hem kendisini hem de başkalarını eğitime, geliştirme ve yetiştirme alanıdır. Bunu gerçekleştirmek için de Allah insanoğluna birçok yetenekle birlikte dünyada olup biteni işiteceği kulaklar, göreceği gözler, düşünüp duyumsayacağı ve akıl edeceği kalpler vermiştir¹³⁶⁵ ve Allah, insanı bu potansiyel yeteneklerle donatmıştır. Bu yeteneklerin insanda açığa çıkartılması ve bununla insanın varlık dünyasını keşfedebilmesi için sürekli bir eğitime ihtiyacı duyar. Bu eğitim de insanda yepyeni ufuklar açar. Açılan bu yeni ufuklarda insan, kendi hakikatini bilmeli ki bütün davranışlarına merhamet ve adalet hükmetsin.

İnsanda kendi yaşantıları yoluyla davranış değişikliği meydana getirme süreci olarak tarif edilen eğitim,¹³⁶⁶ insan ve toplum hayatında işlevsel bir öneme sahiptir. İnsan ve toplum eğitim ile büyütülür, geliştirilir ve yetiştirilir. Eğitim, insanın anne karnına düşüşünden, dünyaya gelişine, oradan da göçüşüne kadar geçen sürede insan için yapılan bilinçli ve şuurlu kültürlenme faaliyetlerinin toplamıdır. Bu faaliyetler, insanlığın daha önce edindiği ve kabullendiği kültürel değerlerin kuşaktan kuşağa aktarılmasını kazandırılması çabası olarak görülür.¹³⁶⁷ Bu çaba, insan davranışlarını istendik yönde geliştirmek ve arzu edilen hedeflere ulaştırmak amacıyla yürütülür.¹³⁶⁸ Bu da bireylerin gönüllerinde yeryüzünde ahlaka dayalı sosyal bir düzen kurmalarını

¹³⁶³ Ayhan, *Eğitime Giriş ve İslamiyetin Eğitime Getirdiği Değerler*, 21.

¹³⁶⁴ Şükrü Keyifli, "Eğitim ve Din Eğitimi", *Çukurova Üni. İlahiyat Fak. Der.*, 2013, (13) 2, 107; Aydın, *Eğitim Ahlakı*, 19; Hayati Hökelekli, "İslâm Anlayışında "Eğitim" Üzerine Düşünceler", *Dem Dergi*, Yıl 2008, (1) 3, 47.

¹³⁶⁵ Nahl 16/78.

¹³⁶⁶ Erden, *Eğitim Bilimlerine Giriş*, 13; Aydın, *Eğitim Ahlakı*, 20.

¹³⁶⁷ İbrahim Ethem Başaran, *Eğitim Psikolojisi*, Gül Yay., Bilim Matbası, 5. Baskı, Ankara 1978, 13; Veysel Sönmez, *Öğretim İlke ve Yöntemleri*, Anı Yay. 9. Baskı, Ankara 2017, 5.

¹³⁶⁸ Ayhan, *Eğitime Giriş ve İslamiyetin Eğitime Getirdiği Değerler*, 16.

sağlayacak yepyeni ufuklar açar.¹³⁶⁹ Neticede eğitim insandaki ruhî ve bedenî kabiliyetlerin geliştirilmesini, insanî özün ortaya çıkartılmasını, iradenin kuvvetlendirilmesini, kişilik kazandırılmasını, kusurların giderilmesini, iyiliklerin artırılmasını, kötülüklerin azaltılmasını ve kalplerden atılmasını hedefler.¹³⁷⁰

Eğitim, insan hayatına yön vermek ve toplumsal hayatı düzenlemek üzere Allah tarafından icat edilen bir sanattır. Bu sanatın tarihi insanlık tarihi kadar eskidir¹³⁷¹ ve ilk temsilci, mutlak eğitici ve yetiştirici Rabb olan Allah'tır.¹³⁷² Bu manada hususi delaleti şefkat ve merhamet olan Rabb¹³⁷³ kelimesi, yaratıcı, sahip, tamamlayıcı, tedricen inşa edici, yetiştirici ve ıslah edici manalarına gelir.¹³⁷⁴ Bunun neticesinde Rabb ismi, terbiye edip eğiten, yarattıklarını belirli bir programa uygun olarak hedeflere götüren ve gelişmeyi programlayıp yöneten anlamını taşır.¹³⁷⁵ Rab ismi, müfret ve lam-ı tarifli olarak yalnız Allah için kullanılır, başkası için kullanılamaz. Buna karşın başka varlıklar için isim tamlamasıyla birlikte kullanılabilir. “Rabbü'dar” yani evin sahibi gibi.¹³⁷⁶ Bu çerçevede bütün varlıklar, Rab olan Allah'ın terbiyesinden geçmiştir. Terbiye, Allah'ın evrendeki sünnetullahıdır. Tüm varlıklar bu yasaya uygun davranışlar gösterirler. Dolayısıyla bu kanunların işleyişi her an gözlenebilmektedir.¹³⁷⁷ Ancak insan farklıdır. İnsan iyinin ve kötünün tam ortasındadır. Bu çerçevede insanî tüm sanatlar, araştırmalar, arayışlar, uğraşlar, eylemler ve tercihler iyiyi hedefler.¹³⁷⁸ Ancak her zaman iyi gerçekleşmeyebilir. Buna karşılık eğitim, bireyde davranış geliştirme ve değiştirme faaliyeti¹³⁷⁹ ile iyi insan yetiştirme, onun gönlünü kazanma ve gönlünde taht

¹³⁶⁹ Bülent Çelikel, “Fazlur Rahman'da Eğitimin Tanımı ve Hedefleri”, *Dokuz Eylül Üni. İlahiyat Fak. Der.*, 2008, 27, 74.

¹³⁷⁰ Karaman, vd., *Kur'an Yolu*, I, 270.

¹³⁷¹ Bakara 2/31-34; Araf 7/172.

¹³⁷² Kutup, *Fî Zilâli'l-Kur'an*, I, 22; Ateş, *Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, I, 77; Hökelekli, *İslâm Anlayışında “Eğitim” Üzerine Düşünceler*, 46; Bayraktar, *İslam Eğitiminde Öğretmen – Öğrenci Münasebetleri*, 109; Aydın, *Eğitim Ahlakı*, 32; Çiğdem Can Kaynak, “Kur'an-ı Kerim Çerçevesinde Eğitim, Eğitimci ve Eğitilen”, *Atatürk Üni. Sosyal Bil. Enstitüsü Der.*, 2020, (24) 2, 718.

¹³⁷³ Razi, *Mefatihü'l-Gayb*, XV, 34.

¹³⁷⁴ Beğavi, *Me'âlimü't-Tenzil*, I, 73; İbn Atiyye, *el-Muharrer*, I, 67; Zebidi, *Tâcu'l-Arus*, II, 459.

¹³⁷⁵ Hakkı Yılmaz, *Nüzul Sırasına Göre Kur'an'ın Türkçe Meali*, İşaret Yay. 2. Baskı, İstanbul 2012, 609 (2. dipnot).

¹³⁷⁶ Zemahşeri, *el-Keşşaf*, I, 10; Zebidi, *Tâcu'l-Arus*, II, 459; Sa'lebi, *el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsiri'l-Kur'an*, I, 110; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, 80; Ateş, *Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, I, 77; Karaman, vd., *Kur'an Yolu*, I, 61; Bulaç, *Kur'an Dersleri*, I, 47.

¹³⁷⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, 80.

¹³⁷⁸ Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, 21.

¹³⁷⁹ Beyza Bilgin, “İslamda Sevgi”, *Din Öğretimi Dergisi*, m.e.g.s.b.Yay., Ankara 1988, 17, 21.

kurma sanatıdır.¹³⁸⁰ Bu sanat da bireylerin doğuştan getirdiği fitrî ve tabii yeteneklerin geliştirilmesiyle ilgilenir. Bu ilgi ile de bireylerin gönüllerini fethederek şahsiyetlerini kazandırmak ve bu şahsiyetleri de toplum yararına müspet istikamette kullanmasını temin etmektir.¹³⁸¹ Bu da hem toplumu hem de insanları hayata ve geleceğe hazırlamak için gerekli olan tüm kurallara şamil olmalıdır. Bu kurallar, insan fitratıyla ve şahsiyetiyle de bir bütünlük arz etmelidir. Bütünlük arz etmiyor ise bu eğitimin insanî olduğu söylenemez.

“Her eğitim faaliyeti sonuçta bir tavsiye yani nasihat ve irşaddır. Doğru bir eğitim faaliyetinin amacı ise insanlara inançta, bilgide ve ahlâkta hakkı yani gerçeği ve doğruyu aktarmak; bunun yanında hayatın çeşitli şartları, maddî ve mânevî zorluklar, saptırıcı duygular, hata ve suç sebepleri karşısında da kişiye sabır ve dayanıklılık aşılaktır.”¹³⁸² Bu manada anne-babanın, öğretmen ve diğerlerinin, kaybolmaya yüz tutmuş merhamet gibi değerleri yeni nesillere kazandırmak için gayret etmeleri zaruret haline gelmiştir. Ancak eğitimcilerin bu işi, bilimsel bir anlayış ve kavrayışla yapmaları gerekir. Bu onların üzerine yüklenen ağır bir sorumluluktur. Zira bu ağır sorumluluk, dayatmacı bir anlayışla, tek düze bir eğitimle, emredici, baskıcı, sindirici ve ezberci bir yöntemle yapılacak ideolojik bir hizmet değildir. Bu anlayış ile yapılacak olan merhamet eğitimi yarardan çok zarar getirecektir.

3.2. MERHAMET EĞİTİM İLİŞKİSİ

Merhametin eğitimle olan ilişkisi, bilinen ve tanınan bir ilişkidir. Burada, bu ilişkinin açığa çıkartılması ve öğretilmesi hedeflenmektedir. Merhamet, insanın sonradan kazandığı bir hususiyet değildir. O, her insana doğuştan verilen potansiyel bir güçtür.¹³⁸³ Bu gücün ortaya çıkartılması eğitim ile olur. Dolayısıyla eğitim, insandaki fitrî değerlerin açığa çıkarılmasını, hatırlatılmasını, öğretilmesini ve geliştirilmesini hedefler. Bu doğrultuda insana verilecek eğitim, insanın kendi ruhunun derinliklerinde aşına olduğu ve hiçbir zaman kaybetmediği, zaman zaman da dünya hayatının meşguliyetleriyle üstünü örttüğü merhamet duygusunun yeniden ve daha güçlü bir

¹³⁸⁰ Bayraktar, *İslam Eğitiminde Öğretmen – Öğrenci Münasebetleri*, 6; Aydın, *Eğitim Ahlakı*, 19.

¹³⁸¹ Süleyman Hayri Bolay, *Eğitimden Doğan Gençlik Problemleri*, Gençliğin Ruhî ve Manevi Problemleri, Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi, İSAV Vakfı Yay., İstanbul trs., 3.

¹³⁸² Karaman, vd., *Kur'an Yolu*, V, 683.

¹³⁸³ Firûzâbâdî, *Besâ'ir*, III, 53; Tehânevî, *Mevsuatü Keşşafî Istilahatî'l-Fünûn ve'l-Ulum*, I, 847.

şekilde anımsatılması olacaktır.¹³⁸⁴ Bununla da insan aklının, kalbinin ve vicdanının harekete geçirilmesi amaçlanır.

Merhamet eğitim ilişkisi denilince akla ilk gelen kavram insandır. Zira insan şahsiyeti, eğitimle şekillenen bir varlıktır. Burada insan, merhamet ve eğitimin konusudur ve merhamet duygusu, insan fitratının sahip olduğu temel bir özellik olmakla birlikte,¹³⁸⁵ bu kendiliğinden uyanıp gelişmez. Zira insanda hazır ve geliştirilmiş bir merhamet duygusu yerine onu, bu duyguya götürecek kabiliyet ve imkânlar vardır. Biyoarkeolojik araştırmalar, insanoğlunun geçmiş çağlardan beri birbirlerini sevdiklerinin ve birbirlerine merhametli davranarak yardım ettiklerinin şahididir.¹³⁸⁶ Buna ek olarak son yıllarda yapılan “Fonksiyonel MR” araştırmaları da merhamet, acıma ve şefkat gibi duyguların insan beyinde biyokimyasal kökenlerinin bulunduğunu ispat etmektedir. Bu duygular insan beyni tarafından hissedildiği zaman, beyinde “iç morfin” denilen endorfin ve serotonin gibi mutluluk hormonlarının salgılandığı gözlemlenmiştir.¹³⁸⁷ Gözlemlenen bu merhamet duygusu, insanların hem sinir sistemlerine hem de genlerine adeta şifrelenmiş ve bu sebeple de insan beyninin merhamete doğuştan yatkın olduğunu ortaya koymuştur. Bu alanda yapılan çalışmalarda “ayna sinir hücrelerinin” keşfi de insanların diğer varlıkların ıstırabını anlamaya ve onlara merhamet etmeye yatkın olduklarını göstermiştir. Yani insan beyni karşıdaki varlığın ıstırabını ve acısını hissedebiliyor ve ona hemen cevap verebiliyor. Aslında onun beyinde ateşlenen ve harekete geçen sinir hücrelerinin aynısı diğerinin beyninde de ateşleniyor ve harekete geçiyor.¹³⁸⁸ İşte burada merhamet diye isimlendirilen ve nitelenen bu olumlu duygu, insan bilincinde saklı ve potansiyel olarak var olan yadsınamaz bir hakikattir. Bu hakikatli duygunun varlığı herhangi bir varsayıma, düşünceye, fikre, ideolojiye, dine, dogmaya, mite, terbiyeye ve eğitime dayanmamaktadır. O, tüm bunların ötesinde bir hakikate sahip olarak insanın fitratında vardır. Var olan bu fitri merhamet, insanın bulunduğu her şartta ve koşulda, her yerde ve zamanda kendini gösterir. Bu yüzden de bu olumlu duyguya her zamanda ve

¹³⁸⁴ Oğuzhan Tan, “Öğrenilmiş Merhametsizlik”, *Hız. Peygamber ve Merhamet Eğitimi*, Tsh. İsmail Derin, DİB Yay. 2. Baskı, Ankara 2012, 41

¹³⁸⁵ Kehf 18/81; Bilgin, *İslamda Sevgi*, 21.

¹³⁸⁶ Sayar ve Manisalıgil, *Merhamet Devrimi*, 15.

¹³⁸⁷ Tarhan, *Duyguların Psikolojisi ve Duygusal Zeka*, 94.

¹³⁸⁸ Kemal Sayar, “Açılış Konferansı”, *Kutlu Doğum Haftası “Hız. Peygamber ve Merhamet Eğitimi” Sempozyumu* (Nisan 2011) Ankara DİB Yay., Ankara 2014, 34; Sayar ve Manisalıgil, *Merhamet Devrimi*, 458; Sayar, *Biraz Yağmur Kimseyi İncitmez*, 62; Nas, *Merhamet Yolculuğu*, 193.

mekânda rastlamak mümkündür. Üstelik bu duygu insan hayatına öylesine dokunmuş öylesine tesir etmiş ki insancıl kelimesi de merhametli kelimesiyle eş anlamlı kullanılır olmuştur. Bu yüzden de merhametten yoksun olanlar, insan dışı varlıklar olarak nitelendirilmekten de kurtulamamışlardır.¹³⁸⁹

Merhametin en önemli bileşenlerinde biri de eğitimidir. Bu manada merhamet eğitimi, merhamet ve eğitim kelimelerinden terkip edilmiş bir tamlamadır. Bu tamlama, eğitimi merhametle sınırlandırmıştır. Bu çerçevede merhamet, insanın doğuştan sahip olduğu bir duygudur ve onun davranışa dönüşmesi ancak eğitim ile mümkündür. Bu manada merhamet eğitimi; insanın bütün varlıklara karşı acıma ve yardım etme duygusuyla hareket etmesini, onları hem sevmesini hem korumasını hem de zor durumlarında onlara destek olmasını, bağışta bulunmasını, bağışlamasını ve affetmesini de içeren iyi huy ve güzel davranışlar kazanması için gerekli bilgi, beceri ve müspet duygularla donatılma sürecidir. Bu tanım merhamet eğitiminin felsefi, psikolojik, sosyal, kültürel, tarihi ve dinî temellerinin olduğunu da göstermektedir.¹³⁹⁰ Bu tanımdan hareketle merhamet eğitimi, ahlak, kişilik ve değerler eğitiminin veya karakter eğitiminin alt uğraş alanı olarak da kabul edilebilir. Hatta merkez kavramların eğitimi ve öğretimi içinde de değerlendirilebilir. Bu yaklaşımlara karşılık merhametin insanda yaratılıştan gelen fitrî bir duygu olduğu kabul edilirse, o zaman duygu eğitimi bağlamında da ele alınabilir. Ancak kavramla ilgili gerek geleneksel açıklamalar gerekse psikolojik çalışmalar, merhametin doğuştan gelen bir duygu olduğu yönünde yoğunlaşmaktadır. Dolayısıyla merhamet eğitiminin duygu eğitimi çerçevesinde değerlendirilmesi ve sürecin bu yönde planlanıp düzenlenmesi önem arz eder. Şüphesiz ki bu düzenleme yapılırken merhamet kavramının ahlak, kişilik, karakter ve değerlerle olan ilişkisi de sürece dâhil edilmelidir.¹³⁹¹

Her insan, insanı insan yapan ve insanı diğer varlıklardan farklı kılan birtakım özelliklere sahiptir. Bu özellikler, insanın yaratılıştan sahip olduğu potansiyel hususiyetlerden müteşekkildirler. Bu hususiyetlerin başında da insanı yine insan kılacak olan merhamet duygusu vardır. Zira merhamet, bütün erdemlerin ve güzel duyguların yegâne ve gerçek kaynağıdır.¹³⁹² Bu sebeple merhametin öğretilmeye insanın da bunu

¹³⁸⁹ Schopenhauer, *Merhamet*, 88.

¹³⁹⁰ Doğan, *Merhamet Eğitimi (Neliği) Üzerine Bazı Düşünceler*, 102.

¹³⁹¹ Doğan, *Merhamet Eğitimi (Neliği) Üzerine Bazı Düşünceler*, 105; Özcan, *Merhamet Psikolojisi*, 69.

¹³⁹² Schopenhauer, *Merhamet*, 128; Göka, *Kalpten*, 137.

öğrenmeye ihtiyacı vardır. Aslında merhametin eğitim ve öğretimi, çocuğun anne rahmine düşmesiyle birlikte başlar.¹³⁹³ Bugünkü bilimsel veriler de bunu doğrulamaktadır. Zira anne rahmindeki çocuk hem annenin psikolojik halinden hem de çevrenin tesirinden etkilenmektedir. Bu ortamın huzurlu ve besleyici olması ilk adımın onda doğru atıldığı anlamına gelir.¹³⁹⁴ Burada insan yaratılıştan sahip olduğu merhamet duygusunu, almış olduğu dâhili ve harici etkilerin elverdiği şekliyle geliştirerek insanileşir.¹³⁹⁵ Yani insanda merhamet duygusu eğitim ile ön plana çıkar ve insanın diğer bütün varlıklara bu pencereden bakmasına vesile olur.¹³⁹⁶ Bu bağlamda eğitim olmadan insanın yeteneklerini, duygularını ve erdemlerini tamamen geliştirmesi mümkün değildir.¹³⁹⁷ Bu sebeple insan eğitime ihtiyaç duyar. Burada konu edilen eğitim, merhamet eğitimidir. Merhametin açılıp neşvünema bulması ve meyveye durması ve uyandırılıp geliştirilmesi ancak eğitimle mümkündür. Bu nedenle de merhamet, eğitim ve öğretimle doğrudan ilişkili bir kavram olup, eğitimden ayrı düşünülemez. Kısacası merhamet ile eğitim arasında kopmaz bir ilişki vardır.¹³⁹⁸

İnsan merhamet sahibi bir varlıktır. İşte bu hakikat, insanda hem eğitilebilir hem de geliştirilebilir işlenmemiş bir duyguya karşılık gelir.¹³⁹⁹ Bu kapsamda her insana belli bir noktaya kadar merhamet eğitimi verilebilir veya öğretilir. İnsan da kendi benliğini iyi bir eğitimle kötülüklerden arındırıp, merhamet gibi güzel duygularla donatma imkânına da sahiptir.¹⁴⁰⁰ Zira insanda merhamet potansiyeli, işlendikçe, öğretildikçe ve öğrendikçe geliştirilebilen duygulardandır.¹⁴⁰¹ İnsan başkasının acısını duyma ve ona yardım etme ihtiyacı duyduğu için beyni ve vicdanı merhamet hissine odaklanmış olarak çalışır. Bu sebeple, bu duyguyu ortaya çıkarmak ve aktifleştirmek zor olmasa gerektir.¹⁴⁰² Bunun için insanlarda merhameti belirgin kılacak doğru zeminleri, doğru davranışları, doğru eğitim programlarını hazırlamak ve gerekli olan

¹³⁹³ Bayraktar Bayraklı, “İslam Eğitimi İle Batı Eğitim Sistemleri Arasındaki Temel Farklar”, *Marmara Üni. İlahiyat Fakültesi Der.*, 1995, 7-8-9-10, 519.

¹³⁹⁴ Sayar ve Manisalıgil, *Merhamet Devrimi*, 438.

¹³⁹⁵ Aydın, *Eğitim Ahlakı*, 19.

¹³⁹⁶ Ahmet Keleş, “Sevgi ve Merhamet Erdemi”, *Hz. Peygamber ve Merhamet Eğitimi*, Tsh. İsmail Derin, DİB Yay. 2. Baskı, Ankara 2012, 44.

¹³⁹⁷ Şen, *Hz. Peygamberin Merhamet Eğitim Metodu*, 29.

¹³⁹⁸ İslamoğlu, *Kur'an'a Göre Esma-i Hüsnâ*, I, 280.

¹³⁹⁹ Compté-Sponville, *Büyük Erdemler Risalesi*, 161; Tarhan, *Duyguların Psikolojisi ve Duygusal Zeka*, 95; Göka, *Kalpten*, 117; Halil Altuntaş, “Rahmetten Şefkat ve Merhamete”, *Diyanet Aylık Dergi*, 2011, 244, 18.

¹⁴⁰⁰ Şems 91/ 9.

¹⁴⁰¹ Sayar ve Manisalıgil, *Merhamet Devrimi*, 213; Sayar, *Biraz Yağmur Kimseyi İncitmez*, 82.

¹⁴⁰² Sayar, *Şiddet ve Merhametsizliğin Kökenleri*, 24.

eğitimleri zamanında ve yerinde vermek gerekir.¹⁴⁰³ Tıpkı Kur'an'ın indirildiği ve tebliğ edildiği çağda Hz. Muhammed'in (as) yaptığı gibi. Bu dönemde İslam'ın etki sahasına giren nice zorbalara, zalimlere merhametli, nice cimrilere cömert, nice kibirlilere alçakgönüllü, nice korkaklara cesur olmayı nebevî bir eğitimden geçerek öğrenmişlerdir. Bu nebevî eğitimle, insanlardaki yıkıcı ve yakıcı gaddarca duyguların tesirinin azaltılabileceği gerçeğini ortaya konmuştur.¹⁴⁰⁴ Buna karşılık merhamet öğretilemez bir duygu olsaydı, güzel öğütler ve nasihatler, yol göstermeler, tebliğler, peygamberler, kitaplar faydasız ve anlamsız kalırdı.

İnsanlar arasındaki duygu birliğinin, dostluğun, sevginin, dayanışmanın ve paylaşmanın başta gelen unsurlarından biri olan merhamet, şayet uygun bir eğitim ile desteklenip geliştirilmez ve atıl bırakılır ise körelmeye, kaybolmaya ve yozlaşmaya mahkûm bir duyguya dönüşür.¹⁴⁰⁵ O zaman da merhametin üstü örtülür, ortadan kalkar ve bir kenara çekilerek varlığını insanda gizil olarak devam ettirmeye başlar.¹⁴⁰⁶ Bunun sonucunda da insan hayatına zulüm, çatışma, şiddet ve türevleri hâkim olur. Bu hâkimiyete karşılık merhametin ortadan kalkmaması ve yaşaması için merhamet eğitimi, toplumsal ve bireysel açıdan bir zorunluluk olmalıdır. Bu zorunluluk merhamet duygusunun eğitimle birlikte geliştirilmesini mecburi kılmaktadır. Bunun için de merhamet eğitimi mutlaka bireylere verilmesi gereken bir eğitimidir.¹⁴⁰⁷ Ve bu eğitim, merhamet duygusu üzerine inşa edilmelidir. Bu eğitim ile merhamet duygusu bireyde ne kadar geliştirilmiş ise merhametin eseri olan tutum ve davranışlar da o kadar geliştirilebilir. Bu çerçevede insanın doğru bilgiyle ve hayatı anlamlı kılacak öğrenmelerle desteklenmesi gerekir. Bunun için de insanın sevgi, saygı, yardımseverlik, affedicilik, samimiyet, empati, idrak, dikkat ve anlama düzeyi yükseltilmeli, düşünme yeteneği inceltilmeli ve varlıkları doğru anlamlandırması geliştirilmelidir.¹⁴⁰⁸ Bu eğitimin kendine özgü avantajları da vardır. Bunların başında da insanın biyolojik

¹⁴⁰³ Sayar, *Biraz Yağmur Kimseyi İncitmez*, 62.

¹⁴⁰⁴ İshak Emin Aktepe, "Modern Birey ve Merhametin İflosu", *Kutlu Doğum Haftası "Hz. Peygamber ve Merhamet Eğitimi" Sempozyumu* (Nisan 2011) Ankara DİB Yay., Ankara 2014, 385-386; Ali Erkan Kavaklı, *Hz. Muhammed ve Eğitim Metodu*, Ensar Yay. 17. Baskı, İstanbul 2020, 22.

¹⁴⁰⁵ Tarhan, *Duyguların Psikolojisi ve Duygusal Zeka*, 98; Doğan, *Merhamet Eğitimi (Neliği) Üzerine Bazı Düşünceler*, 111.

¹⁴⁰⁶ Mutaaffinin 83/14.

¹⁴⁰⁷ Sayar, *Açılış Konferansı*, 35; Fatma Turan <https://uskudar.edu.tr/pozitif-psikoloji/merhamet.08.11.2021>.

¹⁴⁰⁸ Aydın, *Eğitimde Bir Motivasyon Aracı Olarak Merhamet*, 299.

yapısının merhamet eğitimine uygun bir zemine sahip olmasıdır.¹⁴⁰⁹ Bu kapsamda insanın merhametli bir varlık olması hususunda biyolojik yapısının sağladığı ve el verdiği avantajın yanı sıra, içinde bulunduğu sosyal ortamın da merhamet duygusunun öğretilmesinde ve geliştirilmesinde önemli rol aldığı inkâr edilemez bir hakikattir.

İnsandaki merhamet duygusunun ortaya çıkarılmasında ve geliştirilmesinde önemli etkenlerden biri de insanın sosyal çevresidir. Sosyal çevre geliştikçe ve değiştikçe insan olumlu ya da olumsuz etkilenmeye başlar. Bu etkiyi bırakanların başında arkadaşlarını, öğretmenlerini, kitle iletişim araçlarını, film kahramanlarını, tanınmış sporcuları ve sosyal medya fenomenlerini saymak mümkündür. Şayet bu sayılan kimseler merhametli bireylerden oluşuyor ise insandaki merhamet duygusunun ortaya çıkartılmasında ve öğretilmesinde önemli katkıların bulunacaktır.¹⁴¹⁰ Kısaca merhamet eğitimi, ailede başlamalı, örgün ve yaygın eğitimle devam ettirilmeli, konferanslarla, kurslarla, sosyal medya, sinema, tiyatro, televizyon, radyo, gazete ve dergiler gibi görsel ve yazılı basınla da desteklenmelidir.¹⁴¹¹ Bunun yanı sıra merhamet eğitiminde insana asıl eklenmesi ve öğretilmesi gereken hakikat, insan merhamet ettikçe, insan olduğunu ve merhametten uzaklaştıkça da insanlığından uzaklaştığı hakikatidir.¹⁴¹² Bunun için de merhamet eğitimine mutlaka hastaneleri, huzurevlerini, yetimhaneleri, lösemili çocukların tedavi gördüğü merkezleri, hapishaneleri ve kabir ziyaretlerini de eklemek gerekir. Zira gerçek bir eğitimin buralarda bulunmaktan geçtiği unutulmamalıdır.¹⁴¹³

Merhamet eğitiminin daha etkin kılınabilmesi ve tesirlerinin daha net görülebilmesi için sadece bireyi esas almak ve onu inşa etmek yetmez. Bunun için merhamet eğitiminde sistematik bir metot tercih edilmeli ve toplumsal olarak örgütlenebilen uygulamaları yürürlüğe koymak daha etkili olacaktır.¹⁴¹⁴ Yani tek tek bireysel karakterler yetiştirmek yerine, cemiyet şuuru olan, birlik ve beraberliğe önem

¹⁴⁰⁹ Özcan, *Merhamet Psikolojisi*, 64.

¹⁴¹⁰ Peker, *Merhamet Eğitiminde Model Almanın Önemi*, 22.

¹⁴¹¹ Doğan, *Merhamet Eğitimi (Neliği) Üzerine Bazı Düşünceler*, 111; Sayar, *Biraz Yağmur Kimseyi İncitmez*, 76; Avşaroğlu, *Merhamet Eğitimi Programının Üniversite Öğrencilerinin Merhametli Olma Düzeylerine Etkisi*, 2496.

¹⁴¹² Yurdagül Mehmedoğlu, “Varoluşsal-Aslı Bir Kaynak; Merhamet”, *Kutlu Doğum Haftası “Hz. Peygamber ve Merhamet Eğitimi” Sempozyumu* (Nisan 2011), DİB Yay., Ankara 2014, 414; Sayar, *Biraz Yağmur Kimseyi İncitmez*, 69.

¹⁴¹³ Belgin Aydın, “Günümüzde Aile İçi İlişkilerde Merhamet Eğitimi”, *Kutlu Doğum Haftası “Hz. Peygamber ve Merhamet Eğitimi” Sempozyumu* (Nisan 2011), DİB Yay., Ankara 2014, 408.

¹⁴¹⁴ Sayar ve Manisalıgil, *Merhamet Devrimi*, 434.

veren ve birlikte hareket etme becerisi olan şahsiyetler yetiştirmek gereklidir.¹⁴¹⁵ Bu manada merhamet eğitimi bireysel yapıya dokunabildiği kadar, toplumsal yapıyla da iç içe olmak zorundadır. O sebeple tüm toplumu merhamet eğitimine ortak kılmak gerekir. Bu yüzden merhametli insanlar, merhametli yapılar inşa ederler ki bu yapılar da bireylerde merhametin kök salmasına katkıda bulunsunlar.¹⁴¹⁶ Bu çerçevede medenî bir toplum var etmenin yolu merhamet eğitimiyle olabileceği gibi merhametin olmadığı yerde medeniyetten söz etmenin mümkün olamayacağı da bilinmelidir.

Kalbe yapılacak ilk aşı ve ilk eğitim, merhamet aşısı ve merhamet eğitimi olmalıdır.¹⁴¹⁷ Zira varlığın kemali merhamet ilemdir.¹⁴¹⁸ Bu kapsamda merhamet, kalbi bir duygudur ve etrafa kolayca sirayet eder. Bu sebeple merhamet duygusunun kolay bir şekilde eğitim ve öğretim yoluyla geliştirilmesi ve yaygınlaştırılması mümkündür.¹⁴¹⁹ Bu durumu öğrenmek veya ortaya koymak maksadıyla yapılan araştırmalar, merhametli ve özgeci davranışların eğitim ve öğretim yoluyla geliştirilebilir beceriler olduğunu ortaya koymaktadır. Bunun yanı sıra merhamet odaklı eğitimlerin ve çalışmaların, kişilerin beyin fonksiyonlarında belli değişimlere neden olduğu kanıtlanmıştır.¹⁴²⁰ Bu çerçevede merhamet yaşanarak öğrenilen ve öğretilen duygulardan biri olmuştur. Ancak bu duygu sevginin, saygının, şefkatin, acımanın, bağışlamanın, affetmenin, hoşgörünün, nezaketin ve zarafetin yaşatıldığı ortamlarda geliştirilebilir. Buna karşın yalanın, dedikodunun, bencilliğin, korkunun, kinin, nefretin, intikam duygusunun, hasedin, kibrin ve şiddetin baskın olduğu iklimlerde merhamet dal budak salamaz, çiçek açamaz.¹⁴²¹ Zira buralar, merhametin öldürüldüğü ve gömüldüğü mezarlardır.

Bugün insanlık küreselleşme ile ülke sınırlarının değil evlerin duvarlarının yıkıldığı ve bütün mahremiyetin ortadan kalktığı bir çağı yaşıyor. Bu her şeyin alenileştiği, şeffaflaştığı ve görünür kılındığı bir çağdır. İnsanın yalnızlığına daha da yalnızlık kattığı bir çağdır. İnsanın içine kapandığı ve giderek bencilleştiği bir çağdır.

¹⁴¹⁵ Bilgen Kırıl, Suat Başdağ, "Sınıf Öğretmenlerinin Merhamet Eğitimine İlişkin Görüşleri", *Trakya Üni. Eğitim Fak. Der.*, 2018, (8) 1, 82.

¹⁴¹⁶ Sayar ve Manisalıgil, *Merhamet Devrimi*, 479.

¹⁴¹⁷ Nurettin Topçu, *Türkiye'nin Maarif Davası*, Yay. Haz.: E. Erverdi – İ. Kara, Dergâh Yay., 3. Baskı, İstanbul 1997, 68.

¹⁴¹⁸ Nihat Keklik, *İbn 'ül-Arabi'nin Eserleri ve Kaynakları İçin Misdak Olarak el-Futuhât ei-Mekkiyye*, İstanbul Üni. Edebiyet Fak. Yay., İstanbul 1980, II, 395.

¹⁴¹⁹ Batar, *Empatik Düşündürme Yoluyla Merhamet Eğitimi*, 48.

¹⁴²⁰ Fatma Turan <https://uskudar.edu.tr/pozitif-psikoloji/merhamet> 08.11.2021.

¹⁴²¹ Aydın, *Merhamet*, 5; Aydın, *Eğitimde Bir Motivasyon Aracı Olarak Merhamet*, 305; Aydın, *Günümüzde Aile İçi İlişkilerde Merhamet Eğitimi*, 401.

Bu çağ sevgisizlikten ve merhametsizlikten can çekişmektedir. Dolayısıyla bu dünyada yaşanan pek çok yıkımın temelinde de merhametsizlik duygusu yatmaktadır. Zira merhametsizliğin doğurduğu yalnızlaşmanın, yozlaşmanın ve bencilleşmenin putlaştırıldığı bir çağda, insan için merhamet eğitimi kaçınılmaz ve zorunlu bir eğitim olmalıdır. Bu eğitim ile bireylere merhamet duygusunun kazandırılması ve insanın merhamet ahlakı ve yürek terbiyesi ile donatılması gerekir.¹⁴²² Bu çerçevede merhamet tutkuların, çıkarların, hevanın ve bencilliğin mahkûmu olmadan, iç ve dış dünyalarında başkalarına da yer açabilen muazzam ve hassas yürekli insanların hasbi, karşılıksız ve gönülden olan nitelikleridir.¹⁴²³

Merhamet taşıyan nitelikler sadece basit bir acıma hissi ve sıradan bir iyilik yapma isteği olmaktan ziyade, insanları sürekli olarak iyiliğe ve doğruluğa yönelten, onların her alanda olumlu tutum ve davranışlar sergilemesine yol açan pozitif duygulardır. Bu duygular bireylerde sönmeye yüz tutmuş insanlık kandilini yeniden tutuşturacak ve en temel haliyle insanı insan olmaya geri çağırarak duygulardır.¹⁴²⁴ Bu duygu eğitimi benmerkezci, kendine sevdalı ve sosyal rütbeyi kutsallaştıran gençlerin kurtuluşuna zemin hazırlamalıdır. Bu zemin eşyaya ve kâinata kalp gözüyle bakmayı sağlayan sevgi, saygı, şefkat, merhamet ve yârenlik gibi duyguları önceleyen ve gönüllerin basiretini açan bir platforma dönüşmelidir. Bu platformdaki insanlar, ötekini dinleyebilmeli, onun farkına varabilmeli ve onun için de sorumluluk alabilmelidir. Bu sorumluluk hissi, insanın kendi benliğini aşmasını sağlayacak bir anlayış zenginliğine dönüşmelidir. Bu anlayış zenginliği insana, öncelikle empatik ve özgeci davranmayı, acıya karşı duyarlı olmayı belletmeli ve farkındalığını artırmalıdır. Ayrıca diğer canlıların yaşadıkları olumsuzlukları hissettirmeli ve insandaki merhamet duygusunu harekete geçirmelidir. Harekete geçen bu duygu, insanda acıyı hafifletmeli ve ona son vermeyi amaçlayan eylem ve çözüm odaklı çalışmalar yaptırmalıdır. Bu bağlamda İslam, insanların eğitim ile birtakım özellikler kazanacağı fikrine yabancı değildir. Tarihte yaşanmış ve tekrar yaşanabilecek bir tecrübedir bu. Bu tecrübe Cahiliye devrinde merhametsiz bir toplumdan çok kısa sayılacak bir zaman diliminde, insanlığa

¹⁴²² Görmez, *İşgal Altındaki Kalpler ve Merhamet Eğitimi*, 14; Ferhat Koca, *Rahmet ve Merhamet Çağrısı Olarak İslam*, Hz. Peygamber ve Merhamet Eğitimi, Tsh. İsmail Derin, DİB Yay. 2. Baskı, Ankara 2012, 72.

¹⁴²³ Halil Altuntaş, “Merhamet ve Şefkat Çağrısı”, *Hz. Peygamber ve Merhamet Eğitimi*, Tsh. İsmail Derin, DİB Yay. 2. Baskı, Ankara 2012, 61.

¹⁴²⁴ Sayar, *Açılış Konferansı*, 33; Sayar, *Biraz Yağmur Kimseyi İncitmez*, 60.

örnek teşkil edecek nitelikte merhametli bir toplum, örnek bir nesil var etmiştir.¹⁴²⁵ Bu seçkin topluluğun en bariz özelliği de sevgi, şefkat, merhamet ve kardeşlik ahlakına sahip olmalarıdır.¹⁴²⁶ Bu ahlaka sahip çıkanlar, merhamet sahibi olan Rahman'ın has kulları olurlar ancak.¹⁴²⁷ Rahman'ın has kulları da merhamete bir his, bir düşünce ve bir eylem olarak hayat verirler. Bunun sonucunda da merhameti, tıpkı peygamberler gibi varoluşun bütün boyutlarında hal haline getirip yaşarlar ve yaşatırlar.¹⁴²⁸

Rahman'ın has kullarının aldığı merhamet eğitimi, kendisiyle bireysel ve toplumsal hayatın inşa edildiği temel bir eğitimidir.¹⁴²⁹ Bu eğitim, bireyin kendi yaşantısı yoluyla davranışlarında değişiklikler yapma sürecidir. Bu süreçte eğitim, kalbin katıllığını, kasvetini, kabalığını ortadan kaldıran, pasını silen, üzerindeki lekeleri izale eden, ilahî rahmet ile aralarındaki kilidi açan, her türlü perdeyi yırtıp atan, kalpleri kin, öfke, intikam, şehvet ve ihtiras gibi hastalıklardan temizleyen bir eğitimidir. Bu eğitim, kalbe rikkat, re'fet ve şefkat kazandıran, yürekleri işgalden kurtaran, gönülleri özgürlüğe kavuşturan, kalbin basiretini açan, eşyaya ve kâinata kalp gözü ile bakmayı sağlayan, kalplerden kalplere şefkat ve merhamet şebekesi kuran bir eğitimidir.¹⁴³⁰ İşte bu eğitimidir ki hayatın anlamını, merhamet ettiğimiz ölçüde genişleten ve tekâmül ettiren bir eğitimidir. Bu eğitim ile insan benliği, yepyeni merhamet alanlarına kanat çırpar. Bu kanat çırpımlar, sınırları da zorlayarak yaratılmış olan canlı ve cansız tüm âlemi kendi içine dâhil eder.¹⁴³¹

Sonuç olarak teknolojiyle birlikte eğitimin insanda ferdiyetçiliği ve benmerkezciliği tetikleme sebebiyle rahmet, merhamet ve yardımlaşma gibi duyguların yaşam alanları kısıtlanmaya yüz tutmuştur. Bu sebeple eğitim sürecinde rahmet ve merhamet gibi insanı yücelten duyguların öne çıkarılması elzemdir. İnsanlar arasında gittikçe artan benmerkezcilik, merhametsiz ve saygısız tutum ve davranışların panzehiri merhamettir ve bu da ancak merhamet eğitimiyle gerçekleştirilebilir. Merhamet eğitimi, insanda öfkeyi kontrol etmeyi, kini ve hasedi yok etmeyi, başkalarına zarar vermeyi engelleyen, merhamet duygusunu kazandıran, şiddeti ortadan

¹⁴²⁵ Küçük, R. *Sevgi Eğitiminde Merhametin Yeri Ve Önemi*, 350.

¹⁴²⁶ Fetih 48/29.

¹⁴²⁷ Furkan 15/63.

¹⁴²⁸ Mehmedoğlu, *Varoluşsal-Asli Bir Kaynak; Merhamet*, 413.

¹⁴²⁹ Batar, *Empatik Düşündürme Yoluyla Merhamet Eğitimi*, s. 45.

¹⁴³⁰ Görmez, *İşgal Altındaki Kalpler ve Merhamet Eğitimi*, 15.

¹⁴³¹ Mehmedoğlu, *Varoluşsal-Asli Bir Kaynak; Merhamet*, 413.

kaldırma potansiyeli olan bir eğitimidir. Bu bağlamda, merhamet eğitiminin temel ilkeleri kısaca şöyle özetlenebilir;¹⁴³²

- Allah'ın yarattığı varlıklara kötü davranmak, onlarda merhametsizliği ortaya çıkartan duyguların silinmemek üzere yerleşmesine neden olabilir. Buna engel olmak için temelde tüm varlıklara özelde ise insana iyi/merhametli davranılmalıdır. Bu konuda insana güzel örnekler sunulmalıdır.
- Merhamet eğitim sürecinde insana aşırı, bıktırıcı ve gereksiz merhamet örnekleri verilmemeli, insan bu eğitimle boğulmamalıdır. Bu bağlamda merhamet duygusunun insana ölçülü verilmesi gerekmektedir. İlkesiz, ölçüsüz ve aşırı bir merhamet duygusu, anlık çözümler ve geçici iyileştirmeler sağlayabilir ancak insanlarda büyük yıkımlara sebep olabilir.
- Merhamet eğitimi sürecinde insanlara merhametli olmayı sevdirmek için merhametli davranmak önemlidir. Böylece onlara güzel örnek olmak, onları merhametin önemine inandırmak ve ikna etmek gerekmektedir.
- Merhamet eğitimi sürecinde insanın merhameti yaşayarak öğrenebileceği bir grubun üyesi olması sağlanmalıdır. Gerçekte bu doğrultuda çalışan çeşitli kuruluşlarla ilişkiler kurulmalıdır ve bireyler bu kuruluşlarda aktif görevler almalıdırlar.
- Merhamet eğitimi, önce aile ocağından başlamalı sonra toplumsal çevrede devam etmeli ve anasınıfından yükseköğretime kadar tüm aşamalarda ders olarak okutulmalıdır. Hem de tek bir derse indirgenmemelidir. Hayat boyu eğitime dönüştürülmelidir. Çünkü merhamet eğitimi, süreklilik isteyen bir eğitimidir.
- Merhamet eğitimi, bireyin gelişimine uygun olarak yapılmalıdır. Buna göre merhamet eğitimin yapıldığı yere, zamana, yaş ve cinsiyete dikkat edilmelidir. Bu doğrultuda merhamet eğitiminin özel çalışmalarla çeşitlendirilmesi ve desteklenmesi önem arz etmektedir.

¹⁴³² Doğan, *Merhamet Eğitimi (Neliği) Üzerine Bazı Düşünceler*, 110-111.

3.3. KUR'AN VE MERHAMET EĞİTİMİ

Toplumun her düzeyinde daha mutlu ve huzurlu bir hayatın yaşanması için merhamet duygusunun geliştirilmesi ve yaygınlaştırılması gerekir. Temel soru bu duygu insanda nasıl geliştirilir ve toplumda nasıl yaygınlaştırılır? Bunun için insanın dindar olması gerekmediği gibi herhangi bir ideolojiye de inanması gerekmez. Önemli olan burada insanın kendinde var kılınan güzel hasletleri fark edip geliştirebilmesidir.¹⁴³³ Geliştirilen bu hasletler, insanın daha merhametli olması için yeterli olan erdemlerdir. Bu erdemler başlangıçta insan zihninde soyut bir şekilde algılanır iken, harekete geçirildiğinde somut ve sevimli davranışlara dönüşür. Bu bağlamda dinin de insanda var kılmak istediği hususiyetler bunlar değil midir?

İnsanlık tarihi göz önüne alındığında, merhametli veya merhametsiz insanların ya da insan topluluklarının dünyada var olduğu ve de var olacağı akıllardan vareste değildir. Bu manada kabul etmek gerekir ki Âdem (as) ile başlayan insanlık serüveni, bizzat insanın kendi içinde “iyi” ile “kötü”nün, kendi dışında da Habil ile Kâbil kutuplarının tercihlerine göre şekillenmeye başlamıştır. Bu ayrışma göz önüne alınırsa, insanlık tarihi merhametli insan ile merhametsizin mücadele alanına dönüşür.¹⁴³⁴ Bu mücadele alanında Kur'an-ı Kerim, insanı yalnız bırakmaksızın onu madde ve mana planında bir bütün olarak ele alır ve onun hiçbir özelliğini göz ardı etmez. Amaç insana ulaşmak, insanın bam teline dokunmak ve onu harekete geçirmektir. Bu sebeple de rahmet kitabı olarak indirilen Kur'an, insanı iyilik ya da kötülük yapabilme imkânını taşıyan fitratından yakalamak ve ona kılavuz olmak ister. Fıtrat, insanın iyiliğe dönük yüzü, özgün yaratılışı, insanlık terazisinin ayarı, mihenk taşı ve merhamet değerlerinin hafızasıdır. Bu hafıza, insan varlığının ve insaniyetinin, kendisiyle gerçekleşeceği insanî kıvamdır ve özgün hususiyettir.¹⁴³⁵ İşte bu özgün hususiyetin ve yaratılışın sahibi olan insan, hiçbir zaman taşıyamayacağı ve kaldıramayacağı bir yük de sorumlu tutulmamıştır.¹⁴³⁶ Bu sorumlu varlık, Allah'ın yeryüzündeki halifesidir.¹⁴³⁷ Allah, yeryüzü halifesini kendine muhatab kılmış ve ona vahyini indirmiştir. İndirilen bu vahy insanı zihin, akıl, gönül ve nefis boyutlarıyla ele almış, yetenek ve kabiliyetlerini

¹⁴³³ Jacobs, *On Dördüncü Dalai Lama*, 43.

¹⁴³⁴ Şeriatî, *Toplumbilim Üzerine*, 98-99.

¹⁴³⁵ Sadık Kılıç, *Fıtratın Dirilişi*, Nehir Yayınları, İstanbul 1991, 13.

¹⁴³⁶ Bakara 2/233, 286; Enam 6/152; Araf 7/42; Mü'minun 13/62.

¹⁴³⁷ Bakara 2/30; Enam 6/165; Sâd 38/26.

geliştirecek eşsiz bir metot sunmuştur. Bu metot insan ruhuna, fitratına, şahsiyetine, karakterine, benliğine, tabiatına ve enerjisine bütünüyle uygun olup, insan fitratını bozacak ve onu dumura uğratacak her şeyden de uzaktır.¹⁴³⁸

Kur'an, insanı ölçü olarak ele alır ve insanı insan edecek yöntemleri ortaya koyar. Bu yöntemler insanî yetilerin yani kalbin, aklın, duyguların ve duyuların eğitilmesiyle işe başlar. Burada sağlam bir inanç sisteminin inşası için kullanılan yöntem ve teknikler hem kalbe hem akla hem duygulara hem de duyulara bütünüyle hitap eder.¹⁴³⁹ Bu hitap ile Kur'an, ele aldığı konulara ve çizdiği sahnelere canlı bir hayat vermiş, manzaraları birbirine takip ettirmiş, hareketleri yenileyerek tekrarlatmış ve böylece olayları, sahneleri ve hikâyeleri adeta canlı ve hareketli bir hale dönüştürmüştür. Bu dönüşen hal, bütün yetilere tesir ederek ruha sızmıştır. İşte tam da burada dinleyiciler, bunun okunan bir kelam ve darbedilen bir mesel olduğunu unutur da sahneye gelip gidenleri gerçek şahıslar olarak görmeye başlarlar. Seyirciler ve dinleyiciler öyle etkilenirler ki jest ve mimikleriyle kendi ruhlarına sinen his ve duyguları açığa çıkartırlar. Bu artık hayatın hikâyesi değil, hayatın ta kendisidir.¹⁴⁴⁰ Bu platformda Kur'an, kalbi de aklı da duyguları da duyuları da ikna edebilecek olan metotlar kullanmıştır. Kullandığı bu metotlar ile Kur'an, insanlığı dalmış olduğu dalalet çukurundan kurtarmaya çalışmış ve onlara iki cihanın saadet yollarını göstermiştir.¹⁴⁴¹

Kur'an-ı Kerim, meseleleri ele alırken kendine özgü bir dil, kendinden kaynaklanan eşsiz bir güzellik, kendine has bir üslup ve metot kullanmıştır. Kur'an, dil yönünden arı, duru, saf, temiz, sade ve güzellik bakımından eşsiz olduğu gibi; kullandığı kelime ve cümlelerin anlatıma uygunluğu, lafız ve manalarının çekiciliği ve içeriği bakımından da fevkalade bir usluba sahiptir.¹⁴⁴² O böylece insanları İslam'a davet ederken gönülleri ve akılları okşayarak fetheden, yumuşak, tatlı ve ikna edici bir dil, parlak bir üslup, etkileyici ve yürekleri harekete geçirici bir metot kullanmıştır. Kur'an-ı Kerim'in kullandığı bu metotların mihver noktasında rahmet ve merhamet

¹⁴³⁸ Kutup, *Fî Zılâli'l-Kur'an*, I, 13; Beyza Bilgin, *Kur'an'ın Anlatım Teknikleri Üzerine*, Editörler Mehmet A. Ersin, vd., 1. Kur'an Sempozyumu 1-3 Nisan 1994, Bilgi Vakfı Yay., Ankara 1994, 80; Mehmet Müftüoğlu, "Bir Eğitim Metodu Olarak Kur'an-ı Kerim'de Darb-ı Meseller", *Kocaeli İlahiyat Der.*, 2020, (4) 2, 298.

¹⁴³⁹ Bayraktar, *İslam Eğitiminde Öğretmen – Öğrenci Münasebetleri*, 31.

¹⁴⁴⁰ Kutup, *Kur'an'da Edebi Tasvir*, 40.

¹⁴⁴¹ Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, 159; Muhsin Demirci, *Tefsir Usulü*, Marmara Üni. İlahiyat Fak. Vakfı Yay. 57. Baskı, İstanbul 2017, 134.

¹⁴⁴² Demirci, *Tefsir Usulü*, 133.

vardır denilirse yanlış olmaz. En büyük iyiliklerin kendisinden zuhur ettiği merhamet, hiçbir şeyin bizzat kendisi değildir. Fakat o, su gibi toprak gibi hava gibi ateş gibi her şeyin temeli ve harcıdır. Hiçbir şey onsuz olmaz. O, bugün insanlığın muhtaç olduğu ab-ı hayattır. Bu sebeple onu insan yüreğine ekmek, ekip bulmak, bulup dokunmak ve kana kana içmek gerek. Onun kuracağı merhamet iklimde iyinin ölü bitkileri dirilecek, kötünün diri bitkileri de ölecektir. Yani o, düşmüş ve yıkılmış olan insanoğlunu, ayağa kaldıracak yegâne kudrettir.¹⁴⁴³ Öyleyse insan, bu kudreti hayata aktarmanın yollarını ve metotlarını Kur'an'da aramalı ve bulmalıdır. Bu çerçevede her eğitim sisteminin kendine özgü metotları olduğu gibi Kur'an-ı Kerim'in de kendine özgü metotları vardır.¹⁴⁴⁴ Zira Kur'an, metodu ve nizamı esas alan bir kitaptır. Bu kitaptan yola çıkılarak keşfedilecek düsturlar ve ilkeler, istikbalde hedefe ulaşma ve başarıya yolunda gerçek bir vasıta olacaktır.¹⁴⁴⁵

Kur'an-ı Kerim'in meselelere eğilirken tercih ettiği eğitim metodu, öncelikle insanın eğitimine insanın kalbini temizlemekle işe başlar ve imanı oraya yerleştirmek ister. İman, aklı ikna edip, duyguları harekete geçirerek kendine getirir ve onları terbiye edip eğitir. Bunu da insan fıtratına dokunarak yapar. Fıtrata dokunulunca kalp de akıl da uyanmaya başlar ve hakikate açık hale gelir. Tam da burada kalbin ve aklın terbiyesi, dolayısıyla da eğitimi başlar.¹⁴⁴⁶ Bu bağlamda Kur'an, insanı eğitirken, insanın fıtratına dokunurken tek bir metotla yetinmez. Zira insanı tek bir metotla eğitmek zordur, ona zulümdür, haksızlıktır. Bu sebeble de Kur'an insanların kabiliyetlerine ve meşreplerine uygun olan metotlar kullanmayı tercih eder.¹⁴⁴⁷ Bu metodlardan biri de merhamet eğitimine örnek olmak üzere Kur'an-ı Kerim'in tercih ettiği ve biri istisna olarak her suresinin başına Allah'ın engin rahmet, merhamet ve şefkatinin dile getirildiği bismelenin konulması son derece dikkat çekicidir. Zira besmele, bir eğitim felsefesi anlayışı ve pratiğidir. Bu anlayış ile Kur'an, insanın diğer varlıklara karşı nasıl davranacağını ortaya koyar. Böylece Kur'an, insanların bilinçlerinde, hayatlarında, ahlaklarında, muamelatlarında, söz ve eylemlerinde bu niteliğe yaraşır bir yaklaşım

¹⁴⁴³ Kısakürek, *Reis Bey*, 140.

¹⁴⁴⁴ Fersahoğlu, *Kur'an'da Zihin Eğitimi*, 555.

¹⁴⁴⁵ Abdulkerim Zeydan, *İslam Davetçilerine*, Çev. Nezir Demircan, İkbal Yay., Ankara 1977, 528.

¹⁴⁴⁶ Bayraktar, *İslam Eğitiminde Öğretmen – Öğrenci Münasebetleri*, 31.

¹⁴⁴⁷ Bayraktar, *İslam Eğitiminde Öğretmen – Öğrenci Münasebetleri*, 26; Öcal, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metotlar*, 240.

sergilemelerini hatırlatır. Ve merhameti güncel kılıcı nitelikte¹⁴⁴⁸ şu mesajı verir: Ey insan! Sen de beşerî ölçekte olabildiğince her işe, herkese ve her şeye merhametle yaklaşmaya çalış ve merhameti sürekli yaşanılır kıl. Yani merhamet hayatın her an bir parçası olsun ya da hayat merhamet üzere inşa edilsin ister.¹⁴⁴⁹ Bu çerçevede her insan, çocukluğunun belli bir döneminde merhameti fark eder ve öğrenir. İçine tanımadığı bir burukluk veren bu duygudan hem hoşlanır hem tekrarından korkar. (...) Zira merhamet, ilk karşılaşıldığında derin etkiler bırakan duygulardandır. Bu yüzden merhameti öğrenmenin ve öğretmenin zamanı çok önemlidir. Geç karşılaşılmış ve öğrenilmiş merhamet, bilgidен ibaret kalır, içselleştirilemez; kimi zaman duyarsızlığa, kimi zaman da katı kalpliliğe yol açar. Bu sebeple merhamet, çocukluk çağında öğrenilmelidir. Bunda da dikkatli olmak gerekir. Zira erkenden öğrenilmiş merhamet, hayat boyunca bir kambur gibi taşınacak bir ezikliğe dönüşebilir, çünkü o büyük bir duygudur. Merhameti zamansızca, erkenden öğrenen çocuk, içinde o duygu ne zaman harekete geçse ona teslim olacak, bu teslimiyeti başkaları tarafından istismar edilecek, sonunda kendine acınır hale gelecek, hayatı boyunca bu yükü bir kambur gibi taşıyacaktır. İşte bu yüzden merhametle başa çıkmak ince bir denge ister. Ne baş tacı edilmeli ne de kestirilip atılmalıdır. Doğru bir zamanda ve zeminde merhameti öğrenen çocuk, büyüdüğünde kendinin farkına varan 'daha insan' olur. Şüphesiz merhamet daha da insan yapar insanı.¹⁴⁵⁰ Bu yüzden merhamet duygusunu dizginlemeyi ve kontrol etmeyi bilmek gerektir. Yerinde ve zamanında harcamasını bilmeyen ondan uzak durmalı. Yoksa ilgisizlikten bile kötü hatta daha zararlı olabilir.¹⁴⁵¹

İnsan kalbi, dünyanın en sert en kaba en katı ve aynı zamanda en yumuşak ve en işlenebilir madenidir. Bu maden, kıvamını bulduğunda, ona uygun olarak hemen değişir.¹⁴⁵² Zira kalbin adı da kendi de değişimdir, dönüşümdür.¹⁴⁵³ Bu manada gerek eğitim felsefeleri, gerek dini metinler, gerekse diğer ilmi disiplinler, bu kıvamı yakalamak ve bunula iyi insan yetiştirme çabası ve gayreti içerisinde olmak ister. Bu gayret ve çaba insandaki müspet duyguların aktif hale getirilmesini isterken bunun

¹⁴⁴⁸ Abdali, *Huluku'r-Rahme ve Menhecü'l-Kur'ani'l-Kerim fi't-Terğibi Fihî*, 107; Nazıroğlu, vd., *Temel Ahlaki Değerler*, 190.

¹⁴⁴⁹ Aydın, *Eğitimde Bir Motivasyon Aracı Olarak Merhamet*, 302.

¹⁴⁵⁰ Ayfer Tunç, "Merhamet", *Murathan Mungan'ın Seçtikleriyle Büyümenin Türkçe Tarihi*, Metis yay., 10. Baskı, İstanbul 2020, 36-37.

¹⁴⁵¹ Stefan Zweig, *Merhamet*, Çev. Deniz Banoğlu, Yordam Kitap, 3. Baskı, İstanbul 2017, 200.

¹⁴⁵² Kısakürek, *Reis Bey*, 76.

¹⁴⁵³ İsfahani, *el-Müfredat*, 620.

yanında da merhamet duygusunun geliştirilmesini ve desteklenmesini arzu eder. Bu arzu, merhamet duygusunun önemi ve gerekliliği üzerine bina edilir. Bu bağlamda gerek dinî metinler gerekse ilmi disiplinler bu duygunun nasıl geliştirilmesi gerektiğine ilişkin bazı ipuçlarına, açıklamalara, uygulamalara ve metotlara ışık tutarlar.¹⁴⁵⁴ Zira Kur'an, aklı ve kalbi faal kılmak, hisleri ve duyguları uyandırıp canlandırmak ve bunlar yoluyla da doğrudan doğruya basirete nüfuz ederek vicdana ulaşmak ister. Bu çerçevede Kur'an, vicdana ulaşmak için uygun bulduğu metotları kullanmaktan da geri durmaz.¹⁴⁵⁵

Merhamet sahibi olarak yaratılan insanoğlu, merhametin sadece bir şekliyle değil, binbir şekliyle de karşılaşır. Yani merhamet, insanda kendini binbir şekilde ortaya koyar.¹⁴⁵⁶ Merhametin insanda kendini bu şekliyle ortaya koymasının özünde, başkalarının yaşadıkları zorluklara, sıkıntılara ve acılara insanın ilgi duyması ve kendini ona açması, o acıyla hemhal olması ve onu dindirme çabası vardır.¹⁴⁵⁷ Bu çerçevede Kur'an-ı Kerim, birçok ayette inananları hem birbirlerine hem de diğer canlılara karşı merhamet ile muamele etmeye teşvik etmiştir. Bu teşvike konu olan merhamet, bilhassa Mekke döneminin ilk yıllarından itibaren haksızlığın ve acımasızlığın hüküm sürdüğü, zenginlik ve asaletin, soy ve sopun en yüksek değer ölçütü olarak kabul edildiği bir ortamda inen ayetlerde yoğun olarak ele alınmıştır. Burada ele alınan merhamet, sosyal statü farkı gözetmeksizin herkese karşı adaletle, sevgiyle ve şefkatle yaklaşmayı, özellikle de yoksulları ve kimsesizleri korumayı hedefler. Bunun neticesinde de bir sevgi, şefkat ve merhamet toplumu veya merhamet ahlakı kurmayı hedefler.¹⁴⁵⁸

Kur'an'ın merhamet ahlakını öğretmeyi, geliştirmeyi ve yerleştirmeyi arzuladığı dönemlerde inen ayetler, merhamet ve şefkat ahlakıyla ilişkili olmak üzere insanları esaret zincirlerinden kurtarmayı, yetimleri ve sürünen yoksulları doyurmayı erdem sayar. Bu erdemle bağlantılı olarak iman edip, birbirlerine sabrı ve merhameti tavsiye edenlerden olmayı gerçek insanlık değeri kazandıran nitelikler olarak vassfeder.¹⁴⁵⁹ Diğer taraftan da birçok ayette merhamet adına kimsesiz ve çaresizler karşısında ilgisiz

¹⁴⁵⁴ Doğan, *Merhamet Eğitimi (Neliği) Üzerine Bazı Düşünceler*, 105.

¹⁴⁵⁵ Kutup, *Kur'an'da Edebi Tasvir*, 288.

¹⁴⁵⁶ Sayar, *Biraz Yağmur Kimseyi İncitmez*, 63.

¹⁴⁵⁷ Hökelekli, *Merhamet*, 78.

¹⁴⁵⁸ Doğan, *Merhamet Eğitimi (Neliği) Üzerine Bazı Düşünceler*, 106.

¹⁴⁵⁹ Beled 90/13-17.

kalanlar, acımasız ve vicdansız davrananlar,¹⁴⁶⁰ haksız yollarla yetimlerin mallarını yiyenler, gasp edenler¹⁴⁶¹ kız çocuklarının varlığından utanç duyanlar¹⁴⁶² ve onları acımasızca diri diri toprağa gömüp öldürenler¹⁴⁶³ ağır bir şekilde eleştiriye tabi tutulmuşlardır. Aslında burada Kur'an, merhameti de merhametsizliği de öne çıkarmakta, merhametsizliği merhamet adına mahkûm etmekte ve yasaklamaktadır. Bu yasakla merhamet ahlakı yüceltilirken merhametsizlik duygusu aşağılanmaktadır. Merhamet ahlakı, insan nefesine yerleşmiş bulunan öyle zarif öyle köklü öyle rafine bir duygudur ki onunla merhamete muhtaç olan kişiye kolaylıkla iyiliği, güzelliği, acımayı, şefkati ve merhameti ulaştırma, şerri de defetme azmi ve isteği kazandırır. İşte bu istek ve arzu ilahi ve fitri yasanın ölçüsüdür.¹⁴⁶⁴

Merhametten yoksunluk, anlamını yitirmiş bir hayata ve özünü kaybetmiş bir insanlığa dönüşür. Bu kapsamda Müslüman bireyden beklenen şey hem kendine hem de diğer varlıklara karşı içtenlikle merhametli olmaktır. Merhamet insanın yaratılıştan getirdiği bir hususiyetidir ki hem kendine hem de başkalarının dertlerine karşı üzülmeye ve acı duymaya hem de bu sıkıntıların ve dertlerin ortadan kaldırılması için yapılan çabanın adıdır. Bu çabanın altında iki hakikat vardır ki bunlardan biri varlıkların başına gelen felaketler karşısında duyulan üzüntü ve acıma hissidir. Diğer de üzüntü ve acımaya sebep olunan problemin ortadan kaldırılması ve felakete uğrayanın yanında bulunma isteğidir. Bu isteğin sahibi olan merhametli insan, fitrattan sahip olduğu bu merhametli davranışı, ancak eğitimle ortaya çıkararak ve geliştirerek kazanabilir. Zira merhametin alt yapısı insanda bilkuvve mevcuttur. Şems 91/7-10. Merhameti temelde insanın yaratılışına bağlayan Kur'an, insanın özünde potansiyel olarak güçlü bir merhametin varlığına işaret eder. İşte tohum niteliğindeki bu merhametin insanda neşvü nema bulması ve gelişip serpilmesi, ancak eğitim yoluyla gerçekleştirilebilir. Bu eğitim de yaşayıp tecrübe ederek, bilgiyi üretip onunla beslenerek ve gündelik yaşamımıza uygulayarak sağlanabilir.¹⁴⁶⁵

¹⁴⁶⁰ Fecr 89/17-20; Ma'ûn 107/1-7.

¹⁴⁶¹ Nisâ IV, 10.

¹⁴⁶² Nahl 16/58-59.

¹⁴⁶³ Tekvîr 81/8-9.

¹⁴⁶⁴ Abdali, *Huluku'r-Rahme ve Menhecü'l-Kur'ani'l-Kerim fi't-Terğibi Fihi*, 97.

¹⁴⁶⁵ Aydın, *Eğitim Ahlakı*, 10.

Kur'an-ı Kerim, insanları hem kendilerine hem de başkalarına karşı sevgiyle, saygıyla, şefkatle ve merhametle muamele etmeye çağırmaktadır.¹⁴⁶⁶ Bu muamelenini yani merhamet eğitiminin nasıl yapılacağı hususunda yol gösterici yöntemlerin bazı temel ilkelerini sunar. Kur'an'ın sunduğu temel ilkeler içerisinde tek bir metottan ve tek bir anlayıştan bahsetmek mümkün değildir.¹⁴⁶⁷ Kur'an'ın harmanladığı ve tercih ettiği çok sayıda metot vardır ve şartlara en uygun olan metotları seçmek gerekir. Bu çerçevede Kur'an-ı Kerim, çeşitli vesilelerle birçok ayette hem olumlu hem de olumsuz örnekler üzerinden yola çıkarak merhamet eğitimi ile ilgili temel meselelere ışık tutar. Zira Kur'an-ı Kerim'in her bir ayeti eğitici-öğretici özelliklere sahiptir¹⁴⁶⁸ ki insana, neden merhametli olması gerektiği hususunda yol gösterir. Burada Kur'an'ın işaret ettiği ve yol gösterdiği merhamet eğitimi metotlarından bir kısmına temas edilecektir. Bu temas, merhameti tavsiye etmek bağlamı üzerine kurulacaktır.¹⁴⁶⁹

3.3.1. Allah ve Merhamet Eğitimi

İslam'da bütün hayırlı işler, özü rahmet ve merhametin kaynağı olan Allah'ın adıyla başlar ki bütün övgüler, rahmet ve merhametin has kaynağı ve sahibi, âlemlerin rabbi olan Allah'a mahsustur.¹⁴⁷⁰ O Allah ki merhamet edenlerin en merhametlisi¹⁴⁷¹ ve en hayırlısı olarak,¹⁴⁷² bütün yaratılmışlara karşılıksız merhamet, şefkat, lütuf, inayet ve ihsanlarda bulunmakta, onlar da bütün merhametlerini O'ndan almaktadırlar.¹⁴⁷³ O'nun sonsuz ve sınırsız rahmet ve merhameti,¹⁴⁷⁴ tüm kâinatı ihata etmiş ve çepeçevre kuşatmıştır.¹⁴⁷⁵ Bu kuşatıcı rahmet ve merhameti ile Allah, kendini vasıflandırmış ve bunu kendine ilke edinip farz kılmış¹⁴⁷⁶ ve gazabı dâhil olmak üzere rahmetini her şeyin önüne koymuştur.¹⁴⁷⁷ Rahmet ve merhametin menşei olan Allah Teâlâ, gönderdiği kitaplarla, Peygamberlerle ve diğer tüm mahlûkat ile insanlara rahmet ve merhametin

¹⁴⁶⁶ Esed, *Kur'an Mesajı*, II, 760.

¹⁴⁶⁷ Ahmet Önkâl, *Rasulullah'ın İslam'a Davet Metodu*, Esra Yay., Konya 1989, 26.

¹⁴⁶⁸ Müftüoğlu, *Bir Eğitim Metodu Olarak Kur'an-ı Kerim'de Darbimeseller*, 297.

¹⁴⁶⁹ Beled 90/17.

¹⁴⁷⁰ Fatiha I, 1-3.

¹⁴⁷¹ Araf 7/151; Yusuf 12/64, 92; Enbiya 11/83.

¹⁴⁷² Mü'minun 13/109, 118.

¹⁴⁷³ Bulaç, *Kur'an Dersleri*, I, 42.

¹⁴⁷⁴ Enam 6/133; Kehf 18/58.

¹⁴⁷⁵ Araf 7/156; Mü'min 40/7.

¹⁴⁷⁶ Enam 6/12, 54.

¹⁴⁷⁷ Buhari, *Sahihu'l-Buhari*, IV, 106, Hadis No: 3194; Müslim, *Sahihu Müslim*, IV, 2107, Hadis No: 14 (2751); Nesâî, *es-Sünen*, VII, 161, Hadis No: 7703.

yollarını ve örneklerini gösteren ilahi bir kaynak olmuştur.¹⁴⁷⁸ İnsan da bu ilahi rahmet kaynağından merhamet devşirecek olan yegâne varlıktır.

Allah, Rahman'dır, Rahim'dir. Rahmet ve merhametin mutlak sahibidir. O Rahman ki Kur'an'ı belleten, insanı yaratan ve ona kendini ifade etme yeteneğini de bahşedendir.¹⁴⁷⁹ O, rahmet ve merhametinin tecellisi için hiçbir şarta gerek duymamış, kâinatı rahmetiyle yoktan var etmiş ve varlık âleminde rahmet ve merhametini tecelli ettirmiştir.¹⁴⁸⁰ Buna istinaden tüm varlıklar, Allah'ın rahmet ve merhamet deryasının görünür yüzü olmuştur. Zaten var kılınmanın gereği de budur. Zira varlık, her daim sahibine işaret eder. Yaratan ile yaratılan arasındaki bu ilinti, sadece Allah'ın insana merhameti için değil, insanın insana merhameti için de geçerli bir ilkedir. Buna göre insanın kendine hem cinsine ve diğer tüm mahlûkata karşı merhameti, Allah'ın yeryüzüne indirdiği rahmetinden izler taşır.¹⁴⁸¹ Bu sebeple, nasıl ki Allah, kudretinin kemali ile çok bağışlayandır, çok esirgeyendir, öyleyse insan da doğrudan rahmetin hakiki sahibinin merhametiyle ahlaklanmaya ve O'nun merhamet ahlâkına uygun davranmaya memurdur.¹⁴⁸² Zira o, Rahman ve Rahim olan Allah tarafından gönderilen bir mümessildir.¹⁴⁸³ Mümessilin kemali ancak, Cenâb-ı Hakk'ın ahlâkıyla yoğrulmuş olmasındadır.¹⁴⁸⁴ Bu da mümin insanın ahlak anlayışını güçlü bir şekilde etkiler de insanın kendisine nasıl merhametli olacağına, nasıl hoşgörülü davranacağına ve nasıl da başkalarının kusurlarını örtüp de merhamet edeceğine somut örnekler sunar.¹⁴⁸⁵

Kur'an-ı Kerim'in anlatım uslubunda ve takip ettiği eğitim yolunda insanlara merhametin teorik kurallarının anlatıldığı hazır bilgi paketleri sunulmamıştır. Fakat bu bilgiler Kur'an metninin tümüne, kendine has bir üslupla ve bağlama uygun olarak işlenmiştir. Kur'an'ın merhamete ilişkin bildirdiği temel ilkeler ve tavsiyeler analiz edilerek insanda merhamet eğitiminin temelini oluşturacak bir perspektif geliştirmek ve bulmak mümkün görünmektedir.¹⁴⁸⁶ Bu doğrultuda insana merhameti öğretmek,

¹⁴⁷⁸ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, 57; Kutup, *Fî Zılâli'l-Kur'an*, II, 1050; Sabuni, *Safvetü't-Tefasîr*, I, 19; Ateş, *Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, I, 73.

¹⁴⁷⁹ Rahman 45/1-4.

¹⁴⁸⁰ Razi, *Mefatihü'l-Gayb*, I, 151.

¹⁴⁸¹ Müslim, *Sahihu Müslim*, IV, 2108, Hadis No: 2752, 2753; İbn Mâce, *es-Sünen*, II, 1435, Hadis No: 4293, 4294.

¹⁴⁸² Beydavi, *Envaru't-Tenzil*, IV, 102.

¹⁴⁸³ Veysel Güllüce, "İnsan Allah'ın Halifesi midir?", *Atatürk Üni. İlahiyat Fak. Der.*, 2001, (15), 204.

¹⁴⁸⁴ Razi, *Mefatihü'l-Gayb*, 9/408.

¹⁴⁸⁵ Kutup, *Fî Zılâli'l-Kur'an*, II, 1052.

¹⁴⁸⁶ Aydın, *İslam Ahlak Eğitimi*, 214.

merhamet sahibini tanıtmakla başlar. Zira merhametin sahibi bilinmeden, merhametin neliğini bilmek ve onu isimlendirmek mümkün olmaz. Bu sebeple Allah'ı insana zatıyla değil de en güzel isim ve sıfatlarıyla birlikte tanıtmak ve O'nu hayatın merkezine oturtmak gerekir. Böylece Allah'ın sonsuz rahmet ve merhametine vurgu yapan “Zu Rahmeh, Erhamü'r-Rahimin, Rahman ve Rahim” isimleri, rahmet ve merhametin tek kaynağının ve sahibinin O olduğuna işarete bulunur. Dolayısıyla Kur'an-ı Kerim, Allah'ı tanıtırken rahmet ve merhameti öne çıkartır. Böylece insan zihninde rahmeti bir anlamlandırma, biçimlendirme, canlandırma ve temellendirme çabası olan bu anlatı, merhamet eğitimi için vazgeçilmez esaslardan biri olur. İşte bu hakikat Müslüman insanın tasavvuruna güzelce yerleşirse onun duygu dünyasında, hayatında ve ahlakında derin etkiler meydana getirir.¹⁴⁸⁷ O öyle inanır ki herşeyin özünde Yüce Allah'ın rahmeti ve gölgesi vardır.

Allah'ın rububiyeti ve O'nun güzel terbiyesi, sonsuz rahmet ve merhametinin tecellileri olmasaydı kâinatta ne eğitimden ne mükemmellikten ne sevgiden ne şefkatten ne de merhametten eser görülürdü.¹⁴⁸⁸ Bu manada kâinat üzerinde görülen merhamet ışıltıları, bütünüyle Allah'ın var kıldığı rahmet ve merhametinin eseridir.¹⁴⁸⁹ Burada insan, merhametin kaynağı değildir. O, Allah'ın rahmet ve merhametinin kendisinde tecelli ettiği ve hayat bulduğu varlık olup, merhameti ve merhametsizliği yaşayacak ve yaşatabilecek kabiliyetlere sahip bir varlıktır.¹⁴⁹⁰ Ne yazık ki insanların bir kısmı, kendi paylarına düşen rahmeti ve merhameti almakta ve yansıtmakta ağır ve çekingen davranmaktadırlar. Eğer insanlar cari rahmetten paylarına düşeni almış olsaydılar, bugün insanlık âlemi ve yeryüzü rahmet yağmurlarıyla yıkanır, merhamet güneşiyle ısınır. Bu sebeple müminler, sınırsız bir dünya için Allah'ın var kıldığı rahmet ve merhametini çekip almakla, onu yaşatmakla, onun huylarını huy edinmekle ve onun ahlakıyla ahlaklanmakla mükelleftirler.¹⁴⁹¹ İnsanın bu mükellefiyeti, merhameti yeryüzünde çoğaltmakla ve intişar ettirmekle son bulur. Bu kapsamda merhamet, tohum gibi ekildikçe çoğalır ve yeryüzünü kaplayan bir örtüye bir iklime dönüşür. Her kim bu iklimin altına girse, merhametin kanatları altında ısınır. Merhametle ısınan insanlar,

¹⁴⁸⁷ Kutup, *Fî Zılâli'l-Kur'an*, II, 1052.

¹⁴⁸⁸ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, 84.

¹⁴⁸⁹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, III, 330; Kutup, *Fî Zılâli'l-Kur'an*, II, 1051; Karaman, vd., *Kur'an Yolu*, II, 600.

¹⁴⁹⁰ Razi, *Me'fatihu'l-Gayb*, XXIII, 154.

¹⁴⁹¹ Kutup, *Fî Zılâli'l-Kur'an*, II, 1052.

merhametin o hoş, latif ve kalplere ferahlık veren sıcaklığını ve yumuşaklığını her tarafa yayarlar da varlıklar âlemine merhametli bir gözle bakarlar.¹⁴⁹² Bu göz; “et-ta’zimü li emrillah veş-şefakatü âlâ halkillah” (Allah’ın emirlerine saygı ve mahlûkatına karşı şefkat ve merhamet göstermek) düsturu üzere bir bakışı ifade eder.¹⁴⁹³ İşte insan, bu duyguyla ve bu iradeyle donatılarak yaratılmıştır. İnsanların eliyle merhametin bu dünyaya yayılması ve onu darmadağın eden kin ve zulümleri temizleyebilmesi için Allah’ın insan fıtratına ektiği rahmet tohumlarının yeşertilmesi gereklidir. Bu yapıldığı takdirde, dünyayı yaşanmaz ve çekilmez kılan karanlıklar, merhametin ışıyla aydınlanacak ve dünya yaşanılır bir zemine ve zamana dönüşecektir.

Rahmetin yaratıcısı, vericisi ve kaynağı Allah, alıcısı, yüklenicisi ve uygulayıcısı da insandır.¹⁴⁹⁴ Allah ile insan arasındaki münasebet rahmet üzerine bina edilmiş bir münasebettir. Buna göre Allah, bizatihi rahmet ve merhametin kaynağı olduğu için Allah ile insan arasındaki ilişki de rahmet eksenli olmuştur. Bir başka deyişle Allah insana karşı nasıl rahmet ile muamele etmişse insanın da buna en uygun şekilde karşılık vermesi gereklidir.¹⁴⁹⁵ Bu da kulluktur. İnsan kulluğu Rabbine, merhameti de hem kendine hem de diğer varlıklara göstermelidir. Nasıl ki Allah rahmetini insana lütuf ve ihsan yolu ile gösteriyor ise insan da kendi merhametini aldığı kaynağı çağrıştıracak ve yansıtabilecek şekilde göstermelidir. Merhamet salt bir duygu olmanın ötesinde, pratik tezahürleri olan ve kendini görünür kılan dinamik bir yapı arz etmelidir.¹⁴⁹⁶ İşte insana yakışan da budur. Şayet insan Allah’ın rahmetine iltica etmemiş ise onda merhamet aranmaz.¹⁴⁹⁷ Merhamet bulunmayanda da insanlık olmaz.

İnsan hem kendinin hem de kendi dışındaki varlıkların şahididir. O olup biteni görür, yaşadıklarının ve gördüklerinin çetelesini tutar. Onlardan kendine ibretler çıkartır. İnsan, evrende gördüğü varlıkların hemcinslerine gösterdiği şefkat ve merhamete şahit olur, seyreder ve bu manzaralar karşısında duygulanır. Bu şahitlik ve duygululuk durumu, insan kalbinin küçüklere, yaşlılara, güçsüzlere, hastalara, akrabalara, arkadaşlara ve dostlara yönelik merhametini ve cana yakınlığını izler.

¹⁴⁹² Osman Türer, “Rahman İsmi’nin Varlık ve İnsandaki Tecellisi: Şefkat ve Merhamet”, *Hız. Peygamber ve Merhamet Eğitimi*, DİB Yay., 2. Baskı, Ankara 2012, 47.

¹⁴⁹³ Razi, *Mefatihü'l-Ğayb*, XVI, 78; Bulaç, *Kur'an Dersleri*, III,47.

¹⁴⁹⁴ Enam 6/154; Hud 11/28, 63; Kehf 18/10.

¹⁴⁹⁵ İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, 218.

¹⁴⁹⁶ Batar, *Empatik Düşündürme Yoluyla Merhamet Eğitimi*, 45; Köse, *İslam İş ve Ticaret Ahlakı*, 41.

¹⁴⁹⁷ Topçu, *Var Olmak*, 122.

Bununla birlikte insan, çevresindeki kuşların ve yırtıcı hayvanların da birbirlerine karşı gösterdikleri ve zaman zaman da insan kendisini hayrete ve dehşete düşüren gösterilere şahit olur da canlıların birbirlerine olan merhametini ve sevecenliğini gözler. Bu temaşa insan zihninde önemli ve etkili bir yer tutar, derin izler bırakır. Neticede insana merhamet nedir diye sorulsa, evrende gördükleri varlıkların sergilediği ve Allah'ın bu varlıklara yüklediği merhametli tutum ve davranışları örnek olarak gösterir.¹⁴⁹⁸ İşte onlardan biri; *Resûlullah'ın kayıp çocuğunu telaşla arayan, bu arada yavrusuna duyduğu hasretle bulduğu her bir çocuğu göğsüne bastırıp emzirmeye çalışan bir anneyi ashâbına göstererek, "Bu kadının çocuğunu ateşe atabileceğini düşünebilir misiniz? İşte Allah'ın kullarına olan merhameti, bu annenin yavrusuna duyduğundan çok daha büyüktür"*¹⁴⁹⁹ misalidir. Bu ve benzeri misaller, insanların hem merhamete duyduğu iştiağı ve hem de hayranlığı gözler önüne serer. Bu hayranlık ve iştiağı, Allah'ın rahmetinden merhamet edinmek noktası üzerine yoğunlaşır. Bu yoğunluk insanı öyle etkiler ki insan gözünü ve gönlünü merhametin parıltısından uzak tutamaz. İşte bu yaşanan taaccüp ve şaşkınlık, Allah'ın rahmet ve merhametinin insanın dünyasına ve hayatına indirilişinin başlangıç alametlerinden biridir. Bu alametler insana, Rabbinizin rahmet ve merhametini nasıl örnek almazsınız hatırlatmasında bulunmaktadır. Hatırlatılan bu ilahî rahmet ve inayet, sürekli feyiz ve akış halindedir. Rahman; rahmet olanı yarattı ve onda tabii ve iradî olarak ortaya çıkacak merhameti de kendisine nispetle bilfiil, kullarına nispetle bilkuvve var kıldı. Bu durumda tabii olan merhamet zaten ortadadır. İnsanlar bu merhamete iradi olan fiilleriyle ulaşmak, onu ortaya çıkarmak zorundadırlar. Bu imkân, bütün insanlara eşit olarak dağıtılmıştır. Bu kapsamda hiçbir güç ve çaba sarf edilmeden merhamet kimseye yar olmaz. Bunun için kim Allah'ın rahmetini varlıklar âlemi içerisinde arar, ortaya çıkartır, keşfeder ve onu ilmiyle ve gayretiyle almaya hazır olur ise merhamet ona isabet eder. Yalnız merhamet kimsenin kimliğine, rengine ve şekline bakmaz, ancak hak edene bakar. Burada merhametin hak edeni mümin ise dünyada Rahman'ın ahirette Rahim'in vereceği büyük saadetlere erişir.¹⁵⁰⁰

Büyük saadetlere aday olabilecek erdemli müminlerin hayatında merhamet, imandan sonra vazgeçilemeyecek temel insanî değerlerden biridir. Bu temel değerler

¹⁴⁹⁸ Kutup, *Fî Zılâli'l-Kur'an*, II,1050.

¹⁴⁹⁹ Buhari, *Sahihu'l-Buhari*, VIII, 8, Hadis No: 5999.

¹⁵⁰⁰ Deniz, G., *Rahman-Rahmet-ve-Merhamet*, <https://yinedergi.com>, 05/ 06/ /2020.

insanoğluna öyle güzel anlatılmalı ki merhamet insan kalbinin en müstesna yerine yuvasını kurup oturtulmalıdır. Bu yuva/dünya, birbirine düşman olanların gönüllerini Allah'ın lütfuyla biraraya getiren ve O'nun nimeti sayesinde kardeş olunan bir yuva/dünyadır.¹⁵⁰¹ Mümin bu yuvadan afaka ve enfüse¹⁵⁰² baktığında oradan âlemi temaşa eylemelidir. O zaman insanın bakışı rahmet, davranışı merhamet olur. Bu durum müminde bulunan bir sıfat olarak hem kendisi hem de başkaları için vazgeçilmez bir yaşama sevincine ve coşkusuna dönüşür.¹⁵⁰³ Bu yaşama sevinci ve coşkusu, insanda merhametli davranışın hem bir fazilet hem de bir erdem olduğuna, insanın her zaman ve her durumda merhametli davranması gerektiğine vesile olur.¹⁵⁰⁴ Bu vesile ile Allah Teâlâ yarattıklarına nasıl lütuf ve ihsanda bulunuyor ise insan da tüm varlıklara aynı şekilde muamele eder. Böylece insan Allah'ın rahmetinden ve merhametinden aldıklarını kendine yaraşır ve yakışır bir şekilde başkalarına takdim etmiş olur. Tıpkı Peygamber Hz. Muhammed'in (as) Hz. Ayşe'ye dediği gibi; Allah yapılan bütün işlerde ve davranışlarda nezaketi, zarafeti ve merhametli olmayı sever, tavsiye eder ve onda bunu görmek ister.¹⁵⁰⁵

Merhameti öğretmek ve onun kıymetini anlatabilmek için insanın fitratında meknun olan merhamet duygusunu uyandırmak ve bu duygunun insanların yüreklerinde kök salıp yerleşmesine imkân vermek gerekir.¹⁵⁰⁶ Bu sebeble Yüce Allah, Kuran'da sure başlarında ve diğer muhtelif ayetlerde rahman, rahim, rahmet ve merhamet kavramlarını çokça zikretmekle işe başlar. Bununla da insanlarda var olan merhamet duygusunu uyandırmak ve harekete geçirmek için nimet olarak verdiği kendi rahmet ve merhametinin eserlerine dikkat çeker.¹⁵⁰⁷ İnsanları bunların gerçekliği üzerinde düşünmeye davet eder.¹⁵⁰⁸ Bu bağlamda konuyla ilgili olarak, Rum suresi kırk sekiz ile elli üçüncü ayetler arası bir değerlendirmeye tabi tutulabilir. Burada Allah'ın rahmet ve merhametinin taşıyıcısı olarak nitelenen bulutları harekete geçiren rüzgâr çoğul olarak kullanılır. Buna karşın azap sebebi sayılan ve hem ekini sarartan hem de onu yok eden

¹⁵⁰¹ Âl-i İmrân 3/103.

¹⁵⁰² Fussilet 41/53.

¹⁵⁰³ Maturidi, *Tevilatü'l-Kur'an*, IX, 317.

¹⁵⁰⁴ Ferih XLVIII, 29; Maide 5/54.

¹⁵⁰⁵ Buhari, *Sahihu'l-Buhari*, VIII, 12, Hadis No: 6024.

¹⁵⁰⁶ Kutup, *Fî Zılâli'l-Kur'an*, II, 1051.

¹⁵⁰⁷ Bulaç, *Kur'an Dersleri*, III, 47.

¹⁵⁰⁸ Bakara 2/64; Âl-i İmrân 2/159; Rum 30/50; Mülk 67/3.

rüzgâr ise tekil olarak zikredilir.¹⁵⁰⁹ Bu zikir ve bilgi, insanı Allah'ın rahmetinin büyüklüğünü düşünmeye çağırır. Dolayısıyla Kur'an, insanın bakışını yağmura, onun vasıtasıyla ölü toprağa nasıl can verildiğine, elvan çeşit bitkilerin nasıl yerden çıkartıldığına ve kuru ağaçların nasıl yeşertildiğine çevirir. Bu çeviri Allah'ın insanları ölümden sonra tekrar diriltmeye kadir olduğunu bilmeleri içindir.¹⁵¹⁰ Allah'ın rahmet ve merhametinin tabiatta nasıl diriltici bir ruha sahip olduğunu bilen insanoğlu, onu kendi dünyasına çekip indirmenin ve onunla kendi dünyasını aydınlatmanın ve güzelleştirmenin mücadelesini verir. Bu güzelleştirme için örnek, “yağmurun gelişi nasıl insanların maddi dünyası için bir lütuf ve rahmet ise Peygamber'in gelişi de insanın ruhî dünyası için bir rahmettir. Kuru toprak nasıl yağmurun yağmasıyla uyanıp yeşermeye ve bitkiler yetiştirmeye başlarsa, ruhî ve ahlâkî yönden harap olan insan hayatı da vahyin gelişiyle uyanır ve ahlâkî mükemmellikler ve faziletlerle yeşermeye başlar.”¹⁵¹¹ Allah'ın rahmet ve merhameti vesilesiyle yeryüzünde gerçekleştirdiği değişim, rahmet ve merhametin insan gönlüne düştüğünde meydana getirdiği değişimden daha büyük değildir.

Merhametin güzelliği hususunda insanları düşündürebilmek için Allah'ın rahmet ve merhametinden insanları haberdar etmek gerekir. Bu haber insanlara hakkıyla ulaştırılır ise kâfirler bile cennetten umudunu kesmez.¹⁵¹² Öyleyse Allah Teâlâ'nın rahmetinin büyüklüğünü bilen insanlar, rahmetin büyüklüğüne uygun davranmalıdırlar. Bu davranışa uygun hareket edenler, hakiki ölümler, körler ve sağırlar değildirler.¹⁵¹³ Aksine merhamet davetine icabet edenler; inananlar, zekâtlarını verenler ve takvayı kuşanan kimselerdir. Bu kimseler, rahmet ve merhametin izlerini kendi benliklerinde hissetmeye başlarlar. Zira onların kalplerine merhamet yazılarak işlenecektir.¹⁵¹⁴ Kalplerine merhamet işlenen müminler, varlıkla olan ilişkilerini de bu esaslar üzerine bina ederler. Bunun için de Kur'an'da Allah'ın rahmet ve merhametinin ve onunla ilişkili olan diğer isim ve sıfatlarının öne çıkartılarak insanlığa anlatılması önemli bir yer tutar; çünkü asıl eğitici olan Rabbe insanların sevgiyle, saygıyla ve minnettarlıkla yönelmelerinin önünü açacak yaklaşım da budur. Bu yaklaşım ister istemez insanı

¹⁵⁰⁹ Ateş, *Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, IV, 2005.

¹⁵¹⁰ Maturidi, *Tevilatü'l-Kur'an*, V, 384.

¹⁵¹¹ Mevdudi, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, IV, 311.

¹⁵¹² Müslim, *Sahihu Müslim*, IV, 2109, Hadis No: 23 (2755); Tirmizi, *es-Sünen*, V, 441, Hadis No:3542.

¹⁵¹³ Rum 30/52-53.

¹⁵¹⁴ Araf 7/156.

Allah'ı daha iyi tanımaya, bilmeye ve O'ndan daha fazla yararlanmaya ve O'nun tavsiyelerini ve emirlerini daha içtenlikle benimsemeye zemin hazırlayacaktır. Bu zeminde insan, Allah'ın varlıklar dünyasına engin bir merhametle yaklaştığına ve özellikle de insanlara sayısız lütuflarda bulunduğuna şahit olacaktır.¹⁵¹⁵ Bu şahitlik insandaki merhamet duygusunun önünü açacaktır. Zaten merhamet, insanın kendini sınırlayan duvarları yıkıp, çevresinde olup bitene kulak kesilmesi ve ona merhem olması değil midir?

Sonuç olarak Allah'ın rahmet ve merhameti sonsuzdur. Yaratılış itibarıyla her canlı bu şamil rahmet ve merhametten payına düşeni alır. Ancak Allah'ın rahmet deryasından merhamet devşirmek isteyenlere rahmetin kapıları sonsuza dek açıktır. Kimsenin rengine, cinsiyetine, diline ve dinine bakılmaksızın herkes ondan merhamet edinebilir. Neticede Allah'ın rahmetinden merhamet edinmek bir eğitim işidir. Bunu kim yaparsa Allah'ın rahmetinden merhamet edinmiş olur.

3.3.2. Ahiret Endişesi ve Merhamet Eğitimi

Kur'an-ı Kerim, dünya hayatının kısa,¹⁵¹⁶ geçici¹⁵¹⁷ bir oyun ve eğlenceden ibaret olduğuna işaret ederken; Ahiret hayatının da asıl, ebedi ve gerçek bir hayat olduğu hakikatine vurgu yapar.¹⁵¹⁸ Ahiret hayatı, Kur'an'da dünya hayatının sona ermesiyle birlikte başlayan ebedi hayatın adıdır.¹⁵¹⁹ Burası insanın dünyada yapıp ettiklerinin ya da yapma imkânı olduğu halde yap(a)madıklarının karşılığını eksiksiz göreceği son yurttur. O yurt, herkesin hesabının tek tek görüldüğü, asla haksızlığın yapılmadığı, insanların kimisi için güzel kimisi için de sığınılacak yeri ve gölgesi olmayan çetin bir mekândır. Orası her insanın, kendi canının derdine düştüğü, kendisiyle meşgul olduğu ve tüm sevdiklerini bırakıp kaçtığı ahiret yurdudur.¹⁵²⁰ Bu yurdun varlığına duyulan inanç, insanın dünya hayatında yaptıklarının hesabının sorulacağı ve hiçbir şeyin

¹⁵¹⁵ Aydın, *Eğitimde Bir Motivasyon Aracı Olarak Merhamet*, 305.

¹⁵¹⁶ Nisa 4/77.

¹⁵¹⁷ Ra'd 13/26.

¹⁵¹⁸ Ankebut 19/64; Mümin 40/39.

¹⁵¹⁹ İbnü'l-Cevzi, *Zadu'l-Mesir*, I, 29; İbn Aşur, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, I, 240.

¹⁵²⁰ Abese 80/34-37.

karşılıksız bırakılmayacağı temel tezi üzerine kurulur. Bu teze göre insanın ahiretteki konumu, bu dünyadaki tutum ve davranışları tarafından belirlenir.¹⁵²¹

Ahret kelimesi, evvelin zıddı olan ve son, sonuncu, sonra gelen, sonra olacak olan, başka ve öteki anlamında sıfat olan âhir sözcüğünün dişil formudur.¹⁵²² Bu form Kuran'da ahiret inancını, ahiret yurdunu ve ahiret hayatını ifade etmek için kullanılan temel kavramlardan biridir. İslam inanç esaslarının anlatımında Allah'ın varlığına ve birliğine imandan sonra üzerinde en çok konuşulan inanç esaslarından biri de ahiret inancı olmuştur. Bu inancı anlatan ayeti kerimeler "hem Mekki hem de Medeni sürelerde sık sık tekrarlanmaktadır. Bu tekrarın, konunun önemini vurgulamak, sorumluluk duygusunu pekiştirmek, dünya ile ahiret arasındaki psikolojik mesafeyi kısaltarak müminin ruhunu yüceltmek ve hayatını ebedileştirmek gibi amaçlara yönelik olduğunu söylemek mümkündür."¹⁵²³

Allah Teâla, insanda ahiret bilincini güçlü tutmak için göklerin, yerin ve ikisi arasında bulunan varlıkların yaratılışını düşünmeye, hikmetini kavramaya ve sorgulamaya davet eder. Böylece kâinatın yaratılış ve işleyiş sistemi üzerine düşünmek, insanı hem bir yaratıcı fikrine hem de bu hayattan sonra başka bir hayatın yani âhiret hayatının var olabileceği fikrine de götürür. İnsanı bu fikre götüren şey, ona verilmiş olan aklın sağlıklı kullanılmasıdır. Sağlıklı kullanılan bir akıl, insanın bu dünyada bir yetki ve sorumluluk sahibi olması gerektiğine, yaptıklarının ceza veya mükâfat olarak karşılığını görebileceği bir hesap gününün bulunması lazım geldiğine düşünmeye ve inanmaya sevkeder. Kişi böyle bir düşünce düzeyine ulaştığında sorumluluk duygusu daha da artar ve dünyada günah işlemekten sakınır; âhirette de cehennem azabından koruması için yüce Allah'a sığınır ve O'na dua etmeye yönelir.¹⁵²⁴ Bu yöneliş insanı, hem Allah'a karşı sorumluluk bilincini güçlü tutar hem de yaratılmışlara şefkat ve merhametle davranmasına vesile olur.

Kur'an'a göre dünya hayatı, insanların hangisinin daha güzel işler yapacağını sınındığı bir imtihan alanıdır.¹⁵²⁵ Bu imtihandan başarıyla çıkmanın yolu önce Allah'a

¹⁵²¹ Maturidi, *Tevlatü'l-Kur'an*, VIII, 691; Esed, *Kur'an Mesajı*, III, 946; Karaman, vd., *Kur'an Yolu*, III, 623.

¹⁵²² İsfahani, *el-Müfredat*, 13; Nesefi, *Medariku't-Tenzil*, I, 43.

¹⁵²³ Bekir Topaloğlu, "Ahiret", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1998, I, 544.

¹⁵²⁴ Karaman, vd., *Kur'an Yolu*, I, 740.

¹⁵²⁵ Kehf 18/7; Mülk 67/2.

iman etmek, sonrada bu imana uygun iyi ve güzel davranışlar sergilemek, birbirlerine hakkı ve sabrı tavsiye etmekten geçer.¹⁵²⁶ Bu tavsiyeler, dünyada ve ahirette insanlara faydalı olup; Allah'ın, resulünün ve erdemli insanların hoşnut olduğu salih eylemlerdir.¹⁵²⁷ Bu salih eylemlerin sahibi olan mümin, dünyadaki her bir anın kiramem katibîn (değerli yazıcılar) tarafından kayda alındığını,¹⁵²⁸ insanın görmesi için bir kitapta tutulduğunu ve hesap görücü olarak bunun yeterli olduğuna iman eder.¹⁵²⁹ Bu iman ile o kaydın tartıya eksiksiz konulacağını¹⁵³⁰ ve tartıları ağır ve hafif gelenlerin¹⁵³¹ kitaplarının sağ ve sol -arka- taraflarından verileceğini;¹⁵³² iyilik ve kötülük sahibi hiç kimseye zerre miktarı haksızlık yapılmayacağını da bilir.¹⁵³³ Bu imanın sahibi olan Müslüman birey, isyan ile itaat etme seçeneği arasında, dünyada kendi hizmetine verilen ve kullanımına amade kılınan her şeyin, ahirette hesabı sorulacak bir emanet olduğu bilinci ve endişesiyle hareket eder, iyi amelleri için mükâfatlandırılıp, kötü amelleri için de cezalandırılacağını bilir. Bu endişe insana, hayatın her anında sorumluluk bilincini yükler. O da emanete sahip çıkmayı insana zorunlu kılar.¹⁵³⁴

Ahiret inancı, dolayısıyla mutlak adaletin tecelli edeceği iyiliklerin ödüllendirilip kötülüklerin cezalandırılacağı fikri ancak ölümden sonraki bir hayatın mevcudiyetiyle anlam kazanmaktadır.¹⁵³⁵ Ahiret inancı, insanın kötülük yapmasını engelleyen ve insandaki fitri adalet duygusunu tetikleyen ve bütün haksızlıkların ortadan kalkacağı büyük hesaplaşmanın yapılacağı inançtır. O inanç, insan için bu dünyada büyük bir teselli kaynağı, yaşama sevinci ve hayata tutunma sebebidir. Bu sebep, insanda sorumluluk duygusunu ortaya çıkarmakta ve bu yönüyle de hem hukuki hem de ahlaki müeyyide olmaktadır.¹⁵³⁶ Bu müeyyide, merhamet edene Allah'ın merhamet edeceği ve merhamet etmeyene de Allah'ın merhamet etmeyeceği temel ilkesidir.¹⁵³⁷

¹⁵²⁶ Asr 103/3.

¹⁵²⁷ Bilgiz, *Kur'an Açısından Vicdan ve Değeri*, 193.

¹⁵²⁸ İnfitar 82/10-12.

¹⁵²⁹ İsra 17/13-14.

¹⁵³⁰ Kehf 18/49.

¹⁵³¹ Araf 7/8-9; Kari'a 101/6-11.

¹⁵³² Hakka 69/19, 25; İnşıkak 84/7-10.

¹⁵³³ Zilzal 99/7-8.

¹⁵³⁴ Mevdudi, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, IV, 465; Karaman, vd., *Kur'an Yolu*, II, 503.

¹⁵³⁵ Esed, *Kur'an Mesajı*, II, 776.

¹⁵³⁶ Topaloğlu, "Ahiret", 545.

¹⁵³⁷ Buhari, *Sahihu'l-Buhari*, VIII, 7, Hadis No: 5997; Müslim, *Sahihu Müslim*, IV, 1808, Hadis No: 65.

Ahret inancı, insanları Allah'ın sonsuz inayetine ve merhametine tutunmaya çağırır, Allah'tan korkmayı öğreten, iyiliklerin artırılmasına sebep olan, adalet ve merhamet duygusunu hep canlı tutan, korkuyu ve ümidi aynı anda yaşatan, sorumluluk bilincini zirveye taşıyan ve insanın iç dünyasına barışı hâkim kılan bir anlayıştır. Bu anlayış endişeyi, öfkeyi, umutsuzluğu ortadan kaldıran ve her türlü şirki, günahı ve zulmü mahkûm eden bir inançtır. Ahiret inancına göre asıl hayat, fani ve geçici olmayan; daimi ve baki olan ahiret hayatıdır ve insan onu elde etme endişesiyle hareket etmelidir.¹⁵³⁸ Endişe, kaygıyla birlikte insanı tedbir almaya yönelten düşüncedir. Mümin, Allah'ın rahmeti gibi azabının da hak olduğunu bilir ve Allah'ın rahmetini arzularken azabına uğrama endişesi içinde yaşar.¹⁵³⁹ Bu manada Mümin kalbi, Allah korkusu ve ürpertisi ile dolu olan, Allah'ı sürekli zikreden, bollukta ve darlıkta O'nu unutmayan, yeryüzündeki hayatını ahiret endişesiyle yaşayan, Rabb'inin rahmet ve lütfuna nail olmak isteyen insandır.¹⁵⁴⁰ Bu istek, insanı her türlü kötülüklerden alıkoyup iyilikler yapmaya sevk ederken insanda merhamet duygusunun ve anlayışının gelişmesine ve yerleşmesine de katkı sunar.

Mümin insan, Rabbinin huzuruna çıkarılacağını bilir ve orada mahcup olmamak için günaha yönelemez. Her ne zaman o, nefsâni isteklerin arzularıyla hareket etmeyi düşünse Rabbin huzuruna çıkarılma endişesiyle hemen pişmanlığa, istiğfara ve tevbeye yönelir, itaat dairesinde hareket etmeye başlar.¹⁵⁴¹ Bu çerçevede insanın dünya hayatı, kimin daha merhametli olacağını ölçüldüğü yerdir. İnsanın dünyada merhamet ve merhametsizlik adına ortaya koyduğu hiçbir şey silinip yok olmaz. Ancak hesabı görülmek üzere bir kenarda tutulur. Öyleyse insan hem kendine hem de başkalarına karşı merhametle muamele etmek için çaba sarfetmelidir. Nefsini her tür merhametsizlikten arındırmanın gayreti içerisinde olmalıdır. Bu sebeple ahiret inancı, hayatı merhamet üzere düzenleyen, merhametsizlikleri de azalatan ve ortadan kaldıran bir inançtır. Dolayısıyla bu inanç, sahibini daha da merhametli kılar.

Ahiret inancı, insana Rabbine karşı saygılı olmayı, ebeveynin çocuğuna, çocuğun ebeveynine fayda veremeyeceği bir günden sakınmayı,¹⁵⁴² kötülüğü her yanı kuşatmış

¹⁵³⁸ Mevdudi, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, VII, 96.

¹⁵³⁹ Karaman, vd., *Kur'an Yolu*, II, 561.

¹⁵⁴⁰ Kutup, *Fî Zılâli'l-Kur'an*, V, 3042.

¹⁵⁴¹ Kutup, *Fî Zılâli'l-Kur'an*, VI, 3818.

¹⁵⁴² Lokman 31/33.

bir günden endişe etmeyi¹⁵⁴³ ve Rabbin emin olunamayan azabından korkmayı emreder.¹⁵⁴⁴ Bu emir ile Allah, insanda ahiret duyarlılığıyla sürekli desteklenen güçlü bir sorumluluk ve merhamet anlayışı geliştirmek ister. Zira bu anlayışın, insanın duygu, düşünce ve davranışları üzerinde derin etkileri vardır. O da yeryüzünün değil gökyüzünün terazisini, dünya hesaplaşmasını değil ahiret hesaplaşmasını dikkate almayı,¹⁵⁴⁵ ibadet ve ahlak alanında olumlu ve yapıcı tutum ve davranışlar sergilemeyi gerektirir.¹⁵⁴⁶ Bunlar; Allah'ın rızasını kazanmak arzusuyla, kimseden teşekkür ve karşılık beklemezsizin adaklarını yerine getirirler ve kötülüğü yaygın olan bir günün azabından korkarlar, sevdikleri gıdalardan yoksula, yetime ve esire yedirirler.¹⁵⁴⁷

Dünyada, Allah'ın lütuf ve rahmetinin eseri olan bütün nimetlerinden her bir varlık kendi kapasitesine uygun olarak yararlanmaktadır. Ancak dünya ve ahirette O'nun af ve mağfiretine, şefkat ve merhametine mazhar olabilmek, azap ve cezasından kurtulabilmek için iman edip salih ameller işlemek ve birbirlerine merhameti tavsiye etmeleri gerekir. Helale yakın haramdan, günahattan ve kötülüklerden sakınmak icap eder. Bu şekilde öte dünya inancını hep canlı tutan mümin insan, bütün iş ve davranışlarında adaleti, hakkı, doğruluğu, dürüstlüğü, samimiyeti, zarafeti, nezaketi, şefkati ve merhameti esas alır. Bu endişeyle de Rabbinin huzuruna haram ve günahlarla çıkmayı istemez. Kendilerini daima Allah'ın gördüğünün şuurunda olanlar yani ihsan sahipleri,¹⁵⁴⁸ Allah'tan korkarlar, O'nun emrine aykırı işler yapmaktan uzak dururlar, merhametli ve lütfkâr olurlar. Bilirler ki yaptıklarının ve yapacaklarının hesabı çetindir¹⁵⁴⁹ ve merhamet etmeyene merhamet edilmez.

Sonuç olarak hiç kimse ne kadar itaatkâr olursa olsun¹⁵⁵⁰ Allah'ın izni dışında kendini Rabbinin azabına karşı tam olarak güvende hissedemez.¹⁵⁵¹ Bundan dolayı müminler, her daim kendilerini ahiretle hesaba çekerler, hal ve hareketlerini kontrol ederler, davranışlarına çeki düzen verip daha ölçülü ve daha çok merhametli olmanın

¹⁵⁴³ İnsan 76/7.

¹⁵⁴⁴ Meariç 70/27-28.

¹⁵⁴⁵ Kutup, *Fî Zılâli'l-Kur'an*, VI, 3700.

¹⁵⁴⁶ Karaman, vd., *Kur'an Yolu*, V, 458.

¹⁵⁴⁷ İnsan 76/7-10.

¹⁵⁴⁸ Müslim, *Sahihu Müslim*, I, 36, Hadis No: 1; Ebu Davûd, *es-Sünen*, IV, 223, Hadis No: 4695.

¹⁵⁴⁹ Müddesir 74/8-10.

¹⁵⁵⁰ Beydavi, *Envaru't-Tenzil*, V, 246.

¹⁵⁵¹ İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, VIII, 227.

gayreti içerisinde olurlar.¹⁵⁵² Bu da insanın ahiret bilincinin canlı oluşuna, ömrünü iyi değerlendirmesine, faydalı işler yapmasına ve sağduyulu davranmasına vesile olur. Dolayısıyla ahiret inancı insanda güçlü bir merhamet duygusunun ve anlayışının inşa edilmesinde ve geliştirilmesinde önemli görevler üstlenir. Bu da ahiret inancının ve endişesinin merhamet eğitimi üzerindeki pozitif etkilerini ortaya koyar.

3.3.3. Hz. Muhammed ve Merhamet Eğitimi

Gökyüzünün ziynetlerle donatıldığı ve süslendiği gibi¹⁵⁵³ insanlık tarihini de süsleyen yıldızlar vardır. Bu yıldızlar sıralamasında insanlık âlemi içerisinde öncelik peygamberlere aittir. Zira onlar, Allah'ın yeryüzüne rahmetinin eseri olarak gönderdiği merhamet elçileridirler. Elçiler, gönderildikleri toplumlara ilahi vahyin rahmet muştularını müjdeledikleri gibi kendileri de merhametin timsali olan örnek ve model insanlardır. Onlar hem Allah'ın rahmetinin bir göstergesi hem de merhametinin kesintisiz taşıyıcıları ve temsilcileri olmuşlardır. Bu temsilciler, tebliğlerinde ve şahsiyetlerinde merhametin en güzel örneklerini ortaya koymuşlardır.¹⁵⁵⁴ Ancak bu elçiler, başka insanlar tarafından örnek alınamayacak ve erişilemeyecek biçimde insanüstü bir model ortaya koymuş değildirler. Onlar tebliğ ettiklerini hayata aktaran ve yaşayan insanlardır. Bu modele uygun yaşayan iyi bir insan olmak, bir kişinin yapabileceği ve ulaşabileceği en iyi insan modelidir.

Peygamberler, merhametin ilk yaşayan örnekleri ve öğretmenleri olarak insanlara merhameti tavsiye etmişler ve öğretmişlerdir. Bu öğretiyi sadece sözleriyle değil yaptıklarıyla ve yaşantılarıyla da ortaya koymuşlar, Allah'tan aldıkları ilahi vahyin yaşayan ilk mümessilleri olmuşlar, kendi kendilerini asla yalanlamamışlar ve getirdiklerine de aykırı davranmamışlardır.¹⁵⁵⁵ Bu şefkat ve merhamet ahlakının en belirgin abideleri arasında şefkat ve merhametiyle öne çıkan peygamber de Hz. Muhammed (as) olmuştur. Yumuşak huylu ve yufka yürekli olan o, Rabbi tarafından eğitilmiş, yetiştirilmiş ve insanlığın zirvesine çıkartılarak âlemlere rahmet olarak gönderilmiş,¹⁵⁵⁶ tüm insanlık için rahmet kaynağı olmuş ve olmaya devam

¹⁵⁵² Zümer 39/9.

¹⁵⁵³ Hicr 15/16; Saffat 37/6; Fussilet 41/12; Kaf 50/6; Mülk 67/5.

¹⁵⁵⁴ Canlı, M., *Hz. Peygamber'in Şefkat ve Merhamet Merkezli Ahlâkı*, 80.

¹⁵⁵⁵ Hud 11/88.

¹⁵⁵⁶ Enbiya 11/107.

etmektedir.¹⁵⁵⁷ O, Allah'tan aldığı rahmet ile bütün kâinata ve özellikle de Uhud Savaşı'nda emrine muhalefet edenlere, İslam ordusunun yenilmesine sebep olanlara ve Müslümanları yok olma tehlikesiyle yüz yüze getirenlere bile merhametle muamele etmiş ve merhamet ahlakının sembolü olmuştur.¹⁵⁵⁸ Öyle bir sembol ki hiçbir zaman yüzü asık olmamış, sözlerinde hikmet ve letafet, bakışlarında şefkat ve muhabbet hiç eksik olmamıştır. Onun kalbindeki rahmet ve merhamet, her daim simasına yansımış ve mübarek yüzleri kalbinin aynası olmuştur.¹⁵⁵⁹ Neticede Hz. Peygamber'in insanlara merhametli bir şekilde davranması, birçok kimsenin de Müslüman olmasına vesile olmuştur.¹⁵⁶⁰

Kur'an, ilahi iradenin insanlığa arz ettiği son örnek model olan Hz. Muhammed'in (as) ahlakının kaba davranışlardan uzak oluşunu, güzelliğini, yüceliğini ve örnekliğini¹⁵⁶¹ hiçbir şüpheye mahal bırakmadan¹⁵⁶² nasslarla ortaya koymuştur.¹⁵⁶³ Bununla birlikte Allah Teâlâ, rahmetin, merhametin ve şefkatin bütün güzelliklerini üzerinde toplayan zirve insan Hz. Muhammed'i (as),¹⁵⁶⁴ kendi sıfat ve ismi ile isimlendirmekten de kaçınmamıştır.¹⁵⁶⁵ Bu model insanın sahip olduğu ve Allah tarafından verilen iki güzel sıfattan biri, "rauf" diğeri "rahim"dir.¹⁵⁶⁶ Rauf ve Rahim olan Allah Teâlâ, kendisine mahsus kıldığı bu güzel isimlerden iki ismi bir arada Hz. Muhammed (as) dışında hiçbir elçisine de vermemiştir. Bu manada Hz. Muhammed (as), Allah'ın ahlakını kendine ahlak edinmiş ve rahmetinden merhamet devşirmiş olduğundan müminlere karşı Rauf-u Rahim olmuştur. Yani gayet ince bir şefkat ile esirgeyici ve merhametlidir. Ve getirdiği din ve anlayış baştan sona inananlar için şefkat ve merhametin ta kendisi olmuştur.¹⁵⁶⁷ Bu yüzden de o, bütün varlığa sevgiyle yaklaşmış, merhametle muamele etmiştir.

¹⁵⁵⁷ Kutup, *Fî Zılâli'l-Kur'an*, IV, 2401.

¹⁵⁵⁸ Karaman, vd., *Kur'an Yolu*, I, 700.

¹⁵⁵⁹ Bulaç, *Kur'an Dersleri*, II, 212.

¹⁵⁶⁰ İbn Aşur, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, IV, 145.

¹⁵⁶¹ Kalem 68/4.

¹⁵⁶² Bulaç, *Kur'an Dersleri*, III, 590.

¹⁵⁶³ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, VI, 76.

¹⁵⁶⁴ Sem'ânî, *Tefsirü'l-Kur'an*, VI, 307

¹⁵⁶⁵ Maturidi, *Tevilatü'l-Kur'an*, V, 518.

¹⁵⁶⁶ Tevbe 9/128.

¹⁵⁶⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, IV, 320; Bilmen, *Kur'an-ı Kerim Meali Alisi ve Tefsiri*, III, 1354; Karaman, vd., *Kur'an Yolu*, III,78; Bulaç, *Kur'an Dersleri*,3/591.

İnsanlara temel ahlaki değerleri kazandırmanın en güzel yöntemlerinden biri, uygun simge ya da sembol yani örnek, model ve rehber şahsiyetler ortaya koyabilmektir. Zira bu şahsiyetler, o inancın, düşüncenin ve ahlakın görünür yüzü ve temsilcisidirler. İnsan, o şahsiyetleri gördüğünde ve tanıdığında onların temsil ettiği inancı ve ahlaki görür ve onları farklı kılan hususiyetleri fark eder. Böylece gören ve şahit olan insanlar, etraflarındaki insanların tutum ve davranışlarını gözlemler ve onları en ince ayrıntısına kadar dikkatle takip ederek incelerler. Bu insanlar, çevrelerindeki bireylerin nasihat, öğüt ve tavsiyelerinden daha çok da davranışlarından, uygulamalarından ve gördüklerinden etkilenirler. Kendileri de benzer davranışlar sergilemek isterler.¹⁵⁶⁸ Bu durum, sadece küçük bireyler için geçerli değildir. Yani taklit ile öğrenme her yaştaki insanlar için de geçerli bir durumdur.¹⁵⁶⁹ Böylece taklit ederek takip ettikleri ve beğendikleri insanları kendilerine model olarak alırlar ve onlarla aynileşirler. Bu aynileşme insanlarda, taklit yoluyla başlar, bilinçli bir örnek edinme ile devam eder. Yani yaş ilerledikçe taklit azalır, şüursuzca yapılan hareketler yerini bilinçli eylemlere bırakır. Bu dönem kişide hayranlık duyduğu rol modele ve özelliklerine kendini benzetme sürecidir. Sonuçta insanlar, erdem ve merhamet gibi değerleri, sözlerden ve kitaplardan ziyade daha çok da kabul edilmiş rol modellerden öğrenirler, onların davranışlarına bakarlar ve bu davranışların etkisi altında kalırlar.¹⁵⁷⁰ Zaten insan da gördüğünden ibaret bir varlık değil midir?¹⁵⁷¹

İnsanın başkasını örnek/rol model alma ihtiyacı, fıtratına yerleştirilen taklit etme garizesinden kaynaklanan çok güçlü bir duygudur. İşte bu duygu, insanın kendinden daha üstün gördüğü ve takdir ettiği öz niteliklere sahip olanı örnek almaya ve onu benimsemeye sevk eder.¹⁵⁷² Bu benimseme isteği, merhamet eğitimi ve öğretimi konusunda insanların önüne büyük çığırılar açar. Zira insanın iyi bir örnek ve rol model olmaksızın merhamet ile hem hal olması ve bir merhamet ahlakı geliştirmesi kolay gözükmemektedir. Bu açıdan Kur'an-ı Kerim her konuda olduğu gibi, merhamet ahlakı

¹⁵⁶⁸ Hüseyin Peker, *Din Eğitiminde Metotlar*, Din Öğretimi Der., m.e.g.s.b.Yay., Ankara 1988, 17, 87; Bilgiz, *Hayırlı Çocuk Yetiştirmenin Temel İlkeleri*, 40.

¹⁵⁶⁹ Öcal, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metotlar*, 231; Aydın, *Ailede Ahlak Eğitimi*, 138.

¹⁵⁷⁰ Mustafa Köylü, "Ailede Değerler Eğitimi", Editör Mustafa Köylü, *Teoriden Pratiğe Değerler Eğitimi*, Nobel Akademi Yay., 2. Baskı, Ankara 2019, 82; Bilgiz, *Hayırlı Çocuk Yetiştirmenin Temel İlkeleri*, 41, 46; Aydın, *İslam Ahlak Eğitimi*, 245; Comte-Sponville, *Büyük Erdemler Risalesi*, 15.

¹⁵⁷¹ Sayar, *Şiddet ve Merhametsizliğin Kökenleri*, 24; Doğan, *Merhamet Eğitimi (Neliği) Üzerine Bazı Düşünceler*, 108.

¹⁵⁷² Bayraktar, *İslam Eğitiminde Öğretmen – Öğrenci Münasebetleri*, 40; Bilgiz, *Hayırlı Çocuk Yetiştirmenin Temel İlkeleri*, 40.

konusunda da Hz. Muhammed'i (as) kusursuz bir rol model (usveyi hasene) olarak takdim eder¹⁵⁷³ ve onun örnekliği müminlerin bütün hayatlarında geçerlidir.¹⁵⁷⁴ Dolayısıyla bu ayet, onun sözlerini, fiillerini ve hallerini örnek edinme konusunda büyük bir ilke olarak huzurda bulunmakta¹⁵⁷⁵ ve rahmetin gölgesi hala devam etmektedir. Bu gölge, dünyanın kavurucu sıcaklığından bunalanlar ve serinlemek isteyenler için sonuna kadar açıktır. Kim dilerse onu kendine örnek alabilir ve gölgesine sığınabilir.¹⁵⁷⁶ Böylece örnek rol model sunma ve edinme, eğitim ve öğretim etkinliğinde yetişme ve yetiştirme metotlarının en önemlilerinden birisi olarak kabul edilir. Burada örnek bireylerin, öğrenecek bireylere tutum ve davranışlarıyla peygamberler gibi rol model olmaları büyük önem arz eder. Öğretmek ya da öğretilmek istenilen değerlere uygun ideal insan davranışlarının, rol model olarak ortaya konulması gerekir.

İnsan başboş ve sorumsuz bırakılmış bir varlık değildir.¹⁵⁷⁷ Bu varlığın eğitimi için Allah'ın rahmet elçisi olan Hz. Muhammed (as), İslam davetiyle birlikte onun eğitim-öğretim misyonunu yüklenmiş güzide bir şahsiyettir. Bu güzide şahsiyet, Allah'ın bir lütfu ve rahmeti olarak cahiliye toplumu içinden çıkarak, onlara Allah'ın ayetlerini okuyup hakikati gösteren, onları her türlü kötülüklerden temizleyip arındıran, Kitab'ı ve hikmeti öğreten ve onlara bilmediklerini belleten bir elçidir.¹⁵⁷⁸ Bu elçi, mümin insanlara Allah'tan neyi getirdiyse onu almalarını ve neyi yasakladıysa da ondan uzaklaşmalarını emreder.¹⁵⁷⁹ Allah Teâlâ da bu elçiye ittiba ve itaat edilmesini ister.¹⁵⁸⁰ Bu istek öncelikle iman etmeyi ve iman edenlerin en güzelini örnek almakla yerine getirilebilir.¹⁵⁸¹ Bu da yapılanı veya yapanı görüp, aynısını yaparak yaşayarak öğrenmekle olur. Bu öğrenme biçimi, insanların başkalarında gördüklerini kendi hayatlarında var kılma mücadelesidir. Bu mücadele de insanın modeli yine insan olmalıdır.¹⁵⁸² Fakat buradaki insan, sıradan bir insan değildir. O vahyin kendisiyle

¹⁵⁷³ Ahzab 33/21.

¹⁵⁷⁴ Karaman, vd., *Kur'an Yolu*, IV, 377.

¹⁵⁷⁵ İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, VI, 391

¹⁵⁷⁶ Kutup, *Fî Zilâli'l-Kur'an*, IV, 2402.

¹⁵⁷⁷ Ankebut 19/2; Kıyame 75/36.

¹⁵⁷⁸ Bakara, 2/129, 151; Âl-İ İmrân 3/164; Cuma 62/2.

¹⁵⁷⁹ Haşr 49/7.

¹⁵⁸⁰ Âl-İ İmrân 3/31; Nisa 4/80; Ahzab 33/36.

¹⁵⁸¹ Ahzab 33/21.

¹⁵⁸² İsra 17/95.

konuştugu örnek bir insan olup,¹⁵⁸³ dosdoğru yolu bilen ve sıratı müstakim üzere olandır.¹⁵⁸⁴

Müminlere kendi öz canlarından daha yakın olan Hz. Muhammed¹⁵⁸⁵ (as), her konuda örnek olduğu gibi merhamet eğitimi ve öğretimi konusunda da en güzel örnektir. O her haliyle yaşayan/yürüyen Kur'an'dır.¹⁵⁸⁶ O, insanoğlunun hayatını anlamlandırmak için bir yol haritası ve bir kılavuzdur. O, tüm varlığa rahmettir ve merhamettir. O tüm arkadaşlarına merhameti öğretmiş, bunun sonucunda sahabiler, Allah'ın merhamet ahlakıyla ahlaklanmak yolunda her gün yeni bir başlangıç yapmışlar hem kendi aralarında ve hem de tüm canlılara merhametle muamele etmişler ve bu merhametle beslenmişlerdir.¹⁵⁸⁷ Böylece o insanlığa sunulan en güzel armağandır. O, takip edilecek usveyi hasenedir. O, insanlara Rabbin yoluna hikmetle, güzel öğütle çağırmayı ve insanlarla en güzel şekilde mücadele etme yolunu öğretendir.¹⁵⁸⁸ Bu öğreti ve mücadele anlayışında, rahmetten ve merhametten hiç ödün vermedi ve ondan hiç şaşmadı. Bu ödünsüz ve merhametli hayat, adeta insanlığa örnek teşkil etsin, numüne-i imtisal olsun diye yaşanmış bir hayattır. Bu hayat, dünya hayatının bütün iniş ve çıkışlarına şahittir. O şahit, evinin geçimini sağlayan bir aile reisi, bir koca, bir baba, bir dede, bir dost, bir peygamber, bir mücahid, bir mazlum, bir devlet başkanı, bir komutan, bir sporcu, bir öğretmen, bir öğrenci, bir öksüz, bir genç, bir göçmen, bir kadı, kısaca üzülen ve sevinen bir insandır.¹⁵⁸⁹

Yetim bulunup barındırılan, şaşkın bulunup yol gösterilen, fakir bulunup zengin kılınan¹⁵⁹⁰ Hz. Muhammed (as), Allah'a iman etmiş, müminlere güvenmiş ve iman edenlere bir rahmet olmuştur.¹⁵⁹¹ Rahmet elçisi müminlerin dünyada ve âhirette çekebileceği her acıyı kendi acısı bilmiş, yüreğinde hissetmiş ve yaşamıştır. O, müminlere son derece düşkün, çok şefkatli ve çok merhametli bir elçi olmuştur.¹⁵⁹² Bu elçi, Kur'an-ı Kerim'in ilk tebliğcisi ve İslam'ın ilk öğretmeni ve ilk temsilcisi olmuş,

¹⁵⁸³ Kehf 18/110; Fussilet 41/6.

¹⁵⁸⁴ Enam 6/153.

¹⁵⁸⁵ Ahzab 33/6.

¹⁵⁸⁶ İbn Hanbel, *el-Müsned*, XLIII, 15, Hadis No: 25813.

¹⁵⁸⁷ Kutup, *Fî Zılâli'l-Kur'an*, II, 1051.

¹⁵⁸⁸ Nahl 16/125.

¹⁵⁸⁹ Abdullah Aydın, "Hz. Peygamber'in Örnekliliği ve Cihanşümul Peygamberliği", *İslam'da İnsan Modeli ve Hz. Peygamber Örneği*, TDV Yay., Ankara 1995, 179.

¹⁵⁹⁰ Duha 93/6-8.

¹⁵⁹¹ Tevbe 9/61.

¹⁵⁹² Tevbe 9/128.

katı yürekli olmamış, kaba davranmamış ve etrafındakileri küstürüp dağıtmamış, onları affetmiş, bağışlamış ve bağışlanmaları için Rabbine dua etmiştir. Bütün bunları O, Rabbi'nin yüreğinde ve benliğinde var kıldığı merhamet ile başarmıştır.¹⁵⁹³ İşte bu ayette merhametin gücü, gücün ve güzelliğin temsilcisi olan rol model bir insan bulunmaktadır. Bu insanı rol model almak, merhamet ahlakını öğrenmek ve öğretmek için önemli bir adımdır. Bu bağlamda merhamet ahlakına sahip olmak ve bu ahlakı başkalarına ulaştırmak isteyen müminlerin bu özelliklerden istifade etmeleri gerekir.

Hız. Muhammed (as), Mekke'nin ve insanlığın en zalimlerini, en katı kalplilerini, en acımasızlarını cahiliye kuruntularından, putçuluğun ağırlıklarından, vehim ve hurafenin baskılarından kurtaran ve onları merhametli müminlere dönüştüren bir rahmet olmuştur. Bu da O'nun mükemmel bir eğitimci ve eğitimde üstün bir rol model olduğunun göstergesidir.¹⁵⁹⁴ Böylece de Hız. Muhammed (as), insanları beddualarla yok etmeyi, yakmayı ve yıkmayı değil, şefkat ve merhamet ile onarmayı, diriltmeyi ve saadete ulaştırmayı hedeflemiştir.¹⁵⁹⁵ Bu hedef, Rahmet peygamberinin yirmi üç yılda inşa ettiği asr-ı saadet projesinin adıdır.¹⁵⁹⁶ Bu proje, müminlerin birbirlerine sabrı ve merhameti tavsiye etmeleri üzerine bina edilmiş bir projedir.¹⁵⁹⁷ Burada müminler, birbirlerini sevmeye, birbirlerine merhamet etmeye ve şefkat göstermeye bir vücudu meydana getiren bireylere dönüşmüştür.¹⁵⁹⁸ Böyle güzel merhametli bir toplum ve birey inşa edilirken Hız. Muhammed'in (as) ortaya koyduğu temel ilke ve mücadele şekli, takip ettiği yol ve yöntemler, merhamet eğitiminin nasıl yapılacağının da aynasıdır. Bu aynanın yansıttığı ve insanoğluna gösterdiği tek bir resim vardır, o da adaletle süslenmiş merhametten başkası değildir. Bu resim için öncelikle aile, sonra sosyal çevre ve daha geniş alanlarda iyi ve güzel örnekler var kılınmalıdır. Bu bağlamda Hız. Muhammed (as), teorik eğitim yapmakla ve telkinle yetinmiyor, işin pratiğini de gösteriyordu.¹⁵⁹⁹ Zira merhamet O'nun yolu ve yöntemi idi. Bu yolda peygamberimiz, cahiliye dönemi ve sonraki insanlara kitabı ve hikmeti öğretmek, vicdanlarını ve kalplerini tezkiye etmek ve sıratı müstakime ulaştırmak için ilahi mesajları eksiksiz olarak bildirmiş, iyiyi, güzeli

¹⁵⁹³ Âl-i İmrân 3/159.

¹⁵⁹⁴ Kavaklı, *Hız. Muhammed ve Eğitim Metodu*, 24.

¹⁵⁹⁵ Ulusoy, *Karakter Değerler ve Ahlak Eğitimi*, 15.

¹⁵⁹⁶ Batar, *Empatik Düşündürme Yoluyla Merhamet Eğitimi*, 45.

¹⁵⁹⁷ Beled 90/17.

¹⁵⁹⁸ Müslim, *Sahihu Müslim*, IV, 1999, Hadis No: 2586; Beyhaki, *Sünenü'l-Kübra*, III, 492, Hadis No: 6430.

¹⁵⁹⁹ Kutup, *Fî Zılâli'l-Kur'an*, II, 1051.

ve doğruyu tavsiye edip göstermişlerdir. Bu konuda da kendileri en güzel örneği ortaya koymuşlardır ve ortaya koydukları örneğin en canlı timsali olmuşlardır. Diğer tüm duygular gibi merhamet de ancak yaşantılar yoluyla kolayca öğrenilebilir. Rol model yoluyla öğrenme şekli, genellikle bireylerin başkalarını örnek alması ve öykünmesi, başkasıyla özdeşleşmesi gibi çevre etkilerine ve insanların şartlanmasına bağlıdır. Dolayısıyla merhamet eğitiminin sözel olmaktan çok duygusal ve davranışsal olarak gerçekleştirilmesi öncelenmelidir. Bu çerçevede şefkat ve merhametten söz etmek yerine, süreçte etkin olan rol model kimselerin sözleri ile değil, tutum ve davranışları ile öğrenmenin yolunu açmaları gerekir. Burada insan, gördüğünü öğrenir ilkesi temel alınmalıdır.¹⁶⁰⁰

Merhamet, rahman ve rahim olan Allah'ın yeryüzündeki tecellilerinin en belirgin vasfıdır; çünkü o, Rahman ve Rahim'den süzülüp gelen bir özdür, bir tavidir bir duruştur. Bu öyle bir tavır ki Hz. Muhammed'le (as) birlikte âlemlere rahmet olarak sunulan bir armağandır. Bu armağan ile insanlar süslensinler diye, Hz. Muhammed (as) rol model olarak sunulmuş ki insanlar ilahi rahmetten paylarına düşeni örnekleri gibi alsınlar, öyle davransınlar ve istifade etsinler. Bu kapsamda peygamberin kendi tebliğ ettikleri hakikatleri önce yaşaması, yapması ve göstermesi önemli bir usuldür. Bu aşamada Hz. Peygamber insanlara merhametle muamele etmekle kalmamış, dostlarına merhamet eğitiminin ve öğretiminin nasıl verileceğine de işarette bulunmuştur. Bu işaret ile Hz. Peygamber, merhamet eğitim ve öğretiminin küçük yaşlardan itibaren başlaması gerektiği fikrini ortaya koymuştur. Bunun için o hem çocuklara şefkat ve merhametle muamele etmiş hem de çocukların şefkat ve merhamet duygularıyla yetişmelerine vesile olmuştur.¹⁶⁰¹

Hz. Muhammed'in (as) merhamet anlayışı, insanın kendisine veya dostlarına karşı gösterdiği merhamet değildir. Ona göre asıl merhamet, hiçbir ayırım yapmaksızın tüm varlığa gösterilen merhamettir.¹⁶⁰² Bu bağlamda Hz. Muhammed'in (as) merhameti o kadar ileri boyutlara ulaşmıştı ki bu sadece müminlerle sınırlı kalmamış, inancı, rengi, ırkı, nesebi, cinsiyeti, makam ve mevkisi ne olursa olsun Allah'ın yarattığı canlı cansız bütün varlıkları kapsamıştır. Bu kapsamda Hz. Muhammed (as), birbirlerini, hayvanları,

¹⁶⁰⁰ Doğan, *Merhamet Eğitimi (Neliği) Üzerine Bazı Düşünceler*, 108.

¹⁶⁰¹ Bayraktutar, *Hz. Peygamber'in Ahlâkını Sevgi ve Merhamet Merkezli Bir Okuma*, 224.

¹⁶⁰² Ebu Abdurrahman Abdullah bin Mubarek, *ez-Zühed ve'r-Rekâik*, thk. Habîburrahman el-A'zamî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut tsz., 352.

bitkileri sevmeyi ve ekolojik dengeyi korumayı tavsiye etmiş,¹⁶⁰³ merhamet etmeyene merhamet edilmez,¹⁶⁰⁴ siz yeryüzündekilere şefkat ve merhametle muamele ediniz ki gökyüzündekiler de size merhametle muamele etsin buyurmuştur.¹⁶⁰⁵ O, tüm söylediklerinin önündedir. O, âlemlere rahmet olarak gönderilmiş, yeryüzünde yaşayan merhametin abidesi olmuştur. O'nu rahman ve rahim olan Allah, mutlak rahmet olan Kur'an ile eğitmiştir. Kur'an ile eğitilen peygamber (as) da serapa tüm âlemlere rahmet kesilmiştir.¹⁶⁰⁶ O'nun tüm mahlûkata rahmet ve merhamet oluşunu ve merhametli davranışlarını bu vesileyle hatırlatmamak olmaz. Burada bunnlardan sadece çocuklara ve canlılara gösterilmesi gereken merhamete işaret edilecektir.

Çocuklara Merhamet

Hz. Muhammed'in (as) şefkat ve merhametinden en çok istifade edenler içerisinde çocuklar, başat bir rol oynarlar. Zira çocuklar, şefkat ve merhamete en çok muhtaç olan varlıklardır. Bu yüzden de peygamberimiz çocukları hiç ihmal etmemiş, onlara şefkat ve merhamet göstermekte acele davranmış, onların gönüllerini hep hoş tutmuş, makul isteklerini hiç geri çevirmemiş, sorunlarıyla ilgilenmiş ve onlara hep yol gösterip yardımcı olmuştur. O, çocuklarla ilgilenmeyi, onlarla oynamayı, onları öpmeyi, başlarını okşamayı ve onları sevindirmeyi sevgi, şefkat ve merhametin bir tezahürü olduğuna işaret etmiştir.

Kalbin yumuşaması için yetimin başını okşamayı, fakire ikram etmeyi,¹⁶⁰⁷ çocukları güzelce terbiye etmeyi,¹⁶⁰⁸ güzel isim vermeyi,¹⁶⁰⁹ aralarında adaletle davranmayı,¹⁶¹⁰ savaşlarda çocukları öldürmemeyi¹⁶¹¹ ve kız çocuklarını diri diri toprağın altına gömmemeyi,¹⁶¹² onların ağlamaması için namazı kısa kesmeyi¹⁶¹³ ve çocuklara beddua etmemeyi¹⁶¹⁴ tavsiye etmiştir. Bunun aksine davrananları ise

¹⁶⁰³ Karaman, vd., *Kur'an Yolu*, III,705.

¹⁶⁰⁴ Buhari, *Sahihu'l-Buhari*, VIII, 7, Hadis No: 5997; Müslim, *Sahihu Müslim*, IV, 1808, Hadis No: 65, (2318); Tirmizi, *es-Sünen*, II,382, Hadis No: 1911.

¹⁶⁰⁵ İbn Hanbel, *el-Müsned*, XI, 33, Hadis No: 6494.

¹⁶⁰⁶ İslamoğlu, *Kur'an'a Göre Esmâ-i Hüsnâ*, I, 322.

¹⁶⁰⁷ İbn Hanbel *el-Müsned*, XIII, 21, Hadis No: 7576; Beyhaki, *Sünenü'l-Kübra*, IV, 100, Hadis No: 7094.

¹⁶⁰⁸ Tirmizi, *es-Sünen*, II,402, Hadis No: 1952.

¹⁶⁰⁹ Ebu Davûd, *es-Sünen*, IV, 287, Hadis No: 4948.

¹⁶¹⁰ Müslim, *Sahihu Müslim*, III,1242, Hadis No: 13, (1623).

¹⁶¹¹ Enes b. Malik, *Muvatta*, I, 356, Hadis No: 917; Ebu Davûd, *es-Sünen*, III,37, Hadis No: 2613.

¹⁶¹² İbn Hanbel *el-Müsned*, XXX, 79, Hadis No: 18147.

¹⁶¹³ Müslim, *Sahihu Müslim*, I, 341, Hadis No: 186, (468).

¹⁶¹⁴ Ebu Davûd, *es-Sünen*, II,88, Hadis No: 1532.

kalplerinden merhametin sökülüp alındığına işaret ederek, “ben senin için ne yapabilirim ki” serzenişinde bulunmuştur.¹⁶¹⁵

Canlılara Merhamet

Allah Teâlâ, göklerde ve yerde bulunan her şeyi, kendisinden bir lütuf olarak insanoğluna boyun eğdirdi.¹⁶¹⁶ İnsanoğluna boyun eğdirilen varlıklar içerisinde hayvanlar âlemi önemli bir yer tutar. Bunlar insanoğlunun emrine verilmiştir. İnsanlar bunların bir kısmını binek olarak kullanırlar, bir kısmını da gıda olarak yerler.¹⁶¹⁷ Allah, insanlığa bir nimet olarak sunduğu hayvanlara karşı sevgi, şefkat ve merhamet ile muamele edilmesini ister. Bu bağlamda Hz. Muhammed’in (as) getirdiği merhamet güneşinin üzerine düştüğü, ısıttığı ve aydınlattığı varlıklardan biri de hayvanlar âlemidir. Onlar, Hz. Muhammed’in (as) şefkat ve merhametinden payına düşeni eksiksiz olarak almışlardır. Bu sebeple de Hz. Muhammed (as) kendisine inananlara, açık bir uyarı ile her işin iyi ve güzel yapılmasını ve her işte güzel davranılmasını emretmiştir. Bu emirlerini şu şekilde sıralamak mümkündür:

Hayvanların güzellikle kesilmesini ve işkence edilmemesini,¹⁶¹⁸ bu dilsiz hayvanlar hakkında Allah’tan korkmayı, onlara iyi ve güzelce bakmayı ve binmeyi,¹⁶¹⁹ aç bırakmamayı ve fazla çalıştırmamayı,¹⁶²⁰ kızgın demirle hayvanların yüzlerini dağlamamayı¹⁶²¹ emretmiştir. Buna karşılık, hayvanlara iyi davranan (aşırı susamış bir köpeğe su veren günahkâr) kimselerin affedilişini,¹⁶²² kötü davranan (bir kediye hapsederek ölene dek aç bırakan) kimselerin de cezalandırılışını¹⁶²³ haber vermiştir. Bütün bunlara karşılık hayvanlara yapılacak iyilik ve güzellikten dolayı insanlara bir ecir ve karşılık var mı sorusuna; “her canlıya yapılan iyilik sebebiyle insanlara ecir ve mükâfat vardır” cevabını vermiştir.¹⁶²⁴ Bu açıklamalar da insanların,

¹⁶¹⁵ İbn Mâce, *es-Sünen*, II,1209, Hadis No: 3665.

¹⁶¹⁶ Casiye 45/13.

¹⁶¹⁷ Yasin 36/72.

¹⁶¹⁸ Müslim, *Sahihu Müslim*, III,1548, Hadis No: 57, (1955); İbn Mâce, *es-Sünen*, II,1058, Hadis No: 3170.

¹⁶¹⁹ Ebu Davud, *es-Sünen*, III, 26, Hadis No: 2564.

¹⁶²⁰ İbn Hanbel *el-Müsned*, III, 273, Hadis No: 1745.

¹⁶²¹ Ebu Davûd, *es-Sünen*, II, 88, Hadis No: 1532.

¹⁶²² Müslim, *Sahihu Müslim*, III,1761, Hadis No: 153, (2244).

¹⁶²³ İbn Mâce, *es-Sünen*, I, 402, Hadis No: 1265.

¹⁶²⁴ Buhari, *Sahihu l-Buhari*, III, 111, Hadis No: 2363; Müslim, *Sahihu Müslim*, IV, 1761, Hadis No: 153, (2244).

hayvanlar hakkında titiz davranmalarını, duyarlı olmalarını ve onlara merhametle muamele edip haklarını korumaları gerektiğini beyan eder.

Yukarıda sayılan ve insanlığın bugün elinde ve önünde mevcut bulunan rahmet ve merhamet örneğinden yani insanlığa en güzel rol model olarak gönderilen Hz. Muhammed'den (as) merhamet devşirmek ve merhamet örnekleri çıkarmak insanî ve İslamî kaygıların başında gelmelidir. O, bedenlen insanlığın arasında olmasa da getirdiği mesajlar apaçık ortadadır. Bu mesajlar, insanlığın kaybettiği bu güzel haslet ve erdemlerin farkına varmayı ve o güzel haslet ve erdemleri yeniden inşa etmeyi ve üretmeyi sağlayacak gücü kendinde barındırmaktadır. Bu farkına varış, kaybedilen merhametin yeniden inşası için başlangıç noktası olmalıdır. Bu noktada kaybettiğini bilmeyen onu yeniden bulamaz. Bulmak için yeniden Kur'an-ı Kerim'in örnek gösterdiği Peygamberleri ve Hz. Muhammed'i (as) insanlığın dünyasına güzel bir şekilde sunmak gerekir. Bu sunum yapılır iken insanın kalbine ulaşmak ve ona müracaat etmek gerekir. Zira bu güzel erdemlerin neşvünema bulduğu mekân, kalptir. Bu bağlamda Hz. Muhammed'in (as) merhamet eğitim ve öğretimine kalpere dokunmayla başladığını söylemek mümkündür. Bu kalb iman, ihlâs, takvanın, ahlakın ve bütün güzel erdemlerin mekânı olduğu gibi rahmet ve merhametin de odak noktası ve menşeidir. Bu açıdan insanda hayat bulan her sözün ve fiilin başlangıç noktası kalptir. Buradan zuhur eden her söz ve davranış, insan kalbinde vücut bulan inançların, duygu ve düşüncelerin dışı vurumundan ibarettir. Bu çerçevede insandan sudur eden makul ve maruf her söz ve davranış, merhametin bir göstergesi ve şahididir.¹⁶²⁵ Bu bağlamda merhamet, peygamberlerin örnekliliğini çoğaltmaktır, tazelemektir ve yenilemektir.

3.3.4. Kıssalar ve Merhamet Eğitimi

Kur'an'da kıssalar, Kur'an'ın indiriliş gayesini gerçekleştirmek üzere seçtiği edebi üslup, eğitim ve öğretim tekniklerinden biridir.¹⁶²⁶ Bu meyanda Kur'an-ı Kerim, insanlığa ulaştırmak istediği ilahi mesajları geçmiş peygamberlerin ve ümmetlerin tarihleri üzerinden gerçeğe uygun olarak insanlara anlatmak ister ve örnekler verir. Kıssalar hem Kur'an'da büyük bir yekün tutar hem de eğitim-öğretim metotları içerisinde önemli bir yeri vardır. Burada genel olarak Kur'an kıssalarından ve örnek

¹⁶²⁵ Bayraktutar, *Hiz. Peygamber'in Ahlakını Sevgi ve Merhamet Merkezli Bir Okuma*, 227.

¹⁶²⁶ Kutup, *Kur'an'da Edebi Tasvir*, 184.

hayat hikâyelerinden hareketle merhamet eğitimi üzerinde durulacaktır. Kur'an, kıssaların ve geçmişte cereyan etmiş tarihi olayların en önemli bölümlerini hem okuyucuya hem de dinleyiciye bıkkınlık ve usanç vermeden büyük bir ahenk içerisinde veciz bir anlatımla takdim eder. Anlatılan bu kıssalardan, insanlık adına tarihe kazınabilecek büyük dersler çıkartmak ve ibretler almak gerekir. Bunun insanın geçmişini öğrenme arzusuna ve geleceğini inşa etme isteğine matuf olacağı da aşikârdır.

Kıssa kelimesi, Kur'an'da fark ettirmeden bir kimsenin izini takip edip ardınca gitmek,¹⁶²⁷ beyan etmek, açıklamak, anlatmak ve nakletmek¹⁶²⁸ anlamlarını taşır. Bu manada kassa fiili de bilinmeye değer olayları aşama aşama takip ederek eksiksiz bir tarzda bildirip anlatmaktır.¹⁶²⁹ Bu çerçevede Kur'an-ı Kerim, bazen bir hakikati ortaya koymak, kavratmak ve öğretmek için kıssaların sihirli dilinden ve gücünden faydalanmayı ihmal etmemiştir. Müminler de her daim kıssalara ve onun taşıdığı mesajlara karşı büyük bir ilgi ve alaka göstermişlerdir. O sebeple insanlardaki merhamet duygusu, ahlaki ve dini değerlerle inşa edilirken kıssaların eğitici ve terbiye edici özelliğinden faydalanılmıştır.¹⁶³⁰ Bunun en önemli saç ayağı olan merhamet eğitimi de ihmal edilmemiştir. İhmal edilemeyen bu merhamet duygusu, kıssalardan çıkartılacak dersler yolu ile insanların zihinlerine, vicdanlarına, gönüllerine, akıllarına, duygularına ve davranışlarına kolayca nakşedilecektir.

İnsan, fitratı gereği eğitime ihtiyaç duyacak bir şekilde yaratılmıştır. Eğitim ile insanın duygu ve yetenekleri geliştirilirken çeşitli metotlardan faydalanılmıştır. Bu kapsamda kıssa ile eğitim, insan tabiatına en uygun eğitim-öğretim metotlarından biri olmuştur.¹⁶³¹ Zira insan, fitratı gereği kıssaların edebî ve ahlakî yönünden kolaylıkla etkilenmiştir. Bu da insanların vicdanlarına, kalplerine ve akıllarına tesir etmeyi kolaylaştırmıştır. Kur'an, merhamet eğitim ve öğretiminde kıssaların sihirli ve dokunaklı etkilerinden faydalanmayı ihmal etmemiş¹⁶³² ve bununla da insanın geleceğini inşa etmek istemiştir. Burada Kur'an'ın asıl gayesi, tarihi vakıaları ve kronolojik bilgileri teferruatlarıyla birlikte aktarmak değildir. Amaç insanoğlunun ilahi

¹⁶²⁷ Kehf 18/64; Kasas 18/11.

¹⁶²⁸ Âl-i İmrân 3/62; Yusuf 12/3.

¹⁶²⁹ İsfahâni, *el-Müfredat*, 610; Cevheri, *es-Sıhah*, III, 1051; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, IV, 462; Esed, *Kur'an Mesajı*, II, 1455; Suat Yıldırım, *Kur'an-ı Kerim ve Kur'an İlimlerine Giriş*, Ensar Neşriyat, 2. Baskı, İstanbul 1985 s. 105.

¹⁶³⁰ Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, 172.

¹⁶³¹ Bayraktar, *İslam Eğitiminde Öğretmen – Öğrenci Münasebetleri*, 52.

¹⁶³² Mennâ Halil el-Kattan, *Mebahis fi Ulumi'l-Kur'an*, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 1995, 310.

mesajlar karşısında takındığı olumlu ya da olumsuz tavrın neticelerini insana hatırlatmak, sonuçlarını göstermek, onlardan dersler çıkarmalarını sağlamak¹⁶³³ ve dosdoğru yola iletmektir.¹⁶³⁴ Bu manada kıssalar, insanları bu sonuçlar üzerinde düşünmeye ve tefekkür etmeye çağırarak, onları duygu, düşünce ve davranış boyutunda etkilemek ve eğitmek ister. Kur'an'da zikri geçen kıssalar, merhamet eğitimi ve öğretimi konusunda eşsiz bir hazine niteliğindedir. Kıssa hazinelerinden yaşanılmış merhamet örnekleri çıkarmak da onu tekrar yaşatmak da mümin insanlar üzerine yüklenmiş bir sorumluluktur.

İnsanları kıssa ile terbiye etmenin İslam eğitim metotları içerisinde önemli bir yeri vardır. Zira insan kuru fikirleri dinlemek yerine müşahhas olaylarla ilgilenmeyi ve öğrenmeyi tercih eder. İnsanın fitratını dikkate alan Kur'an, kıssaları insanın gözü önünde cereyan ediyormuşçasına bir sinema şeridi gibi oynatır.¹⁶³⁵ O sebeple kıssalar, insanın ilgisini çeker, peşine takar ve kendini sonuna kadar takip ettirir. İnsan da kendini kolay kolay kıssanın cazibesinden çekip alamaz.¹⁶³⁶ Bu esnada insan kıssanın kahramanı ile tanışır, muhabbet eder, hemhal olur, özdeşleşir ve onlar gibi üzölmeye, sevinmeye ve davranışlar sergilemeye başlar. Bu esnada insanlar, merhametli ve salih insanları takdir edip, onları örnek alıp onlara benzemek; kötülerden de nefret edip onlardan uzaklaşmak isterler.¹⁶³⁷ Böylece rol model olmuş elçilerin ve ümmetlerinin hayat hikâyelerinde, akıl ve sağduyu sahipleri için çıkartılacak nice dersler ve ibretler vardır.¹⁶³⁸ Bu ibretlik davranışları sürekli güncelleyerek ve yeniden inşa edip üreterek yaşayan ve yaşatacak müminler, bu büyük örnek şahsiyetlerin tutum ve davranışlarını hem kendileri hem de nesilleri için modelleştirme yoluna gitmişlerdir.

Kur'an, Rabbimizden bir öğüt, gönüllerdeki hastalıklara bir şifa, müminler için bir hidayet ve rahmet kitabıdır.¹⁶³⁹ Kur'an, insanları hidayete iletme yollarının kendinde barındırdığı gibi rahmet ve merhamete erişme yollarını ve metotlarını da kendinde barındırır. Bu meyanda insanlığın yaratılışıyla başlayan Kur'an kıssaları, insanın eğitilmesi ve terbiyesi için eğitim-öğretim modeli olarak ele alınırsa yol gösterici birer

¹⁶³³ Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, 172; Bayraktar, *İslam Eğitiminde Öğretmen-Öğrenci Münasebetleri*, 48.

¹⁶³⁴ Servet Abaza, *es-Serdü'l-Kasasiyyü fi'l-Kur'ani'l-Kerim*, Daru Nahdet-i, Mısır tsz., 5.

¹⁶³⁵ Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, 172.

¹⁶³⁶ Bayraktar, *İslam Eğitiminde Öğretmen – Öğrenci Münasebetleri*, 51.

¹⁶³⁷ Yıldırım, *Kur'an-ı Kerim ve Kur'an İlimlerine Giriş*, 107; Ahmet Abay, *Kur'anda Kişilik Eğitiminin İlkeleri*, Düşün Yay., 2. Baskı İstanbul 2015, 210.

¹⁶³⁸ Yusuf 12/111.

¹⁶³⁹ Yunus 10/57.

yıldız mesabesinde. İnsanlığı tevhide davet eden, onları bu yolda sabırla eğiten ve terbiye eden yaşanmışlıkların adıdır. Eğitim ve öğretim modellerinin örnek bir yansımasından ibarettir. İnsanlığın önünde onu aydınlatan bir ışık ve ziyadır. Bu bağlamda kıssalarda öne çıkan merhamet duygusunun ve merhametli davranışların en güzel şekilde incelenmesi, işlenmesi ve öğretilmesi gerekir. Bunun için de Kur'ân-ı Kerim'de zikri geçen örnek kıssaların irdelenmesi ve bütün açıklığıyla ortaya çıkartılması gerekir.

Kur'an, insanları eğitmek ve onların hidayetine vesile olmak amacıyla kıssaları sunarken öncelikle onların duygu ve kalp dünyalarına hitap ederek dikkatlerini çeker. Ardından da onları ilahi vahyi anlamaya, kavramaya ve yorumlamaya hazırlayarak insanın aklını devreye sokar.¹⁶⁴⁰ Böylece aklın meseleyi kavramasına yol açar. Bu da insan kalbinin derinliklerinde imanın mayalanmasına ve merhamet olarak görünmesine sebep olur. "Böylece Kur'an, insana tevhid ve adalet doğrultusunda hayatı düzenleme yollarını gösterir. Kıssalar diliyle fikirler resmedilip somutlaştırılır ve bu sayede dinleyenlerin, verilen mesajları kolay anlamaları sağlanıp, unutma riski de en aza indirilmiş olur."¹⁶⁴¹ Kıssalar, insanlara tarihi olayları aktarıp hoşça vakit geçirtmeyi değil; gaybî konuları aydınlatmayı, peygamberlerin elçilik görevlerini ispat etmeyi, müminlere teselli vermeyi, nimetlerini hatırlatmayı, düşündürmeyi, öğüt vermeyi ve ibret almayı öğretmek maksadıyla anlatılmıştır.¹⁶⁴² Kısaca kıssalar, sırf kıssa olsun diye değil,¹⁶⁴³ aksine evrensel bir ahlak öğretmek amacıyla zikredilmiştir.¹⁶⁴⁴ Bu doğrultuda insanların bir kısmı inanmasa bile kıssalarda her zaman alınması gereken birtakım dersler vardır.¹⁶⁴⁵ Bütün bunlar ancak eğitim yoluyla gerçekleştirilebilir. Eğitimde kıssalar, eğitimi sağlam bir zemine oturarak öğretimi kolaylaştırır ve meselenin kolayca anlaşılıp akılda tutulmasını sağlar ve konuya olan ilgiyi artırır.¹⁶⁴⁶ Burada Kur'an'ın kendisine konu edildiği kıssaları merhamet bağlamında değerlendirmek için tek tek ele almak yerine bunlardan biri tercih edilecektir. O da kıssalar içerisinde önemli bir yeri

¹⁶⁴⁰ Said Şimşek, *Kur'an Kıssalarına Giriş*, Yöneliş Yay., İstanbul 1993, 102.

¹⁶⁴¹ Murat Kayacan, *Kur'an'ın Hz. Peygamberi Eğitmesi*, Ekin Yay., 3. Baskı, İstanbul 2016, 118.

¹⁶⁴² Karaman, vd., *Kur'an Yolu*, III, 265.

¹⁶⁴³ Derveze, *et-Tefsiru'l-Hadis*, VI, 179.

¹⁶⁴⁴ Muhammet İkbâl, *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, Çev: N. Ahmet Asrar, Bir Yay., İstanbul trs., 115.

¹⁶⁴⁵ Şuara 16/67, 103, 121, 139, 158, 174, 190.

¹⁶⁴⁶ Adem Akıncı, "Kur'an'daki Kıssalar ve Din Öğretimindeki Yeri", *Harran Üni. İlahiyat Fak. Der.* Haziran 2004, (13) 13, 51.

olan Hz. Yusuf (as) kıssasıdır. Bu en güzel kıssanın seçilme sebebi, “*öğrenmek isteyenler için asla tüketip bitirilemeyecek kadar çok dersler vardır*”¹⁶⁴⁷ ilahi fermanıdır. O da teorik anlayışa etkisinden ziyade pratik hayata katkısı sebebiyledir. İyi yetişmiş, iman, ihlâs, ilim, liyakat, iffet, gayret, sabır ve sebat sahibi bir kimse koca bir topluma merhametiyle istikamet verir.¹⁶⁴⁸ Bu hususta Hz. Yusuf (as) örnek şahsiyetlerden biridir. Hz. Yusuf (as), Kenan yurdunda Yakup ailesinde doğan, yetim büyüyen, kardeşlerinin kıskançlığına maruz kalan, bunun sonucunda da öldürülmeyip kuyuya atılan, köle olarak Mısır diyarında satılan, iftirayla zindana tıkılan ve oradan da ödül olarak saraylara yönetici kılınandır. O, merhametsizliğin, kıskançlığın, öldürülmek üzere kurulan tuzağın, iftiranın, yalanın ve zulmün her türlüyle yüzleşmiş ve Allah’a olan inanç ve güvenini yitirmemiş, Allah’ın rahmetinden ümidini kesmemiş ve O’nun yardımıyla kurtulmuş bir peygamberdir. Buna rağmen o, ailesine duyduğu sevgiden ve hasretten, yardım etme isteğinden, kendisine yapılanları hoş görüp affetmesinden ve bunca yaşanmışlıklara rağmen merhametinden hiçbir şey kaybetmemiştir. Nitekim o, kendisini haksız yere suçlayan, mahkûm eden, öldürmek isteyen ve kuyuya atan kardeşlerinden istediği gibi intikam alma imkânına sahip olduğu halde bunu yapmamış, kötülüğe iyilikle karşılık vermiştir. Kardeşleri onun huzurunda suçlarını itiraf ettikleri zaman, olan olmuş “*Bugün sizi kınamak yok, Allah sizi affetsin! O, merhametlilerin en merhametlisidir*” diyerek peygambere yakışır bir tavır sergilemiş ve onları içtenlikle bağışlamıştır.¹⁶⁴⁹ O bağış, Mekke’nin fethiyle kesin bir yenilgiye uğrayan İslam düşmanlarına Hz. Muhammed’in (as) söylediği sözün aynısıdır.¹⁶⁵⁰ Bu söz, kusurların itiraf edilmesine, bağışlamanın, merhametin ve affetmenin tecelli etmesine vesile olmuş, hoşgörüyü artırmış ve Allah’ın merhametine vurgu yapmıştır. Merhametin bağışlama olarak tezahür ettiği bu ayetlerde, rahmet ve merhametin insanlar arasındaki kırıgınlıkları ortadan kaldırdığı, ülfeti, muhabbeti, hoşgörüyü ve yardımlaşmayı ikame ettiği de görülür.¹⁶⁵¹ Bu meyanda Hz. Yusuf (as), kendisine ve kardeşine yapılan kötülükleri onların yüzüne vuracağı yerde Rabbinin inayet ve lütfuna şükretme yolunu tercih etmiştir. Onlara yaptıkları kötülükleri hatırlatacak tek bir söz söylememiş hatta

¹⁶⁴⁷ Yusuf 12/7, 111.

¹⁶⁴⁸ Mustafa İslamoğlu, *Kur’an Surelerinin Kimliği*, Akabe Vakfı Yay. 2. Baskı, İstanbul 2011, 131.

¹⁶⁴⁹ Karaman, vd., *Kur’an Yolu*, III,79; Bulaç, *Kur’an Dersleri*, IV, 136-137.

¹⁶⁵⁰ Bulaç, *Kur’an Dersleri*, IV, 137.

¹⁶⁵¹ Karaman, vd., *Kur’an Yolu*, III,254.

tüm suçu kendisiyle kardeşleri arasını açan şeytana yüklemiş ve bu durumu gizli bir rahmet olarak değerlendirmiştir.¹⁶⁵²

Sonuç olarak Kur'an, insanı eğitmek ve onu bulunduğu halden daha iyi bir hâle dönüştürmek ister. Değişim ve dönüşümün hedef kitlesi insanlardır. İnsanlar, kültürel olarak homojen değil heterojendirler. Bu sebeple de kıssalar, insanların kültür seviyelerine uygun düşen bir metotla anlatılmıştır. Meseleyi her insan kendi kültür seviyesine uygun olarak anlamış, yorumlamış ve kendinden sonra gelen nesle aktarmıştır. Bu bağlamda merhametin eğitim ve öğretiminde kıssalar, başvurulması ve ihmal edilmemesi gereken bir yöntem ve usul olarak insanlığın önünde durmaktadır.

3.3.5. Affetmek ve Merhamet Eğitimi

Merhamet ile birlikte ele alınıp değerlendirilmesi gereken temel kavramlardan biri de “affetmek”tir.¹⁶⁵³ Affetmek, İslam eğitim metotlarından biri olarak kabul edilmektedir ki¹⁶⁵⁴ o, cezalandırmanın ve intikam almanın mukabilidir.¹⁶⁵⁵ Merhamet eğitimi bağlamında affetmek ve affedici olmak, koşulsuz olarak ihsanda bulunmayı, bağışlamayı, hoşgörüyü ve merhametli olmayı ifade eder.¹⁶⁵⁶ Bağışlama/bağışlanma ve affetme/affedilme duygusu her insanın doğasında potansiyel olarak vardır; hem merhametli olmaya yol açar hem de merhameti inşa etmeye yardım eder. Burada affetmeyi harekete geçiren ve affetme gücünü tetikleyen duygu merhamettir. Affetmek, cezalandırmadan daha etkili olan¹⁶⁵⁷ merhametin olmazsa olmaz şartı ve temelidir.¹⁶⁵⁸ Dolayısıyla affetmenin özünde, içindeki öfkeyi yenmek, kendine ve başkalarına acımak ve merhamet etmek vardır.¹⁶⁵⁹ Buna istinaden affetmek, merhamet temelli bir ilişkinin farklı bir formu ve sonucudur. Merhametli affediş, öfkenin, kızgınlığın, kinin, intikam almanın ve cezalandırmanın panzehiridir.¹⁶⁶⁰ Bu da insani erdemlerin temelini teşkil

¹⁶⁵² Mevdudi, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, II,497.

¹⁶⁵³ Kısakürek, *Reis Bey*, 133; Sayar, *Merhamet Kalbe Dönüş için Son Çağrı*, 84; Özcan, *Merhamet Psikolojisi*, 79.

¹⁶⁵⁴ Karaman, vd., *Kur'an Yolu*, I, 700.

¹⁶⁵⁵ İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, II,938; Tatlısu, *Esmâü'l Hüsnâ Şerhi*, 205; Topçu, *Var Olmak*, 56.

¹⁶⁵⁶ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, 478.

¹⁶⁵⁷ Karaman, vd., *Kur'an Yolu*, I, 700.

¹⁶⁵⁸ Kısakürek, N. F., *Reis Bey*, 140.

¹⁶⁵⁹ Şemseddin Sami, *Kamûs-u Türkî*, 942.

¹⁶⁶⁰ Schopenhauer, *Merhamet*, 120.

eden ve Allah tarafından mükâfatlandırılacağına da işaret edilen¹⁶⁶¹ takvaya en yakın duruştur.¹⁶⁶²

Arap dilinde afv kelimesi, bir şeyi terk etmek, istemek, almak, cezalandırmaktan vazgeçmek, çok olmak, çoğalmak, hiçbir iz bırakmamak, silmek, kazımak, yok etmek, iptal etmek, iyileştirmek, tedavi etmek, korumak, himaye etmek, erdemli davranmak, günahı gidermek, bağışlamak, günahıtan/kusurdan dolayı hesaba çekmeyi terk etmek, hak edilen cezayı silmektir. Buna ek olarak kelime, çoğalma, fazlalaşma, artma, lütuf, ihsan, iyilik ve arta kalan şey anlamlarında da kullanılmıştır.¹⁶⁶³ Görüldüğü üzere Kur'an'da afv kelimesi, olumsuzluklardan ve yüklerden kurtulmayı, onları düzeltmeyi ve iyileştirmeyi hedeflemekte olup anlayış, şefkat ve merhamet gibi kabul dilebilir ulvî anlamlar içermektedir. Bu manada affetmek, ilahi rahmet ve merhamete iştirak etmektir.

Terim olarak affetmek, cezalandırılmayı hak etmiş bir bireyin irtikâp ettiği bir kusuru, bir cürmü mahv ve izale etmek, günahını silip gidermektir. Yani günahı ve kusuru işlenmemiş ve yapılmamış gibi kabul etmektir.¹⁶⁶⁴ Ya da onarılmaz olanı onarmaya talip olmaktır. Affın gerçekleşebilmesi için affa mazhar olacak mutlak bir suçun ve mutlak bir muhatabın bulunması gerekir. Muhatabın bulunmaması durumunda yani nesnesi olmayanın affı da gerçekleşmez.¹⁶⁶⁵ Affetmek, zarara uğrayan insanın, buna sebep olanı cezalandırmaktan vazgeçmesi veya olanı unutması, görmemezlikten gelmesidir. Bu da kişiye verilebilecek cezanın terk edilmesini, azaltılmasını, günahın ve kusurun silinmesini zorunlu kılıp, günah işleyeni bağışlamayı ve cezalandırmaktan vazgeçmeyi ifade eder.¹⁶⁶⁶ Böylece affetmek, toplumsal ilişkileri güçlendiren, barışı ve esenliği hâkim kılan hem bireyin kendisiyle ve hem de diğerleriyle uyumunu sağlayan bir erdem olarak nitelendirilir.¹⁶⁶⁷ Zira bu erdem, insan psikolojisini cezalandırmaktan

¹⁶⁶¹ Şura 42/40.

¹⁶⁶² Bakara 2/ 237.

¹⁶⁶³ Cevheri, *es-Sıhah*, VI, 2431-2433; İbn Faris, *Mu'cemu Mekayisi'l-Luga*, IV, 56-58; İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, II,938; İsfahani, *el-Müfredat*, 279; İbn Manzur, *Lisanü'l-Arap*, XV, 73-79; Firuzabadi, *el-Kâmûsü'l-Muhîd*, 1313; Zebidi, *Tâcu'l-Arus*, XXXIX, 67-72.

¹⁶⁶⁴ Ebu'l-Beka, *Küllîyyat*, 598; Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuki İslâmiyye ve Istilahât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, Bilmen yay., İstanbul 1-8, III,8.

¹⁶⁶⁵ Tevbe 9/43.

¹⁶⁶⁶ Karaman, vd., *Kur'an Yolu*, I, 185.

¹⁶⁶⁷ Ali Ayten - Hatice Tura, "Affetme ve Dindarlık, Hayat Memnuniyetini Nasıl Destekler?", *İslami İlimler Der.*, 2017, (12) 3, 28.

daha çok etkilediği için pratikte insanları kazanmak için tercih edilen bir yol olmuştur.¹⁶⁶⁸

Afv kelimesi, Kuran-ı Kerim’de türevleriyle birlikte otuz beş yerde geçmekte¹⁶⁶⁹ olup, geçtiği ayetlerde bağışlamak, affetmek,¹⁶⁷⁰ terk etmek, bırakmak, almamak, vazgeçmek,¹⁶⁷¹ çoğalmak, çok olmak, fazlalaşmak,¹⁶⁷² ihtiyaçtan fazlası¹⁶⁷³ manalarında kullanılır. Ayrıca da Yüce Allah’ın bir sıfatı olarak O’nun bağışlayıcı ve affedici¹⁶⁷⁴ oluşuna bir vurgu yapılır.¹⁶⁷⁵ Burada “Afuvv”, Allah’ın affediciliğine delalet eden bir sıfatı olup, mübalağa ve tekerrür ifade eder.¹⁶⁷⁶ Bu da çokça affeden ve çokça bağışlayan¹⁶⁷⁷ anlamında, suçlunun suçunu yüzüne vurmaktan ve onu azarlamaktan vazgeçmemekle birlikte cezalandırmaktan vazgeçmektir.¹⁶⁷⁸ Zira Allah, “Afuvv”dur, affin asıl sahibidir, affetmeyi de sever.¹⁶⁷⁹ Kur’an-ı Keim, iki tür af ve affedenden bahseder. Bunlardan biri Yaratıcı’nın yarattığı kulunu ve kusurlarını affetmesi ve bağışlaması diğeri de yaratılanın yaratılanı ve kusurlarını affetmesi şeklinde değerlendirilir.¹⁶⁸⁰ Burada yaratılanın yaratılanı affetmesi, yaratılanın kendisine karşı işlenen kusuru ve sahibini bağışlamasıdır. Bu bağışlama da suçlunun hak etmediği merhamet ve sevgiyi ortaya koyarak, gücenme, darılma, öç alma ve kin gütme gibi olumsuz duygu ve davranışları terk etme isteği olarak ortaya çıkar. Bunun sonucunda affetme ve bağışlama sürecinin tamamlanabilmesi için suçluya karşı olumlu duyguların beslenmesi ve ilişkilerin düzelebileceğine dair bir ümidin var olması ve canlı tutulması

¹⁶⁶⁸ Karaman, H., vd. *Kur’an Yolu*, III,455.

¹⁶⁶⁹ Abdulkaki, *el-Mu’cemu’l-Mufehres*, 592-593; Okuyan, *Çok Anlamlılık Bağlamında Kur’an Sözlüğü*, 462; Mustafa Çağrı, “Af”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1988, I, 394.

¹⁶⁷⁰ Bakara 2/52, 109, 187, 286; Âl-İ İmrân 3/134, 152, 155, 159; Nisa 4/99, 153; Maide 5/13, 95, 101; Tevbe 9/43, 66; Nur 14/22; Şura 42/40; Tegabün 64/14.

¹⁶⁷¹ Bakara 2/178, 237; Nisa 4/149; Maide 5/15; Şura 42/25, 30, 34;

¹⁶⁷² Araf 7/95.

¹⁶⁷³ Bakara 2/219.

¹⁶⁷⁴ Nisa 4/43, 99, 149; Hac 12/60; Mücadele 58/2.

¹⁶⁷⁵ Demeğanî, *Kâmusu’l- Kur’an*, 328; Penrice, *Kur’an Sözlüğü*, 222; Okuyan, *Çok Anlamlılık Bağlamında Kur’an Sözlüğü*, 462-463.

¹⁶⁷⁶ Yıldırım, *Kur’an’da Uluhiyet*, 260.

¹⁶⁷⁷ Cevheri, *es-Sıhah*, VI, 2433.

¹⁶⁷⁸ İslamoğlu, *Kur’an’a Göre Esmâ-i Hüsnâ*, I, 444.

¹⁶⁷⁹ İbn Mâce, *es-Sünen*, II,1265, Hadis No: 3850; Tirmizi, *es-Sünen*, V, 416, Hadis No:3513.

¹⁶⁸⁰ Abdurrahman Kasapoğlu, “Kur’an’da Affetme Olgusu İnsanların Birbirlerini Affetmeleri”, *Diyanet İlmî Dergi*, 2007, (43) 4, 9; Ali Ayten, “Affedicilik ve Din: Affetme Eğilimi ve Dindarlıkla İlişkisi Üzerine Ampirik Bir Araştırma”, *Marmara Üni. İlahiyat Fak. Der.*, 2009, 37, 112.

da gerekir.¹⁶⁸¹ Şayet bu ümit, karşıdaki insanın ıslahına sebep olabilecek yolları gösteriyorsa çok daha faydalı ve hayırlı olacaktır.¹⁶⁸²

Bir kimsenin suçunu ve kusurunu bağışlamak, affetmek, kabahatini görmemek, cezasını silmek veya tahfif etmek¹⁶⁸³ anlamına gelen afv, Kur'an-ı Kerim'de ve İslam'ın temel kaynaklarında teşvik edilen ve övülen insanî ve ahlakî bir erdem olarak göze çarpar.¹⁶⁸⁴ Bu manada Allah kendisini “afuvv”¹⁶⁸⁵ diye, affeden, affedici ve merhametli olarak tanıtır, ideal insanların da öfkelerini yenip affedici olmalarını tavsiye eder.¹⁶⁸⁶ Zira affa konu olan meseleler, insanoğlunun sırtında ağır bir yükür.¹⁶⁸⁷ Bu durum Allah için söz konusu değildir. Allah hem affedici hem de bağışlayıcıdır. Bu da Allah'ın rahmetinin ve merhametinin bir gereğidir. Bu sebeple Allah'ın bağışlamasına mazhar olabilmek için O'na günahları affetmesi, bağışlaması ve merhamet etmesi için dua edilir.¹⁶⁸⁸

İnsanda merhamet anlayışını geliştirecek, aktif edecek ve harekete geçirecek faziletlerden biri olan affetme duygusu, insanın kalbinde meydana gelen ilahi bir esinti ile öfke duymaya ve kin beslemeye son verip,¹⁶⁸⁹ insanın sırtındaki ağır yükleri atması ve fazlalıklarından kurtulmasıdır. Yani affetmek, insanı kendine mahkûm eden duyguların esaretinden azade etmektir. Bu kapsamda affetmeyen ve bağışlamayan insan, kendini geçmişin ağır yükleri altında bırakır, esarete mahkûm eder, affeden de affedici olan da belini büken, kendini geçmişe hapseden, öldüren ağır yüklerin esaretinden kurtulmuş olur ve özgürlüğüne kavuşur.¹⁶⁹⁰ Yani insan affetmekle, unutulmayan, akılda takıntı olarak kalan, insanı hep geçmişe çağırın ve aynı acıyı tekrar tekrar yaşatan duygulardan kurtulmuş olur. Bu erdemi gösteren kimse, kendi kendisine merhamet etmiş olur. Merhamet, sadece affeden için değil, affedilen için de iyileştirici bir rol üstlenir. Bu da affedilenin mahcubiyetine, kusurunu kabul etmesine ve

¹⁶⁸¹ Ayten A., *Affedicilik ve Din*, 113-114.

¹⁶⁸² Mevdudi, *Tefhîmu 'l-Kur'ân*, V, 249.

¹⁶⁸³ Şemseddin Sami, *Kamûs-u Türkî*, 941-942.

¹⁶⁸⁴ Bakara 2/109; Nisa 4/149; Şura 42/40; Bilmen, *Kur'an-ı Kerim Mealî Alisi ve Tefsiri*, VII, 3249.

¹⁶⁸⁵ Nisa 4/43, 99, 149; Hac 12/60; Mücadele 58/2.

¹⁶⁸⁶ Âl-İ İmrân 3/134; Nur 14/22; Şura 42/40.

¹⁶⁸⁷ Nisa 4/149; Tegabün 64/14.

¹⁶⁸⁸ Bakara 2/286.

¹⁶⁸⁹ Compté-Sponville, *Büyük Erdemler Risalesi*, 166.

¹⁶⁹⁰ Ayten, A., *Affedicilik ve Din*, 115.

muhalefetini sürdürmemesine sebep olur.¹⁶⁹¹ Böylece affetmek, neticede tedavi olmaktır ve tedavi etmektir.

Affetmek başkasının yaptıklarını haklı görmek, ses çıkarmamak, unutmak, üstünü örtmek, körlük etmek ve zayıflık değildir.¹⁶⁹² Bütün bunların aksine affetmek, duygu ve eğilimlerinin farkında olmak, kendi içinde hesaplaşmak ve muhakeme etmektir. Bu hesaplaşma ve muhakemeyi yapabilmek için güçlü bir iradeye ve karektere sahip olmak gerekir. Bu güçlü irade ve karakterin varlığı insanın hem kendisine hem de affedilene duyduğu saygının sebebidir. Saygı ya da affetme, insandaki merhametin varlığıyla ilişkilidir. Bu ilişki, insanı içten içe kemiren, onu yok eden, tüketen ve hastalandıran bütün duyguları silerek, tahrip gücü yüksek olan bu menfi duyguları merhametin potasında eritmenin, yok etmenin sebebidir. Burada affedicilik ve merhamet, başkasının iyiliğini düşünmeye ve istemeye yarayan iki erdemdir.¹⁶⁹³

Kur'an-ı Kerim, affetme eyleminin karşısında teşekkür ve minnet duygularının aktifleştireceğine işaret eder.¹⁶⁹⁴ Bu aktifleştirecek duyguların alanı kalptir. Zira affetmenin, minnet duymanın ve teşekkür etmenin merkezi, akılların üstünde sultan olan kalptir. Zira bu kalp, affin fermanını elinde tutar. Bu ferman, kalbin hareketi olduğu gibi affedilmek de insanın bizzat kendi içinde ve kalbinde başardığı bir inkılâptır.¹⁶⁹⁵ Bu inkılâp merhamete açıksa, merhamet insanı kötü olmaktan alıkoyar, insanı kötülükten uzak tutar.¹⁶⁹⁶ Bunun neticesinde hem affedenin hem de affedilenin kalpleri birbirlerine açılmış olur. Bu sayede insanlar arası ilişkiler sağlıklı bir zemine oturur. Bu sağlıklı zeminde affetme ile merhamet arasında olumlu bir ilişkinin olduğunu gösterir. Bu olumlu ilişki de affetmek, eksiklikten gelen hatayı ve kusuru merhametle bağışlamak, ümitle ve hoşgörüyle karşılayıp, merhametle yıkamak ve yıkanmaktır.¹⁶⁹⁷ Bu da ateş için su ne anlama geliyor ise öfke için de merhamet o anlama gelir. Böylece insan öfkesini merhametin affıyla yıkamış olur.¹⁶⁹⁸ Yani merhamet, insana affetmeyi telkin eder, affetmek de insanı merhametle yüceltir.

¹⁶⁹¹ Bilmen, *Kur'an-ı Kerim Meali Alisi ve Tefsiri*, VII, 3249.

¹⁶⁹² Mevdudi, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, V, 248.

¹⁶⁹³ Sayar, *Merhamet Kalbe Dönüş için Son Çağrı*, 84.

¹⁶⁹⁴ Bakara 2/52.

¹⁶⁹⁵ Topçu, *Var Olmak*, 56.

¹⁶⁹⁶ Schopenhauer, *Merhamet*, 89.

¹⁶⁹⁷ Ülken, *Aşk Ahlakı*, 84.

¹⁶⁹⁸ Schopenhauer, *Merhamet*, 120.

Merhamet temelli affedici olmak, her insanda bulunması gereken temel bir erdemdir. Bu erdem ile insan, hata sahibini cezalandırmak yerine hoş görmeli ve bağışlamalıdır. Bu bağışlama kötülüğe rıza göstermek değildir. İnsanın cezalandırma gücü var iken, imkânı olduğu halde bu imkânı ve gücü kullanmayıp affetmesi büyüklüktür. Böylece nefsinin arındırılmış ve yüceltmış olur.¹⁶⁹⁹ Affeden kişi, Allah'ın afuv ve kadir sıfatlarının tecellilerini üzerinde taşımış ve yansıtmış olur.¹⁷⁰⁰ Bu büyüklük insanda merhametin eseridir. Bu eser kalplerin yumuşamasının ve birbirine bağlanmasının sebebidir.¹⁷⁰¹ Bu manada merhamet, öncelikle yumuşak davranmayı sonra da affetmeyi gerekli kılar.¹⁷⁰² Merhamet ve affetmek, insanları toplum dışına itmekten ve ötekileştirip cezalandırmaktan vazgeçmektir. Bu da yeterli değildir. Yeterlilik için yumuşak davranmak ve affetmek gereklidir.¹⁷⁰³ İnsan affedebildiği kadar güçlüdür ve affedebildiği kadar sorunları yapıcı bir şekilde çözebilir.¹⁷⁰⁴

İnsan, özünde intikam alıcı değil daha çok af ve merhamet duyguları taşıyan bir varlıktır.¹⁷⁰⁵ Bağışlama ve merhamet, nesneleri bakımından örtüşmeyen iki farklı erdemi temsil ederler.¹⁷⁰⁶ Bu erdemler bireyi olumlu yönde etkiler. Bütün duyguların kaynağı olan merhamet, affetmeyi kendine ilke edinir, affetmek de merhameti kemale erdirir. Bu nedenle affetmek, merhamet sahibine yakışan güzel bir davranış olup, bağışlamayla birlikte kini, öfkeyi ve intikamı devre dışı bırakmaktır. Böylece affetmek, bir terbiye ve eğitim metodu olarak olumlu duyguları hareketlendirir.¹⁷⁰⁷ Bu hareketlenme neticesinde insanın ortaya koyduğu en makul davranış, ötekine karşı duyulan sevgi, bağışlama, affetme ve merhamettir. Böylece bağışlamanın ve affetmenin çok yakınında bulunmalıyız ki bu da serapa merhamettir.¹⁷⁰⁸

Sonuç olarak affetmenin tebliğ ve eğitim metotları içerisinde önemi ve yeri çok büyüktür. Kur'ân-ı Kerîm, affın ıslah edici yönüne işaret etmiş;¹⁷⁰⁹ Resûl-i Ekrem'in tebliğindeki başarısını, onun davranışlarındaki inceliğe, yumuşak kalpli olmasına

¹⁶⁹⁹ Kutup, *Fî Zılâli'l-Kur'an*, V, 3167.

¹⁷⁰⁰ Bulaç, *Kur'an Dersleri*, II, 538.

¹⁷⁰¹ Maturidi, *Tevilatü'l-Kur'an*, II, 515.

¹⁷⁰² Âl-i İmrân 3/159.

¹⁷⁰³ Bulaç, *Kur'an Dersleri*, II, 211.

¹⁷⁰⁴ Jacobs, *On Dördüncü Dalai Lama*, 248.

¹⁷⁰⁵ Zuhayli, *et-Tefsîru'l-Münîr*, XV, 81.

¹⁷⁰⁶ Compte-Sponville, *Büyük Erdemler Risalesi*, 165.

¹⁷⁰⁷ Karaman, vd., *Kur'an Yolu*, I, 186.

¹⁷⁰⁸ Compte-Sponville, *Büyük Erdemler Risalesi*, 168.

¹⁷⁰⁹ Şûrâ 42/40.

bağlamış ve kendisine bağışlayıcı olmasını öğütlemiştir.¹⁷¹⁰ Bu sebeple İslâm eğitimcileri af ve hoşgörüyü eğitimin vazgeçilmez temel ilkeleri arasında göstermişler ve eğitim metotlarını bu ilkeler ışığında temellendirip geliştirmişlerdir.¹⁷¹¹ Burada eğitimcilere düşen görev, affetmeyi merhametle yapan ve öğretebilen erler olmaktır.

3.3.6. Tedriç İlkesi ve Merhamet Eğitimi

İnsana merhameti öğretmen ve merhametle eğitmenin çeşitli yöntemleri vardır. Tedriç ilkesi bu yöntemlerden biridir. Bu manada tedriç kelimesi, derece derece, basamak basamak, azar azar, yavaş yavaş, aşama aşama, etap etap gitmeyi, peyderpey ilerlemeyi ve ilerletmeyi, bunun sonucunda da ulaşılmak istenen hedefe varmayı ifade eder.¹⁷¹² Tanım olarak ise tedriç, bir insanı aşamalı bir tarzda basamak basamak ilerleterek arzulanan şeye yakınlaştırmak, alıştırmak ve yönlendirmek gibi anlamlara gelir.¹⁷¹³ Bu alıştırmaya etkinliğinin aşamalı ve süreli olarak tekrarlanması ve izlenen yolun planlı bir şekilde gerçekleştirilmesi gerekir.¹⁷¹⁴ Bu manada tedriç metodu, insanoğlunun beşeri, psikolojik, sosyal durumu ve öğrenme seviyeleri dikkate alınarak uygulanır. Bu da bilgilerin hazmedilmesine, tekrar edilmesine ve alışkanlık haline getirilmesine imkân verecek şekilde azar azar ve aşamalı olarak uygulanması esasına dayanır.¹⁷¹⁵ Bu kapsamda hangi toplum olursa olsun atalarından devraldıkları ve alışkanlık peyda ettikleri kök salmış davranış modellerini ve dünya görüşlerini bir anda değiştirmeleri, söküp atmaları ve onların yerine yeni alışkanlıklar, dünya görüşleri ve davranış modelleri koymaları kolay olmayacaktır. Bu yüzden bazı buyruk ve yasaklar aşama aşama bildirilmiş, bunların amaçlarının kavranmasına ve sindirilmesine imkânlar tanınmıştır.¹⁷¹⁶ Bu değişim ve gelişim için büyük bir çabaya, atılıma, sabra ve zamana ihtiyaç vardır. Acele etmeden teenni ile¹⁷¹⁷ adım adım hareket ederek rahmet ve merhameti bir hayat tarzı haline getirmeye ihtiyaç vardır. Bu da ancak baskı ve şiddet

¹⁷¹⁰ Al-i İmrân 3/159.

¹⁷¹¹ Karaman, vd., *Kur'an Yolu*, I, 186-187.

¹⁷¹² Şemseddin Sami, *Kamûs-u Türkî*, 390; Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, 475; Eren, vd., *Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük*, II, 1436.

¹⁷¹³ Zemahşeri, *Esasü'l-Belaga*, I, 282; Ahmet Muhtar Ömer, *Mu'cemü'l-Lugati'l-Arabiyye El Muasıra*, I, 734; Talip Türkan, "Tedric", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2011, 40, 265.

¹⁷¹⁴ Yaşar Düzenli, "Haberlerde Tedricilik ve Cinlerin Kulak Hırsızlığı Meselesi", *İstanbul Üni. İlahiyat Fak. Der.*, 2010, 22, 130.

¹⁷¹⁵ Cebeci, *Din Öğretimi Yöntemleri*, 16; Bilgiz, *Hayırlı Çocuk Yetiştirmenin Temel İlkeleri*, 37.

¹⁷¹⁶ Karaman, vd., *Kur'an Yolu*, II, 336.

¹⁷¹⁷ Beyhaki, *Sünenü'l-Kübra*, X, 178, Hadis No: 20270.

olmaksızın tedrici bir yolla yapılabilir. Yavaş yavaş alıştıranak, basanak basamak atlatarak ve bunun sonucunda da ikna ederek gerçekleştirilebilir.

Bilinen bir hakikattir ki kâinatın işleyişinde tedriç ilkesi önemli bir yer tutar. Zira kâinatta hiçbir şey düzensiz ve zamansız değildir. Buna göre insanın yaratılması, varlık kazanması, büyümesi, gelişmesi, olgunlaşması ve ölümü de aşamalı bir süreci takip eder.¹⁷¹⁸ Bu takip edilen süreçte her şeyin belli bir vakti vardır ve hiçbir şey bir anda olup bitivermez. Buna göre tedricilik, basamak basamak ilerleyen bir sürecin adıdır. Bu süreç de insanın sınırlarını tanımayı, ona göre davranmayı, adım atmayı ve hayatı kolaylaştırmayı gerektirir. Hayatı kolaylaştıran tedriç ilkesi kişiye, neyi nerede ne zaman ve nasıl yapılması gerektiği hususlarında takip edeceği yolu gösterir.¹⁷¹⁹ Bu üslup doğru zamanda doğru tavrı sergileyebilmektir. Bu bağlamda tedriç hem Kur'an'ın indiriliş sürecinde¹⁷²⁰ hem de bizzat Kur'an'ın içeriğinde Allah Teâlâ tarafından kullanılmış ve Hz. Muhammed (as) tarafından da takip edilmiş bir metottur. Dolayısıyla bunun insan fitratına ve psikolojisine en uygun eğitim ve öğretim metotlarından biri olduğunda şüphe yoktur.¹⁷²¹ Bu kapsamda Kur'an-ı Kerim'in indirilişi birdenbire ve toptan değil de yirmi üç yıl gibi bir zaman dilimine serpiştirilmesi ve parça parça indirilmesi de tedriç metodunun bilinen en güzel örneklerindendir.¹⁷²² Bu da Kur'an'ın insanların kendi dünya görüşlerinde köklü bir değişimi ve gelişimi gerçekleştirebilmek adına sahip oldukları anlayışı değiştirmek için yeni bir dünya görüşü önerirken takip ettiği tedricilik ilkesine verdiği önemi göstermektedir.¹⁷²³ Bu manada Allah Teâlâ, insanlara kendi kudret ve gücüyle belli alışkanlıkları kazandırmayı cebri olarak murat etmemiştir. Bunun yerine insanların kendi isteklerini, tutum ve alışkanlıklarını zamana yayarak, aşamalı bir biçimde perderpey değiştirmelerini ve iyileştirmelerini arzulamıştır.¹⁷²⁴ Bu arzu insanların İslam'ı zamana yayarak ve yaşayarak öğrenmeye hazırlanmaları olarak değerlendirilir. Bu süreçte yapılması gerekenlerin ne olduğu kadar ne zaman yapılacağı da çok önemlidir. Bu çerçevede merhamet eğitiminde tedriç

¹⁷¹⁸ Nuh 71/14.

¹⁷¹⁹ Fersahoğlu, *Kur'an'da Zihin Eğitimi*, 597.

¹⁷²⁰ İsra 17/106; Furkan 15/32.

¹⁷²¹ Karaman, vd., *Kur'an Yolu*, II,336.

¹⁷²² Bayraktar, *İslam Eğitiminde Öğretmen-Öğrenci Münasebetleri*, 33; Şen, Hz. Peygamberin Merhamet Eğitim Metodu, 24.

¹⁷²³ Kayacan, M., *Kur'an'ın Hz. Peygamberi Eğitmesi*, 37.

¹⁷²⁴ Suat Cebeci, *Din Öğretimi Yöntemleri*, http://www.ebsad.org/img/20140407_6321527362.pdf, 16.

metodunun herkesin seviyesine göre kullanılması önemli açılımlara zemin ve imkân hazırlayacaktır.

Allah Teâlâ insana dinde hiçbir güçlük yüklediği gibi¹⁷²⁵ yükünü hafifletip,¹⁷²⁶ onun için zor olanı değil, kolay olanı murat eder.¹⁷²⁷ Bu ilkeye göre merhamet eğitiminde basamak basamak, azar azar, aşama aşama, derece derece hareket etmeyi ve mesajını yavaş yavaş yerleştirmeyi ifade eder. Bu manada merhamet eğitimi de tıpkı diğer eğitimler gibi bir anda olup bitebilecek ve gerçekleşebilecek bir uygulama değildir. O hayat boyu izlenmesi gereken bir yolu gösterir. Bu yolda insanın gelişim süreci dikkatle incelendiğinde görülür ki her yaşın kendine has olgunlaşma ve kavrayış süreçleri vardır. Bu süreçlere göre eğitimin verilmesi, insanın ruhsal ve psikolojik gelişiminin göz önünde bulundurulması tedricî metodunu zorunlu kılar. Bu metotla eğitimin yapılması konunun içselleştirilmesini ve yaşanılır kılınmasını mümkün hale getirir.¹⁷²⁸ Bu bağlamda bizzat Kur'an-ı Kerim'in kendisi, kendi mesajının ve dünya görüşünün aktarılması hususunda tedricî bir yol takip etmiştir. Bu yolda Kur'an-ı Kerim kendi dünya görüşüne uymayan birtakım dini ve ahlaki tutum ve davranışların bir kısmını ortadan kaldırırken, onları ıslah ederken ve onların yerine yenilerini koyarken bu yöntemi kullanmaktan çekinmemiştir. Bu açıdan merhametin eğitim ve öğretiminde, kolaydan zora, somuttan soyuta, bilinenden bilinmeyene doğru aşamalı bir metot takip etmenin önemi asla tartışılmaz. Burada zorlaştırmadan kolaylaştırmak ve nefret ettirmeden sevdirmek esası da vardır.¹⁷²⁹

Tedricî, merhamet yüklü güzel alışkanlıkların ve tutumların kazanılmasının zaman alacağı ilkesinden hareket etmek demektir. Buna göre merhamete özgü bilgilerin bir anda verilmesi hem psikolojik hem de pedagojik ilkelere aykırıdır.¹⁷³⁰ Bu sebeple öğretilmesi gereken merhamet ahlakının, bireyde davranışa dönüşmesi, anlaşılması ve kalıcı hale gelmesi için zamana yayılarak yavaş yavaş verilmesi esastır. Bu sürecin neticesinde de merhamet ahlakı, gönle iyice yerleşerek davranış haline gelir. Bu da tıpkı toprağın yağmuru yavaş yavaş özümsemesi gibidir. Bunun sonucunda özümsenen

¹⁷²⁵ Hac 12/78.

¹⁷²⁶ Nisa 4/28.

¹⁷²⁷ Bakara 2/185

¹⁷²⁸ Şen, Hz. Peygamberin Merhamet Eğitim Metodu, 23.

¹⁷²⁹ Buhari, *Sahihu'l-Buhari*, I, 25, Hadis No: 69; Müslim, *Sahihu Müslim*, III,1358, Hadis No: 6, (1732); Nesâî, *es-Sünen*, V, 383, Hadis No: 5859; Ebu Davûd, *Sünen*, IV, 260, Hadis No: 4835.

¹⁷³⁰ Bayraktar, *İslam Eğitiminde Öğretmen – Öğrenci Münasebetleri*, 64.

yağmur, toprağın derinliklerine nüfuz ederek yeryüzünü yeşertir. Sağanak halindeki yağmur ise hem ekini hem de toprağı alır götürür. Bu da işi usulüne uygun yapmayı gerekli kılar.¹⁷³¹

Tedriç ilkesi ile merhamet eğitimi, bireyde merhamet duygusunun açığa çıkartılması ve peyderpey öğretilip geliştirilmesiyle işe başlar. Bu çerçevede, merhamet eğitimi adına hazır bilgi kalıplarını dayatmak yerine insanların kolayca öğrenebilecekleri metotlar kullanılmalıdır. Bu manada merhamet eğitiminde tümelden hareket ederek tikellere doğru bir geçiş yapılır. Burada öncelikle yeryüzündekilere merhamet etmenin ve merhametli davranmanın erdem olduğu hissi ve duygusu uyandırılır.¹⁷³² Bu his ve duygu uyandırılırken takrir metodu kullanılabileceği gibi model olma metodu da kullanılabilir. Burada önemli olan ebedi âlemde hüsrana yaşayacakların dışındaki her bir insanda merhametin bilkuvve saklı bir hazine olduğunu öğretebilmektir.¹⁷³³ Bu bilgilendirmenin arkasından anne babaya,¹⁷³⁴ çocuklara,¹⁷³⁵ hayvanlara¹⁷³⁶ ve bilcümle tüm mahlûkata merhametle davranmanın önemini kavratılmasıdır. İşte bu, tüm varlıkların acısını ve dertlerini paylaşmak, ıstıraplarını birlikte yaşamak ve yardım duygusuyla dolup yardımlarına koşmaktır. Bu da bir anlamda soyut olan merhamet duygusunun somut bir şekilde tezahürüdür.

Kur'an-ı Kerim'in insan eğitiminde kullandığı tedriç ilkesine göre insana merhameti öğretmek, insanda Allah'ın var kıldığı merhamet duygusunu pasif olmaktan çıkartıp aktif hale getirmekle mümkündür. Burada insana dışarıdan dayatılan bir mecburilik söz konusu değildir. Tamamen insanın özünde var olanı aktifleştirmektir.¹⁷³⁷ Bu bağlamda merhametin insanın dünyasında yer etmesi, yerleşmesi, anlam bulması ve bir değer ifade edebilmesi için öncelikle merhamet ahlakının anlaşılması, öğrenilmesi ve davranış modeline dönüştürülmesi gerekir. Davranışa dönüştürülemeyen merhamet, kişide merhamet ahlakını inşa edemez. Merhamet ahlakını inşa edebilmek için merhameti yudum yudum içirmek ve öğretmek gerekir. Bunun içinde merhamet sahibi olmayı ve kendinde var olan merhameti tedrici olarak açığa çıkarmayı ve inşa etmeyi

¹⁷³¹ Bilgiz, *Hayırlı Çocuk Yetiştirmenin Temel İlkeleri*, 38.

¹⁷³² Tirmizi, *es-Sünen*, III, 388, Hadis No:1924; Beyhaki, *Sünenü'l-Kübra*, IX, 71, Hadis No: 17905.

¹⁷³³ Ebu Davûd, *es-Sünen*, IV, 286, Hadis No: 4942; Tirmizi, *es-Sünen*, III,387, Hadis No:1923.

¹⁷³⁴ İsrâ 17/23-24.

¹⁷³⁵ Buhari, *Sahihu'l-Buhari*, VIII, 7, Hadis No: 5997; Müslim, *Sahihu Müslim*, IV, 1808, Hadis No: 65, (2318); Ebu Davûd, *Sünen*, IV, 355, Hadis No: 5218.

¹⁷³⁶ Enes b. Malik, *Muvatta*, II,106, Hadis No: 1952; Ebu Davûd, *Sünen*, III,24, Hadis No: 2550.

¹⁷³⁷ Mevdudi, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, II,115.

adım adım bilinçle kurgulamak gerekir. Bu ilkeye göre merhamet ahlakı, yavaş yavaş, merhale merhale verilirse hem öğrenilmesi hem de yaşanılması kolay olur. Bu bağlamda bir insana bir anda, merhameti öğretmek ve onu merhamet ahlaklı bir birey yapmak eşyanın ya da insanın tabiatına aykırıdır. Bu sebeple merhamet ahlakını, aşama aşama, alıştırma alıştırma öğretmek ve merhameti davranışa dönüştürmek tedrici ilkesinin yasalarındandır. Bu yasa kolaydan zora doğru gitmeyi gerektirir. Bu ilkeyle merhamet, insan benliğine acele edilmeden yavaş yavaş kolayca nakşedilebilsin ve bunun neticesinde de sindirile sindirile davranışa dönüşebilsin.

3.3.7. Aile ve Merhamet Eğitimi

İnsan, hayat sahibi olduğu andan itibaren sürekli bir değişim ve gelişim içerisinde. Bu değişim ve gelişimin insan için hem olumlu hem de olumsuz yönleri bulunmaktadır. Teknolojik gelişmelerle birlikte insanoğlunun işleri teknik olarak kolaylaşmakta, meşguliyeti, yaşam hızı ve alım gücü de artmaktadır. Bunun sonucunda da insan kendi kabuğuna çekilerek yalnızlaşmakta, bencilleşmekte ve bireyselleşmektedir. O da insanı insan yapan ahlaki değerleri ve davranışları azaltmakta, sevgisizlik ve merhametsizliği artırmaktadır. Buna karşın aile, kaybedilen insani değerlerin yeniden gündeme getirilip kazanılacağı, öğretileceği ve yaşanılır kılınacağı en önemli eğitim merkezlerinden biridir. Orası insanın insan olduğunun farkına varabileceği en özel kurumdur. Bu kurum yalnızca insanların içinde doğup büyüdüğü bir mekân olmamış aynı zamanda da önemli bir sosyal birim ve eğitim ocağı olmuştur. İslâm buna çok önem vermiş, korunup gelişmesi, vazifesini hakkıyla yerine getirebilmesi için birçok tavsiyede bulunmuş ve kurallar koymuştur.¹⁷³⁸

Aile, insanın varlık sebebidir ve insan soyunun devamlılığı için ortaya çıkmış doğal bir kurumdur. Dolayısıyla aile, insani ilişkilerin başladığı, bireylerin sosyalleştiği ve toplumsallaştığı ilk mekândır.¹⁷³⁹ Burası Allah'ın, aile üyelerinin birbiriyle kaynaşması için eşler arasına koyduğu sevgi ve merhametin yaşandığı yuva ve aynı zamanda da kendi varlığının delillerinden saydığı işarettir.¹⁷⁴⁰ Dolayısıyla sevgi ve merhamet, insan onurunu yok eden davranışları ortadan kaldıracak kadar güçlü ve

¹⁷³⁸ Karaman, vd., *Kur'an Yolu*, IV, 68.

¹⁷³⁹ Mehmet Zeki Aydın, *Ailede Merhamet*, mehmetzekiaydin.com, 3.

¹⁷⁴⁰ Rum 30/21.

insani ilişkilerin temeline saygıyı ve dayanışmayı koyacak kadar da kuvvetlidir. Bu sebeple aile, temeli merhamet olan sevgi ve saygıya dayalı bir anlayış ve dayanışma üzere kurulmalıdır. Bu anlayış ve dayanışmada merhamet, çekirdek ailenin bireyleri arasında başlamalı ve sonra büyük insanlık ailesine doğru yaygınlık kazanmalıdır.¹⁷⁴¹ Bu meyanda Allah Teâlâ, “*Allah’a ibadet ediniz ve ona hiçbir şeyi ortak koşmayınız. Ana babaya, akrabaya, yetimlere, yoksullara, yakın komşuya, uzak komşuya, yanınızdaki arkadaşla, yolcuya, elinizin altındakilere iyilik ediniz*”¹⁷⁴² diye buyurmaktadır. Burada Allah’ın kendisine ibadetten sonra dokuz gruba yapılmasını emrettiği iyilik ve bunu ifade eden ihsan kelimesi, “be” harfi cerri ile kullanıldığında ilgi ve şefkat göstermek manasındadır.¹⁷⁴³ Bu da iyilik yapmak, hizmet etmek, taleplerini yerine getirmek, gerektiğinde ve mümkün olduğu kadar onlara infakta bulunmak, nazik davranmak, onlarla güzelce konuşmak ve merhamet ile muamele etmektir.¹⁷⁴⁴ Dolayısıyla Allah, merhametsiz davrananları ve davranışları sevmez.

İslam’da aile, huzur, güven, sevgi ve merhamet üzere inşa edilmiştir. Onun sürekliliği de sevgi, merhamet ve dirlik üzere olmalıdır. Bu sebeple aileyi oluşturan üyeler arasındaki ilişkiler, karşılıklı anlayışı, sempatiyi ve saygıyı esas almalıdırlar.¹⁷⁴⁵ Bu bir gerekliliktir ve aynı zamanda zorunluluktur. Ancak aile içerisindeki tutum ve davranışlar, zaman zaman düşmanca tavırlara dönüşse bile¹⁷⁴⁶ aile bireylerine karşı güzel davranmanın, sevgi ve merhametle muamelede bulunmanın, anlayışlı ve insaflı olmanın bir erdem olduğu unutulmamalıdır. Bu yüzden onlarda hoşla gitmeyen ve beğenilmeyen özellikler olsa bile merhametle muamele terk edilmemeli ve af yolu da kapatılmamalıdır. Zira hoşlanmadığınız bir durum, Allah tarafından pek çok hayra vesile kılınmış olabilir.¹⁷⁴⁷ Bu tefsiri yorum, aile bireylerinin her durumda merhametten taviz vermemeleri gerektiğini vurgulamaktadır. Merhamet, insanda beğenilmeyen bir takım özellikleri güzelliklere çevirebilecek kadar güçlü bir duygudur. Burada önemli olan hoşla gitmeyen ve beğenilmeyen davranışlara, tepkisel davranmak yerine hayırla,

¹⁷⁴¹ Kutup, *Fî Zılâli’l-Kur’an*, II, 659.

¹⁷⁴² Nisa 4/36.

¹⁷⁴³ Reşit Rıza, *Tefsiru’l-Kur’ani’l-Hâkim*, V, 68.

¹⁷⁴⁴ Zuhayli, *et-Tefsîru’l-Münîr*, V, 63.

¹⁷⁴⁵ Kutup, *Fî Zılâli’l-Kur’an*, I, 606.

¹⁷⁴⁶ Teğabun 64/14.

¹⁷⁴⁷ Nisa 4/19.

güzellikle ve merhametle yaklaşmak esastır. Nitekim bu tür yaklaşımlar, Allah'ın eşler arasında sevgi, saygı ve güven yaratmasına vesile olacaktır ve olmuştur.¹⁷⁴⁸

İnsan hayatını yönlendiren ve şekillendiren en önemli sosyal kurumlardan biri ailedir. Aile, toplumsal değerlerin, inançların ve geleneklerin gelecek nesillere aktarıldığı ve öğretildiği ocağın adıdır. Bu ocak, çocukta var olan tüm değerlerin kaynağı olduğu gibi merhamet eğitiminin temellerinin atıldığı ilk mekteptir. Burada çocuğun ilk terbiye harcını anne ve baba koyar.¹⁷⁴⁹ Zira anne babalar, çocuklara kişilik kazandırılıp şahsiyetlerinin şekillenmesinde; sevgiyi, saygıyı, uzlaşmayı, adaleti, merhameti öğrenmelerinde ve dini tercihlerinde son derece önemlidirler.¹⁷⁵⁰ Bu çerçevede insanın merhameti öğrendiği, tattığı ve yudum yudum içip farkına vardığı yer önce aile ocağıdır, anne kucağıdır. Merhametin ilk örnekleri ailede öğrenilir, temelleri orada atılır.¹⁷⁵¹ Çocuk, merhamet ile ailede yüzleşir. Özellikle aileler zekât, sadaka, kurban vb. ibadetleri yaparken çocuklarını bunlara ortak ederler. Bu ortaklık duygusu paylaşmayı öne çıkarırken her bir insanın değerli ve kıymetli oluşu anlayışını çocukların zihinlerinde güçlendirir. Bu güçlenen anlayışın merhamet duygusunu açığa çıkardığını, geliştirdiğini ve ikame ettiğini söylemek yanlış olmaz.¹⁷⁵² İşte ailedeki bu eğitim, insanda fitraten var olan merhamet duygusunun uyandırılıp geliştirilmesi ve güzelleştirilmesini tamamlar. Ailede güçlü ve doğru bir merhamet eğitimi verilir ve merhamet duygusu uyandırılır ise merhametli nesiller yetiştirmenin önü açılmış olur.

Merhamet, insan için önce evde aile içi iletişim ile başlar. Çocuklar, ahlaki değerleri gözlemledikleri davranışlardan ve bu davranışların neticelerinden öğrenirler. Bu yüzden aile, merhamet gibi değerlerin eğitiminde ve öğretiminde merkezî bir rol oynar. Burası yeni yetişen nesillerin anlayışlarını, şahsiyetlerini ve karakterlerini şekillendiren tam bir eğitim yuvasıdır. O yüzden çocuklar değerlere yönelik ilk ve temel bilgileri ailelerinden, en çok da anne ve babalarından alırlar. Bu yuvalarda yaşatılacak ve gösterilecek sevgi dolu, sıcak ve kucaklayıcı bir iletişim; çocuklarda sağlıklı ve adaletli bir merhamet anlayışının gelişmesine ve davranışa dönüşmesine vesile olacaktır. Vesile olan bu tutum ve davranışlar, bu duygunun gelişiminde oldukça önemli

¹⁷⁴⁸ Aydın, *Ailede Merhamet*, 4.

¹⁷⁴⁹ Ateş, *Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, II,615; Karaman, vd., *Kur'an Yolu*, V, 34-35.

¹⁷⁵⁰ Buhari, *Sahihu 'l-Buhari*, II,94, Hadis No: 1358; Müslim, *Sahihu Müslim*, IV, 2047, Hadis No: 22.

¹⁷⁵¹ Nas, *Merhamet Yolculuğu*, 22.

¹⁷⁵² Hüseyin Peker, "Merhamet – İbadet İlişkisi (Namaz, Oruç, Zekât, Kurban)", *Kutlu Doğum Haftası "Hz. Peygamber ve Merhamet Eğitimi" Sempozyumu* (Nisan 2011), DİB Yay., Ankara 2014, 339.

bir rol oynar.¹⁷⁵³ Bunun için zaman zaman çocuklara hikâyeler anlatılabilir, drama yoluyla çocukların kendi kararlarını vermelerine fırsatlar tanınarak sonuçlarını yaşamaları sağlanabilir. Aynı zamanda çocuklarla bu konuların değerlendirmesi yapılabilir. Akabinde de onları yönlendirerek doğru olan tutum ve davranışları göstermelerine fırsatlar sunulur.¹⁷⁵⁴ Bu yönlendirmenin ve pekiştirmenin en doğru zamanı, ilk çocukluk dönemleridir.¹⁷⁵⁵ Zira bu dönemdeki çabalar, merhamet duygusunun uyandırılmasında ve geliştirilmesinde, en iyi sonuçları verir.¹⁷⁵⁶

Merhametin eğitim ve öğretiminde anne babanın rol model oluşu inkâr edilemez örneklikler taşır. Zira çocukta merhamet duygusunun temelleri, anne babayla birlikte atılır ve evde başlar. Bu kapsamda anne babanın huzurlu bir ortam oluşturmaları ve davranışlarında tutarlı olmaları çok önemlidir. Zira yapılması istenilen davranışların öncelikle rol model olarak ortaya konulması yani uygulayarak örnek olunması tutarlılık, inandırıcılık ve güvenilirlik açısından son derece önem arz eder. Bu öneme binaen Allah Teâlâ, insanlara başkalarına iyiliği emredip kendilerini unutmamanın¹⁷⁵⁷ ve yapmadıkları şeyleri söylemelerinin Allah katında nefretle karşılanan bir davranış modeli olduğuna vurgu yapmaktadır.¹⁷⁵⁸ Ardından da “*ailene namazı emret; kendin de ona sabırla devam et*”¹⁷⁵⁹ buyurmaktadır. Bu vb. buyruklar, inandırıcılık, güvenilirlik ve tutarlılık açısından olduğu kadar eğitim açısından da çok büyük önem arz eder; ikiyüzlülüğü ve yalancılığı ortadan kaldıran ahlaki temel bir ilkeye de işarette bulunur.¹⁷⁶⁰ Bu bağlamda ebeveynler, çevresindekileri iyiye ve güzele yönlendirmekle, onlara güzel örnek olmakla ve söylediklerine önderlik etmekle ve yapmakla yükümlüdürler. Onlar da onda izleyecekleri güzel örneği görürler ve onu içselleştirerek örnek alırlar.¹⁷⁶¹

¹⁷⁵³ Hökelekli, *Gökyüzünden Yeryüzüne Yayılan Bir Değer: Merhamet ve Eğitimi*, 16; Hüseyin Peker, “Merhamet Eğitiminde Model Almanın Önemi”, *Diyanet Aylık Dergi*, 2011, 244, 21; Fatma Turan https://uskudar.edu.tr/pozitif-psikoloji/merhamet_08.11.2021; Hakan Bayırlı, “Merhamet Değeri: Sınıf Öğretmenlerinin Görüşleri ve Etkinlik Örnekleri”, *Cumhuriyet International Journal of Education*, 2020, (9) 2, 471; Sayar, *Biraz Yağmur Kimseyi İncitmez*, 78-79.

¹⁷⁵⁴ Hökelekli, *Gökyüzünden Yeryüzüne Yayılan Bir Değer: Merhamet ve Eğitimi*, 16.

¹⁷⁵⁵ Eyüp Şimşek, “Çocukluk Dönemi Dini Gelişim Özellikleri ve Din Eğitimi”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Der.*, Ağustos 2004, (4) 4, 207.

¹⁷⁵⁶ Tarhan, *Duyguların Psikolojisi ve Duygusal Zeka*, 102.

¹⁷⁵⁷ Bakara 2/44.

¹⁷⁵⁸ Saff 61/2-3.

¹⁷⁵⁹ Taha 20/132.

¹⁷⁶⁰ Köse, *Genetiğiyle Oynanmış Kavramlar ve Aile Medeniyetinin Sonu*, 184.

¹⁷⁶¹ Ebu Zehra, *Zehretü't-Tefasir*, IX, 4814; Şimşek, E., *Çocukluk Dönemi Dini Gelişim Özellikleri ve Din Eğitimi*, 220.

Ailede merhamet eğitiminde dikkat edilmesi gereken hususlardan biri de Allah'ın anne babaların kalbinde evladı için var kıldığı sevgi, şefkat ve merhamet duygusudur. Bu, çocuk eğitiminde son derece önemli bir duygudur.¹⁷⁶² Zira şefkat ve merhamet, ailenin çocuğuna çekinmeden verebileceği veya transfer edeceği en kıymetli hazinedir.¹⁷⁶³ Bunu anlamak için bir annenin, “sadece kendi çocuğuna duyabileceği en derin duyguları hissedebilmek gerekir.”¹⁷⁶⁴ Bu his, çocuğu önce aileye bağlayan sonrada toplumsallaşmasına vesile olan özgüvenin adıdır. İnsanlar, merhamet sayesinde birbirleriyle bağ kurarlar, dostluk geliştirirler ve önemli olduklarının farkına varırlar. Bu meyanda Allah Teâlâ, insanlara yalnızca kendisine kulluk etmeyi, ana babaya iyi davranmayı, onlara son derece saygılı olmayı, hürmet etmeyi ve gönül alıcı tatlı sözler söylemeyi emreder; onları azarlamayı ve hatta “öf!” bile demeyi yasaklar.¹⁷⁶⁵ Ayeti kerimenin devamında Allah Teâlâ, evlada ana babasını merhametten doğan tevazu kanatlarının altına alıp korumasını emreder.¹⁷⁶⁶ Burada Allah'ın emrettiği “cenaha’z-zülli min er-rahmeti” terkibi hem ana babaya gösterilecek olan sınırsız merhamete ve güzel davranışa işaret eder¹⁷⁶⁷ hem de barışı, huzuru ve teslimiyeti simgeler.¹⁷⁶⁸ Arkasından “*Ey Rabb'im, onlar beni çocukluğumda nasıl büyütüp yetiştirdilerse, sen de onlara öylece merhamet et!*” diye dua eden evladın rabbine yakarışı gelir. Evladın ana babası için olan bu yakarış ve duası, ana babanın çocuğuna gösterdiği merhametin kanıtı olduğu gibi merhamet eğitiminde de ailenin rolünü ve önemini gösterir.

Sonuç olarak aile, aile bireyleri tarafından merhamet yuvasına dönüştürülebilir. Bunun için ailede merhametin yaşayan canlı bir duyguya dönüştürülmesi gerekir. Zira merhamet, yaşanarak öğrenilen bir duygudur. Bu sebeple merhamet, ailede hayatın ana mihveri olmalı ve her şey ona göre şekillenmelidir. Ebeveynler, çocuklara merhametle davranır, merhametle konuşur ve merhametle gülümser ise çocuklar da ailede gördükleri, beğendikleri ve hayranı oldukları insanların hâl ve hareketlerini, duygu ve tavırlarını taklit ederek ve benimseyerek, ahlaki bir şekillenme geliştirirler; merhameti

¹⁷⁶² Aydın, *Ailede Merhamet*, 4.

¹⁷⁶³ Köse, *Genetiğiyle Oynanmış Kavramlar ve Aile Medeniyetinin Sonu*, 190.

¹⁷⁶⁴ Sayar ve Manisalıgil, *Merhamet Devrimi*, 208.

¹⁷⁶⁵ İsra 17/23.

¹⁷⁶⁶ İsra 17/24.

¹⁷⁶⁷ Zeccac, *Meani'l-Kur'an*, III,235.

¹⁷⁶⁸ Kutup, *Fi Zılâli'l-Kur'an*, IV, 2222.

öğrenir ve merhametli olurlar.¹⁷⁶⁹ Merhamet, fitrattan yani içten geldiği gibi temeli aile içinde atılır ve orada öğrenilir.

3.3.8. Duygu ve Değerler Aracılığıyla Merhamet Eğitimi

Merhamet hem Allah'ın insanlara olan lütuf ve ihsanını hem de insanların birbirlerine ve diğer canlılara karşı gösterdiği sevgiyi, saygıyı, şefkati, ilgiyi, alakayı, yardımlaşmayı, acıyı ve ıstırapı paylaşmayı, sıkıntıları gidermeyi ve bütün yaralanmalara karşı gücü nispetince birbirlerine merhem olmayı ifade eder. Bu da merhametin acının farkına varma, olana üzüntü duyma ve çözüm için harekete geçme şeklinde üç aşaması olduğunu gösterir.¹⁷⁷⁰ Bu aşamaların hiçbirinde merhamet göstermek için önkoşullar yoktur. Koşulsuz vermek ve destek olmak vardır. Bu desteğin bir sınırı da yoktur. Sınırsızca vermek vardır ve bu da insanda iyiliğe ve şefkate yol açan, hem vereni hem de alanı iyileştiren bir duygudur. İşte bu duygu ve iyilik yapma isteği, insandaki merhametin meyvesidir ve göstergesidir.

Merhamet, ıstırap ve acı karşısında çaresizlik ve tükenmişlik değildir. Merhamet, düşenin elinden tutmak ve çaresizlere çare üretilip çözüm olmaktır. Bu duygunun sahibi olan insan, geliştirilebilir bir fitrat ile bu dünya sahasına sürülmüş ve kendinden önce başkaları tarafından hazırlanmış bir ortamda kendini bulmuş, toplumsal bir varlıktır. Dolayısıyla insan, bir toplum ve kültür içerisinde doğar, büyür, olgunlaşır ve kendini geliştirir. Onun fitrat, karakter ve kültür diye ifade edilebilecek üç boyutu vardır. Bunlardan biri fitrattır ki her insanın yaratılıştan getirdiği ortak duyguları ve özellikleri ifade eder. Kültür ise insanın daha sonra sahip olacağı karakter ya da kişiliğini şekillendiren ve onu inşa eden irfandır. Karakter ya da kişiliğin insanda fitrat gibi bir evveliyatı yoktur. Karakter, kişilik ve şahsiyet, insana sonradan kendi ve toplumu tarafından giydirilen değerleri ifade eder. Değerler, toplum tarafından bireylere sessizce aktarılır. Aktarılan değerler içerisinde merhamet duygusunun önemli bir yeri ve payı vardır.¹⁷⁷¹ Toplum, kendini koruma içgüdüleriyle toplumsal değerlerin kendi üyelerinde vücut bulmasını ve somutlaşmasını ister. Bu istek genelde tüm değerlerin özelde de merhamet duygusunun uyandırılmasını ve eğitimini gerekli kılar.

¹⁷⁶⁹ Hökelekli, *Gökyüzünden Yeryüzüne Yayılan Bir Değer: Merhamet ve Eğitimi*, 16.

¹⁷⁷⁰ Peker, *Merhamet – İbadet İlişkisi (Namaz, Oruç, Zekât, Kurban)*, 336.

¹⁷⁷¹ Doğan, *Merhamet Eğitimi (Neliği) Üzerine Bazı Düşünceler*, 103.

İnsan özünde merhameti arayan ve talep eden bir varlıktır. Çünkü insanda merhamet, doğuştan gelen fitri bir duygudur ve her insan fıtraten merhametlidir. Dolayısıyla merhamet eğitimi, duygu eğitimi kapsamına dâhil edilmeli ve bir duygu eğitimi inceliğinde ele alınmalı ve işlenmelidir. Duygunun kendisi hassastır, kolaylıkla kendini iletişime açabilir veya kapatabilir, etkileyebilir veya etkilenebilir, incinebilir, kırılabilir veya elden kayıp gidebilir oluşuna dikkat etmek gerekir. Bu durum çocuk sahibi olmakla müjdelenen ve fıtratındaki şefkat ve merhamet duygusunun etkisinden kurtulamayan cahili bir babanın, cahiliye geleneklerinin etkisiyle meydana gelen duygusal bunalımı gibi; “onu (kız çocuğunu) aşağılık duygusu içerisinde yanında mı tutsun yoksa toprağa mı gömsün” anlayışını Kur’an, veciz bir ifadeyle özetlemektedir.¹⁷⁷² Bu durum içinden çıkılmaz bir hal olup; eşinin doğumu yaklaşıncı koca, kız çocuğu olma ihtimali ve endişesiyle kavminden utanır, kendisini ayıplayacaklarından korkar, evden kaçar ve gizlenirdi. Çocuk erkek olursa sevinir, hemen meydana çıkar veya tersi olursa üzüldü, günlerce meydana çıkıp görünmezdi.¹⁷⁷³ Böylece duygular, insanların davranışlarını olumlu ya da olumsuz şekilde yönlendiren temel belirleyici etkilere sahiptir. İşte bu yüzden, duygu da eğitimi de ihmale gelmez.

İnsanın duygusal mekanizması, çevresinden ve kendinden aldığı uyarıcıları değerlendirir, analizini yapar, süzgecinden geçirir ve onu çeşitli duygulara dönüştürür. Duygular, insanın yaşam süresiyle sınırlıdır. Bu kısa zaman içerisinde insan hem duygularını geliştirir hem de duygusal büyümesini devam ettirir.¹⁷⁷⁴ Dolayısıyla insan hayatında yer edinen duyguların temeli, bebeklik ve ilk çocukluk dönemlerinde atılır. Temeli bu dönemde atılan duyguların bir kısmı zamanla insanda, gelişmeye, derinleşmeye ve yerleşik hale gelmeye başlar ve özelleşir. Bununla birlikte insani duyguların bir kısmı da yeniden fark edilir, uyandırılır ve gelişmesine imkân sağlanır. Bir kısım duygular da vardır ki onlar bastırılır veya yokmuş gibi davranılır.¹⁷⁷⁵ Bu da insanda duygusal farklılıkların ortaya çıkmasına sebep olur. İnsan davranışları bencillik, kötülük ve merhamet gibi üç temel itici güç tarafından şekillendirilir ve yönlendirilir. Bu temel yönlendirmeler, kişinin kendi iyi oluşunu arzulaması anlamında bencillik, ötekinin iyi oluşunu istememek anlamında kötülük ve başkalarının iyi oluşunu isteme ve

¹⁷⁷² Nahl 16/59; Bulaç, *Kur’an Dersleri*, IV, 303; Karaman, vd., *Kur’an Yolu*, III, 410.

¹⁷⁷³ Bilmen, *Kur’an-ı Kerim Meâli Alisi ve Tefsiri*, IV, 1790.

¹⁷⁷⁴ Doğan, *Merhamet Eğitimi (Neliği) Üzerine Bazı Düşünceler*, 108

¹⁷⁷⁵ Başaran, *Eğitim Psikolojisi*, 108.

ona yardımcı olma anlamında merhamet etmek diye isimlendirilir.¹⁷⁷⁶ Merhamet etmek, bu üçlü kümenin en kapsamlı kavramıdır ve bütün canlılarda bulunur. Kötülük ve bencillik arttığında merhamet azalır. Buna karşılık merhamet azaldığında da şiddet, düşmanlık ve saldırganlık ortaya çıkar. Merhamet kimde gereğinden fazla ya da az olur ve de yerinde kullanılmaz ise hem kendine hem de çevresindekilere zarar verebilir.¹⁷⁷⁷ Dolayısıyla merhamet, geliştirilmesi ve eğitilmesi gereken ham bir duygudur.¹⁷⁷⁸ Ancak bu duygunun, her zaman ve zeminde geliştirilmesi de köreltilmesi de mümkündür. Bu sebeple merhamet duygusunun her daim desteklenmesi ve beslenmesi gerekir. Beslenmeyen duygular, körelmeye ve ölmeye mahkûmdurlar.¹⁷⁷⁹

İnsan hem kendisiyle hem de çevresiyle kurmuş olduğu ilişkiler yumağında, haz ve elem yönünden az ya da çok bir duygunun içerisinde kendini bulur. Bu duygu, insanın bütün eylemlerinde onunla birlikte bulunur, onu yönlendirir ve onda süreklilik gösterir. Yani burada söz konusu olan duygular, gelip geçici olanı değil, yerleşik ve asli olanı temsil ederler ve insanın vazgeçilmezi olurlar.¹⁷⁸⁰ Duygu, insanda sevinç, üzüntü, korku, kaygı, keder ve öfke gibi gözlemlenebilen ve öznel olarak yaşanan bir durumun dışı vurumu¹⁷⁸¹ ya da insanın iç dünyasında uyandırdığı haz ya da elem türünden olan izlenimleridir veya izdüşümleridir.¹⁷⁸² Bu bağlamda duygular, insanı eyleme yönelten, davranışlarına istikamet kazandıran,¹⁷⁸³ yargılarını ve kararlarını etkileyecek kadar güçlü olan¹⁷⁸⁴ ve insanı insan eden hususiyetlerin başında gelir. Dolayısıyla duyguların mutlaka terbiye edilmesi ve eğitilmesi gerekir. Bu başarılmaz ise duygular, sorumsuz ve sınırsız bir şekilde hareket etmeye başlar.¹⁷⁸⁵ Kontrolsüz duygular, her zaman insan için istenmeyen sonuçlar doğurur ve patolojik bir duruma işaret eder.

Merhamet, insanda işlenmemiş vaziyette bulunan fitrî bir duyguya karşılık gelir. Dolayısıyla bu duygu, insanda işlenmeyi, uyandırılmayı, pasiflikten çıkarılmayı, durağanlıktan kurtulmayı ve aktive edilmeyi bekler. Duygular aktive edilmez ise birikinti sularının bozulması gibi bozulmaya ve kokuşmaya yüz tutarlar. Bunu önlemek

¹⁷⁷⁶ Schopenhauer, *Merhamet*, 83.

¹⁷⁷⁷ Karaman, vd., *Kur'an Yolu*, I, 272.

¹⁷⁷⁸ Tarhan, *Duyguların Psikolojisi ve Duygusal Zeka*, 95.

¹⁷⁷⁹ Tarhan, *Duyguların Psikolojisi ve Duygusal Zeka*, 68; Karagöz, *Allah İnsan ve Merhamet*, 9.

¹⁷⁸⁰ Başaran, *Eğitim Psikolojisi*, 107.

¹⁷⁸¹ Bakırcıoğlu, *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*, 414.

¹⁷⁸² Eren, vd., *Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük*, I, 414; Başaran, *Eğitim Psikolojisi*, 107.

¹⁷⁸³ Fersahoğlu, ve Demir, M. A., *Din Eğitim ve Öğretiminde Duygu Eğitimi*, 45.

¹⁷⁸⁴ Aristoteles, *Retorik*, 98.

¹⁷⁸⁵ Tarhan, *Duyguların Psikolojisi ve Duygusal Zeka*, 50.

için güzel duyguların insanlarda uyandırılması ve harekete geçirilmesi büyük önem arz eder. Bunun için uyarıcılar olmalıdır. Uyarıcılar insana dışarıdan ve içeriden gelen ve onu yönlendiren düşünce ve duygulardır. Temelde bunun iki önemli kaynağı vardır; ya Allah'tır ya da şeytandır. Allah'tan gelen güzel duygular ve düşünceler, kulun doğru yolu bulması, iyiyi ve güzeli hayatında gerçekleştirmesi için ona yardım eder ve yol gösterir. Bunun karşısında insan ve cin şeytanları ise insanı, Allah yolundan, rızasından, iyilikten ve merhametten uzaklaştırmak için gayret ederler. Akla olmadık düşünceler kalbe de olumsuz duygular taşırlar. Bununla da insanın aklını etkisiz, kalbini duyarsız kılmak isterler. Burada insanoğlu rahmanî ve şeytanî olan yönlendirmeler arasında doğru olana kulak verip onu rehber edinmekle yükümlüdür.¹⁷⁸⁶ Bunlardan birinin önceliği veya sonralığı diğerini eksik bırakır. Dolayısıyla insan, ya ahlaken yükselişe ya da düşüşe geçer.¹⁷⁸⁷ Yükselişte merhamet, düşüşte merhametsizlik vardır. Merhamet insanı, kendisiyle ve çevresiyle uyumlu kılarken merhametsizlik, uyumsuzluk problemine sebep olur.¹⁷⁸⁸

İnsanların bilinçlerinin derinliklerinde şekillenmemiş bir merhamet duygusu ve anlayışı vardır. Ancak bu duygu, bazen çeşitli telkinlerle, dünyanın çekici menfaatleriyle, nefsin istek ve arzularıyla köreltilmiş veya üstü küllendirilmiş olabilir. Bu ve benzeri duyguların ve değerlerin insanda belirginleştirilip aktive edilmesi, ancak insanda meknun bulunan merhamet meşalesini tutuşturmakla mümkün olur. İnsanda tutuşturulan bu meşale, hiçbir ayırım yapmaksızın tüm varlık âlemini ısıtır ve aydınlatır. O zaman insan, merhameti bütün sevdalarının, değerlerinin ve aşklarının üstüne çıkarmış ve onu her şeyin önüne koymuş olur. Böylece insan, yeryüzünde ve gökyüzünde kendisinin farkına varabilecek, ona acıyabilecek ve acısına merhem olabilecek sayısız dost bulacaktır.¹⁷⁸⁹ Dolayısıyla dostluk, arkadaşlık, kardeşlik ve barış içerisinde yaşamak için merhamet gerekli bir unsurdur. Bu unsurun sağlanması için merhamet duygusunun uyandırılıp harekete geçirilmesi gerekir. Bu bağlamda insanda merhamet duygusunun harekete geçirilmesinde ve belirgin kılınmasında, yaşadıkları duygular ile yaşayacakları olaylar önemli bir yer tutar.¹⁷⁹⁰ Bu duygular, insanoğlunun algılama, düşünme, hissetme, görme, kavrama ve idrak etme kabiliyetleriyle sınırlıdır.

¹⁷⁸⁶ Karaman, vd., *Kur'an Yolu*, I, 422-423.

¹⁷⁸⁷ Bulaç, *Kur'an Dersleri*, I, 563.

¹⁷⁸⁸ Fersahoğlu ve Demir, *Din Eğitim ve Öğretiminde Duygu Eğitimi*, 45.

¹⁷⁸⁹ Topçu, *Var Olmak*, 120.

¹⁷⁹⁰ Aristoteles, *Retorik*, 117.

Ancak bu sınırlılık içerisinde çocukların ve yetişkinlerin yaşadıkları olayların sonuçlarını görmelerine imkân verilmelidir.¹⁷⁹¹ Verilen bu imkân ile insanlar, yapıp ettiklerinin neticelerini gördükçe ve onlarla yüzleştikçe iyilikleri artırmaya kötülükleri azaltmaya gayret ederler. Başkalarının başına gelen ve onları mutsuz kılan acıların kendi başına da gelebileceğini düşünen insanoğlu, bu acıyı dindirmek ister. Bu da onda sevgiyi, güveni, empatiyi, şefkat ve merhamet duygusunu uyandırır, kamçılar ve harekete geçirir. Bu duyguların harman olduğu ortamlarda yetişen çocuklarda ve insanlarda merhamet duygusu, daha kolay tezahür eder ve doğal bir eğilim olarak ortaya çıkar. Bu eğilim ile insanlar hem kendilerine hem de başkalarına merhamet edip yardım ederler.¹⁷⁹²

İnsanoğlunun dünya hayatını şekillendiren etkenler yalnızca onun kendi akıl ve iradesiyle elde ettiği bilgiler değildir. Bunların yanında insanı çevreleyen toplumun, geleneğin, kültürün ve eğitimin, rahmanî veya şeytanî yönlendiricilerin de önemli tesirleri vardır.¹⁷⁹³ Bu bağlamda insanda merhamet duygusunun uyandırılmasında ve geliştirilmesinde çevre de önemli bir etkiye sahiptir. Çevre, öncelikle merhamet duygusunun yaşandığı, solunduğu ve aşikâr kılındığı yer olup bireyde, merhamet adına unutulmayacak hatıralar ve izler bırakabilir. Bu da bireyde merhamet duygusunun uyandırılmasına ve merhamet eğitime ciddi bir destek olur. Çevre, merhamet duygusunun gelişimine uygun ise merhametli bireyler yetiştirmeyi kolaylaştırır. Bu sebeple insandaki müspet duyguları ortaya çıkarıp işlemek ve kaliteli insan yetiştirmek için çevre şartlarının iyi hazırlanmış olması gerekir. Çevre, ana rahminden başlar, aile, okul, toplum, sosyal ve fiziki ortamlar olarak devam eder.¹⁷⁹⁴ Kısacası çevre insanı kuşatan ve onu etkileyen ve yönlendiren her şeydir.

Başkalarının mutluluğunu arzulayan ve onunla mutlu olan merhamet duygusu, insan ruhunda ve vicdanında var olan en köklü ve en soylu duygulardan biridir. Bu duygu gizlenmeye, bastırılmaya, silinmeye ve yok edilmeye gelmez. Hatta bütün engellemelere rağmen o, insanın en sıkıntılı olduğu dönemlerde bile kendini şöyle ya da böyle mutlaka ortaya koyar ve kötülüğe galip gelir; çünkü insan doğası gereği özünde

¹⁷⁹¹ Hökelekli, *Gökyüzünden Yeryüzüne Yayılan Bir Değer: Merhamet ve Eğitimi*, 16.

¹⁷⁹² Özcan, *Merhamet Psikolojisi*, 198.

¹⁷⁹³ Karaman, vd., *Kur'an Yolu*, I, 82.

¹⁷⁹⁴ Esed, *Kur'an Mesajı*, II,826; Fersahoğlu ve Demir, *Din Eğitim ve Öğretiminde Duygu Eğitimi*, 80.

merhametli bir varlıktır.¹⁷⁹⁵ Buna göre “fitratları bozulmamış kişiler ve toplumlar, bazı yanlışlar içinde olsalar bile, inanç ve yaşayışta doğru yolun ne olduğu kendilerine anlatıldığında, kibre kapılıp inatlaşmadan, anlatılanlar üzerinde düşünür taşınır, gerçeği kabul ederler.”¹⁷⁹⁶ Dolayısıyla fitrat, merhametle programlanmış, onunla donanmış ve tezyin edilmiş bir değere sahiptir. Diğer bir ifadeyle insanın doğası, merhametli davranışlar sergilemeye yatkındır ve insan, varoluşsal olarak merhametli olma hasletine sahiptir.¹⁷⁹⁷ Bu haslete sahip olan insanlarda merhamet duygusunun aktive edilmesi, ortaya çıkartılması, işlenmesi, geliştirilmesi, yönlendirilmesi ve pekiştirilmesi için içsel ve harici uyarıcılara ihtiyaç vardır.¹⁷⁹⁸ Bu uyarıcı eğitim ve öğretim sonucunda insan, kendi fitratına ve özüne uygun davranışlar sergiler ise merhametin onda kolayca tezahür ettiği görülür.

Kur'an-ı Kerim'in eğitim-öğretim anlayışının en temel özelliklerinden biri, her konuda olduğu gibi merhamet eğitiminde de insan fitratına en uygun metodu tercih etmesidir. Bu metot, insanın anlayışına, kavrayışına ve alışageldiği tarza en uygun yoldur.¹⁷⁹⁹ Kur'an, evvel emirde insanın kendinde barındırdığı ve taşıdığı duyguları ve değerleri fark etmesini, bulup çıkarmasını ve onu kendi hayatında inşa etmesini amaçlar. Bu tip duyguların insanda geliştirilmesinde, inşa ve pratize edilmesinde yönlendiricilere ihtiyaç duyulmuştur. Peygamberler, ilahî kitaplar ve bu yolda yürüyen davetçiler, bu görevi bihakkın yerine getirmektedirler ve Kur'an, onlara bu sebeple “hatırlatıcılar” ünvanını vermektedir. Hatırlatıcılar, insanların zihinlerinde yeni bir şeyler var kılmıyorlar, aksine hatırlatmalarla, onlarda var olanı canlandırıp günyüzüne çıkartıyorlar.¹⁸⁰⁰ Burada eğitim ve öğretim, insanî duyguları harekete geçirme yöntemi olarak kullanılmaktadır.¹⁸⁰¹

Kur'an-ı Kerim; başta insan ve âlem olmak üzere, yaratılmış olan her bir varlığın kendi fitratına mütenasip bir şekilde, yeteneklerinin ve kabiliyetlerinin ortaya çıkartılması için temel ilke ve esasları belirleyen ilahi bir hitaptır. Bu sebeple Kur'an, varlığı ve eşyayı en iyi anlamlandıran, onları merhametli olacakları düzlemlere

¹⁷⁹⁵ Mevdudi, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, II, 115.

¹⁷⁹⁶ Karaman, vd., *Kur'an Yolu*, II, 590.

¹⁷⁹⁷ Nas, *Merhamet Yolculuğu*, 98.

¹⁷⁹⁸ Mevdudi, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, II, 115; Fersahoğlu ve Demir, *Din Eğitim ve Öğretiminde Duygu Eğitimi*, 119.

¹⁷⁹⁹ Y. Şevki Yavuz, *Kur'an-ı Kerim'de Tefekkür ve Tartışma Metodu*, İlim Kültür Yay., Bursa 1983, 95.

¹⁸⁰⁰ Mevdudi, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, II, 115-116.

¹⁸⁰¹ Kutup, *Fi Zılâli'l-Kur'an*, II, 1051.

yönlendiren ilahî teklifleri içermektedir. Bu çerçevede Kur'an'da rahmet ve merhametin tecellileri genel ve istisnasızdır. Bu anlamıyla rahmet ve merhamet insanlığın ortak paydasına şamildir.¹⁸⁰² Bu kapsamlı merhamet anlayışı, Kur'an'ın insanoğlunda uyandırmak, geliştirmek ve inşa etmek istediği duyguların en başında gelir. Bu duygunun önemine Kur'an-ı Kerim, birçok ayet ile işarette bulunmaktadır. Bu işaret öncelikle Allah'ın rahmet ve merhametine dikkat çekmekte, sonrada insanların birbirlerine karşı rahmet ve merhametle muamele etmelerinin önemine vurgu yapmaktadır. Bu vurgu ile Kur'an'ın insana teklif ettiği metot, insanda merhamet farkındalığını artırmak ve bu konuda insanın sağlıklı tercihler yapabilmesinin önünü açmaktır. Bu bağlamda Kur'an, insanı eğitirken onun akıl ve duygu yönünü ihmal etmek istemez, her ikisini de tatmin etmek ister. Bunun için aklın duyguyla ya da duygunun akılla donatılması önemlidir.¹⁸⁰³ Bundan dolayı Allah, insanın içindeki merhamet duygusunu harekete geçirmek için kendisine inanmış olanlara gerekli tavsiyelerde bulunmuştur. Bu tavsiyelerden biri; Allah'a ibadet etmek ve O'na hiçbir şeyi ortak koşmamaktır. Bunun arkasından da anne babaya, akrabaya, yetimlere, yoksullara, yakın komşuya, uzak komşuya, yakın arkadaşına, yolda kalmışa/yarıda kalmış faaliyetlere ve ellerinizin altında bulunan kimselere iyilik yapmaktır. Hakikatte Allah, kendini beğenip,¹⁸⁰⁴ merhametsiz davrananları sevmez. Ve Allah, insanın yaptığı her iyiliğin ya da her kötülüğün karşılığını mutlaka ona verecektir. Bu duygudan ve inançtan yoksun olan insanlar, merhameti ne kadar bilseler de merhametli olmayı beceremezler; çünkü onlar, merhamet bilinciyle yoğrulmuş ve donanmış değildirler. Bu yüzden de varlıklara merhametle muamele edemezler.

Asıl sorumluluk kendinde var olanı, Allah'ın istediği şekilde yapabilmektir. O da kendinde olan merhamet duygusunu, olduğu şekliyle görünür kılmaktır. Merhameti görünür ve yaşanılır bir hakikat kılamayanlar, o kadar merhametten uzaklaştılar ki birbirlerinin de uzağına düştüler ve birbirlerine tahammül edemez oldular. Hâlbuki merhamet, öncelikle tahammüldür, başkasını görüp gözetmektir, insanları bir arada tutan hakikatleri ortaya çıkarıp onları konuşturabilmektir. Kısaca empati kurdurup, isar sahibi kılabilmektir. Demokratik bir toplum için merhamet olmazsa olmaz bir koşuldur. İnsanların birbirlerinin haklarına saygı gösterdiği, birbirlerini dinlediği ve anlamaya

¹⁸⁰² Deniz, *Rahman-Rahmet-ve-Merhamet*, <https://vinedergi.com>, 05/ 06/ /2020.

¹⁸⁰³ Yıldırım, *Kur'an-ı Kerim ve Kur'an İlimlerine Giriş*, 159.

¹⁸⁰⁴ Nisa 4/36.

çalıştığı, birbirlerinin hikâyesine kulak kesildiği, birbirlerinin elinden tutup kaldırdığı ve eşit haklar tanıdığı bir toplum olmazsa, merhamet orada kökleşemez ve derinleşemez.¹⁸⁰⁵

Müslüman birey, kendi hayatını inşa edeceği iyi ya da kötü duygular arasında gelip gider. Bu geliş gidişler anında var olan değerlerin bireysel olarak seçilmesini, pekiştirilmesini ve davranışlara dönüştürülmesini amaçlar.¹⁸⁰⁶ Burası tam bir tercih arenasıdır. Bu arenada insan öncelikle kendi hakikatinin farkına varmalı, kendini bilmeli, taşıdığı ve yüklendiği emanetlerin şuurunda ve bilincinde olmalıdır.¹⁸⁰⁷ O emanetler ki insanı insan edecek hakikatlerdir. Bu hakikatler insanda övgüye değer bulunan ve insanı güzelleştiren en temel değerleri temsil eder. Temsil edilen bu değerlerin başında da merhamet duygusu yer alır. Bu yüzden insan, yaratılıştaki kendinde var kılınan ve kodlanan merhameti keşfetmeli, kendi merhametiyle yüzleşmeli ve hem kendine hem de başkalarına karşı merhametli olmalıdır. Ardından da bu merhameti merkezden çevreye doğru yaymalı ve canlı cansız tüm varlıkları kuşatacak biçimde etrafa dağıtmalıdır. Bu dağıtım esnasında müminler birer merhamet timsali ve merhamet taşıyıcıları olmalıdırlar. Daha doğrusu yürüyen merhametin örneği ve önderleri olmalıdırlar. Haktan aldıklarını halka dağıtmalıdırlar.¹⁸⁰⁸

İnsandaki merhamet duygusunun uyandırılmasında ve geliştirilmesinde kullanılan dil, üslup ve tavır çok önemlidir. Zira Allah, öncelikle peygamberini sonrada inananları kendi yoluna hikmet ve güzel öğütle çağırmaya ve onlarla en güzel şekilde mücadele edecek dili kullanmaya davet eder.¹⁸⁰⁹ Tıpkı Musa ve Harun'un (as) azgınlıktan Firavnu hakka davet etmeye giderken; *“Ona yumuşak söz söyleyin. Belki aklını başına alır da saygı duyar”* anlayışını doğuracak bir dilin sahibi olmak gerekir. Bu dil, yılanı deliğinden (merhametsizliği insandan) çıkartacak kadar tatlı olmalıdır. Zira mümin insan, insanların arasını bozacak değil düzeltecek sözün en güzelini söyler.¹⁸¹⁰ O yüzden insan, her daim öfkeyi ve kızgınlığı yatıştıran, *“Ey anamın oğlu”*¹⁸¹¹ gibi bir merhamet

¹⁸⁰⁵ Aydın, *Günümüzde Aile İçi İlişkilerde Merhamet Eğitimi*, 404

¹⁸⁰⁶ Ulusoy, *Karakter Değerler ve Ahlak Eğitimi*, 142.

¹⁸⁰⁷ Ahzab 33/72; Şems 91/7-10.

¹⁸⁰⁸ Şahiner, *Son Merhamet Çağrısı*, 12-27.

¹⁸⁰⁹ Nahl 16/125.

¹⁸¹⁰ İsra 17/53.

¹⁸¹¹ Taha 20/94.

dili kullanmalıdır.¹⁸¹² Burada insan, karşısındakinin yaşına bakmaksızın, onun yüreğine dokunacak ve onu yüreklendirecek¹⁸¹³ şefkat ve merhamet yüklü bir dil kullanmalıdır.¹⁸¹⁴ Bu dil, “Ey yavrucuğum,”¹⁸¹⁵ “Ey kavmim”¹⁸¹⁶ ifadesinde kendini bulan, onlara yumuşak davranan,¹⁸¹⁷ akrabalık bağına işaret eden, merhamet duygusunu uyandıran, dolayısıyla onlar için iyilik istediğine, şefkat ve merhametle muamele ettiğine onları ikna eden, onlardan da kendisine karşı sevgi ve iyi niyet beklediğine işaret eden bir üslup taşımaktadır.¹⁸¹⁸ Bu bağlamda insanda merhamet duygusunu uyandırırken dikkate alınması gereken hususlar:

- Allah’ın rızasına uygun davranmak ve O’nu gözetmek,
- Allah ve insanlar tarafından kabul görmeyen çirkin ahlaktan uzak durmak,
- İnsanlar arası ilişkileri Allah’ın tavsiye ve emirleri doğrultusunda yapmak, Kur’an-ı Kerim’i ve Hz. Muhammed’i kendine mutlak örnek almak,
- İnsanın din ve dünya hayatını güzelleştirip merhametle süslemek için onun kalbini, dilini ve duygularını güzel ve yararlı işlerle donatmak, insanın ruhunu, bedenini, aklını ve kalbini kirlетici duygu ve düşüncelerden temizlemek,
- İnsanın şefkat ve merhamet duygularına hitap etmek ve bu duyguları desteklemek,
- İnsanda merhameti yaşanılır kılmak için merhamet dilini kullanmak.

Netice olarak ilahi hitap, diğer insanlara nazaran mümin bireylerin kalbinde merhamet duygusunun uyanmasına daha erken vesile olabilecektir. Buradan hareketle duygu ve değerler aracılığıyla her kalpte var olan merhameti aktive edebilmek gerekir.

¹⁸¹² Araf 7/151.

¹⁸¹³ Esed, *Kur’an Mesajı*, I, 432.

¹⁸¹⁴ Karaman, vd., *Kur’an Yolu*, III,172.

¹⁸¹⁵ Hud 11/42; Yusuf 12/5; Saffat 37/102; Lokman 31/13, 16, 17.

¹⁸¹⁶ Maide 5/20-21; Araf 7/59, 65; Yunud X, 71; Hud 11/28, 29, 50; Nuh 71/2.

¹⁸¹⁷ Âl-i İmrân 3/159.

¹⁸¹⁸ Karaman, vd., *Kur’an Yolu*, III,166.

SONUÇ

Kur'an'da merhamet ve eğitimi konusunu araştıran bu çalışma, insanın bu dünya hayatında gerçekleştirmekle yükümlü tutulduğu yüce ideallerin bir kısmından bahseder. Bu ideallerin başında iman etmek, birbirlerine sabrı ve merhameti tavsiye edenlerden olmak vardır (Beled 90/17). Bu bağlamda insanın en büyük görevi; ezelde Allah'a verdiği söze (misaka) uygun davranmak ve sorumluluklarını yerine getirmektir (Araf 172-173). Sorumluluk, kâinatta var olan her şeyi, Rahman'ın bir emaneti olarak bilmek, onu merhamet ile gözetip korumaktır. Allah, yeryüzünde halifelik görevini insanla kaim kılmış ve insanı, bu görevi yerine getirebilecek bir fitratla yaratmıştır. Merhameti bu fitratın içine bir tomurcuk misali yerleştirmiştir. Dolayısıyla her insan, fitrî merhamet sahibidir. Merhamet, Allah'tan insana, insandan diğer varlıklara doğru yayılan, insan fitratına Allah tarafından yüklenen ve eğitim ile işlerlik kazandırılan bir programdır. Rahman; "rahmet olanı yaratmış ve onda tabii ve iradî olarak ortaya çıkacak merhameti de kendisine nispetle bilfiil, biz kullarına nispetle bilkuve var kılmıştır."¹⁸¹⁹ Merhamet, ilahî rahmetin tecellisi olarak insanda karşılık bulmuş; bu meziyeti ile insan, İslam'da eşrefi mahlûkat olarak anılmıştır.

Merhamet, insanoğlunun bizzat kendisinin, hemcinsinin ve diğer canlıların çektiği acının farkına vararak bunu hafifletmek ve ortadan kaldırmak için istek ve çabasına eşlik eden temel bir iyilik halidir.¹⁸²⁰ Tüm güzel duyguları kapsayan, dünyanın mayası ve varlığın anlamı olarak kabul edilen merhamet, çokça dış etkilerin müdahalesine ve ihmale uğramasına rağmen insanda sönmeyen bir ateş;¹⁸²¹ parlayan bir yıldız¹⁸²² olmuştur. Bununla birlikte merhametin yükselişi hep insanoğlunun gayretine bağlı kalmıştır.¹⁸²³ Ahlâkî, dinî ve sosyal boyutları ile erdemlerin anası olan merhamet, şefkat gösterme, acıma, esirgeme, bağışlama, yardım etme, affetme ve iyilik etme gibi çok geniş alanlarda kendine pratik bir karşılık bulmuş ve beşerî bir nitelik olarak öne çıkmıştır. Merhamet, sadece sevdiklerimize karşı değil, sevmediklerimize karşı da iyilik yapmayı ve bunu sürdürmeyi gerektirmektedir.

¹⁸¹⁹ Deniz, *Rahman-Rahmet-ve-Merhamet*, <https://yinedergi.com>, 05/ 06/ /2020.

¹⁸²⁰ Gilbert, *Şefkatli Zihin*, 9.

¹⁸²¹ Zeldin, *İnsanlığın Mahrem Tarihi*, 245.

¹⁸²² Jacobs, *On Dördüncü Dalai Lama*, 39.

¹⁸²³ Zeldin, *İnsanlığın Mahrem Tarihi*, 250.

Eğitim, bireyin davranışlarında değişim meydana getirme sürecidir. Duygu, değer, kişilik, karakter ve ahlak eğitimi ile insanın şahsiyetinin tekâmülünün sağlandığı bu sürecin temel unsuru ve muhatabı insandır. İnsana yaşadığı toplum içerisinde değeri olan davranış kalıplarının, normların ve merhametin öğretildiği bu süreç, aileyi, okulu, çevreyi, tabiatı ve toplumu hedef almalı, tüm canlıların yaşamını kolaylaştıran bir model olmalıdır. İnsanda önce karaktere yön vermeli, sonra insanı şahsiyetli bir varlığa dönüştürmeli ve nihayetinde merhametli bir toplum inşa etmelidir ki bu, merhamet eğitiminin bizzat kendisidir. Merhamet eğitimi, bireysel ve toplumsal düzeyde meydana gelen olumsuzluklara, yıkımlara ve acılara karşı duyarlılık geliştirmeyi, bu duyarlılığı içselleştirmeyi ve onu harekete geçirerek davranışa dönüştürmeyi, insanın iyileştirici ve tedavi edici yönünü ortaya çıkarmayı ve insana erdemli davranışlar kazandırmayı hedefleyen ilkeler bütünüdür.¹⁸²⁴ Bu doğrultuda merhamet eğitimiyle varılmak istenen iki hedeften biri; tüm varlıklarla ilişkilerde Allah'ın çizdiği sınırları aşmamak, ilişkileri nezaket, zarafet ve sevgi temeli üzerine bina etmektir. İkincisi ise verilmesi gerekeni gönülden gelen bir istekle, samimiyetle ve arzuyla vermek ve hatta fazlasıyla yapmak anlamındaki ihsanı yakalamaktır.¹⁸²⁵ Bunun için merhamet eğitimi olmazsa olmazdır. Bu süreçte fitrat, pozitif yönelimle müspet bir eyleme ya da negatif yönelimle menfi bir eyleme dönüşme potansiyeline sahiptir. Pozitif bir eylem, merhamet ahlakını; negatif bir eylem ise merhametsizliği ortaya çıkarmaktadır. Bunlardan birincisi Allah'ın kulda görmek istediği kula yakışan; diğeri Allah'ın görmek istemediği kula yakışmayan davranışlardır. Bu yönü ile merhamet eğitimi, pozitif olan duygu ve erdemlerin insana kazandırılmasını, negatif olanların uzaklaştırılmasını hedeflerken, aynı zamanda bireyde ve toplumda merhamet ahlakını inşa etmektedir.

Kur'an'a göre merhamet ahlakı, Allah'a hiçbir şeyi ortak koşmamayı, ana babaya, akrabaya, yetimlere, yoksullara, yakın komşuya, uzak komşuya, yanındaki arkadaşına, yolcuya, elinin altındakilere ihsanda bulunup merhamet etmeyi içerir.¹⁸²⁶ Başka bir ifadeyle merhamet ahlakı, Allah'a imanı, ibadeti, ona hiçbir şeyi ortak koşmamayı, kul hakkını korumayı, emeğe saygı duymayı, başkalarına yardım etmeyi, onların acılarına karşı duyarsız kalmamayı, paylaşmayı, yardımseverliği, görev ve sorumluluklarının bilincinde olmayı, şefkatli ve merhametli olmayı emreder.

¹⁸²⁴ Doğan, “Merhamet Eğitimi (Neliği) Üzerine Bazı Düşünceler”, 100.

¹⁸²⁵ Köse, *İslam İş ve Ticaret Ahlakı*, 40.

¹⁸²⁶ Nisa 4/36.

İnsanların merhametsiz olduğu ve şiddetin giderek arttığı günümüz dünyasında, bütün yıkımların temelinde merhametsizliğin olduğu söylenebilir. Şiddet, öfke, saldırganlık, haksızlık ve zulüm gibi insanı insan olmaktan çıkaran davranışları engelleyecek, insanî ilişkilerin temeline sevgi, saygı, şefkat ve yardımlaşmayı koyacak en önemli duygu merhamettir. Bu bağlamda merhamet toplumunu yeniden inşa edebilmek ve insanı kaybettiği merhamet ahlakıyla yeniden buluşturabilmek için topyekûn bir merhamet eğitimi seferberliğine ihtiyaç vardır. Kur'an referanslı nebevî bir bakış açısıyla oluşturulacak bu eğitimin temel referansı, Müslümanların “kendi aralarında merhametli”¹⁸²⁷ olduğu gibi; “başkalarıyla ilişkilerinde de merhametli olmaları”¹⁸²⁸ ilkesidir. Bu ilkeye dayalı süreçte merhametli insanlar yetiştirme ve merhametli bir toplum inşa etmenin en önemli aktörleri aile, çevre, okul, eğitimciler, toplum, din ve devlettir. Bu aktörler, âlemlere rahmet olarak gönderilen Hz. Muhammed'i (as) merhametin örneği ve rol model olarak almalı, merhametli bir toplumun inşasında üzerlerine düşen sorumluluklarını yerine getirmelidirler.

Elde edilen bilgiler ışığında sonuç olarak şu değerlendirmeler yapılabilir;

- Rahmet ve merhamet, Kur'an-ı Kerim'de kullanım sıklığı bakımından on dokuzuncu sırada yer alan ve müştaklarıyla birlikte üç yüz otuz dokuz kez tekrar edilerek birçok ayette geçen, sınırları geniş, kapsayıcı temel kavramlardan biridir. Kur'an'da, hem Allah'a hem de yaratılmış varlıklara özellikle de insanlara isnat edilen tecellilerine yer verilen kavram, bir taraftan Allah'ın yarattığı varlıklarla olan ilişkisine işaret ederken, bir taraftan da varlıkların hem birbirleriyle hem de diğer yaratılmışlarla olan münasebetlerine işaret etmektedir.
- İnsanda merhamet duygusu fitrîdir; aynı zamanda biyolojik, psikolojik, dinî, sosyolojik ve kültürel temelleri vardır. Bu doğrultuda Kur'an insanları merhametli veya merhametsizler diye kategorik bir ayrıma tabi tutmaz, ancak insanların bu potansiyelle yaratıldıklarına vurgu yapar (Şems 91/7-10).
- Kur'an, insana sevgiyi, iyiliği, şefkati, adaleti ve merhameti emreder; insanda merhameti inşa edebilmek için de imanı, kul hakkına riayeti, sevgiyi, saygıyı,

¹⁸²⁷ Fetih 48/29.

¹⁸²⁸ Ali İmran 3/159.

empatiyi, nezaketi, paylaşmayı, feragati, vicdanı, adaleti vb. duyguları eğitimle harekete geçirmenin önemine işarette bulunur. Merhamet duygusunu azaltabilecek ve köreltebilecek kin gütme, nefret etme, intikam alma, haset etme, kibirli olma, şiddet gösterme gibi zulüm kapsamına giren tüm çirkinlikleri ve kötülükleri yasaklar (Nahl 16/90).

- Kur'an, insanoğlunun merhametli bireyler olmalarını amaçlar. Bu nedenle Allah, insanoğluna peygamberler göndermiş, kitaplar indirmiş ve sorumluluklarını hatırlatmıştır. Kur'an, Allah'tan başkasına ibadet etmemeyi, ana babaya merhamet etmeyi, öf dememeyi ve azarlamamayı emreder (İsra 17/23-24). Başkalarına karşı yumuşak davranmayı, saygı duymayı, samimi, içten, nazik ve zarif olmayı, kaba ve katı kalpli olmamayı, bağışlamayı, mağfiret dilemeyi, istişare ve tevekkül etmeyi; darlıkta ve bollukta infak etmeyi, öfkeyi yenmeyi ve insanların kusurlarını affetmeyi ister (Âl-İ İmrân 3/134, 159). Bu çerçevede merhamet, adaleti, iyiliği, güzelliği, akrabaya yardım etmeyi, fenalık ve azgınlığı terk etmeyi (Nahl 16/90), sahip olunan şeyleri Allah yolunda harcamayı hem başkalarını hem de kendini tehlikeye atmamayı (Bakara 2/195), Allah'ın varlıklara ihsanda bulunduğu gibi tüm varlığa ihsan etmeyi emreder (Kasas 28/77).
- İnsanda merhamet duygusu eğitim yoluyla geliştirilebilir. Bu noktada Kur'an bir takım yöntemlerden örnekler verirken, aynı zamanda merhamet eğitiminin yaşam boyu bir etkinliğe dönüştürülebileceğine işaret eder. Merhamet eğitimi ile önce insanın, insandan hareketle de toplumun, merhametli ve erdemli olması arzulanır. Bu bağlamda İslam'ın davet dönemi, insanın merhametle eğitilebilir olduğuna; bu eğitim ile bireyler yanında toplumun da eğitilebileceğine/gözetilebileceğine dikkat çeker ve cahiliye toplumundan erdemli bir topluma dönüşümün en güzel örneğini temsil eder.
- Bu çalışma, insanların tüm kâinata rahmanî bir nazar ile bakmalarının mümkün olabileceğini, bireyde merhamete engel olabilecek duyguların kontrol altına alınabileceğine temas eder. Bunun için Kur'an temelli bir merhamet anlayışına ve eğitimine ihtiyaç duyulduğunu; Kur'an ve nebevî eksenli merhamet anlayışının ve eğitiminin mümkün ve en güzel metot

olduğunu; merhamet eğitiminin, başkalarını düşünme becerisi kazandırabileceğini ve merhametli olmayı sevdirebileceğini savunmaktadır. Tüm bunların, merhametli insan ve erdemli topluma ulaşmada önemli olduğuna vurgu yapmaktadır.

Bu çalışma kapsamında yapılabilecek öneriler şöyle sıralanabilir;

- Kur'an'da merhamet ve eğitimi konusunda daha kapsamlı ve spesifik çalışmalar yapılmalı, konu akademik bir bakış açısıyla değerlendirilmelidir. Bu kapsamda merhamet eğitimi, formel ve informal bir şekilde sürdürülmeli ve bu eğitim, hiçbir kurumun tekelinde olmamalıdır. Tüm kurumlar, imkânları ölçüsünde merhamet eğitimine katkıda bulunmalıdırlar.
- Merhamet eğitimi içerikli hayat boyu öğrenme programlarından toplumun tüm kesimleri karşılıksız bir şekilde faydalanmalıdır. Bu doğrultuda hazırlanan basılı, görüntülü, offline (çevrimdışı) ve online (çevrimiçi) materyaller bireylerin istifadesine sunulmalıdır.
- Örgün ve yaygın eğitim içerisinde hazırlanan müfredatlar merhamet eğitimine gerekli önemi vermeli ve bu eğitim için hazırlanacak kılavuz kitaplar, sergiler, seminerler, konferanslar, filmler ve reklamlar gibi yardımcı kaynaklar Kur'an'ın, Peygamberimizin ve ashabının merhamet ahlakını gündeme getirmeli ve çeşitli görsellerle bireylerin bu örnekleri içselleştirmelerine katkı sağlanmalıdır.
- Merhamet eğitimi, insanları tüm varlıklara rahmanî bir nazar ile bakmalarını sağlamalı ve onları koruyup kollamayı öğretmelidir. Bu süreçte eğitim, ailede en küçük yaştan başlamalı, yetişkinleri kapsamalı ve sürdürülebilir olmalıdır. Bunun için topyekûn bir merhamet seferberliği başlatılmalıdır.
- İnsanda merhametsizliğin nedenleri sosyolojik, psikolojik, felsefî, dinî ve ahlaki yönden araştırılmalı ve bunu çözüme kavuşturmayı amaçlayan bilimsel çalışmalar yapılmalıdır. Bu bağlamda merhamet eğitimi, bireylerde ve toplumlarda yanlış olan alışkanlıkları ortadan kaldıracak ve yerine doğru olan davranışları yerleştirecek şekilde planlanmalıdır.

- İnsan davranışlarının temelinde duygular düzenleyici ve belirleyici rol üstlendiğinden, merhamet eğitimi duyguları hedef almalıdır. Zira insan davranışlarını motive eden ve daha kalıcı olmasını sağlayan duygulardır. Bu yüzden merhamet eğitiminde yaparak ve yaşayarak öğrenmenin önemi ihmal edilmemelidir.
- Merhametsiz ve cahili bir toplumdan merhametli bir topluma geçişte İslam medeniyeti örneği kapsamında ayetler, hadisler, siyer vb. kaynaklar dikkate alınarak incelenmeli ve merhamet eğitimi programları bunun ışığında hazırlanmalıdır.
- Sonuç olarak, merhamet, insanın ve yaşamın her alanını kuşatan; Allah ile ilişkisine vurguda bulunan; insanı, insanlığı ve toplumu derinden etkileyen; insanın duygu ve mantık dünyasını şekillendiren önemli bir olgudur. Aynı zamanda merhamet, insanlığın dinî, medenî ve sosyal değer ve eylemlerinde bir referans kaynağıdır. Merhamet, daha huzurlu, daha güzel bir dünya ve gelecek var etmenin anahtarıdır; erdemli ve ahlaklı bir toplumun harcıdır.¹⁸²⁹ Merhametten yoksun bırakılan her ideolojik düşünce, felsefî inanç, anlayış ve yaşam biçimi, insan ve toplum hayatını çekilmez kılmaktadır. İnsanlık tecrübesi göstermiştir ki, bu tip toplumlarda Allah-insan, insan-insan, insan-hayvan ve insan tabiat ilişkisi bozulmakta; acımasızlık hüküm sürmekte; insanlar nefislerinin esiri olmaktadır. Bilinmelidir ki, merhamet olmayınca; doğa yeşermeyecek, meyve olgunlaşmayacak, kalplerde nefret, sokaklarda kin ve intikam, insanlarda güvensizlik zuhur edecektir. Merhamet eksik kalınca; iyiliğin saltanatı yıkılacak, muhtacın sesi duyulmayacak, fakir görülmeyecek, ailede huzur ve saadet kalmayacak, ahlak ölecek, sevgi tükenecek, adalet katledilecek, şiddet artacak, zalimin zulmü arşa yükselecek ve insanlık can çekişecektir.¹⁸³⁰ Merhamet bir toplumda hayat bulunca da; merhametsizlik merhamete, sevgisizlik sevgiye, bereketsizlik berekete, cahillik kemale, kötülük iyiliğe, çirkinlik güzelliğe, adaletsizlik adalete, huzursuzluk saadete, cimrilik cömertliğe, ahlaksızlık ahlaka, umutsuzluk umuda ve şiddet merhamete dönüşecektir. İşte bütün bunlar toplumda

¹⁸²⁹ Mevdudi, *Tefhîmu 'l-Kur'ân*, III, 509.

¹⁸³⁰ Nas, *Merhamet Yolculuğu*, 237-238.

merhamet hayat bulunca gerekleŖecektir ki, bunun en önemli aracı merhamet eēitimidir. Merhamet eēitimi, bireyde ve toplumda var olan yanlış duyguların, dūŖüncelerin, davranıŖların ve uygulamaların ortadan kalkmasına; birey ve toplumun saēlıklı bir yapıya kavuŖmasına ve evrensel deēerlere sahip saēlıklı bir toplum olmasına katkıda bulunacaktır.

KAYNAKÇA

- Abay, Ahmet, *Kur'an'da Kişilik Eğitiminin İlkeleri*, Düşün Yay., 2. Baskı, İstanbul 2015.
- Abdali, Halud Şakir Fahid, *Huluku'r-Rahme ve Menhecü'l-Kur'ani'l-Kerim fi't-Terğibi Fihi*, 2016, El-Mu'temeru'd-Düveliyyü Ani'r-Rahmeti Fi'l-İslami, Camiatü'l-Melik Suud Külliyyetü't-Terbiye, 89-124.
- Abdulgazi, M. Fuad, *Mu'cemü Garîbi'l-Kur'an*, Tebliğ Yay., İstanbul 1985.
- Abdulgazi, M. Fuad, *el-Mu'cemu'l-Mufehres li el-Fazıl-Kur'an'il Kerîm*, 3. Baskı, Dar'ul-Marife, Beyrut 1991.
- Abdullah b. Mubarek, *ez-Zühd ve'r-Rekâik*, Thk. Habîburrahman el-A'zamî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut tsz.,
- Adler, Alfred, *İnsan Tabiatını Tanıma*, Çev., A. Yörükân, İş bankası Yay., 17. Baskı, İstanbul 2020.
- Adler, Alfred, *Yaşamın Anlam ve Amacı*, Çev., K. Şipal, Say Yay. İstanbul tsz.
- Ahmed Huzai, Ayşe Hazer, *“İstiraciyyetü'l-İknai Fi Ayati'r-Rahmeti'l-Mebdueti bi (Kul)”*, 2016, El-Mu'temeru'd-Düveliyyü Ani'r-Rahmeti Fi'l-İslami, Camiatü'l-Melik Suud Külliyyetü't-Terbiye, 379-422.
- Ahmet Muhtar Ömer, *Mu'cemü'l-Lugati'l-Arabiyye El Muasıra*, 1-4, Alemü'l-Kütüp, 2008.
- Ailenin Korunması ve Kadına Karşı Şiddetin Önlenmesine Dair Kanun 6284
- Ağırman, Cemal, *“İdeal Bir Davranış Biçimi Olarak “Empati” ve Hadislerde “Empati” Örnekleri”*, Cumhuriyet Üni., İlahiyat Fak. Der., 2006, (10) 2, 23-53.
- Akarsu, Bedia, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, İnkılap Yay., 8. Baskı, Ankara 1998.
- Akbaş, Volkan-Bilgiz, Musa, *“Çağdaş Müelliflerden Muhammed Gazâlî'nin İman Tasavvuru”*, Kafkas Üni. İlahiyat Fak. Der., 2022, (9) 18.
- Akdemir, Salih, *Kurana Dilbilimsel Yaklaşımlar*, Kuramer Yay., İstanbul 2017,
- Akıncı, Adem, *"Kur'an'daki Kıssalar ve Din Öğretimindeki Yeri"*, Harran Üni. İlahiyat Fak. Der., Haziran 2004, (13) 13, 42-64.

- Akkaş, İbrahim - Uyanık, Zeki, “Kadına Yönelik Şiddet”, *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üni. SBE Der.*, 2016, (6) 1, 32-42.
- Aktepe, İ. Emin, “Modern Birey ve Merhametin İflası”, *Kutlu Doğum Haftası “Hz. Peygamber ve Merhamet Eğitimi” Sempozyumu* (Nisan 2011) DİB Yay., Ankara 2014, 385-399.
- Alanka, Ömer-Cezik, Aslıhan, “Dijital Kibir: Sosyal Medyadaki Narsistik Ritüellere İlişkin Bir İnceleme”, *TRT Akademi Dijital Medya Sayısı*, 2016, (1) 2, 548-569.
- Alıcı, Mustafa, “İslam’da Dindarlar ve Diğer kâmlık: Kur’an-ı Kerim’de “İsar” Ayetine Tarihsel Fenomenolojik Bir Yaklaşım”, *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Der.*, 2019, (7) 17, 13-20.
- Altuntaş, Hayrani, “Merhamet ve Şefkat Çağrısı”, *Hiz. Peygamber ve Merhamet Eğitimi*, Tashih: İsmail Derin, DİB Yay. 2. Baskı, Ankara 2012, 57-63.
- Altuntaş, Hayrani, “Rahmetten Şefkat ve Merhamete”, *Diyanet Aylık Der.*, 2011, 244, 17-19.
- Alusi, Ebu’l-Fadl Mahmud, *Ruhu’l-Meanî fi Tefsiri’l-Kur’ani’l-Azim ve’s-Seb’i’l-Mesanî*, 1-16, Thk. Ali Abdulbari Atiyye, Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1415.
- Anzi, Hamdan b. Lafî b. Cabir, “Rahmetü’n-Nebiiyyi fi’l-Kur’an’il-Kerim”, *El-Mu’temeru’d-Düveliyü Ani’r-Rahmeti Fi’l-İslami*, Camiatü’l-Melik Suud Külliyyetü’t-Terbiye, 2016, 53-78.
- Apak, Adem, “Tarihsel Tecrübe Olarak Merhamet ve Şiddet Açısından İslam”, *Şiddet Karşısında İslam*, Editör Bünyamin Erul, DİB Yay. 2. Baskı, Ankara 2015, 339-382.
- Apak, Adem, “Hz. Peygamberin (s.a.s.)’in Ümmetine Şefkat ve Merhameti”, *Hiz. Peygamber ve Merhamet Eğitimi*, DİB Yay., 2. Baskı, Ankara 2012, 79-87.
- Apaydın, H. Yunus, “Adalet Nedir? Mahiyet ve Keyfiyet”, *Bilimname*, 2018, (1) 35, 459-476.
- Arıkan, Kemal, <https://www.kemalarikan.com/nefret.html>, 21.05.2021
- Aristoteles, *Retorik*, Çev. Mehmet H. Doğan, Yapı Kredi Yay., 16. Baskı, İstanbul 2018.

Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, Say Yay. Çev. F. Akderin, 3. Baskı, İstanbul 2017.

Arslan, Hulusi, "İslam'ın Şiddet ve Teröre Bakışı", *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 2019, (6) 7, 24-33.

Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl, *el-Furuk'ul-Lugaviyye*, Thh. Muhammed İbrahim Selim, Dar'ul-İlim ves-Sekafeti, Kahire tsz.

Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl, *Mu'cemu'l-Furûk'ul-Lugaviyye*, Müessetü Neşri'l-İslami, Thk. Eş-Şeyh Beytullah, Beyyat, tsz.

Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl, *el-Vücuḥ ve'n-Neza'ir*, Nşr. Muhammed Osman, Mektebetü's-Sekafeti'd-Diniyye, Kahire 2007.

Atagün, Ö. Faruk, *"AIHM Kararları Işığında Nefret Suçu"* Ankara 2019, 1-11.
https://www.omeratagun.com/files/AIHM_Kararlarıyla_Nefret_Sucu.pdf,

Atar, Fahrettin, *Fıkıh Usulü*, İFAV Yay. İstanbul 1988.

Ateş, Süleyman, *Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, 1-6, Milliyet Yay., 1995,

Attas, S. Nakib, *İslam, Sekülerizm ve Geleceğin Felsefesi*, Çev. M. Erol Kılıç, İnsan Yay., 2. Baskı, İstanbul 1995.

Avşaroğlu, Sebahattin, "Merhamet Eğitimi Programının Üniversite Öğrencilerinin Merhametli Olma Düzeylerine Etkisi", *Manas Sosyal Araştırmalar Der.*, 2019, (8) 3, 2484-2500.

Ayan, Sezer, "Şiddet ve Fanatizm", *Cumhuriyet Üni. İktisadi ve İdari Bilimler Der.*, 2006, (7) 2, 191-209.

Ayçil, Ali, "İnsanın Değeri", *İstanbul Kültür ve Edebiyat Der.*, İstanbul MEM Yay., Ocak 2015, 9, 4-7, (istanbuldergisi9sayi.pdf).

Aydın, Belgin, "Günümüzde Aile İçi İlişkilerde Merhamet Eğitimi", *Kutlu Doğum Haftası "Hz. Peygamber ve Merhamet Eğitimi" Sempozyumu* (Nisan 2011) DİB Yay., Ankara 2014, 401-409.

Aydın, Mehmet, *Din Felsefesi*, Dokuz Eylül Üni. Yay., İzmir 1990.

Aydın, M. Belkıs, "Kant'ın ve Hegel'in Felsefesinde Cezanın Amacı", *İnönü Üni. Hukuk Fakültesi Der.*, 2020, (11) 1, 126-138.

- Aydın, M. Şevki, *Eğitim Ahlakı*, DİB Yay. 3. Baskı, Ankara 2020.
- Aydın, M. Şevki, “İslam Ahlak Eğitimi”, *İslam Ahlakı Temel Konular Güncel Yorumlar*, Editörler M. Şevki Aydın ve A. Hadi Adanalı, DİB Yay., 3. Baskı, Ankara 2017, 201-254.
- Aydın, M. Şevki, “Eğitimde Bir Motivasyon Aracı Olarak Merhamet”, *Kutlu Doğum Haftası “Hz. Peygamber ve Merhamet Eğitimi” Sempozyumu* (Nisan 2011), DİB Yay., Ankara 2014, 298-308.
- Aydın, M. Zeki, “Ailede Merhamet,” mehmetzekiaydin.com, 1-5.
- Aydınlı, Abdullah, *Hz. Peygamber’in Örnekliliği ve Cihanşümul Peygamberliği*, İslam’da İnsan Modeli ve Hz. Peygamber Örneği, TDV Yay., Ankara 1995.
- Ayhan, Halis, *Eğitime Giriş Ve İslamiyet’in Eğitime Getirdiği Değerler*, Damla Yay. 2. Baskı, İstanbul 1986.
- Ayten, Ali, “Affedicilik ve Din: Affetme Eğilimi ve Dindarlıkla İlişkisi Üzerine Ampirik Bir Araştırma”, *Marmara Üni. İlahiyat Fakültesi Der.*, 2009, 37, 111-128.
- Ayten, Ali-Tura, H., “Affetme ve Dindarlık, Hayat Memnuniyetini Nasıl Destekler?”, *İslami İlimler Der.*, 2017, (12) 3, 27-54.
- Bakırcıoğlu, Rasim, *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*, Anı Yay., Ankara 2012.
- Sedat Balyemez, “Eğit-, Eğitim Kelimelerinin Yapısı ve Türkiye Türkçesine Girme Süreci”, *SUTAD*, Aralık 2019, (47), 41-52
- Bardakoğlu, Ali, *İslam Işığında Müslümanlığımızla Yüzleşme*, Kuramer, 4. Baskı, İstanbul 2019.
- Başaran, İ. Ethem, *Eğitim Psikolojisi*, Gül Yay., Bilim Matbası, 5. Baskı, Ankara 1978.
- Batar, Yusuf, “Empatik Düşündürme Yoluyla Merhamet Eğitimi -Kur’an Ve Hz. Peygamber’in Uygulamaları Işığında”, *Diyanet İlmi Dergi*, DİB Yay. 2012, (48) 1, 43-66.
- Bayırlı, Hakan, “Merhamet Değeri: Sınıf Öğretmenlerinin Görüşleri ve Etkinlik Örnekleri”, *Cumhuriyet International Journal of Education*, 2020, (9) 2, 468-493.

- Bayraklı, Bayraktar, “İslam Eğitimi İle Batı Eğitim Sistemleri Arasındaki Temel Farklar”, *Marmara Üni. İlahiyat Fakültesi Der.*, 1995, 7-8-9-10, 519-528.
- Bayraktar, M. Faruk, *İslam Eğitiminde Öğretmen–Öğrenci Münasebetleri*, Marmara Üni. İlahiyat Vakfı Yay. İstanbul 1989.
- Bayraktutar, Muammer, “Hz. Peygamber’in Ahlâkını Sevgi ve Merhamet Merkezli Bir Okuma”, *Çeşitli Yönleriyle Hz. Muhammed*, Editörler; Recep Çetintaş ve Arkadaşları, Bülent Ecevit Üni. Yay., 2017, 215-232.
- Bayram, Enver, “Kur’an’a Göre İnsanı Şiddete Sevk Eden Zaaflar”, *Aile Eksenli Şiddetten Sosyal Travmalara*, Yayın Sorumlusu: Adem Solak vd., Samsun Valiliği Bilim-Kültür Hizmeti, 2018.
- Begavî, Ferra, *Şerhu’s-Sünne*, 1-15, Thk. M. Züheyr eş-Şâvîş–Şuayb el-Arnaût, Mektebetü’l-İslami, 2. Baskı, Beyrut 1983.
- Beğavi, Ebu Muhammed Hüseyin, *Me’âlimü’t-Tenzîl fî Tefsir’il-Kur’an*, 1-5, Thk. Abdurrezzak el-Mehdi, Daru İhyau’t-Turasi, Beyrut 2000.
- Beni İsa, Abdurrauf Ahmet, “*er-Rahmetü Fi’l-Kur’an (et-Tıflü Enmuzecen)*”, El-Mu’temeru’d-Düveliyü Anî’r-Rahmeti Fi’l-İslamî, 2016, Camiatü’l-Melik Suud Külliyyetü’t-Terbiye, 428-460.
- Beydavi, Nasırüddin Ebu Said Abdullah b. Ömer b. Muhammed, *Envaru’t-Tenzil ve Esraru’t-Te’vîl*, 1-5, Thk. Muhammed A. el-Maraşlı, Daru İhyai’t-Turasi’l-Arabî, Beyrut 1418.
- Beyhaki, Ebu Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali, *Sünenü’l-Kübra*, Thk. Muhammed A. Ata, Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 3. Baskı, Beyrut 2003.
- Bikai, Ebu’l-Hasan Burhanuddin İbrahim b. Ömer b. Hasan, *Nazmü’d-Dürer fî Tenasübi’l-Ayat ve’s-Süver*, 1-22, Daru’l-Kütübi’l-İslami, Kahire tsz.
- Bilgin, Beyza, “Kur’an’ın Anlatım Teknikleri Üzerine”, Editörler Mehmet Akif Ersin ve Arkadaşları, *1. Kur’an Sempozyumu 1-3 Nisan 1994*, Bilgi Vakfı Yay., Ankara 1994
- Bilgin, Beyza, “İslamda Sevgi”, *Din Öğretimi Der.* m.e.g.s.b.Yay., Ankara 1988, 17, s. 21-29.

- Bilgiz, Musa, *Hayırlı Çocuk Yetiştirmenin Temel İlkeleri*, Beyan Yay. İstanbul 2006.
- Bilgiz, Musa, *Kur'an Açısından Vicdan ve Değeri*, Beyan Yay. İstanbul 2007.
- Bilgiz, Musa, *Çocuk Eğitiminde Sevgi*, Beyan Yay. İstanbul tsz.
- Bilgiz, Musa, *Kur'an'da İnsanlık Onuru*, Fecr Yay., 2. Baskı, Ankara 2013.
- Bilgiz, Musa, "Kur'an'da İlim Kavramı", *Diyanet İlmi Dergi*, Özel sayı, 2012, 1, 623-634.
- Bilgiz, Musa, "Kur'an'da Zikir Kavramının Anlam Alan", *Atatürk Üni. İlâhiyat Fakültesi Der.*, Erzurum, 2006, (10) 25, 209-236.
- Bilgiz, Musa, "Kur'an'da Bilgi ve Düşünce Üretimi", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 2012, (1) 3, 53-86.
- Bilmen, Ö. Nasuhi, *Kur'an-ı Kerim Meâli Alisi ve Tefsiri*, 1-8, Bilmen Yay., İstanbul 1993,
- Bilmen, Ö. Nasuhi, *Hukuki İslâmiyye ve Istilahât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 1-8, Bilmen Yay., İstanbul tsz.
- Bilmen, Ö. Nasuhi, *Muvazzah İlmi Kelam*, Bilmen Yay. İstanbul 1972.
- Bolay, S. Hayri, *Eğitimden Doğan Gençlik Problemleri*, Gençliğin Ruhî ve Manevi Problemleri, Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi, İSAV Vakfı Yay., İstanbul trs.
- Bourner, 1996; akt. Ali Demirci, *Literatür Taraması*, Coğrafya Araştırma Yöntemleri, Editörler Y. Arı ve İ. Kaya, Coğrafyacılar Derneği, Balıkesir, 2014, 73-107.
- Buhari, Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrahim el-Cu'fi, *Sahihu'l-Buhari*, 1-9, Thk. M. Zuhayr bin Nasır, Daru Tavgun-Necat 1422.
- Bulaç, Ali, *Kur'an Dersleri*, Çıra Yay. İstanbul 2016.
- Bursevi, İ. Hakkı, *Ruhu'l-Beyan*, Daru'l-Fikr, Beyrut tsz.
- Bursevi, İ. Hakkı, *Kelimeler Arasındaki Farklar (Kitabu'l-Furuk)*, Çev. Ömer Aydın, İşaret Yay., 2. Baskı, İstanbul 2016.
- Büyükdüvenci, Sabri, *Eğitim Felsefesi Yazıları*, Yargıçoğlu Matbası, Ankara 1987.

- Câbirî, M. A., *Fehmü'l-Kur'an Nüzul Sirasına Göre Tefsiri*, 1-3, Çev. Muhammed Coşkun, Mana Yay., İstanbul 2013.
- Canlı, Mustafa, “Hz. Peygamber’in Şefkat ve Merhamet Merkezli Ahlâkı”, *Çeşitli Yönleriyle Hz. Muhammed*, Editörler; Recep Çetintaş ve Arkadaşları, Bülent Ecevit Üni. Yay., 2017, 75-89.
- Carter, Forrest, *Küçük Ağacın Eğitimi*, Çev. Ş. Süer Kaya, Say Yay. 17. Baskı, İstanbul 2019.
- Cebeci, Suat, “*Din Öğretimi Yöntemleri*”, (Pdf) 1-27. http://www.ebsad.org/img/20140407_6321527362.pdf.
- Cebecioğlu, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, <http://tasavvufkitapligi.com/i/uploads/429779tasavvuf-terimleri-ve-deyimleri-sozluhu>. (05.02.2021).
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usulü*, TDV Yay., 5. Baskı, Ankara 1985.
- Cerrahoğlu, İsmail, "Kur'an'da İnsanın Yaratılış Sahnesinin Düşündürdükleri", *Ankara Üni. İlahiyat Fak. Der.*, 1972, (20) 1-4, 85-96
- Cessas, Ebu Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî, *Ahkamu'l-Kur'an*, Thk. Muhammed Sadık Gamhavi, Daru-İhyai't-Turasi'l-Arabiyyi, Beyrut 1405.
- Cevheri, Ebu Nasr İsmail b. Hammad, *Sihah Tac'ul-Luga ve Sihahu'l-Arabiyye*, Thk. Ahmed Abdulğafur Attar, Daru'l-İlm, Beyrut 1987.
- Cezairi, Ebu Bekir Cabir, *Eyseru't-Tefasir*, 1-5, Mektebetü'l-Ulum, 5. Baskı, Medine 2003.
- Cevizci, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, Say Yay. 7. Baskı, İstanbul 2019.
- Compte-Sponville, André, *Büyük Erdemler Risalesi*, Çev. Işık Ergüden, İletişim Yay. 6. Baskı, İstanbul 2020.
- Coşar, A. Mevhibe, “İntikam: Öznesi de Nesnesi de Mağdur Bir Duygu”, (Kültürümüzde İntikam), Editörler: Emine Gürsoy Naskali, Hilal Oytun Altun, *Acta Turcica Çevrimiçi Tematik Türkoloji Der.*, 2011, (3) 1/2, 302-309.
- Cündioğlu, Düccane, *Hz. İnsan*, Kapı Yay., 2. Baskı, İstanbul 2009.
- Cündioğlu, Düccane, *Göz İzi*, Kapı Yay., 3. Baskı, İstanbul 2010.

- Cündioğlu, Dücan, “Kibir Üzerine Dersler” 15.07.2021.
<http://ducanecondioglusimurggrubublogspot.com/2013/03/kibir-uzerine-dersler>.
- Cürcani, S. Şerif, *Kitabu't-Tarifât*, ts.
- Çağrııcı, Mustafa, “Şiddetin Kavramsal Çerçevesi ve İslâm Ahlâkı Açısından Değerlendirilmesi”, *Din ve Hayat: İstanbul Müftülüğü Der.*, 2012, 15, 4-9.
- Çağrııcı, Mustafa, "Adalet", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1988, I, 341-343.
- Çağrııcı, Mustafa, "Af", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1988, I, 394-395.
- Çağrııcı, Mustafa, "Cömertlik", *Tdv İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, VIII, 72-73.
- Çağrııcı, Mustafa, Haset, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1997, XVI, 378-380.
- Çağrııcı, Mustafa, İntikam, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2000, XXII, 356-357.
- Çağrııcı, Mustafa, "Îsâr", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2000, XXII, 490-491.
- Çağrııcı, Mustafa, Kibir, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara 2002, XXV, 562-563.
- Çağrııcı, Mustafa, "Kin", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara 2002, XXVI, 30-31.
- Çağrııcı, Mustafa, Merhamet, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara 2004, XXIX, 184-185.
- Çağrııcı, Mustafa, "Kul Hakkı", *TDV. İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: 2002, XXVI, 350-351.
- Çağrııcı, Mustafa, "Saygı", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2009, XXXVI, 211-212.
- Çam, Süleyman, “Mûsâ Cârullah Bigiyef Efendi ve İman Adlı Makalesi”, *Çukurova Üni. İlahiyat Fak. Der.*, 2020, (20)2, 724-747
- Çamdibi, Mahmut, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazali*, Han Yay., İstanbul 1983.
- Çamdibi, Mahmut, *Din Eğitime Giriş*, Marmara Üni. İlahiyat Fak. Yay. İstanbul 1989.
- Çantay, H. Basri, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, 1-3, Elif Ofset, İstanbul 1990,
- Çelik, Muhammed, *Kur'an Kur'an'ı Tammlıyor*, Şule Yay., İstanbul 1998.
- Çelik, Murat-İnce, Abdullah, “Cevdet Said Düşüncesinde İslam Topluluklarında Şiddet Sorunsalı ve Din”, *Pamukkale Üni. İlahiyat Fak. Der.*, 2019, (6) 12, 233-247.

- Çelikel, Bülent, “Fazlur Rahman’da Eğitimin Tanımı ve Hedefleri”, *Dokuz Eylül Üni. İlahiyat Fak. Der.*, 2008, 27, 71-89.
- Çetin, Musa, “Hadîsler Bağlamında Şiddet Olgusu”, *Dicle Üni. İlahiyat Fak. Der.*, 2015, (17) 2, 371-400.
- Çetiner, Bedrettin, “Sevgi ve Nefrette Denge”, *İslam’da Sevgi Temelinde Beşeri İlişkiler Sempozyumu*, İstanbul 2009, 115-120.
- Çubukçu, İ. Agah, *İslam Felsefesinde Allah’ın Varlığının Delilleri*, Ankara Üniversitesi Yay., 5. Baskı, Ankara 1987.
- Dameğanî, Hüseyin b. Muhammed, *Kâmusu’l- Kur’an ev Islahu’l-Vücûh ve’n-Nezair fi’l-Kur’an’il-Kerim*, Thk. Abdülaziz Seyyid el-Ehl, Dâru’l-İlm, 4. Baskı. Beyrut 1983,
- Dârimî, Ebu Muhammed Abdullah b. Abdirrahman b. el-Fazl, *es-Sünen*, 1-4, Thk. Hüseyin Selim ed-Daranî, Daru’l-Muğni, Sudi Arabistan, 2000.
- Demir, Osman, "Vicdan", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2013, XLIII, 100-102.
- Demirci, Muhsin, *Tefsir Usulü*, Marmara Üni. İlahiyat Fak. Vakfı Yay. 57. Baskı, İstanbul 2017.
- Deniz, Gürbüz, *Anlam ve Varlık Boyutuyla İnsan*, DİB Yay. 4. Baskı Ankara 2021.
- Deniz, Gürbüz, *Rahman-Rahmet-ve-Merhamet*, <https://yinedergi.com>, 05/ 06/ /2020.
- Derveze, M. İzzet, *et-Tefsiru’l-Hadis*, 1-9, Daru’l-hyay’l-Kütubi’l-Arabiyyi, Kahire 1383.
- Doğan, Mehmet D., *Büyük Türkçe Sözlük*, Rehber Yay. Ankara 1990.
- Doğan, Recai, “Merhamet Eğitimi (Neliği) Üzerine Bazı Düşünceler”, *Kutlu Doğum Haftası “Hz. Peygamber ve Merhamet Eğitimi” Sempozyumu* (Nisan 2011) DİB Yay., Ankara 2014, 99-111.
- Dölek, A., “Hadisler Işığında Haset Hastalığı ve Psikoterapi”, *Harran Üni. İlahiyat Fak. Der.*, 2002, (10) 10, 39-82.
- Dursun, Yücel, “Şiddetin İzini Sürmek: Şiddet Nedir?”, *Felsefe ve Sosyal Bil. Der.*, 2011, 12, 1-18.

- Durmuş, Zülfikar, "Sosyal Dayanışmanın Sağlanmasında Kur'an'ın Öngördüğü İdeal Model: Îsâr", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Der.*, 2003, (3) 4, 17-27.
- Düzenli, Yaşar, "Haberlerde Tedricilik ve Cinlerin Kulak Hırsızlığı Meselesi", *İstanbul Üni. İlahiyat Fak. Der.*, 2010, 22, 125-154.
- Düzgün, Ş. Ali, *Sarp Yokuşun Eteğinde İnsan*, Otto Yay. Ankara 2016.
- Düzgüner, Sevide - Martı, Huriye, "Aile İçi Şiddetin Önleyicisi Olarak İslam'ın Merhamet Temelli Aile Modeli", *Sakarya Üni. İlahiyat Fak. Der.*, 2020, (22) 42, 457-482.
- Ebu Davûd, Süleyman b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *es- Sünen*, 1-4, Thk. Muhammed M. Abdulhumejd, el-Mektebet'ül-Asriyye, Beyrut tsz.
- Ebu Ubeyde, Ma'mer b. Müsenna, *Mecazü'l-Kur'an*, 1-2, Thk. Fuad Sezgin, Mektebetü'l-Hanci, Kahire 1962.
- Ebu's-Sûud, Muhammed İbn Muhammed el-İmâdî, *İrşadu'l-Akli's-Selîm İla Mezaye'l-Kitabi'l-Kerim*, 1-9, Daru-İhyai't-Turasi'l-Arabiyyi, 2. Baskı, Beyrut trs.
- Ebu Ubeyd, el-Kasım b. Sellam, *Garibu'l-Hadis*, 1-4, Thk. Muhammed A. Han, Matbaatu Daireti'l-Mearifi'l-Osmaniyye, Haydarabat, 1964.
- Ebu Zehra, Muhammed b. Mustafa, *Zehretü't-Tefasir*, 1-10, Daru'l-Fikri'l-Arabi, tsz.
- Ebu Zeyd, Nasr Hamid, "Kur'an'ın Adalet Kavramı", Çev., Enes Büyük, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Der.*, 2015, (15) 3, 245-264.
- Ebyari, İbrahim b. İsmail, *el-Mevsuatu'l-Kur'aniyye*, 1-11, Müessesetü Sicli'l-Arap, 1405,
- Ece, Hüseyin K., *İslam'ın Temel Kavramları*, Beyan Yay., İstanbul 1999.
- Epiktetos, *Düşünceler ve Sohbetler*, Çev. Burhan Toprak, MEB Yay., İstanbul 1989.
- Erden, Münire, *Eğitim Bilimlerine Giriş*, Arkadaş Yay., 13. Baskı, Ankara 2020.
- Eren H. ve Arkadaşları, *Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük*, 1-2, TDK Yay. Ankara 1988.
- Eren, Şadi, "Kur'anî Perspektiften Adalet ve Zulüm Kavramlarına Genel Bir Bakış", *Katre Uluslararası İnsan Araştırmaları Der.*, 2018, 6, 121-138.

- Esed, Muhammed, *Kur'an Mesajı Meal-Tefsir*, 1-3.çev. C. Koytak, A. Ertürk, İşaret Yay., İstanbul 1996.
- Ersoy, Elif G.- Köşger, Ferdi, "Empati: Tanımı ve Önemi", *Osmangazi Tıp Der.*, 2016, (38) 2, 9-17.
- Ersöz, Resul, "Kur'an'a Göre "Hakk" ve "Adalet" Kavramları Bağlamında İslâm Toplumunun İctimâî Değerleri", *Afyon Kocatepe Üni. Sosyal Bil. Der.*, 2016, (18) 2, 1-27.
- Ertürk, Selahattin, *Eğitimde Program Geliştirme*, Hacettepe Üni. Basımevi, Ankara 1972.
- Eyüboğlu, İ. Zeki, *Türkçe Kökler Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1993.
- Ezheri, Ebu Mansur, *Tezhibi'l-Luga*, Thk. Muhammed Ivaz Mur'ib, Daru İhyau't-Turasi'l-Arabiyye, Beyrut 2001.
- Ferra, Ebu Zekerriyya Yahya b. Ziyad b. Abdillâh, *Me'ani'l-Kur'an*, 1-3, Thk. Ahmed Yusuf Necati – M. Ali en-Neccar, Daru'l-Mısriyye, Mısır, trs.,
- Fersahoğlu, Yaşar-Demir, M. Akif, *Din Eğitim ve Öğretiminde Duygu Eğitimi*, Çamlıca Yay., 2. Baskı, İstanbul 2012.
- Fersahoğlu, Yaşar, *Kur'an'da Zihin Eğitimi*, Çamlıca Yay. 3. Baskı, İstanbul 2015.
- Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb, *el-Kamusu'l-Muhit*, Thk. Mektebü Tahkiki't-Turas fi Müesseseti'r-Risale, Müessesetü'r-Risale, 8. Baskı, Beyrut 2005.
- Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb, *Besâ'iru Zevi't-Temyîz fî Letâ'ifi'l-Kitâbi'l-Azîz*, 1-6, Thk. Muhammed Ali Necar, İhyau't-Turasi'l-İslamiyye, Kahire, 1996.
- Frolov, İvan, *Felsefe Sözlüğü*, Çev. Aziz Çalışlar, Cem Yay., İstanbul 1991.
- Fromm, Erich, *Sevme Sanatı*, Çev. Işitan Gündüz, Say Yay. İstanbul 1985.
- Fromm, Erich, *Hayatı Sevmek*, Çev. Ali Köse, Arıtan Yay. İstanbul 2004.

- Gade, Kasım, “*Ayat’ür-Rahme Fi’l-Kur’ani’l-Kerim Dirasetün Lisaniyyetün fi’l-Bünyeti Ve’l-Muhteva*”, El-Mu’temeru’d-Düveliyyü Ani’r-Rahmeti Fi’l-İslami, 2016, Camiatü’l-Melik Suud Külliyyetü’t-Terbiye, 205-233.
- Gazali, Ebu Hamid Muhammed, *İhyau Ulumi’d-Din*, 1-4, Çev. Ahmed Serdaroğlu, Bedir Yay., İstanbul trs.,
- Gazali, Ebu Hamid Muhammed, *el-Maksadu’l-Esna Fi Şerhi Esma’illahi’l-Hüsna*, Thk. Bessam A. el-Cabi, Kıbrıs, 1987.
- Gazî, Abdulkadir b. Hüveyş es-Seyyid Mahmud, *Beyanü’l-Meanî*, 1-6, Matbaatü-t-Terakki, Dimeşk 1965.
- Gencer, Bedri, “Kibrin Kalbine Yolculuk”, *Reyhan Der.*, 2017, (5), 49.
- Genç, Muhammet Fatih, “Merhamet Eğitiminin Saldırganlık Davranışını Azaltmadaki Rolü”, *Ondokuz Mayıs Üni. İlahiyat Fak. Der.*, (2018), 45, 61-82.
- Gerhardt, Sue, *Sevgi Neden Önemlidir?*, Çev. Bahar Tırnakçı, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2019.
- Gilbert, Paul, *Şefkatli Zihin*, Çev. Uğur Mehter, Diyojen Yay., İstanbul 2022.
- Girard, Rene, *Şiddet ve Kutsal*, Çev. Necmiye Alpay, Kanat Kitap, İstanbul 2003,
- Göka, Erol, *Kalpten*, Kapı Yay., İstanbul 2020.
- Görmez, Mehmet, “İşgal Altındaki Kalpler ve Merhamet Eğitimi”, *Hız. Peygamber ve Merhamet Eğitimi*, Tsh. İsmail Derin, DİB Yay., 2. Baskı, Ankara 2012.
- Görmez, Mehmet, “Takdim”, *Hız. Peygamber ve Merhamet Eğitimi*, Tsh. İsmail Derin, DİB Yay. Ankara 2. Baskı, 2012, 7-9..
- Güler, İlhami, “Kur'an'da Cihad'ın Teoloji-Politiği”, *İslamiyat*, 2002, (5) 1, 75-90.
- Güler, İlhami, “Vicdanın Kendini Kandırma Halleri Olarak Vicdansızlık”, *Bilim, Ahlak ve Sanat Bağlamında Çağdaş İslam Algıları, Uluslararası Sempozyum 26-28 Kasım 2010 Samsun*, Editörler: C. Batuk, H. Atsız, Canik Belediyesi Yay. Samsun 2011, 1-2, 389-401.
- Güllüce, Hüseyin, “Salat Kavramı: Etimolojisi ve Bazı Mülahazalar”, *Atatürk Üni. İlahiyat Fak. Der.*, 2005, (10) 23, 171-184.

- Güllüce, Veysel, “İnsan Allah'ın Halifesi midir?”, *Atatürk Üni. İlahiyat Fak. Der.*, 2001, (15), 169-214.
- Gündüz, Şinasi, “Din ve Şiddet Paradoksu”, *Milel ve Nihal*, 2016, (13) 2, 8-31.
- Güner, Osman, “İslam Düşüncesinde Kadına Yönelik Şiddet Söylemine Bir Bakış”, *Ondokuz Mayıs Üni. İlahiyat Fak. Der.*, 2007, (23) 23, 51-63.
- Güneş, Abdalbaki, “Kur’ân Işığında Şiddet Sorununa Bir Bakış”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Der.*, 2005, (5) 3, 7-28.
- Hacıkeleşoğlu, Hızır- Kartopu, Saffet, “Merhamet ve Dindarlık: Üniversite Öğrencileri Üzerine Ampirik Bir Araştırma”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, (2017), 59, 203-227.
- Halil b. Ahmed, *Kitabü'l-Ayn*, I-8, Thk. Mehdî el-Mahzûmî-İbrâhim es-Sâmerrâî, Daru ve Mektebetü'l-Hilal, Beyrut tsz.
- Hançerlioğlu, Orhan, *Felsefe Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, 7. Baskı, İstanbul 1989.
- Hasankahyaoğlu, Havva R., *Dindarlık Empati İlişkisi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üni. Sosyal Bil. Enstitüsü Felsefe ve Din Bil. Ana Bilim Dalı, Konya 2008.
- Hatip, Yunus, *et-Tefsiru'l-Kur'aniyyu Li'l-Kur'an*, 1-16, Daru'l-Fikri'l-Arabiyyi, Kahire tsz.
- Hatip, Abdüllatif b. Muhammed, *Evdahut-Tefasir*, el-Matbaatü'l-Mısıriyye, 6. Baskı, 1964.
- Hattab, Enver, “*er-Rahmetü Fi'l-Kur'an'il-Kerim*”, El-Mu'temeru'd-Düveliyyü Ani'r-Rahmeti Fi'l-İslami, 2016, Camiatü'l-Melik Suud Külliyyetü't-Terbiye, 277-319.
- Hazin, Ebu'l-Hasen Alaüddin Ali b. Muhammed b. İbrahim, *Lübabü't-Te'vil fi Me'ani't-Tenzil*, 1-4, Thk. Muhammed Ali Şahin, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1415.
- Hicazi, Muhammed, *et-Tefsiru'l-Vadih*, Daru'l-Ceyli'l-Cedid, 10. Baskı, Beyrut 1413.
- Hökelekli, Hayati, “İslâm Anlayışında “Eğitim” Üzerine Düşünceler”, *Dem Dergi*, 2008, (1) 3, 46-49.

- Hökelekli, Hayati, “Gökyüzünden Yeryüzüne Yayılan Bir Değer: Merhamet ve Eğitimi”, *Diyanet Aylık Dergi*, 2011, 244, 13-16.
- Hökelekli, Hayati, “Merhamet”, *Dem Dergi*, Yıl 2008, (1) 4, 78-82.
- Işıқтаç, Yasemin, “Sözleşme Kavramı Açısından Dayanışma Hıncı (Ressentiment) Karşılaştırması”, *İstanbul Üni. Hukuk Fak. Mecmuası*, 2006, (64) 2, 35-47.
- İbn Abbas, Ebu'l-Abbas Abdullah b. el-Abbas b. Abdilmuttalib Kureşî, *Tenvirü'l-Mikbas min Tefsiri İbn Abbas*, Derleyen, Firuzabadi, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Lübnan, trs.
- İbn Aşur, Muhammed et-Tahir, *Tefsiru't-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 1-30, Daru't-Tunisiye, Tunus 1984.
- İbn Atiyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdirrahmân b. Gâlib el-Muhâribî, *el-Muharrerü'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, 1-5, Thk. Abdusselam Muhammed, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1422.
- İbn Düreyd, Ebu Bekr Muhammed b. el-Hasen b. el-Ezdi el-Basri, *Cemheretü'l-Luga*, 1-3, Thk. Remzi Münir Balbekki, Daru'l-İlm, Beyrut 1987,
- İbn Ebi Zemenin, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Aziz*, 1-5, Thk. Ebu Abdullah b. Ukkâşe-Muhammed b. Mustafa Kenz, El-Faruku'l-Hadise, Kahire, 2002.
- İbn Faris, Ebu'l-Huseyn b. Ahmet, *Mu'cemu Mekayisi'l-Luga*, 1-6, Thk., Abdusselam Muhammed Harun, Daru'l-Fikr, 1979.
- İbn Hanbel, Ebu Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybani, *el-Müsned*, Thk. Şuayip Arnavut, Adil Mürşid, Müessesetü'r-Risale, 2001.
- İbn Haldun, Ebu Zeyd Abdurrahman bin Muhammed, *Mukaddime*, 1-8, Thk. Halil Şehhade, Daru'l-Fikr, 2. Baskı, Beyrut 1988.
- İbn Kayyim el Cevziyye, Mihammed b. Ebi bekr b. Muhammed b. Ebi bekr b. Eyyub b. Şemseddin, *Medâricü's-Sâlikîn Beyne Menâzili "İyyâke Na'büdü Ve İyyâke Neste'in*, Thk, Muhammed el-Bağdadi, Daru'l-Kütübi'l-Arab, 3. Baskı, Beyrut 1996, 1-2.
- İbn Kesir, Ebu'l-Fida İsmail, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, 1-8, Thk. Sami b. Muhammed Selame, Daru't-Taybe, 3. Baskı, 1999,

- İbn Kuteybe, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dineveri, *Te'vilü Müşkili'l-Kur'an*, Thk. İbrahim Şemsuddin, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut trs.
- İbn Kuteybe, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim, *Tefsiru Garibi'l-Kur'an*, Thk. S. Ahmed Sakar, Daru'l-Kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1978.
- İbn Mâce, Ebu Abdillâh Muhammed el-Kazvînî *es-Sünen*, 1-2, Thk. M. Fuad Abdulbaki, Daru ihyai'l-Kütübi'l-Arabiyye,
- İbn Manzur, Ebu'l-Fadl Cemalüddin Muhammed b. Mükerrrem, *Lisanü'l-Arap*, Daru Sadır, 3. Baskı, Beyrut 1993.
- İbn Miskeveyh, Ebu Ali Ahmed b. Muhammed b. Yakub, *Ahlak Eğitimi (Tezhibu'l-Ahlak)*, Çev. A.K. Şener, İ. Kayaoğlu, C. Tunç, Büyüyen Ay Yay. 3. Baskı, İstanbul 2017.
- İbn Side, Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl ed-Darîr el-Mürsî, *el-Muhassas*, 1-5, Thk. Halil İbrahim Ceffal, Dar İhya'i- Turasi'l Arabî, Beyrut 1996.
- İbnü'l-Cevzi, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, *Zadu'l-Mesir fi İlmi't-Tefsir*, 1-4, Thk. Abdurrezzak el-Mehdi, Daru'l-Kütübi'l-Arabiyye, Beyrut 1422,
- İbnü'l-Cevzi, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, *Nüzhetü'l-A'yuni'n-Nevazir*, Thk. Muhammed Kazım er-Radi, Müessesetu'r-Risâle, Beyrût 1984.
- İbnu'l-Esir, Mecdüddin, *en Nihaye fi Ğaribi'l-Hadis ve'l-Eser*, 1-5, Thk. Mahmut Muhammed el-Tanahi-Tahir Ahmed ez-Zavî, Mektebetu İlmiyye, Beyrut 1979.
- İbrahim Mustafa, vd., *el-Mu'cemü'l-Vasît*, 1-2, Çağrı Yay. İstanbul 1990.
- İhtibar, Hüseyin, “Şiddeti Benimseyen ve Dini Referans Alan Örgütlerin Kur'an'i Dayanakları”, *Harran Üni. İlahiyat Fak. Der.*, 2019, (24) 42, 1-26.
- İmamı Malik, Malik b. Enes b. Malik, *Muvatta*, 1-2, Thk. Beşşar A. Maruf, Mahmud Halil, Müessesetü-r-Risale, 1412.
- İmamoğlu, Abdulvahit, “Vicdan Kavramının Psiko-Sosyal Tanımı”, *Akademik İncelemeler Der.*, 2010, (5)1, 127-144.

- İsfahânî, Ebû'l-Kâsım el-Huseyn b. Muhammed Râğıp, *el-Müfredatu fî Garibil-Kur'an*, Kahraman Yay. İstanbul 1986.
- İsfahani, Ebû'l-Kâsım el-Huseyn b. Muhammed Râğıp, *Tefsîru'r-Râğıb el-İsfehani* (Mukaddime ve Tefsiru'l-Fatiha ve'l-Bakara), Thk. Muhammed Abdulaziz Besyuni, Külliyyatu'l-Adap, Camiatu Tanta, Mısır, 1999.
- İslamoğlu, Mustafa, *Hayat Kitabı Kur'an*, Düşün Yay. 13. Baskı, İstanbul 2012.
- İslamoğlu, Mustafa, *Kur'an'a Göre Esmâ-i Hüsnâ*, 1-3, Düşün Yay., İstanbul 2011.
- İslamoğlu, Mustafa, *Kur'an Surelerinin Kimliği*, Akabe Vakfı Yay. 2. Baskı, İstanbul 2011
- İzutsu, Toshihiko, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, çev. Süleyman Ateş, Kevser Yay., Ankara tsz.
- İzutsu, Toshihiko, *Kur'an'da Dini ve Ahlakî Kavramlar*, çev. S. Ayaz, Pınar Yay., İstanbul tsz.
- Jacobs, Alan, *On Dördüncü Dalai Lama-Mükemmel Olmayan Bir Dünya İçin Sonsuz Merhamet*, Çev. E. Boyacıoğlu, Ganj Yay. İstanbul 2016.
- Kahveci, K. Ali, "J.J. Rousseau'da Ahlakî Vicdan ve Değeri", Çukurova Üni. İlahiyat Fak. Der., 2012, (12) 1, 205-213.
- Kahveci, Kutsi, "Tanrı'nın Fısıltısı: Bir Mistiğin Dilinde Merhamet", *Atatürk Üni. Edebiyat Fak. Sosyal Bi. Der.*, 2017, (10) 58, 115-129.
- Kal'aci, M. Revvas,- Kunejbî, Hamid Sadık, *Mu'cemu Lugati'l Fukaha*, Daru'n-Nefais, 2.Baskı, 1988,
- Kalın, İbrahim, *Perde ve Mana*, İnsan Yay., İstanbul 2020.
- Kara, Mustafa, "Kur'an'da Adalet Kavramı ve Güncel Değeri", *Ondokuz Mayıs Üni. İlahiyat Fak. Der.*, 2013, 34, 137-172.
- Karaca, Mustafa – Çakı, Caner, - Doğan, Halit, "Yerel Medya Çalışanlarının Örgütsel İntikam Davranışları Üzerine Nitel Bir Çalışma: Malatya Örneği", *Erzincan Üni. Sosyal Bil. Enstitüsü Der.*, 2017, (10) 2, 193-216.
- Karagöz, İsmail, *Allah, İnsan ve Merhamet*, DİB Yay. Ankara 2014.

- Karaman, H., Çağırıcı, M., Dönmez, İ. K., Gümüş, S., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 1-5, DİB Yay., Ankara 2007.
- Karlı, Necmi, "Psiko-Sosyal Açıdan Şiddet ve Çözüm Yolları", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Der.*, 2016, (16) 3, 63-89.
- Kasapoğlu, Abdurrahman, "Empati ve Sempatı Olgusuna Vurgu Yapan Bazı Ayetler", *Bilimname* (10) 1, 2006, 33-61.
- Kasapoğlu, Abdurrahman, "Kur'an'da Evlilik Terapisi-Günümüz Psikolojisinin Verileri ve Uygulamalarıyla Bir Mukayese", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Der.*, 2004, (4)2, 37-74.
- Kasapoğlu, Abdurrahman, "Kur'an'da Affetme Olgusu İnsanların Birbirlerini Affetmeleri", *Diyanet İlmi Der.*, 2007, (43) 4, 7-30.
- Kasapoğlu, Abdurrahman, "Kur'an'da İki Zıt Karakter: Şuhh (Bencillik) ve İsâr (Özgecilik)", *Akademik Araştırmalar Der.*, 2004, 21, 125-147.
- Kasımî, Muhammed Cemâlüddîn b. Muhammed, *Mehasinu't-Tevîl*, Thk. Muhammed Basel Uyun es-Sud, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1418.
- Kattan, Mennâ Halîl, *Mebahis fî Ulumi'l-Kur'an*, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 1995.
- Kavaklı, A. Erkan, *Hız. Muhammed ve Eğitim Metodu*, Ensar Yay. 17. Baskı, İstanbul 2020.
- Kayacan, Murat, "Herkes İçin Adalet" Söyleminin Kur'anî Temelleri", *Tezkire Düşünce-Sıyaset-Sosyal Bilim Der.*, 2015, 53, 169-186.
- Kayacan, Murat, *Kur'an'ın Hız. Peygamberi Eğitmesi*, Ekin Yay., 3. Baskı, İstanbul 2016.
- Kaynak, B. Deniz, "Haset Duygusu Üzerine Sosyal Psikolojik Bir Değerlendirme", *Nesne Psikoloji Dergisi*, 2020, (8) 17, 284-296.
- Kaynak, Çiğdem C., "Kur'an-ı Kerim Çerçevesinde Eğitim, Eğitimci ve Eğitilen", *Atatürk Üni. Sosyal Bil. Enstitüsü Der.*, 2020, (24) 2, 705-725.
- Kazıcı, Ziya, "Vakfiyelerin Dilinden Merhamet Eğitimi", *Kutlu Doğum Haftası "Hız. Peygamber ve Merhamet Eğitimi" Sempozyumu* (Nisan 2011), DİB Yay., Ankara 2014, 247-260.

- Kazıcı, Ziya - Ayhan, Halis, "Tâlim ve Terbiye", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2010, XXXIX, 515-523.
- Kefevi, Ebu'l-Beka Eyyub b. Musa, *Külliyât Mu'cemu fi'l-Mustalahat ve'l-Furûk el-Luğavî*, Thk., Adnan Derviş ve Muhammed el-Mısırî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut tsz.
- Keklik, Nihat, *İbn'ül-Arabi'nin Eserleri ve Kaynakları İçin Misdak Olarak el-Futuhât ei-Mekkiyye*, 1-2, İstanbul Üni. Edebiyet Fak. Yay., İstanbul 1980,
- Keleş, Ahmet, *Sevgi ve Merhamet Erdemi*, Hz. Peygamber Ve Merhamet Eğitimi, Tsh. İsmail Derin, DİB Yay. 2. Baskı, Ankara 2012.
- Keyifli, Şükrü, "Eğitim ve Din Eğitimi", *Çukurova Üni. İlahiyat Fak. Der.*, 2013, (13) 2, ss.103-126.
- Kılıç, Sadık, *Fıtratın Dirilişi*, Nehir Yayınları, İstanbul 1991.
- Kılıç, Sadık, *Kur'an'da Günah Kavramı*, Hibaş Yay., Konya 1984.
- Kılıç, Sadık, *Seferler Arefesindeyim Hep*, Gelenek Yay. İstanbul 2004.
- Kılıç, Sadık, *Benliğin İnşası*, İnsan Yay. İstanbul 2000.
- Kılıç, Sadık, "Kur'an'a Göre Şiddetin Semantik Alan Tahlili ve Düşünceye Yansımaları", *Şiddet Karşısında İslam*, Editör Bünyamin Erul, DİB Yay. 2. Baskı, Ankara 2015, 175-245.
- Kıral, Bilgen,- Başdağ, Suat, "Sınıf Öğretmenlerinin Merhamet Eğitimine İlişkin Görüşleri", *Trakya Üni. Eğitim Fak. Der.*, 2018, (8) 1, 80-96.
- Kırca, Celal, *Kur'an-ı Kerim'de Fen Bilimleri*, Marifet Yay. 3. Baskı, İstanbul 1994.
- Kısa, M., http://www.kuranmeali.com/AyetKarsilastirma.php?Nahl_16&ayet=80, 26.04.2020.
- Kısakürek, N. Fazıl, *Reis Bey*, Büyük Doğu Yay., 38. Baskı, İstanbul 2019.
- Kirby, James N., "Compassion Interventions: The Programmes, the Evidence, and Implications for Research and Practice", *Psychology and Psychotherapy: Theory, Research and Practice*, (2017), 432-455.

- Koca, Ferhat, “Rahmet ve Merhamet Çağrısı Olarak İslam”, *Hız. Peygamber Ve Merhamet Eğitimi*, Tsh. İsmail Derin, DİB Yay. 2. Baskı, Ankara 2012.
- Koç, Zeynep H., *Vicdanın Ahlaki ve Teolojik Temelleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üni. SBE Temel İslam Bil. Anabilim Dalı (Kelam), Ankara 2015.
- Koçoğlu, Remzi, “Şiddet Üzerine”, *Ankara Barosu Der.*, 2011, 1, 245-254.
- Konevi, Sadreddin, *Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*, Çev. Ekrem Demirli, İz Yay. İstanbul 2004.
- Korkmazgöz, Rıza, *Kelam’da İlahi İrade ve İlim İlişkisi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üni. SBE Temel İslam Bil. Kelam Anabilim Dalı, Ankara 2005.
- Köse, Aslı - Beşer, Ayşe, “Kadının Değiştirilebilir Yazgısı Şiddet”, *Atatürk Üni. Hemşirelik Yüksekokulu Der.*, 2007, (10) 4, 114- 121.
- Köse, Saffet, *Genetiğiyle Oynanmış Kavramlar ve Aile Medeniyetinin Sonu*, Mehir Vakfı Yay. 7. Baskı, Konya 2017.
- Köse, Saffet, *İslam İş ve Ticaret Ahlakı*, Türkiye İktisadi Girişim ve İş Ahlakı Derneği Yay., 3. Baskı, İstanbul 2017.
- Köylü, Mustafa, “Ailede Değerler Eğitimi”, Editör Mustafa Köylü, *Teoriden Pratiğe Değerler Eğitimi*, Nobel Akademi Yay., 2. Baskı, Ankara 2019, 65-88.
- Kubbealtı Lügati, <http://lugatim.com/s/MERHAMET>
- Kurtubi, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebi Bekr b. Ferh, *el-Cami’u li Ahkâmi’l-Kur’an*, 1-20, Thk. Ahmed Al-Barduni ve İbrahim İtfiş, Daru’l-Kutubi’l-Mısriyye, Kahire 1964.
- Kuşeyri, Ebu Kasım Abdülkerim b. Havazin, *Letaifü’l-İşarat*, 1-3, Thk. İbrahim el-Besyuni, Hey’etü’l-Mısriyye, 3. Baskı, Mısır tsz.
- Kuşeyri, Ebu Kasım Abdülkerim b. Havazin, *Kuşeyri Risalesi*, Haz. Süleyman Uludağ, Dergah Yay., 3. Baskı, İstanbul 1991.
- Kutluer, İlhan, “İlim”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2000, XXII, 109-114.

- Kutub, Muhammed, *İnsan Psikolojisi Üzerine Etütler*, Çev. B. Karlığa, İşaret Yay., İstanbul 1987.
- Kutup, Seyyid, *Fî Zılâli'l-Kur'an*, 1-6, Daru's-Şuruk, 17. Baskı, Beyrut 1412.
- Kutup, Seyyid, *Kur'an'da Edebi Tasvir*, Çev. S. Ateş, Hilal Yay., 4. Baskı, İstanbul 1996.
- Küçük, Hasan, *Mukayeseli İslam ve Batı Felsefesinde Sistemik Problemler*, Fatih Yay., İstanbul 1974.
- Küçük, Raşit, *H. Peygamber Sevgi ve Merhamet*, TDV. Yay., 10. Baskı, Ankara 2017.
- Küçük, Raşit, "Sevgi Eğitiminde Merhametin Yeri ve Önemi", *Kutlu Doğum Haftası "H. Peygamber ve Merhamet Eğitimi" Sempozyumu* (Nisan 2011), DİB Yay., Ankara 2014.
- Leirvik, Oddbjørn, "Hoşgörü, Vicdan ve Dayanışma: Ahlak ve Din Eğitiminde Küreselleşen Kavramlar", Editörler: R. Kaymakcan, S. Kenan, H. Hökelekli, Z. Ş. Arslan ve M. Zengin, *Değerler Eğitim Der.*, 2013, (2) 7, 147-167.
- Macit, Yusuf, "Psiko-Sosyal Açından Karun Kıssası", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Der.*, 2013, (13) 3, 33-68.
- Marshall, Gordon, *Sosyoloji Sözlüğü*, Çev. O. Akınhay – D. Kömürcü, Bilim ve Sanat Yay., Ankara 1999.
- Maturidi, Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmud, *Tevilatü'l-Kur'an*, 1-10, Thk. Mecdi Baslum, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye Beyrut 2005,
- Maurin, Mireille, *Dictionnaire De La Langue Française*, Hachette Livre, Française, 1993.
- Maverdi, Ebu'l-Hasan, *en-Nuket ve'l-Uyûn*, 1-6, Thk. Seyyid İbn Abdil Maksud Bin Abdirrahim, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut tsz.
- MEB Eğitimi Araştırma ve Geliştirme Dairesi Başkanlığı, *Öğrencilerin Şiddet Algısı*.
- Mehmedoğlu, Yurdagül, "Varoluşsal-Aslî Bir Kaynak; Merhamet", *Kutlu Doğum Haftası "H. Peygamber ve Merhamet Eğitimi" Sempozyumu* (Nisan 2011), DİB Yay., Ankara 2014, 411-415.

- Mekkî b. Ebî Talib, Muhammed el-Kaysî, *el-Hidaye ila Bulûği'n-Nihaye fi İlmi Me'ani'l-Kur'an ve Tefsirihi ve Ahkamihî ve Cümelin Min Fünûni Ulumih*, 1-12, Thk. Şahid el-Buşeyhi, Mecmû'atü'l-Buhûsî'l-Kitab ve's-Sünne, 2008.
- Mengüşoğlu, Takiyettin, *Felsefeye Giriş*, Remzi Kitabevi, 5. Baskı, İstanbul 1992.
- Merâgi, A. Mustafa, *Tefsiru'l-Meraği*, 1-30, Şirketü Mektebe ve Matbaatu Mustafa el-Babi el Halebi, Mısır, 1946,
- Mevdudi, Ebu'l A'la, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, 1-7, Çev. Komisyon, İnsan Yay., 2. Baskı, İstanbul 1996,
- Mir, Mustansır, *Kur'anî Terimler ve Kavramlar Sözlüğü*, Çev. M. Çiftkaya, İnkılâb, Yay., İstanbul 1996.
- Montaigne, *Denemeler*, S. Eyüboğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 21. Baskı, İstanbul 2011.
- Moses, M., “Şiddet Nerede Başlıyor?”, Çev. Ayşe Kul, *Cogito: Üç Aylık Düşünce Der.*, Yapı Kredi Yay., 6-7 Kış-Bahar, 1996 5. Baskı: 2005.
- Muhammed İkbâl, *İslam'da Dini Diiüncenin Yeniden Doğuşu*, Çev: N. Ahmet Asrar, Bir Yay., İstanbul tsz.
- Muhammed Said, Muhammed Hamid, “*er-Rahmetü Fi'l-Kur'ani'l-Kerim Dirasetin Te'siliyyetün Mevduyyetün*”, El-Mu'temeru'd-Düveliyyü Ani'r-Rahmeti Fi'l-İslami, 2016, Camiatü'l-Melik Suud Külliyyetü't-Terbiye, 329-370.
- Mukatıl b. Süleyman, *Kur'an Terimleri Sözlüğü*, Thk. Abdullah Mahmud Şehhate, Çev. M. Beşir Eryarsoy, İşaret Yay., 2. Baskı, İstanbul 2016.
- Mustafavî, Hasan, *et-Tahkik fi Kelimati'l-Kurani'l-Kerim*, 1-14, Merkezü Neşri'l-Asari'-l-Allame Mustafavî, Tahran, 1965.
- Mutahhari, Murteza, *Adl-i İlâhi*, Çev. Hüseyin Hatemi, İşaret Yay. İstanbul 1988.
- Mücahid, Ebü'l-Haccâc Mücâhid b. Cebr el-Mekkî el-Mahzûmî, *Tefsîru Mücâhid*, Thk. M. Abdüsselâm Ebü'n-Nîl, Daru'l-Fikri'l-İslamiyyi'l-Hadise, Mısır, 1989.
- Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf b. Tâcil'ârifîn b. Nûriddîn Alî el-Haddâdî, *et-Tevkîf ala Mühimmatî't-Te'ârîf*, Nşr. Abdulhalık Servet, Alemü'l-Kütüp, Kahire, 1990.

- Müftüoğlu, Mehmet, “Bir Eğitim Metodu Olarak Kur’an-ı Kerim’de Darb-ı Meseller”, *Kocaeli İlahiyat Der.*, 2020, (4) 2, 295-312.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccac b. Müslim el-Kuşeyri, *Sahihu Müslim*, 1-5, Thk. M. Fuad Abdulbaki, Daru Turasi'l-Arabiyyi, Beyrut trs.
- Mütercim Asım Efendi, *Kamus 'ul-Muhit Tercümesi*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay. 1, Yayına Hazırlık ve Çev. M. Koç – E. Tanrıverdi, İstanbul 2013.
- Nas, Eşref, *Merhamet Yolculuğu*, Fecr Yay., Ankara 2021.
- Nas, Eşref- Sak, Ramazan, “Merhamet ve Merhamet Odaklı Terapi”, *Celal Bayar Üni. Sosyal Bil. Der.*, 2020, (18) 1, 64-84.
- Nas, Eşref- Kardaş, Ferhat, “Merhamet Eğitimi ve Eğitimde Merhamet”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 2022, (11), 1, 316-340.
- Nazıroğlu, B., Gün, A., Kılıç, A. İ., Kaya, F., “Temel Ahlaki Değerler”, Editör Mustafa Köylü, *Teoriden Pratiğe Değerler Eğitimi*, Nobel Akademi Yay., 2. Baskı, Ankara 2019, 137-210.
- Nehhâs, Ebû Cafer, *Meâni'l-Kur'an*, 1-6, Thk. M. Ali es-Sabuni, Camiatu Ümmi'l-Kurra, Mekke 1409.
- Nesâî, Ebû Abdірrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî, *es-Sünen*, 1-10, Thk. Hasan Abdulmunim eş-Şelebi, Müesseset'ür-Risale, Beyrut 2001,
- Nesefî, Ebu'l Berekât Abdullah b. Ahmet b. Mahmud, *Medariku't-Tenzi'l ve Hakaiku't-Te'vil*, 1-3, Thk. Yusuf Ali Bedevyi, Daru'l-Kelimi't-Tayyib, Beyrut 1988.
- Nisâbûrî, Ebu Abdіllah Muhammed b. Abdіllah b. Muhammed el-Hakim, *el-Müstedrek ale's-Sahihayn*, Thk. Mustafa Abdulkadir Ata, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1990.
- Nişanyan, Sevan, *Sözlerin Soyağacı Çağdaş Türkçenin Kökenbilim Sözlüğü*, <https://www.nisanyansozluk.com/kelime/say> ve saygı maddeleri.
- Oğuz, Y., Tepe H., Büken N. Ö., Kucur D. K. *Biyoetik Terimleri Sözlüğü*, Türkiye Felsefe Kurumu Yay., Ankara 2005.

- Okuyan, Mehmet, “Kur’an’da Rahmet Kavramı ve Hz. Peygamber’in Âlemlere Rahmet Oluş Keyfiyeti”, *Marmara Üni. İlahiyat Fak. Din Eğitimi Anabilim Dalı, Din Eğitimi Araştırmaları Der.*, 2004, 14, 29-63.
- Okuyan, Mehmet, *Çok Anlamlılık Bağlamında Kur’an Sözlüğü*, Düşün Yay. İstanbul 2019.
- Oreopoulos, Dimitrios G., “Compassion and Mercy in the Practice of Medicine”, *Peritoneal Dialysis International*, 2001, (21) 6, 539-542.
- Ozulu, Serpil, “Nefret Söyleminin Engellenmesinde Siyaset Kurumu”, *Dicle Üni. İktisadi ve İdari Bil. Fak. Der.*, 2014, (4) 7, 15-29.
- Öcal, Mustafa, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metotlar*, TDV. Yay. Ankara 1990.
- Öğük, Emine, “Dindarlık Algıları ve Şiddet”, *Tokat Gaziosmanpaşa Üni. İlahiyat Fak. Der.*, 2019, (7)1, s. 1-30.
- Öngören, Reşat, “Zikir”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2013, XLIV, 409-412.
- Önkal, Ahmet, *Rasulullah’ın İslam’a Davet Metodu*, Esra Yay., Konya, 1989.
- Özcan, Zeynep, *Merhamet Psikolojisi*, Çamlıca Yay. 2. Baskı, İstanbul 2020.
- Özcan, Zeynep, “Empati ve Dindarlık Arasındaki İlişki”, *İnsan Ve Toplum Bil. Araştırmaları Der.*, 2016, (5) 8, 2758-2781.
- Özdemir, Faruk, “Tematik ve Bağlamsal Açından Kur’an’da ‘İntikam Kavramı’”, *Amasya Üni. İlahiyat Fak. Der.*, 2016, (4) 7, 67-100.
- Öztürk, Mustafa, “Kur’an, Yorum ve Şiddet Meselesi”, *Bilimname: Düşünce Platformu*, 2016, (3) 32, 7-40.
- Öztürk, Y. Nuri, *Kur’an’ın Temel Kavramları*, 1-2, Yeni Boyut Yay. 36. Baskı, İstanbul 2014.
- Peker, Hüseyin, “Merhamet – İbadet İlişkisi (Namaz, Oruç, Zekât, Kurban)”, *Kutlu Doğum Haftası “Hz. Peygamber ve Merhamet Eğitimi” Sempozyumu* (Nisan 2011), DİB Yay., Ankara 2014, 336-344.
- Peker, Hüseyin, “Din Eğitiminde Metotlar”, *Din Öğretimi Der.*, m.e.g.s.b.Yay., Ankara 1988, 17, 86-97.

- Peker, Hüseyin, “Merhamet Eğitiminde Model Almanın Önemi”, *Diyanet Aylık Der.*, 2011, 244, 20-22.
- Penrice, John, *Kur'an Sözlüğü*, Çev. Ömer Aydın, İşaret Yay., 2. Baskı, İstanbul 2020.
- Polat, Oğuz, “Şiddet”, *Marmara Üni. Hukuk Fak. Hukuk Araştırmaları Der.*, 2017, (22) 1, 15-34.
- Polater, Kadir, *Kur'an'da Rahmet Kavramı*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Uludağ Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 1997.
- Polater, Kadir, “Kur' An Açısından Kibir Sorunu ve Sonuçları”, *Cumhuriyet Üni. İlahiyat Fak. Der.*, 2013, (17) 1, 63-88.
- Pusmaz, Duran, "Kur'an'da İsar Kavramı", *İstanbul Üni. İlahiyat Fak. Der.*, 2011, 25, 77-104.
- Razi, Fahrettin, *Mefatihü'l-Ğayb*, 1- 32, Daru İhyai't-Turasi'l-Arabiyyi, 3.Baskı, Beyrut 1420.
- Razi, Ebu Abdillâh Zeynüddin Muhammed b. Ebi Bekr b. Abdilkadir, *Tefsiru Garibi'l-Kur'ani'l-Azim*, Thk. Osman Elmalı, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1997.
- Râzi, Ebû Abdillâh Zeynüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilkâdir, *Muhtaru's-Sıhah*, Thk. Yusuf Şeyh Mahmut, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut Sayda, 1999.
- Rıza, Reşit, *Tefsirü'l-Ğur'ani'l-Hakim (Tefsiru'l-Menar)*, 1-12, Hey'etü'l-Mısriyye, Mısır, 1990,
- Robert, Micro, *En Poche Dictionnaire Du Français Primordial*, 1-2, Robert Yay. Paris, 1983.
- Rogers, Carl R., “Empatik Olmak, Değeri Anlaşılmamış Bir Varoluş Şeklidir”, Çev: F. Akkoyun, *Ankara Üni. Eğitim Bil. Fak. Der.*, 1983, (16)1, 103-124.
- Rousseau, Jean Jaques, *Emile ya da Eğitim Üzerine*, Çev. Y. Avunç, Türkiye İş Bankası Yay., 8. Baskı, İstanbul 2017.
- Russell, Bertrand, *Mutlu Olma Sanatı*, Çev., Yunus Sağlamtürk, Say Yay., İstanbul 2014.

- Sabancı, A., “Eğitim–Temel Kavramlar”, *Eğitbilim - Pedandragoji*, Editör Erdal Toprakçı, Ütopya Yay. Ankara 2016.
- Sabuni, M. Ali, *Safvetü’l-Tefasîr*, 1-3, Alemu’l-Kütüp, Beyrut ts.
- Sabuni, M. Ali, *Muhtasar İbn Kesir*, 1-3, Daru’l-Kur’an’il-Kerim, 7. Baskı, Beyrut 1981.
- Saidi, Sultan b. Misfir b. Mübarek, “*Medaminü’r-Rahme Fi’l-Kur’an’il-Kerim*”, El-Mu’temeru’d-Düveliyü Anı’r-Rahmeti Fi’l-İslami, Camiatü’l-Melik Suud Külliyyetü’t-Terbiye, 2016, 19-45.
- Sa’lebî, Ebu İshak Muhammed b. İbrahim, *el-Keşf ve’l-Beyan an Tefsiri’l-Kur’an*, 1-10, Thk. Muhammed b. Aşur, Daru-İhyai’t-Turasi’l-Arabiyyi, Beyrut 2002.
- Sayar, Kemal-Manisalıgil, Alperen, *Merhamet Devrimi*, Editör İslam Dalp ve vd., Timaş Yay., 3. Baskı, İstanbul 2016.
- Sayar, Kemal, *Biraz Yağmur Kimseyi İncitmez*, Timaş Yay., İstanbul 2020.
- Sayar, Kemal, *Merhamet Kalbe Dönüş için Son Çağrı*, Kapı Yay., 2. Baskı, İstanbul 2018.
- Sayar, Kemal, “Şiddet ve Merhametsizliğin Kökenleri”, *Diyanet Aylık Der.*, 2011, 244, 23-24.
- Sayar, Kemal, “Açılış Konferansı”, *Kutlu Doğum Haftası “Hz. Peygamber ve Merhamet Eğitimi” Sempozyumu* (Nisan 2011), DİB Yay., Ankara 2014.
- Sayar, Kemal, <https://kemalsayar.com/insana-dair/vicdan>, 30/01/2021.
- Schopenhauer, Arthur, *Merhamet*, Çev. Zekai Kocatürk, Dergâh Yay. 4. Baskı, İstanbul 2017.
- Schopenhauer, Arthur, *İnsan Doğasını Anlamak*, Çev. Ayşe Yıldırım, Tutku Yay. Ankara 2018.
- Sealibi, Ebu Zeyd Abdurrahman b. Muhammed b. Mahluf, *el-Cevâhirü’l-Hisan fî Tefsiri’l-Kur’an*, 1-5, Thk. Şeyh M. Ali Muvvid ve Şeyh A. Abdul-Mevcud, Daru İhyai’t-Turasi’l-Arabiyyi, Beyrut 1418.

- Sem‘ânî, Ebu’l-Muzaffer Mansur b. Muhammed et-Temîmî, *Tefsirü’l-Kur’an*, 1-6, Thk. Yasir b. İbrahim, Ganim b. Abbas, Dar’ul-Vatan, Riyad, 1997,
- Semerkandi, Ebü’l-Leys İmamü’l-Hüda Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim, *Bahru’l-Ulum*, 1-3, tsz.
- Serdaroğlu, Ahmet, “Hased ve Gıpta”, *Diyanet İşleri Başkanlığı Der.*, 1963, (2) 11, 13-20.
- Serdaroğlu, Ahmet, “Dinimiz, Müslümanları Kin Tutmaktan Şiddetle Men Eder”, *DİB Der.*, 1965, (4) 5-6, 76-79.
- Servet Abaza, *es-Serdü’l-Kasasiyyü fi’l-Kur’an’il-Kerim*, Daru Nahdet-i Mısır, tsz.
- Sınar, Hasan, “Türk Hukukunda Nefret Suçlarına İlişkin Yasal Düzenleme Çalışmaları”, *Marmara Üni. Hukuk Fak. Hukuk Araştırmaları Der.*, Prof. Dr. Nur Centel'e Armağan, 2013, (19) 2, 1271-1300.
- Sıdkı Hasan Han, *Fethü’l Beyan fi Makasıd’l-Kuran*, 1-15, Mektebetü’l-Asriyye, Beyrut 1992.
- Sinanoğlu, Mustafa, “İslâm”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2001, 23, 1-2.
- Spinoza, Benedictus, *Etika*, Çev.Hilmi Ziya Ülken, Dost Yay., 9. Baskı, Ankara 2020.
- Strauss, Clara- Taylor, Billie Lever-Gu, Jenny-Kuyken, Willem-Baer, Ruth-Jones, Fergal-Cavanagh, Kate, “What is Compassionand How Can Wemeasure it? A Review of Definitionsandmeasures”, *Clinical Psychology Review*, (2016), 47, 15-47.
- Süyûtî, Ebu Abdillâh Celâlüddîn Ahmed b. Muhammed-Mahallî, Ebu’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed, *Celâleyn*, Pamuk Yay., İstanbul tsz.
- Sönmez, Veysel, *Öğretim İlke ve Yöntemleri*, Anı Yay. 9. Bsk, Ankara 2017.
- Şahinler, Necmettin, *Son Merhamet Çağrısı*, İnsan Yay. İstanbul 2014.
- Şa‘râvî, Muhammed Mütevellî, *Tefsiru’s-Şa’râvî*, 1-20, Mutabiu Ahbari’l-Yevm, 1997.
- Şemseddin Sami, *Kamûs-u Türkî*, İkdâm Matbaası, İstanbul 1317.
- Şen, Yusuf, “Hz. Peygamberin Merhamet Eğitim Metodu”, *Bayburt Üni. Eğitim Fak. Der.*, 2011, (6) 1-2, 21-30.

- Şentürk, Habil, “Sosyal İlişkilerde Saygı Kavramı: Psikoloji Ve Din Açısından Bir Bakış”, *Süleyman Demirel Üni. İlahiyat Fak. Der.*, 2008, (1) 20, 217-228.
- Şentürk, Recep, “İlahî Rahmetin Beşere Yansıması Olarak Din”, *Kutlu Doğum Haftası “Hz. Peygamber ve Merhamet Eğitimi” Sempozyumu* (Nisan 2011) DİB Yay., Ankara 2014, 154-158.
- Şeriati, Ali, *Toplumbilim Üzerine*, Çev. Kenan Sökmen, Bir Yay. İstanbul 1985.
- Şeriati, A., *İslam Bilim*, Çev. Faruk Alptekin, Nehir Yay. İstanbul 1992.
- Şimşek, Eyüp, “Çocukluk Dönemi Dini Gelişim Özellikleri ve Din Eğitimi”, *Dinbilimler Akademik Araştırma Der.*, Ağustos 2004, (4)4, 207-220.
- Şimşek, Said, *Kur’an Kıssalarına Giriş*, Yöneliş Yay., İstanbul 1993.
- Taberi, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir, *Câmiu’l-Beyan fî Te’vili’l-Kur’an*, 1-24, Thk. Ahmet Muhammed Şakir, Müessesetü’r-Risale, ysz. 2000,
- Tan, Oğuzhan, *Öğrenilmiş Merhametsizlik*, Hz. Peygamber ve Merhamet Eğitimi, Tsh: İsmail Derin, DİB Yay. 2. Baskı, Ankara 2012, 27-41.
- Tarhan, Nevzat, *Duyguların Psikolojisi ve Duygusal Zeka*, Timaş Yay., 27. Baskı, İstanbul 2021.
- Tarhan, Nevzat, “Şiddetin Psikososyopolitik Boyutu”, *Şiddet Karşısında İslam*, Editör Bünyamin Erul, DİB Yay. 2. Baskı, Ankara 2015, 77-132.
- Tarhan, Nevzat, *Bilinçli Genç Olmak*, Timaş Yay., İstanbul 2014.
- Tarhan, Nevzat, “Adil Merhamet”, *Kutlu Doğum Haftası “Hz. Peygamber ve Merhamet Eğitimi” Sempozyumu* (Nisan 2011), DİB Yay., Ankara 2014, 310-334.
- Tatlisu, A. Osman, *Esmâü’l Hüsna Şerhi*, Yağmur Yay. 9. Baskı, İstanbul 1987.
- Teftâzânî, S., *Kelam İlmi ve İslam Akaidi (Şerhu’l-Akaid)*, Haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yay., 3. Baskı, İstanbul 1991.
- Tehânevî, Muhammed A’lâ b. Ali b. Muhammed Hamid, *Mevsuatü Keşşafî Istilahatî’l-Fünûn ve’l-Ulum*, 1-2, Takdim Refik Acem, Thk. Ali Dahruç, Mektebetü Lübnan Naşirun, Beyrut 1996.
- Terlemez, Sevgi T., *Fransızca El Sözlüğü*, Engin Yay. Ankarar 2008.

- Tirmizi, Ebu İsa Muhammed b. İsa b. Sevre, *es-Sünen*, 1-6, Thk: Beşşar A. Ma'rûf, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1998.
- Topaloğlu, Bekir, "Adl", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1988, I, 387.
- Topaloğlu, Bekir, "Ahiret", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1998, I, 543-548.
- Topçu, Nurettin, *Türkiye'nin Maarif Davası*, Haz.: E. Erverdi – İ. Kara, Dergâh Yay., 3. Baskı, İstanbul 1997.
- Topçu, Nurettin, *Ahlak*, Haz. İ. Kara – E. Erverdi, Dergah Yay., 11. Baskı, İstanbul 2017.
- Topçu, Nurettin, *Var Olmak*, Haz. E. Erverdi, İ. Kara, Dergâh Yay. 6. Baskı, İstanbul 2008.
- Tunç, Ayfer, "Merhamet", *Murathan Mungan'ın Seçtikleriyle Büyümenin Türkçe Tarihi*, Metis Yay., 10. Baskı, İstanbul 2020.
- Turan, Fatma, <https://uskudar.edu.tr/pozitif-psikoloji/merhamet 08.11.2021>.
- Türcan, Talip, "Tedric", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2011, XL, 265-267.
- Turgay, Nurettin, "İslam'da Haset Kavramı", *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Der.*, 2004, (5) 12, 73-96.
- Tüsterî, Ebu Muhammed Sehl b. Abdillâh b. Yunus b. İsa b. Abdillâh b. Refî, *Tefsiru-l-Tüsterî*, Thk. Muhammed Basil Uyûn es-Sûd, Daru'l-İlmiyye, Beyrut 1423.
- Tümer, Günay, "Bereket", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1992, V, 487-489.
- Türer, Celal, *Şiddetin Neliği ve Kavramsal Çerçevesi*, Şiddet Karşısında İslam, Editör Bünyamin Erul, DİB Yay. 2. Baskı, Ankara 2015, 13-26.
- Türer, Osman, "Rahman İsminin Varlık ve İnsandaki Tecellisi: Şefkat ve Merhamet", *Hız. Peygamber ve Merhamet Eğitimi*, Tsh. İ. Derin, DİB Yay., 2. Baskı, Ankara 2012, 47-54.
- Uğurlu, Ahmet, *Izdırap ve Merhamet*, İz Yay. İstanbul 2015.
- Uludağ, Süleyman, "Muhabbet", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2005, XXX, 386-388.
- Ulusoy, Kemal, *Karakter Değerler ve Ahlak Eğitimi*, Pegem Akademi, Ankara 2019.

- Ülken, H. Ziya, *Aşk Ahlakı*, Ülken Yay. 3. Baskı, İstanbul 1971.
- Ünal, Ali, *Kur'an'da Temel Kavramlar*, Beyan Yay. İstanbul 1986.
- Ünal, Asife, “Kadına Yönelik Şiddetin Dini Temeli Üzerine Bir Analiz”, *Din Ve Şiddet Tarihi, Dini, Siyasi, Kültürel, Sosyo-Psikolojik Boyutlarıyla*, Editör Faruk Sancar, Recep Tayyip Erdoğan Üni. Yay., Ankara 2016, 325-344.
- Ünal, İ. Hakkı, “Sünnet ve Şiddet”, *Şiddet Karşısında İslam*, Editör Bünyamin Erul, DİB Yay. 2. Baskı, Ankara 2015, 249-288.
- Ünsal, Artun, “Genişletilmiş Bir Şiddet Tipolojisi”, *Cogito: Üç Aylık Düşünce Dergisi*, 1996, 5. Baskı: 2005, Yapı Kredi Yayınları, 6-7 Kış-Bahar, 29-36.
- Vahidi, Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed, *el-Veciz fî Tefsiri'l-Kitabi'l-Aziz*, Thk. Safvan Adnan Davudi, Daru'l-Kalem, Dimeşk, 1415.
- Vankulu Mehmet Efendi, *Vankulu Lugati*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay. 52, Yayına Hazırlık ve Çev. Mustafa Koç – Eyüp Tanrıverdi, İstanbul 2015.
- Varzane, J. Mirjalili, A. M. ve Fallah, M. H. “Compassion of Prophets and its Educational Implications From the Viewpoint of the Holy Quran and Quotations”. *Journal of Islamic Education Research*, 2019, (8)1, ss.73-103.
- Yahya b. Sellam, *et-Tesarif: Tefsîrü'l-Şur'ân mimme'stebehet esmâ'ühû ve tasarrafet me'ânih*, Şirketü't-Tunisiyye, Nşr. Hind Şelebî, Tunus 1979.
- Yaman, Ahmet, “Savaş”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2009, XXXVI, 189-194.
- Yaşaroğlu, Kamil, “Kin ve Nefreti Sevgiye Dönüştüren Erdem: Affetmek”, *Kutlu Doğum Haftası “Hz. Peygamber Kardeşlik Ahlakı Ve Kardeşlik Hukuku” Sempozyumu* (21-22 Nisan 2012), DİB Yay., Ankara 231-247.
- Yavuz, Y. Şevki, *Kur'an-ı Kerim'de Tefekkür ve Tartışma Metodu*, İlim Kültür Yay., Bursa 1983.
- Yavuz, Y. Şevki, “Hidâyet”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1998, XVII, 473-477.
- Yavuz, Y. Şevki, “İlim”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2000, XXII, 108-109.

- Yazır, M. Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1-9, Şura-Çelik Yay. Sadeleştirme Kurulu: M. Nur Çetin ve Arkadaşları, İstanbul tsz.
- Yazgıç, S. Kemal, "Merhamet", *İstanbul Kültür ve Edebiyat Der.*, İstanbul MEM Yay., Ocak 2015, 9.
- Yerinde, Adem, "Şifa", TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 2010, 39, 129-131.
- Yeşilyurt, Temel, Kur'an'da Bilgi, Fırat Üni. İlahiyat Fak. Der., 2004, (9) 1, 1-12.
- Yıldırım, Suat, *Kur'an'da Uluhiyet*, Kayıhan Yay., İstanbul 1987.
- Yıldırım, Suat, *Kur'an-ı Kerim ve Kur'an İlimlerine Giriş*, Ensar Neşriyat, 2. Baskı, İstanbul 1985.
- Yılmaz, Hakkı, *Nüzul Sırasına Göre Kur'an'ın Türkçe Mealı*, İşaret Yay. 2. Baskı, İstanbul 2012.
- Yılmaz, Hakkı, <http://istekuran.com/index.php/1-alak-embriyon-suresi>, tarih 18. 04. 2020.
- Yurduseven, Rabia, *Hiz. Peygamber'in Hadislerinde Empati*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hitit Üni. SBE Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Çorum, 2018.
- Yurt, M. Emin, "Kur'an'da Haset Kavramı", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Der.*, 2018, (10) 3, 849-872.
- Zebidi, Ebu'l-Feyz Muhammed el-Murtaza b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzak el-Hüseyni, *Tâcu'l-Arus Min Cevahiri'l-Kamus*, 1-40, Daru'l-Hidaye, tsz.
- Zeccac, Ebu İshak İbrahim b. es-Seri b. Sehl, *Meani'l-Kur'an*, 1-5, Thk. Abdulcelil Abduh Şelbi, Alemü'l-Kütüp, Beyrut 1988,
- Zeccâc, Ebu İshak İbrahim b. es-Serî b. Sehl, *Tefsiru Esmâ'illahi'l-Hüsna*, Thk. Ahmed Yusuf ed-Dekkâk, Daru's-Sekafeti'l-Arabiyye, ysz. ve trs.
- Zeldin, Theodor, *İnsanlığın Mahrem Tarihi*, Çev. Elif Özsayar, Ayrıntı Yay. İstanbul 1998.

- Zemahşeri, Ebu'l-Kasım Ömer b. Muhammed, *el-Keşşaf an Hakaiki Gavamidi't-Tenzil*, 1-4, Daru'l-Kütübi'l-Arabi, 3. Baskı, Beyrut 1407.
- Zemahşeri, Ebu'l-Kasım Ömer b. Muhammed, *Esasu'l-Belağa*, 1-2, Thk. Muhammed Basıl Uyûn es-Sûd, Daru'l-Kutübi'l-İlmiyye, Beyrut 1998.
- Zengin, Mahmut,- İçöz, Elif A., "Dini, Felsefi, Psikolojik Boyutlarıyla Vicdan ve Değerler Eğitimindeki Yeri", *Amasya Üni. İlahiyat Fak. Der.*, 2018, (6) 10, 323-345.
- Zerkeşi, Bedrüddîn Muhammed b. Abdillâh, *el-Burhan fî Ulum'il-Kur'an*, 1-4, Dar'l-Fikr, Beyrut 1988.
- Zerman, Muhammed, "Hitab'ur-Rahme Fi'l-Kur'an, El-Mu'temeru'd-Düveliyü ani'r-Rahmeti Fi'l-İslami", *Camiatü'l-Melik Suud Külliyyetü't-Terbiye*, 2016, 135-196.
- Zeydan, Abdulkerim, *İslam Davetçilerine*, (Çev.) Nezir Demircan, İkbal Yay., Ankara 1977.
- Zuhayli, Vehbe, *et-Tefsîru'l-Münîr fî'l-Akîdeti ve's-Şeriatî ve'l-Menhec*, I-30, Dâru'l-Fikr'il-Muasır, Şam, 1998.
- Zweig, Stefan, *Merhamet*, (Çev.) D. Banoğlu, Yordam Kitap, 3. Baskı, İstanbul 2017.
- Weber, Anne, *Nefret Söylemi El Kitabı*, Çev. Metin Çulhaoğlu, Avrupa Konseyi Yayınları Council of Europe Publishing, 2009.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Ayhan NİŞANCI
Doğum Yeri ve Tarihi	
Lisans Öğrenimi	
Y. Lisans Öğrenimi	
Bildiği Yabancı Diller	
Bilimsel Faaliyetleri	
İş Deneyimi	
Stajlar	
Projeler	
Çalıştığı Kurumlar	
İletişim	
E-Posta Adresi	
Tarih	